

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (11) 2012

Харків
«Право»
2012

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 5 від 20.01.2012 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008 р.

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.
Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 1 (11). – 344 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
тел. 704-11-35

- © Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012
- © «Право», оформлення, 2012

ФІЛОСОФІЯ

УДК 130

В. О. Копилов, доктор філософських наук, доцент

МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ – СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ

На підставі реляційної природи влади розглянуто сутність методу організації влади як атрибутивну характеристику форми влади. Виділено і експліковано п'ять основних методів організації влади: примус, стимулювання, переконання, маніпулювання та харизматичний метод.

Ключові слова: влада, форма влади, метод влади, примус, стимулювання, переконання, маніпулювання, харизматична дія.

Актуальність проблеми. Методологічно ми виходимо з того, що влада має реляційну природу, влада є певні соціальні відносини, а відносини, як уважають більшість дослідників ще із часів М. Вебера і Т. Парсонса, є взаємодія, тобто цілком певна дія. Отже, автентичною сутністю влади, на наш погляд, є дія (своє обґрунтування реляційної природи влади ми вже неодноразово висловлювали [див., напр.: 1]). Таким чином, діяльна сторона, компонент влади нібито апріорно й константно має перебувати в центрі філософської рефлексії предметного поля, яке нас цікавить. Наразі ми залишаємо за дужками дослідження ті роботи, де так чи інакше ігнорується діяльна природа влади [напр.: 2], і фундуємо для себе роботи, де діяльна природа влади не тільки артикулюється, а й ґрунтовно есплікується [напр.: 3; 4]. Ці міркування актуалізують це й аналогічні дослідження в принципі нібито в суто теоретичній площині. Безумовно, є й праксеологічний бік актуалізації проблеми методів організації влади, принаймні в тому розумінні, що влада, на відміну від деяких інших феноменів, є виключно соціально-раціональне явище, тобто влада – це завжди спеціально і цілеспрямовано кимсь створювані відносини (ми розуміємо, що є різний ступінь раціональності, однак наразі ми не аналізуємо сам цей ступінь). Отже, для кожного суб'єкта постає питання про те, як створювати ці відносини, аби досягти бажаного результату. В проблемі «як

створювати» центральне місце посідає саме проблема методів. Таким чином, проблема «як створити» трансформується в проблему «якими діями», тобто «якими методами». Надзвичайної актуальності проблема методів влади набуває в наших українських реаліях, коли тільки відбувається становлення традиційних для обраної соціальної організації суб'єктів та інших структурних елементів влади, де ще немає стійкої владної традиції, стереотипів, правил і под. Навіть швидкий огляд вітчизняного поля влади дає безліч підтверджень сказаному.

Формулювання цілей. Безумовно, ми не претендуємо на те, аби представити всі сторони і аспекти діяльній природи влади, наразі наше завдання набагато скромніше і реальніше: вона полягає в тому, щоб визначити головний спосіб реалізації діяльній природи влади, тобто методи влади, класифікувати їхні різновиди.

Аналіз основних джерел та публікацій. Звичайно ж, не можна стверджувати, що проблема методів влади дотепер ніяк і ніким не есплікувалася. І імпліцитно (починаючи, напевно, ще з «Чхандог'я-упанішаде» або «Артхашастри» Каутільйо, де нехай ще в доволі протофілософській формі – як примітивні практичні поради знавця можновладцеві, однак на перше місце в концепті оповідання саме й вийшла проблема, як, якими методами організувати ефективну державну владу), і вже доволі експліцитно (починаючи, напевно, з Томи Аквінського і Ніколо Макіавеллі, де вперше у філософському дискурсі з'являється саме поняття «метод влади») вона вже давно й багатьма дослідниками артикульована в кратологічній літературі. Однак, як це часто буває з поняттями такого роду, псевдосамоочевидність їх змісту заважає дійсному пізнанню сутності.

Якщо проаналізувати те, що сьогодні маніфестовано у філософській літературі стосовно методів влади, то, на наш погляд, виявляється цілком певна закономірність – поняття методів влади доволі часто кореспондується з поняттям «форма влади». Причому концептуалізація цієї кореспонденції виявляється подвійно. З одного боку (як правило, це західні дослідники та їхні сучасні вітчизняні адепти), переконання, примус та інші характеристики влади найчастіше називають формами влади, ототожнюючи в такий спосіб методи і форми влади (маємо на увазі роботи Д. Ронга [5], Дж. Френча і Б. Рейвена [6], У. Конноллі [7], Е. де Креспіні [8], В. Г. Ледеяєва [9]). А з другого боку (як правило, це вітчизняні вчені, представники класичної філософської традиції), ті ж самі характеристики влади – переконання, примус та ін. – стигматизують як методи влади, при цьому ригорично протиставляючи їх формам влади (наприклад, це роботи Л. Байрачної [10], Г. Белова [11], С. Кара-Мурзи [12], Ю. Соловйова [13]).

Аналіз проблеми. На наш погляд, дійсно, між формою влади і методами влади існує цілком певна і доволі суттєва кореляція. Однак виявляється вона

не у формі кон'юнкції й, поготів, диз'юнкції, це відношення більш складне і поки що малодосліджене. Вважаємо, що метод влади – це одна з п'яти атрибутивних характеристик, які розкривають форму влади. До таких характеристик ми відносимо, по-перше, структуру влади; по-друге, її зовнішній образ або ж соціальну фігуру; по-третє, спосіб вияву, реалізації влади; по-четверте, призначення цих відносин влади в системі більш широкого соціального порядку; по-п'яте, цілісність усього цього комплексу, який називають або який, точніше, набуває тільки в цьому випадку якості форми влади (докладніше своє розуміння форми влади ми вже викладали [див., напр.: 14]).

Наразі нас цікавить спосіб вияву, механізм реалізації змісту влади. Той чи інший зміст виявляється у формі через дію, тому й у цьому разі ми повинні шукати діючу характеристику, яка відповість на запитання: як виявляється влада, у чому виявляється влада, у якій дії влада реалізує себе?

На наш погляд, такою сутнісною характеристикою діяльнісного боку влади, через який виявляється її форма, саме й виступає метод володарювання. Під методами володарювання ми розуміємо певні способи дії, якісь моделі дії, якими суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту, забезпечуючи тим самим виконання своєї мети, мети влади. В ідеї методу відбиваються прийоми нав'язування волі, пояснення того, як суб'єкт діє, тобто метод – це певна якісна характеристика діяльності суб'єкта. Метод володарювання – це не будь-яка спонтанна, одинична, випадкова дія, яка нехай навіть і приводить іноді в конкретній ситуації до реалізації мети суб'єкта. Метод володарювання – це кумулятивне поняття, що інтегрує в єдиний клас дії, які, по-перше, є стійкими, інваріантними, постійними для абсолютної більшості випадків; по-друге, завжди використовуються всіма суб'єктами влади у своїх цілях; по-третє, як правило, приводять до реалізації цілей суб'єкта; по-четверте, обов'язкові для організації суб'єктом свого панування. Таким чином, метод володарювання – це певний закономірний у межах системи влади поведінковий модус суб'єкта як суб'єкта влади.

Таких методів, як способи вияву влади, існує декілька, усі вони так чи інакше артикульовані в кратологічній літературі або в контексті методів влади, або в контексті форм влади, або взагалі в інших контекстах. На наш погляд, цілком правомірно можна говорити як мінімум про п'ять основних методів володарювання: метод переконання, метод примушення, метод стимулювання, метод маніпулювання та харизматичний метод.

Примус – це такий спосіб вияву влади і тим самим така характеристика форми влади, за якої суб'єкт використовує прийоми відвертого, відкритого, очевидного нав'язування своєї позиції, фактично незважаючи на позицію об'єкта. Примушувати – значить загрожувати, змушувати, застосовувати силу, саме ці дії, прийоми і становлять зміст методу примушення. Е. де Креспіні визначає примус як «здатність *A* змусити *B* діяти відповідно до своїх намірів

і всупереч бажанням *Б* шляхом негативного впливу на *Б* для досягнення його покори або шляхом погрози негативного впливу на *Б*, якщо той не підкориться» [8, р. 196].

Примус фінішується тим, що в об'єкта немає можливості вибору – підкоритися або не підкоритися, це ситуація, коли перед об'єктом постає альтернатива підкоритися або змінитися. Метод примушення використовується, як правило, у разі суттєвої розбіжності корінних інтересів суб'єкта та об'єкта, а отже, об'єктивної неможливості чи суб'єктивного небажання знайти компроміс. Примус, таким чином, оснований на ігноруванні суб'єктом корінних інтересів об'єкта. Яким би не був суб'єкт, якою б не була навколишня соціальна ситуація, примус, на наш погляд, використовується, як правило, після того, як жоден з інших методів неприйнятний, тобто можна говорити, що примус – це крайній метод володарювання, принаймні в сучасному світі. Це пов'язане з тим, що тут відбувається абсолютне протиставлення суб'єкта і об'єкта, очевидне приниження об'єкта, що цілком допускає як позбавлення його певних прав, зниження його соціального статусу, так і будь-які інші негативні для об'єкта соціальні наслідки, аж до його повної соціальної або навіть фізичної елімінації.

Тому примус здатний викликати зворотну реакцію об'єкта відносно суб'єкта або у вигляді опору і недопущення цих негативних наслідків, або у вигляді боротьби за реставрацію втрачених позицій, статусів, прав тощо. Цей опір може бути миттєвою реакцією, а може бути відкладеним у часі. Таким чином, примус здатний породити, продовжити боротьбу, опір, а отже, спричинити соціальну нестабільність, зростання соціальної напруженості. На наш погляд, не можна стверджувати, що примус завжди породжує опір (навіть тією чи іншою мінімальною мірою і формою), але на принциповому рівні це взаємозалежні речі, і це слід пам'ятати і враховувати. До того ж, межа між виправданим і невиправданим примусом доволі відносна: що для суб'єкта виглядає як абсолютно виправданий або навіть вимушений примус, для об'єкта або навколишнього соціального середовища цілком може виглядати як зовсім невиправдана і немотивована дія; що сьогодні (або в одних соціальних умовах) виглядає як цілком виправдане, то завтра (або ж в інших соціальних умовах) може виглядати як абсолютно невиправдане, незаконне тощо. Примус має свої традиційні і нетрадиційні, легальні і нелегальні санкції, покарання, погрози застосування цих санкцій і покарань. Тому ми згодні з більшістю дослідників (В. Ледаєв, Д. Болдуїн, Е. де Креспіні та ін.), які визначають погрозу застосування санкції вже як примус.

Ми схильні розглядати примус дещо розширено, тобто включаючи сюди всі види соціального впливу – від погрози до реального застосування сили, насильства. Однак ми й усвідомлюємо те, що далеко не всі дослідники дотримуються такої позиції. Деякі автори (наприклад, В. Ледаєв, Д. Ронг, Д. Іс-

тон та ін.) розрізняють примус і силу як дві зовсім різні форми влади. Деякі (Х. Арендт, Т. Болл, Е. Гідденс, Ю. Хабермас) узагалі виводять насильство, силу за межі влади. У своїй позиції ми виходимо з того, що хоча погроза застосувати силу і застосування сили не є абсолютно тотожними процедурами, однак їхнім підґрунтям є той самий ресурс влади – сила. А ось ступінь, форма використання цієї сили породжують уже свої різновиди примусу.

На наш погляд, як і будь-який інший метод, примус має свої різновиди. Наприклад, можна і потрібно розрізняти та аналізувати фізичне насильство-примус і психічне насильство-примус. Вважаємо, останнє в сучасних умовах починає відігравати дедалі важливішу роль, однак спеціальних досліджень щодо цього у філософській літературі поки замало. Мабуть, пальма першості тут належить психологам, які вивчають цю проблему, природно, у своєму предметному полі і своїми методами. Насамперед ми маємо на увазі роботи американських дослідників з психології пропаганди, які заслуговують на велику увагу і для філософської рефлексії, у першу чергу це роботи Е. Аронсона, Е. А. Протканіса та ін. [див., напр.: 15]. Водночас неприховане фізичне насильство-примус у сучасному цивілізованому, тобто демократичному і гуманістичному, суспільстві стрімко втрачає свої колись передові позиції, однак ми вважаємо, що цілком і повністю воно не зникне ніколи. На наш погляд, сам факт ступеня примушення в організації соціального життя цілком може бути експлікований як якийсь критерій соціальної розвиненості соціуму, його цивілізованості, зокрема й демократизму, хоча ця проблема, незважаючи на її теоретичну евристичність і практичну значущість, надзвичайно мало досліджена в науковій літературі.

Стимулювання – це такий спосіб вияву влади і тим самим така характеристика форми влади, за якої суб'єкт використовує прийоми, спрямовані на формування зацікавленості об'єкта діяти так, як велить суб'єкт. Стимулювати – значить спонукувати когось до чогось певного.

Зовні стимулювання є аналогічним примусу, оскільки в ролі стимулятора цілком може виступати й погроза покарати, що є сутністю примусу. Однак ми цілком згодні з тими авторами (П. Блау, Е. де Креспіні, В. Ледеяєв), які розрізняють примус і спонукування (стимулювання) хоча б на тій підставі, що примус спирається на так звані негативні санкції, а стимулювання – на позитивні. Підґрунтя такого розрізнення заклав ще П. Блау, на думку якого, воно полягає в «зміні споконвічного стану об'єкта» [16, р. 293].

Якщо основою примусу є покарання або погроза покарати, то основою стимулювання є винагорода або обіцянка винагородити. Таким чином, винагорода в тому чи іншому вигляді виступає головним технологічним прийомом стимулювання. Якщо перспективою примусу є погіршення соціального статусу та інші негативні наслідки для об'єкта, то перспективою стимулювання є, навпаки, поліпшення соціального статусу та інші заохочувальні, позитивні

для об'єкта наслідки. На наш погляд, стимулювання є проміжним видом між переконанням і примусом у контексті протилежності суб'єкта та об'єкта влади. З одного боку, ситуація стимулювання характеризується певною близькістю інтересів суб'єкта та об'єкта, яка, власне, й виключає необхідність грубого насильства (беремо крайній випадок). Однак, з другого боку, інтереси суб'єкта та об'єкта не настільки близькі, щоб можна було достатньо ефективно використовувати просте пояснення ситуації, тобто метод переконання. Саме в такому випадку, коли інтереси суб'єкта і об'єкта скоріше близькі, ніж протилежні, і можливе ефективне використання методу стимулювання, тому що тільки в такому разі суб'єкт може зацікавити об'єкт у певній поведінці.

Головними ресурсами стимулювання є матеріальні і статусні ресурси, які й виступають у конкретному вигляді конкретним змістом процедури винагородження. Наразі ми не згодні з тими дослідниками, які, говорячи про стимулювання (спонукання), мають на увазі виключно матеріальні ресурси. У багатьох випадках винагорода у вигляді посади, звання, визнання та іншого більш високого соціального статусу діє значно ефективніше, ніж, наприклад, примітивна грошова премія. Для деяких соціальних кіл це явище – пріоритет морального заохочення над матеріальним – стає настільки поширеним і значущим, що цілком може есплікуватися майже як атрибутивна характеристика класу, наприклад, для наукової, художньої або релігійної інтелігенції. Досить цікаве й перспективне в цьому плані, на наш погляд, розуміння інтелігенції – «аристократії духу» – В. Липинським.

Маніпулювання – це такий спосіб вияву влади і тим самим така характеристика форми влади, за якої суб'єкт використовує латентні прийоми і технології, спрямовані безпосередньо на психіку та свідомість об'єкта з метою формування певної поведінки об'єкта. Для цього, як правило, суб'єкт використовує опосередковані способи, коли між суб'єктом та об'єктом спеціально вибудовується цілий ланцюжок проміжних ланок або у вигляді уявних суб'єктів (наприклад, «людини з народу», «живого свідка» або «очевидця»), або у вигляді складноорганізованих механізмів (наприклад, інституціонального характеру, у цій ролі найчастіше сьогодні використовуються ЗМІ), або іншого процедурного характеру (наприклад, широке використання різного роду ритуалів у релігійній владі).

Якщо проаналізувати те незначне, що написано нині про маніпуляцію стосовно влади, то, на наш погляд, можна виділити чотири основні специфічні риси маніпулювання. По-перше, це наявність спеціально організованого ретранслятора волі суб'єкта у волю об'єкта, при цьому об'єкт має хоча б мінімально попередньо довіряти цьому ретранслятору. По-друге, це прихований, незрозумілий для об'єкта характер впливу, тобто маніпулювання – це якийсь непрямий, неявний вплив. На цю ознаку маніпуляції вказують багато дослід-

ників, наприклад, С. Кара-Мурза, проаналізувавши низку західних джерел, робить висновок, що терміном маніпулювання «позначають тільки вправне керування і навіть приховане керування» [12, с. 16]. По-третє, це вплив на психіку, свідомість об'єкта, тобто можна говорити, що маніпулювання – це головним чином психічний вплив на відміну від, наприклад, фізичного впливу, застосовуваного в методі примушення, або прямого підкупу, застосовуваного в методі стимулювання. Так, Г. Франке, автор однієї з перших фундаментальних робіт, спеціально присвяченій проблемі маніпулювання, «Маніпульована людина», у своїй дефініції маніпулювання в першу чергу підкреслює саме цю ознаку: «Під маніпулюванням у більшості випадків слід розуміти психічний вплив» [цит. за: 12, с. 16]. По-четверте, це нерозуміння об'єктом дійсного суб'єкта впливу і справжньої мети впливу. Спеціально підкреслимо, що йдеться саме про справжню мету, тому що суб'єкт цілком може декларувати одні цілі, ретранслятор – зовсім інші, а насправді реалізовуватимуться цілі, про які ніхто, ніколи і ніде не говорив (що, наприклад, у політиці є майже правилом, показово, що політиків іноді визначають як «людей, які думають одне, говорять інше, а роблять третє»). Приблизно так визначає маніпулювання Д. Істон: «Коли *B* не усвідомлює намірів *A* вплинути на нього, а *A* здатний змусити *B* діяти відповідно до своїх бажань, то ми можемо сказати, що маємо справу з маніпуляцією» [17, р. 179].

Таким чином, головною дією в методі маніпулювання є обман. Наприклад, інформаційне маніпулювання або ж інформаційний обман, дуже активно використовуваний як у політиці, так і в сімейній владі, найчастіше виявляється у вигляді або спеціально перекрученої інформації, або часткової інформації, або несвочасно поданої інформації, або спеціально організованого контексту справжньої інформації і т. д., і т. п., що, по суті справи, є обманом, оскільки об'єкту спеціально представлена не вся правда, не тільки правда або не зовсім правда. Не випадково відповідно до багатовікової традиції в суді, коли намагаються встановити істину, звучить сакраментальна вимога до учасників процесу, що становить так звану формулу вербальної істини: «Говорити тільки правду, усю правду й нічого, крім правди», тому що тільки тоді ми можемо уникнути обману або маніпулювання.

У принципі можна говорити, що сьогодні сформувалася доволі велика кількість конкретних прийомів маніпулювання – від примітивного (але часом доволі ефективного) викривлення інформації до маніпулювання вербальними значенневими контекстами, від протиставлення різних перцептивних полів (наприклад, семантичного і несемантичного) до маніпулювання на підсвідомому рівні (наприклад, використання лінгвістичної сугестії, зокрема можливостей нейролінгвістичного програмування). Саме тому маніпулювання як метод володарювання і відповідно як риса форми влади набуло недоброї слави, як правило, це поняття працює нині в негативному контексті. Як відзначає Д. Ронг,

при маніпуляції «відсутні команди, яким би об'єкт міг не коритися; він не бачить свого супротивника, який обмежує його волю. Тому маніпуляція є найбільш нелюдською формою влади, навіть більш нелюдською, ніж фізичний примус, де жертва принаймні знає, що є об'єктом чиеїсь агресії» [5, р. 30].

З погляду інтересів маніпулювання характеризується, по-перше, досить суттєвою розбіжністю інтересів суб'єкта та об'єкта; по-друге, справжні інтереси суб'єкта, як правило, приховані, закамуються, причому найчастіше під інтереси об'єкта або ширшого соціального простору (наприклад, у політиці – під інтереси народу); по-третє, і це тут головне, у маніпулюванні суб'єкт прагне нав'язати об'єкту свої інтереси, не залишаючи при цьому йому можливості вибору і усвідомлення того, що відбувається.

Харизматичний метод – це такий спосіб вияву влади і тим самим така характеристика форми влади, коли суб'єкт певним чином зачаровує об'єкт і в результаті цього змушує його діяти так, як того бажає суб'єкт, тобто підкоряє об'єкт собі. Отже, головною дією цього способу прояву влади є зачарування.

У свою чергу зачарування будується на низці конкретних прийомів і дій, однак головною серед них, на наш погляд, є обіцянка тих чи інших благ об'єкту. Причому, і це особливо важливо, з одного боку, суб'єкт не прагне будь за що виконати свої обіцянки (і в цьому відмінність харизматичного методу від стимулювання, де теж цілком може бути обіцянка винагородити), а з другого – суб'єкт сам вірить у свої обіцянки, тобто, за великим рахунком, він щирий (і в цьому відмінність харизматичного методу від маніпулювання, від обману). Таким чином, суб'єкт зачаровує об'єкт гарними обіцянками. А коли настає час виконати обіцянки, суб'єкт знову обіцяє, але вже значно більше, і об'єкт, поставлений перед перспективою такого величезного блага, засліплюється, зачаровується його обсягом і знову вірить суб'єкту. Наприклад, не купивши дитині обіцяний на день народження велосипед, заради якого дитина певний час слухалася батьків, батько постає перед перспективою втратити слухняність, і тоді він обіцяє дитині наступного дня народження подарувати вже мотоцикл, і дитина, зачарована такою можливістю, забуває про невиконану обіцянку, адже що таке велосипед порівняно з мотоциклом, заради мотоцикла вона готова повірити ще раз! Це і є харизматичний метод у дії, головне – мати попередню довіру об'єкта і надалі обіцяти все, чого об'єкт захоче, і навіть більше. Головне, щоб, з одного боку, була витримана певна прогресія того, що обіцяється, а з другого – сам об'єкт був зацікавлений у предметі, який обіцяється.

Зачарування, на наш погляд, становить доволі специфічний спосіб впливу суб'єкта на психіку, емоційний світ, підсвідомість об'єкта з метою формування певних стереотипів, настанов, вірувань як пріоритетних поведінкових детермінант. Зачарування як метод володарювання, з одного боку, максимально ірраціоналізоване, а з другого – мінімально раціоналізоване. Саме зачару-

вання є, на наш погляд, функціональною основою харизматичного типу відносин у принципі.

Ідея харизми, харизматичності розробляється у вітчизняній та зарубіжній літературі головним чином у контексті лідерства. Ми же вважаємо, що є всі підстави говорити й про харизматичний метод володарювання. Принаймні добре відомо, що М. Вебер, який, власне, й увів поняття «харизма» у філософію влади (запозичивши сам термін у Р. Зома), досить ґрунтовно розробляв ідею харизматичного панування, трактуючи харизму як божественний дарунок, що виявляється у надприродних здібностях суб'єкта. Саме ці надприродні здібності (реальні або уявні – це вже інше питання) і є тією єдиною підставою, яка формує харизматичний метод володарювання, на цих надприродних здібностях і будується попередня довіра об'єкта.

Головною відмітною рисою харизматичного методу є мінімальна раціональність і максимальна емоційність у поведінці насамперед об'єкта влади. Що ж стосується поведінки суб'єкта, то тут ми маємо більш складну діалектику емоційного та раціонального. З одного боку, харизматичному суб'єкту не можна відмовити в доволі високому ступені раціональності, що виявляється хоча б у тому, аби організувати сам акт панування – зрозуміти інтереси об'єкта, артикулювати їх у вигляді прийнятних для об'єкта обіцянок першого й усіх наступних циклів тощо. Не випадково, що всі історичні приклади харизматичних суб'єктів – досить талановиті люди. Однак, з другого боку, не можна не звернути уваги й на те, що дуже багато вчинків цих талановитих харизматичних суб'єктів не мали жодних раціональних підстав (наприклад, бажання Й. Сталіна за будь-яку ціну звільнити Київ до чергової річниць революції), у той час як їхня емоційна природа була практично очевидною (наприклад, навіть у тому ж прикладі з Й. Сталіним). Більше того, аби забезпечити підвищений емоційний стан об'єкта, суб'єкт сам повинен хоча б певною мірою відповідати цьому стану, тобто діяти доволі емоційно. Знову ж не випадково, що практично всі харизматичні суб'єкти були досить екзальтованими фігурами. Ось чому ми й стверджуємо, що суб'єкт не переконує, не стимулює, не силує й навіть не обманює об'єкта, він його просто зачаровує своїми надприродними або нібито надприродними здібностями, уводить його в стан емоційного трансю. І саме в цьому емоційному стані об'єкт підкоряється суб'єкту. Таким чином, емоції виступають вихідною засадою і головним ресурсом володарювання, побудованого на харизматичному методі.

Природно, стан емоційного трансю не може тривати довго (як цього хотілося б суб'єкту), оскільки сама емоція за своєю природою швидкоплинна і вкрай нестійка. Тому суб'єкт прагне на цьому першому емоційному етапі сформувані в об'єкта віру у свої надприродні здібності. Отже, другою засадою і ресурсом харизматичного володарювання стає віра, віра об'єкта в надприродні здібності суб'єкта, навіть якщо вони часом і не підтверджуються. При-

чому харизматичне володарювання ґрунтується на так званій «сліпій вірі». Хоча, як ми вже писали, не слід цілком і повністю ігнорувати і деякі раціональні підстави, було б зовсім неправильно ототожнювати харизматичний метод з якимось соціальним дефіцитом, особливо відносно суб'єкта влади. Ефективний суб'єкт, у тому числі й харизматичний, завжди прагне урізноманітнити ресурси влади, сформувати по можливості широку комбінацію. Але безумовно те, що суб'єкт харизматичної влади спирається на емоційну платформу і у міру можливостей та необхідності використовує саме її максимально, підтримуючи так званий «емоційний транс» в об'єкта.

На наш погляд, ні про яке співвідношення інтересів тут не може бути й мови, оскільки об'єкт позбавлений самої можливості аналізувати як свої інтереси, так і інтереси суб'єкта, а отже, немає можливості корелювати ці інтереси. Водночас треба відзначити, що консенсус між суб'єктом і об'єктом у цьому разі досягається максимальний, хоча й будується він виключно на «сліпій вірі» об'єкта в надприродні здібності суб'єкта виконати обіцяне. Влада суб'єкта легітимна цілком і повністю. Як свідчить історія, харизматичний метод володарювання має якусь стабільну перспективу існування тільки за певних зовнішніх щодо суб'єкта та об'єкта соціальних умов, пов'язаних, як правило, із подоланням суттєвих системних криз, коли в принципі об'єкт доведений до розпаду і опиняється у безвихідному становищі. Тому вважаємо, що харизматичний метод стабільно успішно може використовуватися досить рідко, як правило, у крайніх випадках (інакше дуже гостро постає питання про моральне й інтелектуальне здоров'я об'єкта).

Переконання як метод володарювання – це такий спосіб вияву влади і тим самим така характеристика форми влади, за якої суб'єкт використовує переважно прийоми пояснення причин, з яких об'єкт повинен зробити саме так, як цілєпокладає суб'єкт. Наприклад, Д. Ронг так визначає переконання у владі: «У ситуаціях, де *A* представляє аргументи, звернення або вмовляння, які *B*, самостійно оцінивши їхній зміст з погляду своїх цілей і цінностей, ухвалює як основу своєї поведінки, *A* успішно здійснює владу над *B* у формі переконання» [5, р. 32]. (Нагадаємо, що Д. Ронг вважає переконання формою влади, а не її методом.) Аналогічне розуміння переконання ми бачимо й у Е. де Креспіні: «Говорити про те, що *A* переконав *B* зробити щось, можна лише в тому випадку, якщо він спробував впливати на вибір *B* "шляхом висловлень про характер і наслідки певних дій без будь-якого обмеження його альтернатив за допомогою тиску або спонукання", а той, у свою чергу, "розглянув ці міркування, зважив їх, співвіднісни зі своїми цінностями, і прийняв як основу для своїх дій"» [8, р. 204].

Таким чином, головними прийомами, діями методу переконання виступають пояснення, аргументація, доведення. Саме аргументація, пояснення, доведення є характеристиками форми влади, формами вияву влади. При

цьому, на наш погляд, у цьому разі зовсім не важлива природа аргументації або пояснення – раціонального вони або ірраціонального характеру. Тому ми не можемо погодитися з позицією В. Ледеяєва, який стверджує, що «переконання можна визначити як здатність суб'єкта домогтися підпорядкування об'єкта за допомогою раціональних аргументів» [18, с. 12]. Це з одного боку. А з другого боку, переконання, на наш погляд, це зовсім не «здатність суб'єкта», тобто це не внутрішня характеристика суб'єкта, переконання в цьому контексті – це певна дія між суб'єктом і об'єктом, у якому суб'єкт намагається змінити у своїх цілях певні думки, настанови, стереотипи, переконання та інші інтелектуально-психологічні, ментальні характеристики об'єкта.

Проте ми вважаємо, що однією з найважливіших характеристик переконання є центральне місце і провідна роль у цьому методі володарювання знання. Оскільки, з одного боку, і аргументація, і пояснення, і доведення суб'єктом своєї позиції має виключно когнітивістський характер – суб'єкт як інструмент використовує знання; з другого боку, аргументи, докази, пояснення суб'єкта спрямовані в першу чергу на внутрішню систему знання об'єкта і вже через неї на систему цінностей, переконань, стереотипів тощо. Тому ми згодні з думкою Е. Хендерсона, що переконання «полягає в такому використанні ресурсів, яке дозволяє одній стороні змінити когніцію іншої без вигідної або невідгідної для останньої зміни ситуації» [19, р. 33].

Переконання як метод характеризується тим, що він залишає об'єкту можливість вибору – підкоритися суб'єкту або не підкоритися, причому й у тому, і в іншому випадку об'єкт розуміє перспективу (якою б примарною або непримарною вона не була) збереження своєї ідентичності і автономності. Переконання як метод володарювання і характеристика форми влади можливе за кількох необхідних попередніх умов: з одного боку, це певний збіг корінних інтересів суб'єкта і об'єкта й у такий спосіб їх ціннісних систем; з другого боку, це відносно висока когнітивна характеристика як суб'єкта, так і об'єкта, тобто сам факт буття знання в цьому випадку.

Висновки. Перефразовуючи слова відомого класика, вважаємо за необхідне сказати, що всі методи важливі й усі методи гарні. Це тільки філософська рефлексія може так холоднокровно розділити процедуру влади на переконання і примус, стимулювання і зачарування, у реальній же владній практиці будь-якої соціальної організації завжди діють якщо й не всі, то більшість методів. І сила суб'єкта, сила влади, а зрештою, й динамічна стабільність порядку саме і полягає в тому, аби знати ці методи, вміти їх ефективно використовувати, змінювати їх адекватно мінливим умовам. Саме цього – вміння – сьогодні так бракує нашій вітчизняній владі. Але перш ніж уміти використовувати, їх слід спочатку осмислити, причому як безпосередньо, так і в широкому соціальному контексті. Саме в цьому – експлікації методів влади – полягає обов'язок філософії перед суспільством і владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копилов В. О. Влада – експлікація ортодоксального реляціоніста / В. О. Копилов // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. — Х. : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2007. — № 2. — С. 84—98.
2. Желтов В. В. Теория власти / В. В. Желтов. — М. : Флинта ; МПСИ, 2008. — 584 с.
3. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ / В. Г. Ледяев. — М. : Рос. политическая энциклопедия (РОССПЭИ), 2001. — 384 с.
4. Пролесев С. В. Метафізика влади : монографія / С. В. Пролесев. — К. : Наук. думка, 2005.— 324 с.
5. Wrong D. H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface / D. H. Wrong. — Oxford : Basil Blackwell, 1988.
6. French J. R. P. The Bases of Social Power / J. R. P. French and B. Raven; D. Cartwright (ed.). Studies in Social Power. — Ann Arbor : University of Michigan, Institute for Social Research, 1959. — P. 150—167.
7. Connolly W. E. The Terms of Political Discourse / W. E. Connolly. — 3-rd ed. — Oxford : Blackwell, 1993.
8. De Crespigny A. Power and Its Forms / A. De Crespigny // Political Studies. — 1968. — Vol. 16. — № 2. — P. 192—205.
9. Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ / В. Г. Ледяев // Полис. — 2000. — № 2.
10. Байрачная Л. К. Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук / Л. К. Байрачная. — Х., 1992. — 179 с.
11. Белов Г. А. Ресурсы власти / Г. А. Белов // Власть многолика : сб. науч. трудов. — М. : Рос. философ. общество, 1992. — С. 30—43.
12. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. — 832 с.
13. Сенокосов Ю. Власть как проблема: Опыт философского рассмотрения / Ю. Сенокосов. — М. : Моск. шк. политических исслед., 2005. — 184 с.
14. Копилов В. О. Форми влади – пошук концептуальних засад розуміння / В. О. Копилов // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : альманах : зб. наук. праць.— К. : Вид. центр КНДУ, 2008. — Вип. 21. — С. 209—217.
15. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление : перераб. изд. / Э. Аронсон, Э. Р. Пратканис. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 384 с.
16. Blau P. M. Differentiation of Power / P. M. Blau // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. — N. Y. : The Free Press ; L. : Collier-Macmillan, 1969. — P. 293—308.
17. Easton D. The Perception of Authority and Political Change / D. Easton // Authority. Nomos 1 / ed. by Carl J. Friedrich. — Cambridge (Mass) : Harvard University Press, 1958. — P. 170—196.
18. Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ / В. Г. Ледяев // Полис (Политические исслед.). — 2000. — № 2. — С. 6—18.
19. Henderson A. H. Social Power: Social Psychological Models and Theories / A. H. Henderson. — N. Y. : Praeger Publishers, 1981.

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВЛАСТИ – ПОПЫТКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Копылов В. О.

Исходя из реляционной природы власти, сущность метода организации власти рассматривается как атрибутивная характеристика формы власти. Выделено и эксплицировано пять основных методов организации власти: принуждение, стимулирование, убеждение, манипулирование и харизматический метод.

Ключевые слова: *власть, форма власти, метод власти, принуждение, стимулирование, убеждение, манипулирование, харизматическое действие.*

THE METHOD OF ORGANIZATION OF POWER – ATTEMPT OF DETERMINATION

Kopylov V. O.

Coming from relational nature authorities, essence of the method to organizations authorities is considered as attributive feature of the form authorities. It is chosen and explicated five main methods to organizations authorities: enforcement, stimulation, belief, manipulating and charismatic method.

Keywords: *power, the form authorities, method authorities, enforcement, stimulation, belief, manipulating, charismatic action.*

УДК 130.2

О. П. Гужва, кандидат мистецтвознавства, доктор філософських наук,
професор

МИСТЕЦТВО ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Розкрито сутність мистецтва, що сприймає функції духовної культури і віднаходить себе у складних буттєвих колізіях, до вирішення яких стають причетними індивідуальна та суспільна свідомість, що шукають у межах художнього твору злагодити поміж собою.

Ключові слова: *буттєвий час, буттєвий простір, художнє мислення, свідомість, творче «Я», симфонізм.*

Актуальність проблеми. Усвідомлення важливих світоглядних чинників, що заявляють про себе в творах мистецтва, дає можливість встановити за мистецтвом наявність функцій, які несе культура. Серед цих функцій виділимо чи не найважливішу гармонізацію відносин у суспільстві, яка дозволяє долати трагізм світовідчуття та зневіру.

Метою статті стає набуття мистецькими жанрами та формами загальнокультурного значення завдяки відтворюваному зв'язку між індивідуальною та суспільною свідомістю, що прагнуть відтворити процес входження людини у світ і сам образ світу.

Стан розроблення проблеми. Серед нерозв'язаних проблем, що залишаються актуальними у філософській антропології та філософії культури, є встановлення зв'язків між окремими видами мистецтва через пошуки тих внутрішніх артерій, що об'єднують усі види мистецтва у спробах подолання трагічності світорозуміння, його складної діалектики становлення. Для нас таким об'єднуючим поняттям стає симфонізм, що перш за все виявляється у мистецтві музики, поезії. Григорій Сковорода зробив його творчим методом своєї філософської системи [1].

Результати дослідження. Саме у межах широкої індивідуальної та колективної свідомості народжуються типи художнього мислення, що дають змогу піднятися окремим жанрам з їх формою та змістом, поетикою та драматургією. Кожен окремий твір мистецтва постає як вияв художнього мислення, що має складну структуру і стає надбанням певного художнього середовища, школи, стилю або напрямку. Усталений зв'язок існує й між різними видами мистецтва, завдяки чому із сукупності засобів виразності зростають образи, характерні колізії, коло художніх тем та ідей творчості, що відповідають умонастрою епохи.

Так, на початку минулого століття спільність творчих пошуків об'єднала композиторів нової віденської школи з представниками інших видів мистецтв, і ці спільні думки відбивалися в альманасі «Синій вершник». Так само під впливом імпресіоністичного живопису та поезії символізму формується світогляд Клода Дебюссі, який до того познайомився з музикою російських композиторів. До рішучого оновлення форм мистецтва приходять композитори французької шістки також завдяки пошукам нових форм у літературі та музиці. Музика «Молодої Польщі» формується під впливом різноманітних мистецьких ідей. Як говорив Кароль Шимановський: «Музика – це ніби аромат культури в пору її цвітіння». Музика завжди реагує на новації у мистецтві завдяки пануючій у ній стихії почуттів, які несе у собі кожна культура.

Майже завжди опанування змісту і розуміння цього змісту проходить через сприйняття тих засобів, завдяки яким цей зміст кристалізується. Але так само, як у створення твору втручається інтуїція, що веде до нових змістовних обріїв твору, так само і сприйняття цього твору іншими особистостями може долати незвичність його будови та системи виразних засобів і сягати глибин змісту. А розуміння всієї системи мислення іноді приходиться з її повною кристалізацією протягом досить тривалого часу, навіть багатьох століть, і це розуміння приходиться саме тоді, коли вся система художнього мислення, що знайшла своє повне втілення, починає відчувати на собі сейсмічні коливання,

які можуть бути викликані народженням нової системи художнього мислення. Особливо це явище зміни однієї системи іншою притаманне сучасній європейській культурі, яка відчуває на собі прискорений рух історії, зміну картини дійсності та образу світу. Тож перш за все художній твір – то є вияв свідомості, розширеної до макро або космічного «Я», що охоплює тип культури і відтворює космічні параметри буття.

Система художнього мислення завжди поширюється на всі онтологічні виміри конкретних жанрів та форм мистецтва, але не обмежується цими вимірами, бо поштовхом до її формування стає потреба у відтворенні реалії буття. Художня свідомість схиляється до відкритості. Вона є виявом взаємодії різних видів мистецтв, де формуються споріднені світоглядні настанови.

Утім, не дивно, що кожна з систем художнього мислення вбирає в себе три основні рівні уявлень про буттєвий час, які набувають змістовного та узагальнюючого змісту: перший рівень уявлень про час, який відтворюється у мистецтві, – то є час вічності, у котрий занурюється кожна людина, вирішуючи для себе незмінні екзистенційні питання стосовно сенсу буття, і котрий по-різному ставиться і вирішується, скажімо, у жанрах трагедії та комедії; другий часовий план – то є уособлене відчуття ритму епохи – в музиці воно входить з ходою побутових жанрів: хоралу, знаменного розспіву, маршу, лендлеру, вальсу; третій часовий план – то є пульс та биття самого серця людини, який відчувається у зміні її настроїв, почуттів, роздумів та дії і дійсно набуває конкретно-історичного змісту, входячи до структури твору.

Поєднання різних уявлень про час у структурі художнього твору свідчить про багатомірність концептуального стрижня твору і неможливість його однозначного трактування. Ще більше уявлення про час ускладнюється, коли у межах твору актуалізуються образи-міфологеми, що проходять крізь усю історію мистецтва, або коли оповідальний план твору поширюється на різні епохи у пошуках філософських узагальнень.

Не дивно, що у межах твору народжується і нове уявлення про межі відображення – про сам буттєвий простір, який може бути застиглим, майже нерухомим, а може набути калейдоскопічної зміни кадрів, ущільнення подій, їх напластування, або розведення по сюжетних площинах, як у «Божественній комедії» Данте.

Дійсно, мистецький жанр входить у час та простір культури з тим, щоб кожний його вияв у конкретному творі набув значення символу, почав кореспондувати з образами з інших художніх галактик, навіть тоді, коли автори й не думали про це, бо кожна подія у житті окремої людини має загальнолюдський зміст, не обмежується її власною долею, а вливається у ріки пам'яті. У ріки пам'яті вливаються і доли окремих жанрів.

Уключаючи європейське мистецтво ХХ ст. у контекст усєї духовної культури, ми маємо змогу не тільки розширити перспективу дослідження, а й

наблизитися до розуміння єдиних процесів, що зумовлювали стрімкі зміни усієї системи художнього мислення та естетики творчості. Мистецтво залучалося до акту творіння світу, осмислення того, що відбувалось у самій дійсності. Воно почало обирати для себе світоглядні моделі, в яких подих історії ув'язнювався з тим, що вже колись відбувалось, але залишилося незбагненим. Дійсність, яка ще не знайшла усвідомлення себе як ціле, але вже постала як ціле, в безлічі подій, явищ, предметів, що, здавалось б, втратили душу, не відповідали прагненням окремої людини і вийшла за межі розуміння.

Мистецтво змушене було стати на шлях міфотворчості, відновлюючи зв'язки між тим, що є у дійсності, і сприйняттям того, що є. «Нова речевість» замінила собою «річ» у розумінні Райнера Марії Рільке, як витвір людини, артефакт культури. «Нова речевість» – *neue Sachlichkeit* – входила у життя з тим, аби зруйнувати його. Завод, залізниця, літак, кулемет – всі ці явища руйнували усталений образ буття, а разом з ним нескінченність доль.

Особистість у ситуації екзистенційного вибору – ось головний герой, який заявляє про себе у кожному творі мистецтва взагалі і сучасному мистецтві також. Цей герой не може відсторонитися від реалій часу, так само, як і сам автор. Усі духовні прозріння проходять крізь площини буття, несучи на собі відбиття часу, до якого вони належать (про це, зокрема, у свій час говорив Нікола Буало).

У сфері духовної культури реалії буття мають досить складну структуру: вони легко можуть переходити з площини «концепту» в площину «феномену» (згідно з середньовічною гносеологією), з площини ідеї в площину структури або форми. Ідейність одного рівня, втілюючись у конкретних структурних особливостях, стає ступенем для більш широкого розуміння, де знову з'являється необхідність надати ідеї відповідну форму втілення. Людина у першу чергу прагне охопити параметри свого існування: зв'язок з природою та універсумом, стосунки з родичами та народом, соціумом та державою, культурою та цивілізацією.

Цей процес узагальнення, а ще – руху від пізнання особистістю самої себе до пізнання світу ніколи не зупиняється, бо постійно змінюються дійсність і разом з нею особистість. Ступневість споглядання та відтворення образу світу, яка притаманна свідомості одного автора і втілюється в його творах, у інших авторів може не мати такої динаміки та структури узагальнення, кожен ступінь споглядання та відображення образу світу може виступати у них відокремлено, відповідаючи зовсім іншому сприйняттю дійсності. Звідси інша естетика творчості, яка і є відповіддю на екзистенційні питання часу.

Враховувати цю структурованість духовного життя, насиченого динамікою та суперечностями у кожную історичну епоху, завжди варто, щоб віддати належне і Альпам (усьому масиву культури), і Монблану (вершинним її явищам), а ще, щоб зрозуміти те, з чого формувалися найбільш сміливі, часто не позбавлені суперечностей у самому ідейному стрижні, художні задуми.

Звісно, коли у самому задумі з'являються суперечності, то цей задум тяжіє до відкритості, певної параболічності, що відповідає самому образу світу. Ці художні задуми відбиваються у найбільш світоглядно значущих жанрах, на різних теренах, у різні часи. І все ж подібні висновки потребують роз'яснень. Почнемо усвідомлення процесів оновлення художніх систем з чинника історичного часу.

Всі найвизначніші злети духу відбуваються у найбільш драматичні періоди історії – для прикладу, період класики в культурі Давньої Еллади збігся з тривалою війною з персами; belle époque межі XIX–XX століть, яка концентрує у собі витоки найбільш фундаментальних зрушень у сучасному мистецтві, несла у собі передчуття глобальних конфліктів, що вирішувались упродовж століття під час світових воєн.

Система художнього мислення формувалася протягом XVIII–XIX століть і у багатьох країнах. (У першу чергу це стосується Австрії та Німеччина, Франції та Чехії, а також України, як про те свідчать дослідницькі розвідки автора.) Ознакою цілісності системи стала єдність усіх видів мистецтва, де утверджувалися закономірності жанру симфонії (у Г. Сковороди вони виявилися у його філософсько-поетичних творах), формувався симфонізм як метод художнього узагальнення та розбудови образу світу.

Саме тут уже в минулому столітті творча практика все далі вела митців від усталених, традиційних форм, від рівня технології, засобів виразності до пошуків нової змістовності. Уже тут «форма починає трактуватися... як концепт» [2, с. 40]. Звісно тут намічаються різні, але зведені в одне ціле явища: критика мови, пошуки індивідуалізованих жанрових рішень, усвідомлення нової залежності між усіма структурно-композиційними рівнями та ідейним змістом.

Симфонізм як парадигма культури відкриває можливості осягнення дійсності в мистецтві, поширюючи горизонт цього осягнення на весь Всесвіт, залучаючи до нього людину. Якщо «культура є простір індивідуалізації істоти, що мислить» [3, с. 14], то для такої істоти культура – це усвідомлений досвід людства, що поширюється на всю його історію, має безпосередньо власні буттєві параметри, які існують перш за все у духовній площині, відбиваючись у рухах думок, почуттів, усіх ментально-психологічних виявах людської свідомості, скерованих на пристосування людей до умов життя та творчої діяльності. Тож може бути ще й таке визначення: культура висвітлює та забезпечує процес входження людини у світ, відкриття нею власного буттєвого горизонту через усвідомлення причетності до загальнолюдського древа. Безумовно, таке розуміння культури дає змогу відкрити зв'язок між окремими сферами духовно-практичного освоєння дійсності, до яких належать, зокрема, філософія та мистецтво, психологія та культурологія, яка осмислює своє значення у бутті соціуму і самої людини.

Осягнення дійсності (явищ природних або соціальних, подій, що відбуваються навколо людини, до яких вона причетна або ні, так само, як артефактів культури, творів мистецтва, окремих наук, технологій виробництва) не знає часових та просторових меж, оскільки узгоджується з розгортанням ментально-психологічного часу та простору свідомості цієї ж людини, яка за різноманіттям площин буття та реалій перш за все шукає та стверджує себе саму. І то є істина та сенс буття, які сполучають знання про світ та осмислення себе людиною в єдине нерозривне ціле людського існування.

Важливим в усіх випадках на шляху пізнання є відчуття досягнутої гармонії або світла, яке приходить на окрему мить (у Пруста та Мамардашвілі то «крапка» на шляху існування), що відповідає *духовному прозрінню*. Показовою у цьому сенсі є картина Рембрандта «Вчений» (власне повна назва картини «Вчений у своєму кабінеті»), яку геніальний голландський художник створив у 1629 р.). Постаць ученого виринає із сутінок, які досить драматизують обмежений простір кімнати, освітленої сьйвом, що надходить від його обличчя саме у момент духовних осіянь, які не знають обмеженості простору і поширюються на весь світ.

Для М. Мамардашвілі «Культура – це розуміння сенсу того, що сказано» [4, с. 113]. Але для нього ж відкриття істини пов'язується з відмовою від стереотипів, звичок, навіть від «ідентичності» творчої особистості із собою, а скоріше «попереднім» собою з тим, аби відкрити свою причетність до загальнолюдського древа, загальноновизнаних істин. «І сила думки кожен раз складається із здатності переплавляти приватні враження в щось загальне, що залишається всередині цих приватних вражень» [4, с. 224].

Власне культура, яка, за Шопенгауером, починається зі співчуття, – це протягнена нитка порозуміння від однієї людини до іншої, яку легко порвати, яка потребує зусиль кожної людини, щоб з хаосу існування винирнув і був створений храм суспільних відносин, у якому й знаходять собі місце духовний світ, душа людини. Так, саме спілкування «і складає, – за виразом Пруста, – універсальну людську душу» [4, с. 219]. Якоюсь мірою людська душа залишається незмінною (бо орієнтується на згадані універсалії культури), детермінованою буттям поколінь, змушених проходити один і той самий життєвий шлях: від народження до смерті, – остання «зупиняє індивідуальні відхилення від лінії предків і оголює загальний стан і загальні риси» [4, с. 168].

«Індивідуальні відхилення» – це закладений у людину її творчий та духовний потенціал, разом з особливостями психіки та ментальності, що зумовлюють прокладання власного буттєвого шляху крізь традиції та звичаї, моральні та соціальні норми. Реакція на довкілля, усю сукупність площин буття набуває позитивного змісту при гармонійному співвідношенні самих особистостей як паростків загальнолюдського древа, що закріплюється спільною розбудовою форм «духовно-практичного освоєння дійсності».

Загальнолюдське древо буття слід сприймати у площині «нашого взаємного призначення», за Прустом [4, с.135]. М. Мамардашвілі транспонує цей вислів французького письменника у площину психологічну: «саме буття якось стану наших емоцій, наших відчуттів існує як заповнене і продовжене в іншій людині» [4, с. 135]. Йдеться про буття цінних для людини станів: любов, ніжність (саме там), – котрі також сприймаються як *духовні прозріння* і вириваються з темряви та хаосу буття. Йоганн Фрідріх Шіллер писав у «Фантазії до Лаури»: «Вийми ти любов з снастей природи – //Всесвіт миттю розпадеться в прах, //Все поглине первовічний хаос, – //Плач, Ньютоне, це системи крах!» – переклад Миколи Лукаша [5, с. 117].

Духовні прозріння відповідають «акту творення, в якому ніхто не може нас ні замінити, ні навіть співпрацювати з нами» [4, с. 160]. Тут йдеться про «інстинкт», який один здатен об'єднати процес думки як цілеспрямованої діяльності свідомості з над- та позасвідомим, інтуїтивним, що позначається на кінцевому результаті.

Слід прийняти зауваження М. Мамардашвілі про те, що «матерія байдужа, оскільки все може бути вкладене у неї думкою, але думкою, що шукає себе. Початок думки може бути закладено в будь-яку матерію, і по тілу цієї матерії можна прийти до кінця своєї думки» [4, с. 165].

Можливо, тому мистецтво здатне бути і є «більш за все реальне, є самою суворою школою життя і дійсно останній Суд» [4, с. 160], що усвідомлення духовних параметрів буття тут розкривається через систему образів, їх взаємодію, думки та сподівання, безпосередньо почуття та настрої, тобто мистецтво занурюється у буттєвий потік. «Коли ми читаємо, то це не ми читаємо, а книга живе», – наголошує М. Мамардашвілі [4, с. 168]. Разом з тим «за допомогою читаного ми читаємо в самих собі, а не те, що читаємо» [4, с. 167]. Схожу думку висловлює Х.-Г. Гадамер: «Тією мірою, в якій ми знаходимо в світі витвір мистецтва, а в окремому творі знаходимо світ, він не залишається для нас чужим космосом, в якій ми по чарівництву переносимося на мить. Скоріше ми вчимося розуміти у ньому себе...» [6, с. 141].

Чому ж найважливіше у собі та ззовні, що належить культурі і має відношення до низки духовних прозрінь, зростає з сукупності подій та явищ, що людині безпосередньо не торкаються? І чому культура як безпосередньо осмислений досвід інших людей тут стає необхідною ланкою духовно-практичного освоєння дійсності?

Не в усіх випадках окрема особа здатна піднятися до розуміння самої себе, а тим більше давати оцінку явищам та процесам, що відбуваються навколо неї. Але в усіх випадках читати навіть у «самих собі» означає завжди співвідносити себе, свої власні вчинки з тим, що знаходиться ззовні. Досвід іншої особи або осіб – це постійно існуючий орієнтир у будь-якій сфері буття.

Культура заявляє про себе через необхідність знаходження злагоди і блага для всіх уже на рівні буденному. Благо, про яке говорив Платон, має по-

чинатися з піклування про людину на рівні тілесному, фізіологічному, її потреб та умов існування. «Тіло» соціуму як матерії і носія загальної життєвої програми всієї людської спільноти, що має постійно відтворюватися, цілком залежить від умов існування окремого соціального атому. Як цей атом росте, розвивається, які умови існують для його появи, що є умовою відтворення усього соціуму? – низка цих питань через чинники матеріальні виходить на рівень загальнофілософських проблем існування. Від вирішення цих питань залежить також те, чи вдасться подолати «байдужість матерії», тобто соціуму, котрий постає як матеріальне утворення на тілі власне природи.

Мужність буття (the courage to be) – формула екзистенціалістів, що почасти переростає у виклик долі, – це вимога існування у кожную епоху, яку у вимірах соціальних, у сфері відносин між людьми, корегує етичний кодекс, який зростає перш ніж з’являються окремі науки і який є основою всієї духовної культури. Етичний кодекс стає відбиттям колективної та індивідуальної свідомості, усіх, навіть потаємних, сфер людського духу, він позначається на світовідчутті та світоспогляданні кожної епохи, затверджується в релігії та мистецтві. Саме завдяки йому встановлюється гармонія стосунків, відбуваються пошуки злагоди, як і вершиться справжній «останній Суд», який висвітлює не тільки окремі діяння, а й сутність людини, її життєвий шлях. Своєрідний каталог характеристик дає вже Священне Писання. Мета розширити сферу життєписів лягає на мистецтво, що стає скарбницею людської пам’яті.

Наскільки релігія та мистецтво беруть на себе обов’язок опікування над людиною, не пригнічуючи її, настільки у лиху годину одна чи інша форми духовно-практичного освоєння дійсності здатні доповнювати одна одну, цементуючи злагодю в суспільстві і перебуваючи у відповідних стосунках з економікою, правом, державним устроєм – від цього залежить сприятливість уходження людини у світ буття і світ культури. Прекрасно розумів взаємодію релігії та мистецтва Папа Юлій II, коли доручив наприкінці 1508 р. Рафаелю Санті прикрасити Stanza della Signatura чотирма сюжетами, що охоплювали чотири сфери духовної діяльності людини: Теологію, Філософію, Юриспруденцію та Поезію. Так з’явилися композиції Диспуту, Афіньської школи (де знайшлося місце для самого художника), Мудрості, Міри, Сили та Парнасу.

Релігія і мистецтво від початку свого існування належать до колективних духовно-практичних форм діяльності людей. Колективне в них – це їх визначальна *родова* ознака, навіть за умов *відчуження* від усталених форм буття, що спостерігається і наростає у минулому столітті. Особисте в них – це те, що переживається та осмислюється всією громадою і невід’ємне від власного «Я». Згадаймо Фіхте: «Йдеться не про мене, якби взагалі справа була в моїй особі, я міг би зайнятися нею, не кажучи про це жодній людині. І взагалі для світу не має значення і не складає події питання про те, що мислить і чого не

мислить окрема особа. «Ми» як община, що злилася і цілком пішла в поняття в абсолютному забутті наших індивідуальностей, – ось хто бажав мислити і досліджувати, і саме про це «Ми», а зовсім не про своє «Я» думаю я» (цит. за: [7, с. 35–36]).

Живий зв'язок мистецтва з релігією у межах світської культури продовжував існувати навіть за умов тоталітаризму, оскільки релігійне і художнє сприйняття дійсності мають у своїй основі етично-естетичне спрямування, визначаючи місце людини у потоці буття.

У міру відокремлення мистецтва від сфери сакральної в окрему форму духовно-практичної діяльності воно стає носієм символів як найбільш узагальнених виявів людських стосунків, окремих людських дол, ставлення до життя. За символами постають архетипи згорнених вічних сюжетів та вічних образів, символічного поведінки у ситуації постійного екзистенційного вибору. Символ зумовлює наявність смислової глибини, що розширює ідейну та змістовну перспективу творів, як те відбувається у «Фаусті» Гете або «Майстрові та Маргариті» М. Булгакова.

Слід мати на увазі, що символіка, скажімо, музичної мови наростає аж до межі XIX–XX століть, до піку найвищого формування тонально-гармонічної системи, що водночас став початком її руйнування [8]. Певною мірою тут спостерігається певна паралель з розвитком архітектури, що на межі XIX–XX століть пов'язується зі стилем модерн і цілком спирається на символ. «Архітектура стилю модерн, – пише дослідниця цього стилю С. Ніколаєва, – символічна тому, що кожна риска, кожна деталь у ній мають символічну природу, є зародками символу» [9, с. 6].

Наявність символів у кожному з видів мистецтва пояснюється світоглядом, що саме керує творчим процесом і відбивається у кожному з мистецьких артефактів, що зображують безпосередньо саму людину в її історичному бутті.

Час, простір – визначні поняття культури, що дають змогу особистості вважати себе громадянином світу в будь-яку добу. Давид Гофштейн (1889–1952) писав: «О час! О простір! О число! //На грань хибку я ставлю юний крок, // Правуючи своє русло //В безмежний ваш потік!» – переклад Миколи Лукаша [5, с. 378].

Неминуче постає питання про «мову як бачення світу», за Гадамером. У своїй книзі «Істина і метод» Гадамер убачає «за мовою ... історичне життя духу» [6, с. 509]. Тут учений наслідує В. фон Гумбольдта, якого досить точно інтерпретує: «Скрізь, де є мова, діє початкова «мовна сила» людського духу, і кожна мова здатна досягти тієї загальної мети, якої прагне ця природна сила людини» [6, с. 508]. Ще більш важливим є твердження про те, що «скрізь, де є мова і є людина, людина ця не тільки підіймається або вже піднялася над натиском світу... підняття над оточуючим світом є для людини *підняттям до*

світу; вона не залишає оточуючий її світ, але стає до нього у...вільне, дистанційоване відношення...» [6, с. 513].

Підвестися думкою над буденним життям з тим, щоб досягти його сенсу, самовизначитись у житті – це й є основа духовності, визначальна ознака духовної культури. Наскільки людина має змогу розкрити свій нескінченний творчий потенціал, наскільки соціум дбає про окремого індивіда, – від цього залежать духовні параметри буття у відтворюваній картині світу.

Висновки. *Усвідомлення духовних параметрів* буття становить основу творчого методу, художнього стилю, безпосередньо з ним пов'язані всі жанрові метаморфози, радикальні зміни системи художнього мислення і відображуваної картини дійсності. Усвідомлення духовних параметрів буття становить функцію, яку виконує духовна культура у цілому, та її найбільш визначний феномен – симфонізм. Сучасний симфонізм проходить шлях від модернізму до постмодернізму, відкриває для себе обрії минулого, опановуючи його художні моделі. У багатьох випадках симфонізм відтворює шлях до злагоди і порозуміння, яким йшла вся європейська культура, на який, зокрема, вказав у своїй творчості Григорій Сковорода.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гужва О. П. Григорій Савич Сковорода та європейський симфонізм / О. П. Гужва // Аспекти історичного музикознавства – IV: Правда фантастики і фантастика правди. Магічне «дев'ять» в історії художньої культури : зб. наук. праць. – Х. : ХДУМ ім. І. П. Котляревського, 2010. – С. 228–241.
2. Сюта Б. Проблеми організації художньої цілісності в українській музиці другої половини XX століття. Дослідження / Богдан Сюта. – К. : НАНУ, 2004. – 120 с.
3. Стравинский И. Ф. Статьи и материалы / Игорь Федорович Стравинский ; сост. Л. С. Дячкова; под общ. ред. Б. М. Ярустовского. – М. : Сов. композитор, 1975. – 527 с.
4. Мамардашвили М. Лекции о Прусте (психологическая топология пути) / Мираб Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 547 с.
5. Лукаш М. Від Боккаччо до Аполлінера: переклади / Микола Лукаш ; ред.-упоряд., авт. передмови М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1990. – 510 с. – (Майстри поетичного перекладу).
6. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Ханс-Георг Гадамер ; пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
7. Гулыга А. В. Гегель. – 2-е изд. / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1994. – 272 с.
8. Гужва О. Ріхард Штраус на шляху до синтезу мистецтв / Олександр Гужва // Вісн. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – К. : Міленіум, 2007. – № 3. – С. 63–69.
9. Николаева С. И. Эстетика символа в архитектуре русского модерна / Светлана Иванова Николаева. – М. : Директмедиа паблишинг, 2003. – 191 с.

ИСКУССТВО КАК РЕПРЕЗЕНТАНТ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Гужва О. П.

Раскрыта сущность искусства, воспринимающего функции духовной культуры и обнаруживающего себя в сложных жизненных коллизиях, в решении которых участвует индивидуальное и коллективное сознание, ищущие в пределах художественного произведения согласия между собой.

Ключевые слова: бытийное время, пространство бытия, художественное мышление, сознание, творческое «Я», симфонизм.

ART AS REPRESENTANT OF SPIRITUAL CULTURE

Gugva O. P.

It's discovered essence of art that takes the function of spiritual culture and finds themselves in difficult existential kollisions to the solution of which are involved in individual and social consciousness that pike within a work of art harmony among themselves.

Keywords: Existential time, existential space, artistic thinking, consciousness, creative I, symphonizm (symphonic thinking).

УДК [130.2:316.28]:37.013.73

М. В. Триняк, кандидат педагогічних наук, доцент

СОКРАТИЧНИЙ ДІАЛОГ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИК ЕПОХИ

Сучасна епоха все більше сприймається як суспільство ризику, якому відповідає діалогічна, педагогіка «ризик», здатна збентежувати розум, обурювати і підбурювати слухачів, свідомо провокувати їх на випробування інших, незвичних стратегій життєтворчості. Фундаментальною відповіддю на виклик епохи може бути формування нового образу мислення, в якому суттєвого значення набувають діалогічне мислення і діалогічна поведінка.

Ключові слова: сократичний діалог, діалогічне мислення, діалогічна поведінка, суспільство ризику, інтеркультурний діалог.

Актуальність проблеми. Сучасна філософська, педагогічна, політологічна думка останніми десятиліттями все частіше звертаються до діалогу, слухно вбачаючи саме у ньому можливості розсунення обривів теоретичної рефлексії, посилення її практичної спрямованості. Різновидом сучасної діалогічної педагогіки можна вважати спроби відродження сократичного діалогу в освітніх практиках. Це набуває поширення у системах європейської освіти, насамперед у Німеччині [3, с. 4–5]. Упровадження сократичного діалогу до сучасних освітніх і виховних практик зумовлено, з одного боку, на-

маганням пробудження самостійного творчого мислення у вихованців чи учнів, а з другого – свідомим провокуванням громадськості, внаслідок чого надаються імпульси для зняття «закритих тем», усунення заборон на обговорення певних проблем. Саме через такий діалог населення перетворюється з мовчазних мас у громадянське суспільство, яке конститується і самостверджується через сократичний діалог. Усе це актуалізує філософське дослідження сократичного діалогу на рівні теоретичного узагальнення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема діалогічної та критичної педагогіки висвітлена у працях Г. Батищева, М. Бахтіна, О. Больнова, М. Бубера, В. Гьосле, П. Фрейре.

Однак сократична діалогічна педагогіка, незважаючи на її плідний евристичний потенціал, не знайшла належного висвітлення.

У контексті цього *метою* статті є розкриття нових перспектив виявів сучасних версій сократичного діалогу в умовах інноваційних освітніх контекстів.

Виклад основного матеріалу. Сократичну діалогічну педагогіку, як колись і самого Сократа, деякі теоретики слушно називають «небезпечною» [2, с. 141]. Адже сократичний діалог, що ведеться на загальносуспільному рівні або ж навіть на планетарному, провокує соціум і людство в цілому, змушує їх активно ставитися до всіх виявів і виразів іншості. Суспільству ризику, а саме таким, за визначенням У. Бека, є суспільство пізнього модерну, відповідає діалогічна, «ризикозна» педагогіка, здатна збентежувати розум, обурювати і підбурювати слухачів, свідомо провокувати їх на випробування інших, незвичних стратегій життєтворчості. На це, зокрема, вказує П. Слотердаjk, говорячи про «антропотехнічний поворот», який полягає у переході від «педагогіки як прикладної механіки» до антропотехнік тренінгу [8, с. 26, 276].

Сучасний сократичний діалог у його макровимірі є нелінійним. Він передбачає не одного, як в античності, Сократа, що веде зі своїми учнями бесіду, а водночас багатьох Сократів, які провокують один одного, намагаються здійснити мозкову атаку на громадську думку, суспільну свідомість, подолати одноколієне мислення. Постмодерний Сократ, так само, як і його античний прототип, є небезпечним, але вже в інший спосіб. Як зауважує німецький дослідник перспектив сократівської діалогічної педагогіки Г. Бьоме, постмодерний Сократ є більш примхливим, більш уразливим, бо «якщо йому йдеться не добре, він стає циніком, може бути навіженим і навіть жадати помститися своєму античному прообразу» [2, с. 141]. Характеристику, яку дає Г. Бьоме сучасному Сократу, слід уважати застереженням. Дійсно, інноваційне захоплення, жадання змін домінують у сократичних діалогах, що ведуться на рівні соціуму і людства, є ризикованими стратегіями життєтворчості. Але головне етичне питання сократичного діалогу і педагогіки, що ґрунтується на ньому, звучить так: чи є відповідальним Сократ за наслідки своїх виховних практик? Античний Сократ діє у мікрополі і несе самовідповідальність. Він

говорить від імені розуму, що передбачає розумний самоконтроль учасників діалогу. Численні ж «постмодерні сократи», що підривають стереотипні моделі мислення і дій, спостерігають один за одним, роблячи ці спостереження предметом обговорення. Вони навчають своїх слухачів і співрозмовників бажати інновацій, жити з ними і їх постійно створювати. Сократичний діалог є інноваційно орієнтованим. У ньому віддзеркалюються також спостереження і самоспостереження за діалогічними практиками. «Сократичний діалог, – як вказує Л. Дракер, – у його широкому сенсі практикується там, де люди разом шукають істину і спільну правду. Сократичним я назвав би такий діалог, який виникає не тільки спорадично, а й пронизує весь діалог» [3, с. 62]. Унаслідок сократичного діалогу формується реальна, фактична, емпірично існуюча комунікативна спільнота. Вона саме через свою фактичність відрізняється від ідеальної комунікативної спільноти у трансцендентальній прагматичі. Але так само, як і контрфактична комунікативна спільнота, вона не припускає примусу і друку. Це вільна комунікативна спільнота. Слід погодитися з К.-О.Апелем у тому, що «ми принциповим чином перебираємо на себе відповідальність за розв'язання проблеми реального світу, – але не «поодиноці», а як члени реальної комунікативної спільноти, що в її межах у принципі лише й можливе порозуміння, і водночас – як члени необмеженої ідеальної комунікативної спільноти, що її слід припустити для перевірки та визнання наших претензій на істину. Ідеальна комунікативна спільнота, звісно ж, не існує реально, проте кожен, хто аргументує серйозним чином, не може не звертатися до ідеальної спільноти аргументуючи; він повинен передбачати своє існування контрфактично, хоче він цього чи ні» [1, с. 49 – 50]. Контрфактичні умови ідеальної комунікативної спільноти Габермас розуміє як обов'язкові умови змінення комунікативних практик академічної спільноти.

Але діалогічну відкритість сократівської комунікації не слід плутати з постмодерним принципом вселякості. Адже сократівський діалог передбачає селекцію матеріалу, тематизацію тих проблем, про які дійсно неможливо мовчати... [4, с. 23]. Для цього необхідні два компоненти: діалогічне мислення і діалогічна поведінка тих, хто організує та ініціює цей діалог, тобто тих «постмодерних сократів», про яких йшлося вище.

Діалогічне мислення і діалогічна поведінка виступають суттєвими моментами інформаційного суспільства, яке є комунікативним, є суспільством глобальних мереж. Беручи до уваги цю тенденцію постмодерну, діалогічна педагогіка розширює свої горизонти і проблемне поле. Так, у середині ХХ ст. вона була орієнтована здебільшого на розкриття фундаментального зв'язку між вихователем і вихованцем, дитиною та дорослим, на створення теорії «педагогічного зв'язку» [3, с. 62–66, 222–223]. Це було важливим моментом для гуманізації педагогічних відносин.

Наприкінці ХХ ст. ця мікрооптика бачення виховних і дидактичних ситуацій доповнюється макрооптикою. Діалогічна педагогіка стає однією з основ «глобального навчання», яке концептуалізується як «освіта у світовому суспільстві» [7, с. 22–23].

Слід зазначити, що само поняття діалогічної педагогіки у західному освітньо-філософському дискурсі виходить за межі вузької дисциплінарної ідентичності педагогічної науки і розглядається у контекстах «світового суспільства», «суспільства глобальних мереж», «суспільства ризику». Всі ці моделі постіндустріального суспільства ґрунтуються на припущенні безперервності комунікацій [9, с. 126]. Тож, сьогодні очевидно стає і те, що глобалізація та інформаційна революція висувають своєрідні виклики й в освіті, що в свою чергу вимагає перебудови традиційної системи освіти.

Діалогічна педагогіка розглядає «глобальне навчання»(global learning) і глобальні вихованні практики як полілог, в якому інформація трансформується у життєві смисли, отже, вимагає відповідального ставлення як до селекції її змісту, так і до її впливу на людей, які знаходяться водночас в інтеркультурних і педагогічних зв'язках. Безперервне навчання, якого вимагає спосіб виробництва, домінуючий в інформаційному суспільстві, потребує такого освітнього діалогу, де теми навчання співіснували б з темами переучування, де процес швидкого застарівання знань не відлякував би учнів, а розглядався б ними як шанс для активної життєтворчості.

Парадигма комунікативної раціональності сприяє поглибленню розуміння функціонального діапазону діалогічного підходу, заохочує до його широкого вжитку. Протягом усього ХХ ст. і на початку ХХІ ст. саме активне застосування цього підходу дало підстави говорити про поступ сучасних педагогічних ідей.

Формалізація спілкування має важливе значення для духовного виробництва. Якщо під останнім розуміти породження, здобуття знань та цінностей, їх трансляцію і відтворення, то поза спілкуванням це виробництво може мати лише опосередкований зв'язок. Спілкування дає змогу дослідити як специфіку самого духовного виробництва і виявити зв'язок між його конкретними формами та змістом життєдіяльності певного покоління людей, так і відтворити відносини між різними генераціями. У цьому сенсі освіта і виховання як різновид духовного виробництва розробляються не у вакуумі, а визначаються різними соціальними контекстами. Але принцип діалогізму у життєвому світі науковців, особливо педагогів, ще не знайшов достатнього висвітлення. Звернемо увагу на такий момент: набувають поширення змішані типи діалогу, які важко класифікувати внаслідок розмитості рамок і самих рамкових умов. Особливо складним випадком є співіснування усного і письмового діалогу. Саме тому професійну комунікацію можна вважати такою, що виникає у життєвому світі її носіїв і характеризує поєднанням безпосередніх і опосередкованих форм спілкування.

Тут виникає складне теоретичне питання про те, чим є письмово зафіксований діалог. Чи є він справжнім автентичним діалогом або ж лише повідомленням про діалог, яке само не є діалогом у суворому значенні цього слова, бо автором такого, нехай і діалогічного, повідомлення є лише одна людина, яка відтворює бесіду, розмову полеміку тощо? Значущість цього питання вже відчували соціологи у зв'язку з поширенням якісних методів соціологічного дослідження, які починають успішно конкурувати з кількісними у дослідженні світу повсякденності (П. Бергер, Д. Дуглас, М. Полнер, А. Шюц). Чим уважати зафіксований діалог: дійсною подією чи лише її відбитком? Така постановка питання, в якій зафіксовано амбівалентне ставлення до письмової форми діалогічного мовлення, має підстави, бо опосередкований діалог потребує інтерпретації. Але інтерпретатор при цьому може займати різні позиції: відстороненого інтерпретатора, включеного спостерігача або ж співучасника діалогічної події, який сам бере участь у творенні діалогічного мережива.

Ці роздуми насамперед стосуються філософського діалогу, який, за визначенням В. Гюсле, є не лише літературним жанром, залежним від інтерпретатора. Філософський діалог, що висуває домагання на істинність, відрізняється від освітнього і виховного діалогів, бо цей діалог не може залишатися лише на рівні зіткнення або зустрічі ідей. Він виходить у практичну площину і тут розгортає свій потенціал. Світ повсякденності і світ філософії виступають певними точками суперпозиції, можна сказати, що вони накладаються один на одній, вступають у комунікацію. Такий діалог завжди є інтеркультурним. В. Гюсле взагалі вважає «зіткнення культур» вимогою для розгортання діалогу з філософським забарвленням. Загальнокультурними передумовами для розгортання діалогу є наявність культури спілкування, яка підтримується суспільством на належному рівні, а також існування і забезпечення свободи слова [5, с. 93–94].

Отже, інтеркультурність можна вважати суттєвим моментом діалогу, що виходить за межі чистої повсякденності і припускає взаємопереходи між теоретичним і практичним рівнем. Якісна драматургічна репрезентація такого діалогу зумовлюється при цьому дистанцією між реальними і уявними учасниками діалогу. На це, зокрема, звертають увагу дослідники життєвого світу дипломатів, професійна діяльність яких передбачає набуття компетентності у веденні інтеркультурного діалогу [5, с. 127–128]. Зіткнення культур у життєвому світі дипломатів належить до так званої «нормальної повсякденності».

«Нормальна повсякденність» педагога, на перший погляд, справляє враження захищеності від уторгнення «іншості». Але діалог між учнем і вчителем, між батьками і дітьми навіть у форматі розмови чи бесіди має, крім екзистенціального змісту, також інтеркультурну складову. Непорозуміння між тими, хто виховує, і тими, кого виховують, обумовлюється не в останню чергу відсутністю діалогу між субкультурами дорослих і дітей. Цей діалог

є найбільш ускладненим випадком інтеркультурної комунікації внаслідок своєї асиметричності. Демаркація таких субкультур, що екзистенціально приречені на комунікацію, здійснюється через мову. Сленг підлітків є спробою компенсації своєї асиметричної, «підлеглої» позиції у культурі дорослих. Адже дитина, якщо застосувати термінологію Гегеля стосовно цього випадку, є своїм-іншим своїх батьків. Отже, не дивно, що спільні комунікативні простори між дорослими і дітьми конститууються як інтеркультурні. Ця інтеркультурність, що походить із зіткнення субкультур навіть у межах однієї національної культури, може мати різний ступінь відмінності. Це залежить від стану розвитку суспільства, його культуротворчого потенціалу, пропорцій між досвідом батьків і дітей. У часи радикальних культурних зрушень, коли зміна знань та технологій відбувається скоріше, ніж зміна людського покоління, досвід дорослих може знецінюватися, а діти за певними параметрами життєвих компетенцій можуть випереджати своїх батьків. У цьому разі владний потенціал дидактичного і виховного діалогів переходить до дітей. Унаслідок зміни ролей між учасниками діалогу виникає загроза втрати культури спілкування, а відтак, і свободи слова, на яку мають право представники різних генерацій.

Передумовою її збереження є піклування про підтримку на належному рівні і подальший розвиток здатності людини до діалогічного мислення, без якого неможливо конституювання людського спільносвіту. Значущість інтеркультурного діалогічного мислення зростає у добу становлення інформаційного суспільства, коли віртуальний і реальний діалоги утворюють спільний комунікативний простір. «Уся наша освіта, – зауважував К. Ясперс, – є не стільки знанням матеріалу певних наук, скільки знанням про специфічне мислення, притаманним окремим предметним сферам і взагалі це знання про форми мислення» [6, с. 76].

Вимога вчитися самостійно або критично мислити передбачає насамперед приведення у дію механізму діалогічного мислення. Останнє на відміну від усіх видів діалогу, репрезентованих у теоретичній і практичній площині, виступає виявом сутнісних сил людини, є духовним виразом специфіки людського буття. Адже «сили, що призводять до руху і розвитку раціональне, водночас виробляють і вибухівку, аби знову підірвати це раціональне» [6, с. 76]. Отже, діалогічне мислення породжується через суперечність свого саморозвитку. Слід зауважити, що К. Ясперс ставить питання про психологічну релевантність логіки, без якого неможливе розроблення ефективної стратегії інтеркультурного дидактичного і виховного діалогів, бо різні культури мислення і навіть техніки ускладнюють реальні діалоги, унеможливають розважливу філософську бесіду, перетворюючи її на взаємозвинувачення або на паралельні монологи.

За К. Ясперсом, техніки мислення є його медіумом, через який воно входить у комунікативну площину. Серед них він виділяє схоластичну, експериментальну та діалектичну [6, с. 76–80]. Дотримуючись цього формального розподілу, проаналізуємо діалогічний потенціал кожної з цих технік. Так, схоластична техніка, що передбачає монополізацію істини і виходить з того, що суперечливі поняття є немислими, що не існує реальності, яка б відповідала цим поняттям, дозволяє вести діалог лише у вигляді напучування. Питання, що викають у діалозі із застосуванням цієї техніки, є провокативними у тому сенсі, що припускають низку різних відповідей. Потім діалог підпорядковується виключно завданню пошуку «правильної» відповіді, яка вже є наперед заданою. У діалозі ж породжується аргументація проти інших можливих, але «неправильних відповідей». Ця техніка застосовується у маніпулятивних діалогах, що ґрунтуються на спогляданні та повсякденному досвіді, які в свою чергу забезпечують розгортання аргументації на принципі самозрозумілості [6, с. 76]. Особливе значення К. Ясперс приділяє експериментуючій техніці мислення. «Ця техніка, – зауважує він, – виходить із того матеріалу, що споглядається, вона формує, обробляє, класифікує, аналізує лише наявне. Вона кружляє навколо безкінечного, але незмінюваного матеріалу, щоб його окреслити, а не запитувати» [6, с. 76].

На перший погляд, складається враження, що ця техніка закрита для діалогу. Але це не зовсім так. Річ у тім, що експериментуюча техніка мислення репрезентується конструктивізмом. Як зауважує К. Ясперс, «вона ставить у свій центр не феномен, а зв'язок. Вона конструє у мисленні можливі взаємозв'язки і дослідним шляхом перевіряє їхню істинність. Таке мислення позначене взаємодією теорії і споглядання, але питання генеруються з боку теорії, на які через просте споглядання можна дати тільки одну відповідь – так чи ні» [6, с. 76], але тут можна ставити також питання про історичні взаємозв'язки, а також щодо результатів порівняння різних теоретичних конструкцій, отже, розгорнути суто теоретичний діалог.

Діалектична ж техніка мислення ще з часів Сократа зарекомендувала себе найбільш придатною для освітнього діалогу, особливо коли він ускладнюється інтеркультурним змістом. Діалектика, на думку К. Ясперса, піклується про формування, культуру мислення, а всі інші техніки – про його пізнавальні можливості. Унаслідок того, що діалектика виявляє внутрішні суперечності предмета, що визначають його розвиток, вона дозволяє вести нескінченний освітній діалог.

Ще раз підкреслимо, що виділення таких технік та їх аналіз є суто формальними. Адже людина у своєму житті свідомо чи несвідомо застосовує всі ці техніки у різних комбінаціях. К. Ясперс називає їх «машинами мислення», які ґрунтуються на формальних властивостях мислимого, отже, має сенс ви-

вчити ці техніки так, як навчаються рахувати; опанувати їх непросто, їх треба вивчати і тренуватись, аби навчитися їх застосовувати» [6, с. 81]. Під опануванням технік мислення слід також розуміти їхні функціональні можливості і обмеження. Техніки мислення мають лише відносно універсальний характер, бо вони мають відмінності у східній і західній культурах, до того ж існують національно зумовлені інтелектуальні стилі, де надається перевага тим чи іншим техніками мислення. Між такими стилями встановлюється інтеркультурна комунікація, а між її носіями інтеркультурний діалог.

Висновки. Аналіз формального боку інтеркультурного освітнього діалогу дозволяє описати його можливі репрезентації на різних рівнях комунікативних практик. Обумовленість освітнього діалогу техніками мислення розкриває нові перспективи у теоретичних дослідженнях проблем інтеркультурної педагогіки, яка коливається між абстрактним теоретизуванням і етнографічним емпіризмом.

Таким чином, інтеркультурний діалог в освіті є синтезом діалогічних форм, в якому зберігаються функціональні можливості діалогу як бесіди, діалогу як дослідження, діалогу як суперечки та діалогу як інструктажу, а також відбувається злиття діалогічного мислення і діалогічної поведінки, що виявляється у сучасних версіях сократичного діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апелъ К.-О. Обгрунтування етики відповідальності / К.-О. Апелъ // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 46–59.
2. Bollbeck G. Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmuster / Georg Bollbeck. – Frankfurt am Main: Suhrkamp. 1994. – 498 S.
3. Dresler B. Darstellung und Mitteilung. Religionsdidaktik nach dem Traditionsabbruch / Dresler Bernhard // Schauplatz Religion. Grundzüge einer performativer Religionspädagogik. – Leipzig: Akademie, 2003. – S. 152–165.
4. Flitner W. Ausgewählte pädagogische Abhandlungen / W. Flitner. – Paderborn : Schönighausen. 1967. – 226 S.
5. Humburger Franz. Abschied von der interkultureller Pädagogik. Plädoyer für einen Wandel sozialpädagogischer Konzepte / Franz Humburger. – Weinheim: Juventa. 2009. – 212 S.
6. King-Nak Ip. Environmental Ethics intercultural perspectives / King-Nak Ip. – Amsterdam : Editions Rodari. 2009. – 178 S.
7. Selby David. Global Education as Transformative Education / Selby David // ZEP, 23. 2000. – P. 2 – 10.
8. Sloterdijk P. Zorn und Zeit. – Frankfurt am Main: Suhrkamp. 2006. – 356 S.
9. Yousefi Hamid Resa. Interkulturelles Denken oder Achse des Bösen. Das Islambild im christlichen Abendland / Yousefi Hamid Resa, Braun Ina. – Nordhausen : Bautz. 2005. – 306 S.

СОКРАТОВСКИЙ ДИАЛОГ КАК ОТВЕТ НА ВЫЗОВ ЭПОХИ

Триняк М. В.

Современная эпоха все больше воспринимается как общество риска, которому соответствует диалогическая, педагогика «риска», способная волновать разум, разгневать и взволновать слушателей, осознанно провоцировать их на испытание других, непривычных стратегий жизнетворчества. Фундаментальным ответом на вызов эпохи может быть формирование нового образа мышления, в котором существенное значение имеют диалогическое мышление и диалогическое поведение.

Ключевые слова: сократовский диалог, диалогическое мышление, диалогическое поведение, общество риска, интеркультурный диалог.

SOCRATIC DIALOGUE AS A RESPOND TO THE CALL OF EPOCH

Труняк М. В.

Modern epoch is more and more recognized as a society of risk and the dialogical pedagogy, pedagogy of «risk», which is able to agitate mind, to enrage and to excite listeners, consciously provoke them to try different, unusual strategies of life creation, is relevant to it. The formation of new thinking image, where dialogical thinking and dialogical conduct, play important role, can be fundamental respond to the call of epoch.

Keywords: Socratic dialogue, dialogical thinking, dialogical conduct, society of risk, intercultural dialogue.

УДК [355.1:364.3]

П. В. Квіткін, кандидат філософських наук, професор

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ

Розглянуто сучасний стан, причини та тенденції соціального захисту військово-службовців і членів їхніх сімей, осіб, звільнених з військової служби. Доведено, що сучасний рівень соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей не тільки негативно впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців, ступінь готовності та здатності Збройних Сил України виконати покладені на них завдання, а й загрожує через маргіналізацію військовослужбовців і руйнацію військовослужбовців як соціально-професійної групи суспільства існуванню Збройних Сил України.

Ключові слова: соціальний захист військовослужбовців, соціальний захист членів сімей військовослужбовців, соціальний захист осіб, звільнених з військової служби.

Постановка проблеми. Важливим атрибутом держави є збройні сили, покликані забезпечити захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. Не випадково, що на початковому етапі розбудови незалежної Української держави значну увагу було приділено реорганізації військових формувань, які залишилися у спадок від СРСР, і створенню Збройних Сил України. Законодавством визначені: структура, призначення та принципи життєдіяльності Збройних Сил України, повноваження органів політичного, військово-політичного та військового керівництва, порядок проходження військової служби і система соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Розроблена нормативно-правова база дозволила вирішити завдання створення Збройних Сил України і вселяла впевненість у незворотності політичного курсу на розбудову в Україні сучасної моделі збройних сил. Однак через 20 років реформування та розвитку українського війська військово-політичне і військове керівництво наголошує на необхідності стабілізації ситуації у Збройних Силах України.

Розроблення проблеми. Проблема законодавчого забезпечення військової служби, стану та питань соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей, осіб звільнених з військової служби, досить широко відображено у дослідженнях науковців, виступах і публікаціях вищого військово-політичного та військового керівництва. У багатогранній палітрі літератури виділяються роботи А. Бережного, А. Діланяна, Б. Плужникова, В. Мунтіяна, В. Алещенка, В. Барановського, В. Галанцева, В. Гошовської, В. Демьохіна, В. Іваненка, В. Кравцова, В. Лазарєва, В. Лішавського, В. Терещенка, В. Чорного, В. Шатенка, В. Шевчука, В. Шемасва, В. Щелкунова, Г. Процепка, Є. Марчука, І. Качана, І. Марка, І. Полянського, І. Смаглюка, І. Ступака, Л. Бурлачка, Л. Сохань, М. Карпенка, М. Павленка, М. Шкірі, О. Чумакова, О. Антоненка, О. Михайленка, О. Останця, О. Разумцева, О. Саська, П. Шуляка, С. Артеменка, С. Басараба, С. Дячука, С. Корольова, С. Соколова, Ю. Михайлова, Ю. Поніматченка та ін.

Разом з тим причини виникнення сучасних соціальних проблем збройних сил, питань обмеження прав і свобод військовослужбовців і членів їхніх сімей, осіб, звільнених з військової служби, вплив соціальних проблем на морально-психологічний стан військовослужбовців і загальний стан Збройних Сил України залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є аналіз сучасного стану, причин і тенденцій соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, осіб, звільнених з військової служби.

Аналізуючи сучасний стан соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, слід зазначити, що реаліями сьогодення є: відсутність дієвих механізмів захисту прав і свобод військовослужбовців

і членів їхніх сімей; існування цивільного контролю без відповідальності за стан справ у збройних силах; декларативність матеріального стимулювання прагнень громадян до проходження військової служби; відсутність пільг, компенсацій і виплат військовослужбовцям за встановлені законами обмеження прав і свобод військовослужбовців; відсутність компенсацій і виплат членам сімей військовослужбовців за обмеження прав, можливостей і умов життєдіяльності, визначених особливостями військової служби і порядком її проходження військовослужбовцями; скорочення і обмеження встановлених раніше пільг і соціальних гарантій військовослужбовців та членів їхніх сімей; відсутність можливості для професійного розвитку і самореалізації особистості в умовах військової служби; падіння життєвого рівня військовослужбовців і безперспективність військової служби для досягнення матеріального благополуччя; невпевненість військовослужбовців у завтрашньому дні; вияви соціальної несправедливості у пенсійному забезпеченні громадян, звільнених з військової служби у різні часи.

Сучасні проблеми Збройних Сил України стали наслідком обраних підходів до реформування та розвитку збройних сил, запропонованої моделі взаємозв'язку суспільства і збройних сил, недосконалості і мінливості законодавства з воєнних та військових питань, ставленням влади до Збройних Сил України і забезпечення національної безпеки у воєнній сфері.

1. Орієнтація внаслідок тривалого домінування політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію, перспективне переозброєння Збройних Сил України технікою західного виробництва, підготування вищого військового керівництва у військово-навчальних закладах країн – членів НАТО і можливу компенсацію боєздатності армії за рахунок сил і засобів країн-партнерів.

2. Залежність програм реформування та розвитку Збройних Сил України від волі та уподобань правлячих політичних еліт; відсутність належного правового статусу і фінансового забезпечення програм розвитку Збройних Сил України; ототожнення військової служби з іншими видами професійної діяльності.

3. Намагання розв'язувати фінансові проблеми держави за рахунок недофінансування потреб і скорочення чисельності Збройних Сил України; невідповідності пільг і компенсацій, які надаються військовослужбовцям та членам їхніх сімей, встановленим обмеженням прав і свобод військовослужбовців і членам їхніх сімей; систематичного скорочення і обмеження існуючих пільг військовослужбовців та членів їхніх сімей; залучення військовослужбовців до виконання завдань, не пов'язаних зі службовими обов'язками.

4. Звернення до Збройних Сил України відбувається переважно у період проведення виборчих кампаній, боротьби за отримання доступу до майна і фінансових ресурсів збройних сил, виникнення надзвичайних ситуацій, для підняття міжнародного рейтингу політичних партій та отримання преферен-

цій для фінансово-економічних груп за міжнародне військове співробітництво Збройних Сил України.

5. Неefективне використання фінансових ресурсів, що виділяються для забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України: витрати коштів на підготування офіцерських кадрів і відсутність матеріального стимулювання для пролонгації контрактів на продовження проходження військової служби, залучення приватних структур з метою забезпечення прибуткових сфер життєдіяльності військових частин і відсутність державних підприємств (організацій) для надання відповідних послуг.

Вихідним положенням соціального і правового захисту військовослужбовців є те, що вони користуються всіма правами і свободами людини і громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України, з урахуванням особливостей, встановлених цими та іншими законами [5].

У Законі України «Про Збройні Сили України» визначено такі обмеження прав військовослужбовців: призупинення військовослужбовцями членства у політичних партіях та професійних спілках на період проходження військової служби; недопущення організації військовослужбовцями страйків і участі в їх проведенні; можливість обмеження військовослужбовців у свободі пересування, вільному обранні місця проживання та праві вільно залишати територію України, праві на збирання, використання і поширення інформації відповідно до закону [2].

У Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено такі обмеження прав військовослужбовців: заборона бути членами будь-яких політичних партій або організацій чи рухів; військовослужбовці не мають права відмовлятися або ухилятися від виконання обов'язків військової служби з мотивів релігійних переконань; військові навчання, походи кораблів, бойові стрільби та бойове чергування, несення служби в добовому наряді та інші заходи, пов'язані із забезпеченням боєготовності військових частин, здійснюються без обмеження загальної тривалості службового часу [5].

У Кримінальному кодексі України передбачено кримінальну відповідальність військовослужбовців за порушення встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби (непокора, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство) [7].

Крім визначених у законах України обмежень прав і свобод, військово-службовці зазнають і прихованих обмежень. Так, особливості військової служби (несення бойового чергування, несення служби у добовому наряді, навчання, походи кораблів та ін.) унеможливають заняття військовослужбовцями для поліпшення свого матеріального становища дозволеними законодавством видами діяльності.

Суттєвим обмеженням для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, є передбачена законодавством можливість звільнення з військової служби до набуття права на пенсію за вислугу років у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів. Скорочення працівників має місце в усіх сферах суспільної життєдіяльності. Однак специфіка полягає у тому, що звільнений працівник не позбавляється своєї професії. Він може продовжувати свою професійну діяльність, влаштувавшись на роботу в іншій установі, організації або на підприємстві.

Військова ж служба вимагає специфічних знань, навичок і специфічного досвіду, які не користуються попитом у цивільному житті. Тому військовослужбовці, які змушені звільнитися з військової служби не за власним бажанням, повинні починати життя з «чистого аркуша». За 15–20 років, присвячених служінню Батьківщини, вони мали б можливість знайти себе у цивільному житті, зробити певну службову кар'єру, здобути професійну майстерність і визнання, а відповідно забезпечити й добробут сім'ї.

Законодавством передбачено, що особам, які звільнені зі служби у зв'язку зі скороченням штатів або проведенням організаційних заходів без права на пенсію, протягом одного року після звільнення зі служби виплачується щомісячна грошова допомога у розмірі окладу за військовим (спеціальним) званням. Однак слід мати на увазі, що ця допомога становить для військовослужбовців у військовому званні лейтенанта лише 110 грн, а підполковника – 135 грн. [11].

Соціальний захист військовослужбовців, звільнених з військової служби до набуття права на пенсію за вислугу років у зв'язку зі скороченням штатів або проведенням організаційних заходів, нагадує практику реформування армії за часів М. Хрущова. У суспільній свідомості ще збереглися пропагандистські публікації тих часів про те, як старші офіцери ставали свинарями та учнями токарів. Кожна праця у суспільстві користується повагою, проте слід урахувати вік і стан здоров'я, особливості професійної ментальності та вплив на психічний стан особистості зміни соціального статусу.

Звернення до розмірів окладів за військове звання висвітлює актуальну й болючу проблему сьогодення Збройних Сил України. Військове звання військовослужбовця завжди було важливим показником соціального статусу військовослужбовців у суспільстві та військовому середовищі. Воно свідчить про військово-професійний досвід військовослужбовця, його належність до певної категорії військовослужбовців, відображає посадове становище військовослужбовця. Прагнення отримати чергове військове звання стимулювало до підвищення рівня військової освіти, наукової кваліфікації та військово-професійної майстерності, сумлінного виконання службових обов'язків.

Звертаючись до статусу військового звання в сучасних умовах, слід констатувати, що воно має для військовослужбовців з огляду на рівень окладів

за військовими званнями лише моральне значення. Діючі оклади за військове звання в їхньому фактичному та відносному значенні (різниця між окладами за військове звання офіцерського складу становить лише 5 грн, а загальна різниця між окладом за військове звання молодшого лейтенанта і генерала армії України – 55 грн) не тільки девальвують матеріальне значення військового звання, а й містять загрозу девальвації таких традиційних для суспільства і збройних сил цінностей, як «честь мундира», «честь офіцера». Діючими окладами за військове звання фактично девальвуються місце та роль офіцерського складу у виконанні завдань, покладених на Збройні Сили України (різниця між окладами за військові звання солдата і молодшого лейтенанта становить 75 грн).

Наявність для військовослужбовців обмежень у правах і свободах людини і громадянина, зумовлених характером військової служби, традиційно компенсувалася наданням військовослужбовцям певних пільг, гарантій та компенсацій. Світова практика надання військовослужбовцям пільг, гарантій та компенсацій знайшла нормативно-правове закріплення у вітчизняному законодавстві. Однак усупереч загальносвітовій тенденції в Україні простежується стійка тенденція до погіршення соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Започаткована у 2000 р. практика призупинення, обмеження та скасування пільг військовослужбовців становить домінуючий концепт соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей у сучасних умовах.

Для надання законності процесу обмеження соціального і правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей із Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» Законом від 28.12.2007 р. № 107-VI виключено положення про заборону скасування чи призупинення без рівноцінної заміни пільг, гарантій та компенсацій, які надаються військовослужбовцям. І хоча зазначену зміну рішенням Конституційного Суду України [12] визнано неконституційною, процес скасування чи призупинення пільг, гарантій та компенсацій без їхньої рівноцінної заміни триває.

Загальною тенденцією у соціальному і правовому захисті військовослужбовців та членів їхніх сімей є намагання привести пільги, гарантії та компенсації, які надаються військовослужбовцям, до загальнодержавних стандартів (відпустки, оплата житлово-комунальних послуг, рівень грошового забезпечення, необхідна кількість вислуги років для набуття права на пенсійне забезпечення та ін.). За окремими ж показниками (оплата праці за роботу в понаднормативний час, роботу у святкові та неробочі дні, нічний час) рівень забезпечення військовослужбовців не відповідає загальнодержавним вимогам.

Соціальний захист військовослужбовців визначається законодавством як діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових

і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі [5].

Однак, звертаючись до рівня грошового забезпечення військовослужбовців, слід констатувати, що він не тільки не відповідає умовам військової служби, а й за своїми вихідними позиціями (посадові оклади) встановленими у розмірах, що є меншими порівняно з аналогічними посадами цивільних працівників. Так, якщо посадові оклади науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів (станом на 30.06.2011 р.) встановлено у розмірах: завідувач кафедри – 2256 грн, професор – 2133 грн, доцент – 2004 грн, старший викладач – 1881 грн, то для військовослужбовців, які займають аналогічні посади у військових навчальних закладах Збройних Сил України III–IV рівнів акредитації, за максимальними розмірами відповідно становлять 1720 грн, 1640 грн, 1500 грн та 1460 грн. [8]. Якщо ж звернутися до посадових окладів основних посад військовослужбовців Збройних Сил України, то вони будуть ще значно меншими: командир бригади – 1150–1200 грн, командир полку – 1050–1150 грн, командир батальйону (дивізіону) – 1000–1100 грн [11].

Існуючий рівень грошового забезпечення не забезпечує конкурентоспроможність військової служби на ринку праці України і не мотивує громадян до вступу та проходження військової служби. Так, щомісячне грошове забезпечення молодших офіцерів, які займають первинні командні посади (командир взводу, лейтенант – 2093 грн), не дорівнює середній заробітній платі в Україні (за станом на травень 2011 р. – 2573 грн). Якщо ж брати рівень грошового забезпечення військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом на посадах рядового, сержантського і старшинського складу, то таке співвідношення погіршується майже вдвічі. Мінімальне грошове забезпечення контрактника першого року служби становить 1180 грн, що є найнижчим порівняно із середньою заробітною платою у будь-якій галузі народного господарства.

Виходячи з того, що військова служба є видом державної служби, орієнтиром у грошовому забезпеченні військовослужбовців вважається його доведення до рівня заробітної плати державних службовців. Проте ігнорується той факт, що військова служба є особливим видом державної служби, який накладає на військовослужбовців додаткові обмеження у правах і свободах. Неможливо також порівнювати характер і умови військової служби з працею державних службовців.

Однак Міністерство соціальної політики України, до повноважень якого віднесено розроблення і внесення у встановленому порядку пропозицій щодо визначення розміру грошового забезпечення військовослужбовців, взагалі ігнорує обмеження військовослужбовців у правах і свободах, що зумовлені

особливостями військової служби і порядком її проходження. Такий саме підхід міністерства простежується у вирішенні й інших питань соціального захисту військовослужбовців [9].

Таким чином, виходячи із рівня грошового забезпечення військовослужбовців, установлених законами обмежень військовослужбовців у правах і свободах, а також особливостей військової праці, немає достатніх підстав стверджувати, що держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів, як це визначено законодавством України [5].

У Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено норми, що суперечать вимогам Кодексу законів України про працю (КЗпП) стосовно норм тривалості робочого часу і оплати роботи в надурочний час, святкові і неробочі дні, нічний час. Так, у цьому Законі визначено, що військові навчання, походи кораблів, бойові стрільби та бойове чергування, несення служби в добовому наряді та інші заходи, пов'язані із забезпеченням боєготовності військових частин, здійснюються без обмеження загальної тривалості службового часу [5]. Дане положення не суперечить положенням ст. 62 КЗпП, в якій встановлено, що власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи у виключних випадках, у тому числі при проведенні робіт, необхідних для оборони країни [6].

Разом з тим норма Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» не містить обмежень щодо граничних норм надурочних робіт і не передбачає оплати за виконання надурочних робіт (статті 65, 106–108 КЗпП). Положення ст. 6 розглядуваного Закону якою визначено, що «військовослужбовцям, крім військовослужбовців строкової військової служби та курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, які виконували службові обов'язки у вихідні, святкові та неробочі дні, відповідний час для відпочинку надається командиром (начальником), як правило, протягом наступного тижня» [5], суперечить ст. 107 КЗпП якою встановлено порядок оплати роботи у святкові і неробочі дні, а надання працівнику, який працював у святковий і неробочий день, іншого дня відпочинку може здійснюватися за бажанням працівника [6].

Крім того, у зазначеній нормі цього Закону, яка нібито й відповідає вимогам КЗпП щодо надання на бажання працівника, який працював у святковий і неробочий день, іншого дня відпочинку, не конкретизується, що саме слід розуміти під відповідним часом для відпочинку, який надається командиром (начальником), як правило, протягом наступного тижня. Якщо військовослужбовець залучається до несення служби в добовому наряді або до бойового чергування, то він виконує відповідні обов'язки не 8 годин (тривалість робо-

чого дня), а протягом 24 годин, що становить бюджет робочого часу трьох днів. Однак для відпочинку військовослужбовцю надається лише один день. Що ж стосується несення бойового чергування або несення служби в добовому наряді, виконання обов'язків під час походів кораблів у робочі дні, то надання часу для відпочинку зовсім не передбачається.

Недотримання вимог щодо обмежень граничних норм надурочних робіт і відсутність оплати за виконання надурочних робіт, виконання службових обов'язків у вихідні, святкові та неробочі дні до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань військового обов'язку і військової служби» частково компенсувалися: можливістю надання військовослужбовцям додаткових відпусток зі збереженням матеріального забезпечення за сімейними обставинами та з інших поважних причин; надання військовослужбовцям часу для проїзду до місця проведення відпустки і назад; наданням військовослужбовцям та членам їхніх сімей безплатного проїзду у відпустку (призупинено на підставі Закону № 1459-III від 17.02.2000 р.).

Певних обмежень у реалізації своїх прав зазнали військовослужбовці та члени їхніх сімей у зв'язку з передачею завдань щодо призначення (перерахунку) і виплати пенсій до Пенсійного фонду України.

Відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», виплата пенсій, у тому числі додаткових пенсій, доплат, надбавок та підвищень до них, компенсаційних виплат, установлених законодавством, звільненим зі служби військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, та членам їхніх сімей забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України [4]. Однак із передачею до Пенсійного фонду України функцій призначення та виплати пенсій військовослужбовцям та членам їхніх сімей для військово-службовців вводиться відрахування із грошового забезпечення до Пенсійного фонду України. На початковому етапі такі відрахування відшкодовувалися військовослужбовцям, однак у подальшому компенсації були скасовані.

Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» передбачено, що всі призначені за цим Законом пенсії підлягають перерахунку у зв'язку зі зміною розміру хоча б одного з видів грошового забезпечення відповідних категорій військово-службовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, або у зв'язку із уведенням для зазначених категорій осіб нових щомісячних додаткових видів грошового забезпечення (надбавок, доплат, підвищень) та премій у розмірах, установлених законодавством. Обов'язки щодо перерахунку пенсій, так саме, як і призначення та виплати, покладено законом на Пенсійний фонд України. Проте зазначена норма закону не реалізується. Вона підміняється підвищеннями пенсій, що встановлені для всіх пенсіонерів, чим суттєво порушуються права військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Нарешті, ігнорується норма Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», якою передбачено підвищення пенсій, призначених військовослужбовцям. Особам, які мають право на пенсію за цим Законом та членам їхніх сімей пенсії підвищуються у зв'язку з індексацією грошових доходів населення.

Аналізуючи проблеми соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, слід мати на увазі відсутність компенсацій і виплат членам сімей військовослужбовців за обмеження прав, можливостей і умов життєдіяльності, визначених особливостями і порядком проходження військової служби військовослужбовцями.

По-перше, ці обмеження насамперед виявляються у позбавленні дружин (чоловіків) військовослужбовців можливостей у реалізації своїх творчих здібностей і потенцій, службовому просуванні і кар'єрному зростанні, отриманні високооплачуваної роботи і належної пенсії.

Унаслідок ротації кадрів сім'ї військовослужбовців протягом військової служби у кращому випадку 4–5 разів змінюють місце проходження служби. За таких умов дружини (чоловіки) військовослужбовців змушені залишати роботу за попереднім місцем і намагатися знайти роботу на новому місці.

Особливості військової служби (військові навчання, походи кораблів, бойові стрільби та бойове чергування, несення служби в добовому наряді та інші заходи, пов'язані із забезпеченням боєготовності військових частин) призводять до того, що основні обов'язки з виховання дітей і виконання домашніх робіт перекладаються на дружин (чоловіків) військовослужбовців. У такому разі вони змушені шукати роботу з меншим обсягом та ін. Крім того, пільги, передбачені законодавством з питань соціального захисту жінок, охорони материнства і дитинства, на батьків з числа військовослужбовців, поширюються на військовослужбовців лише за певних умов.

По-друге, відсутність можливостей щодо забезпечення військовослужбовців житлом (постійним або службовим) та зміни військовослужбовцями місця проходження служби призводять до того, що протягом усієї військової служби (а в умовах сьогодення і завершивши військову службу) сім'ї військовослужбовців не мають «свого кута». Вони змушені скитатися по чужих домівках та з тривогою очікувати, що їм запропонують у черговий раз звільнити приміщення.

По-третє, переїзди з одного місця служби до іншого, переїзди з однієї квартири в іншу змушує залишати нажите і на кожному новому місці все починати спочатку. Не випадково кажуть, що краще один раз погоріти, ніж два рази переїхати. Таких «пожеж» кожна сім'я військовослужбовців за період військової служби зазнає від двох до трьох. У результаті кращі роки життя проходять у спартанських умовах, з неналаштованим побутом.

По-четверте, значних обмежень порівняно з іншими зазнають діти військовослужбовців. Постійні переїзди і зміна місць проживання призводять до

того, що вони втрачають зв'язок зі своєю малою батьківщиною або взагалі її не пам'ятають. Діти військовослужбовців змушені проходити навчання у 5–6 школах, що призводить до зміни колективів, втрати товаришів і необхідності адаптуватися до нових умов. Крім того, особливості і порядок проходження військової служби зумовлюють до обмеження батьківської (материнської) опіки. Все це негативно впливає на дитячу психіку і негативно позначається на подальшому житті.

Однак члени сімей військовослужбовців не тільки не отримують компенсацій і виплат за обмеження прав, можливостей та умов життєдіяльності, визначених особливостями і порядком проходження військової служби військовослужбовцями, а й поставлені у принизливі умови щодо пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника. Так, якщо у разі смерті особи, яка перебуває на посаді державного службовця або отримує пенсію, непрацездатним членам сім'ї призначається пенсія на одного непрацездатного члена сім'ї у розмірі 70 % суми заробітної плати померлого годувальника, а на двох і більше членів сім'ї – 90 %, то для членів сімей військовослужбовця – максимум 40 % (за умови смерті військовослужбовця внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних при захисті Батьківщини, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи або виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи чи участю у бойових діях у мирний час). Усвідомлення такого підходу до забезпечення членів сімей військовослужбовців у разі втрати годувальника негативно впливає не тільки на сумлінність ставлення військовослужбовців до виконання військового обов'язку, а й на готовність військовослужбовців до самопожертви при виникненні такої необхідності.

Внесення змін до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» не тільки суттєво позначилося на рівні життя військовослужбовців, звільнених з військової служби, а й негативно впливає на Збройні Сили України. Саме цей аспект змін до пенсійного забезпечення військовослужбовців залишився поза увагою під час обговорення закону у Верховній Раді України.

По-перше, обмеження рівня граничного розміру пенсії 80 % грошового забезпечення зробить безперспективним і недоцільним продовження проходження військової служби особами старшого офіцерського складу після 30 років військової служби.

Виходячи із граничних строків військової служби, військовослужбовці у військовому званні «полковник» («капітан 1-го рангу»), які мають оперативно-стратегічний та оперативно-тактичний рівень освіти, не добиратимуть якнайменше п'ять років можливої військової служби до досягнення граничного віку перебування на військовій службі, а у військовому званні «майор» («капітан 3-го рангу») і «підполковник» («капітан 2-го рангу»), третина з яких

має оперативно-тактичний рівень освіти, – два–три роки. Підготування ж фахівців такого рівня потребує не тільки витрат на навчання в Національному університеті оборони, а й витрат на професійне становлення, яке відбувається у процесі командування підрозділами (частинами) під час проведення військових навчань, походів кораблів, практичних стрільб, бомбометання та ін.

По-друге, встановлення законодавством норми в 25 років вислуги років для отримання права на пенсійне забезпечення значно обмежує можливості щодо комплектування Збройних Сил України офіцерським складом, створення професійного сержантського і старшинського складу, повного переходу збройних сил на комплектування військовослужбовцями військової служби за контрактом.

З огляду на граничний вік перебування на військовій службі осіб молодшого офіцерського складу (за розрахунками Міністерства оборони України, їхня чисельність має складати до 60 % офіцерського складу) і військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом на посадах рядового і сержантського складу, громадянин, який вирішив пов'язати свою професійну діяльність зі збройними силами і набути право на пенсійне забезпечення, повинен зробити свій вибір до 20 років.

За чинним законодавством громадяни мають право укладати контракти на проходження військової служби на посадах рядового, сержантського і старшинського складу (до 40 років), проходити військову службу на посадах офіцерського складу після завершення навчання у вищих навчальних закладах України та проходження підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу. Однак слід мати на увазі, що це будуть військовослужбовці, для яких військова служба матиме тимчасовий характер. Будучи військовослужбовцями за статусом, вони не стануть представниками військовослужбовців як специфічної соціально-професійної групи суспільства, не стануть професійними військовослужбовцями у повному сенсі цього слова. У переважній більшості це будуть маргінали, для яких соціально-типологічні, соціально-психологічні якості і ментальність, система цінностей і ціннісних орієнтацій військовослужбовців як соціально-професійної групи суспільства будуть чужими.

Професіоналізація військової діяльності передбачає три органічно взаємопов'язані компоненти: комплектування збройних сил військовослужбовцями, які проходять кадрову військову службу або військову службу за контрактом; забезпечення високого рівня військово-професійної підготовленості та майстерності військовослужбовців; створення соціально-професійної групи суспільства (військовослужбовці), яка має чітко визначений соціальний статус, характеризується специфічними соціально-типологічними і соціально-психологічними якостями і менталітетом, цінностями і ціннісними орієнтаціями. Саме цей останній компонент професіоналізації військової діяльності залишається поза увагою при розробленні програм створення професійних збройних сил в Україні.

Хибним є й саме обґрунтування необхідності внесення змін до пенсійного законодавства у частині, що стосується пенсійного забезпечення військовослужбовців. Відповідно до законодавства України виплата пенсій, у тому числі додаткових пенсій, доплат, надбавок та підвищень до них, компенсаційних виплат, установлених законодавством, звільненим зі служби військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, та членам їхніх сімей забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України [4]. Тому граничні розміри пенсій та необхідна кількість вислуги років для набуття права на пенсію за вислугу років аж ніяк не впливають на загальний баланс Пенсійного фонду України.

Оцінюючи стан та перспективи соціального і правового захисту військовослужбовців, важко очікувати його поліпшення та системного підходу до розв'язання накопичених проблем. Такий висновок органічно випливає з аналізу завдань, покладених на Міністерство соціальної політики України і Міністерство оборони України у сфері соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей.

У Положенні про Міністерство соціальної політики України серед основних завдань міністерства виділені лише формування і реалізація державної політики щодо соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та інших військових формувань.

Міністерство відповідно до покладених на нього завдань: розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо визначення розміру мінімальної заробітної плати, робочого часу та часу відпочинку, умов оплати праці працівників підприємств, установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з державного бюджету, грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу органів відповідно до закону; забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та тих, які підлягають звільненню у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України та інших військових формувань [9].

У Положенні про Міністерство оборони України визначено, що міністерство входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та реалізації державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва [10].

До основних завдань міністерства віднесено: формування і реалізація державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва, у галузях оборонного планування, військової освіти та науки; здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва збройними силами; забезпечення формування військово-технічної політики у сфері оборони; формування військової кадрової політики.

У Положенні також визначено, що міністерство відповідно до покладених на нього завдань: затверджує умови оплати праці працівників збройних сил, грошового забезпечення та заохочення військовослужбовців збройних сил, військовозобов'язаних та резервістів, розміри посадових окладів працівників та військовослужбовців збройних сил з урахуванням складності, відповідальності та специфіки їх роботи та умов служби; затверджує інструкцію про організацію забезпечення і надання військовослужбовцям збройних сил та членам їхніх сімей житлових приміщень; затверджує положення про порядок оренди і оплати орендованого житла у збройних силах; затверджує інструкцію з організації роботи із соціального забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей у Міноборони України. Крім того, у Положенні відображено п'ять позицій, що стосуються охорони здоров'я військовослужбовців і формування здорового способу життя; медичного забезпечення збройних сил; санаторно-курортного лікування військовослужбовців та ветеранів військової служби, членів їхніх сімей, ветеранів війни, працівників збройних сил та інших категорій громадян, яким законодавчо надано право користуватися закладами охорони здоров'я Міноборони України.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що до завдань ні Міністерства соціальної політики України, ні до завдань Міністерства оборони України не віднесені формування та реалізація державної політики щодо соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Покладання на два міністерства вирішення завдань щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей без чіткого розподілу повноважень призводить до таких наслідків: існування певного дублювання завдань; залишення поза відповідальністю значної кількості складових соціального і правового захисту; наявність розбалансованості всієї системи соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, порушення балансу прав і обов'язків (обмежень, пов'язаних з особливостями військової служби, і гарантій, компенсацій, пільг); постійні зміни у законодавстві з питань соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей спрямовані на призупинення та скасування існуючих гарантій, пільг та компенсацій.

Сучасний стан соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, а також звільнених з військової служби військовослужбовців не тільки визначає матеріальне становище сімей військовослужбовців, а й впливає на здатність Збройних Сил України виконати завдання свого функціонального призначення. Не випадково, що у Законі України «Про основи національної безпеки України» серед загроз національним інтересам і національній безпеці України визначено «незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей», а серед основних напрямів державної політики з питань

національної безпеки у воєнній сфері та сфері безпеки державного контролю України – «забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей» [3].

Вплив рівня соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, громадян, звільнених з військової служби, на здатність Збройних Сил України виконати завдання свого функціонального призначення виявляється у декількох аспектах.

По-перше, незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей безпосередньо впливає на рівень укомплектованості та якість особового складу збройних сил.

За оцінками Міністерства оборони України, спостерігається тенденція до скорочення кількості громадян, які бажають вступати до вищих військових навчальних закладів, і виникають труднощі щодо комплектування посад військовослужбовцями військової служби за контрактом. Стан соціального і правового захисту військовослужбовців, умови служби, невизначеність щодо перспектив подальшого проходження військової служби роблять службу в Збройних Силах України непривабливою, створюють умови для відтоку найбільш кваліфікованих і підготовлених військовослужбовців [1].

Укомплектованість посад молодшого офіцерського складу (за станом на грудень 2010 р.) становить 77 %, а посад старшого офіцерського складу – 80 %. Наприкінці 2011 р., ураховуючи результати другої хвилі масових звільнень офіцерського складу (перша хвиля пройшла в 2005–2006 рр.), рівень укомплектованості посад офіцерського складу значно погіршився. При цьому слід мати на увазі, що в 2010 р. вдалося поліпшити ситуацію за рахунок надання можливості офіцерам, які досягли граничного віку перебування на військовій службі, залишитися на військовій службі понад граничний вік; обмеження направлення осіб офіцерського складу до інших військових формувань України; призову на військову службу 404 офіцерів запасу [1].

По-друге, якість і рівень життя військовослужбовців, безперспективність військової служби щодо досягнення матеріального благополуччя і самореалізації особистості в умовах військової діяльності, а також зумовлена цим трансформація ціннісно-мотиваційних орієнтирів особистості призводять до маргіналізації військовослужбовців і руйнування основи військової професії – соціально-професійної групи суспільства, пов'язаної з військовою діяльністю.

Маргіналізація військовослужбовців і руйнація відповідної соціально-професійної групи суспільства призводять до втрати соціально-типологічних і соціально-психологічних якостей військовослужбовців, традиційної для військовослужбовців системи цінностей і ціннісних орієнтацій, військово-професійних норм та традицій.

По-третє, незадоволеність військовослужбовців умовами служби, рівнем грошового забезпечення, відсутність чіткого механізму їх заохочення до високих результатів у службовій діяльності, невизначеність щодо перспектив подальшого проходження військової служби негативно впливають на морально-психологічний стан та формування ціннісно-мотиваційних орієнтирів особистості. В остаточному результаті це виявляється у ставленні військовослужбовців до військової служби, готовності до самопожертви в ім'я виконання військового та громадянського обов'язку.

По-четверте, руйнація і дестабілізація соціально-професійної верстви військовослужбовців, процеси маргіналізації військовослужбовців, зневіра у можливість поліпшення рівня життя і досягнення матеріального благополуччя за сучасними підходами до соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, втрата перспектив щодо самореалізації у процесі військової діяльності можуть зумовити процеси політизації військовослужбовців.

Як висновок можна констатувати, що сучасний стан соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей не тільки негативно впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців, ступінь готовності і здатності Збройних Сил України виконати покладені на них завдання, а й загрожує через маргіналізацію військовослужбовців і руйнацію військовослужбовців як соціально-професійної групи суспільства існуванню збройних сил.

Слід додати, що якщо за умов належного фінансування військово-технічних проблеми можливо розв'язати за 2–3 роки, забезпечити належний рівень військово-професійної майстерності за 4–5 років, то для відродження престижу військової служби, формування соціально-типологічних і професійно-ментальних якостей військовослужбовців як специфічної соціально-професійної групи суспільства і повернення довіри військовослужбовців до влади потрібно не менше 20–25 років, за які відбудеться зміна поколінь та у суспільній свідомості зітруться спогади про сьогодення Збройних Сил України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла книга – 2010. Збройні Сили України. – К. : МО України, 2011. – 84 с.
2. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Кодекс законів України про працю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

8. Наказ МО України № 377 від 28.07.2008 «Про затвердження схем розмірів посадових окладів військовослужбовців військових навчальних закладів (військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів України) і наукових установ Збройних Сил України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Положення про Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Положення про Міністерство оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Постанова Кабінету Міністрів України № 1294 від 07.11.2007 «Про упорядкування структури та умов грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
12. Рішення Конституційного Суду України № 10-рп /2008 від 22.05.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВОИНСКОЙ СЛУЖБЫ И СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ

Квиткин П. В.

Рассмотрены современное состояние, причины и тенденции социальной защиты военнослужащих и членов их семей, лиц, уволенных с воинской службы. Доказано, что современный уровень социальной защиты военнослужащих и членов их семей не только негативно влияет на морально-психологическое состояние военнослужащих, степень готовности и способности Вооруженных Сил Украины к выполнению возложенных на них задач, но и угрожает через маргинализацию военнослужащих и разрушение военнослужащих как социально-профессиональной группы общества существованию Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: социальная защита военнослужащих, социальная защита членов семей военнослужащих, социальная защита лиц уволенных с воинской службы.

LEGAL BASES OF MILITARY SERVICE AND SOCIAL PROTECTION OF MILITARY SERVICEMEN AND MEMBERS OF THEIR FAMILIES

Kvitkin P. V.

In article is considered the modern condition, the reasons and tendencies of social protection of military servicemen and members of their families, persons dismissed with military service. It is proved, that modern level of social protection of military servicemen and members of their families not only negatively influences a moral and psychological condition of military servicemen, degree of readiness and ability of Armed forces of Ukraine to performance of the problems assigned to them, but and destruction of military servicemen as socially-professional group of a society to existence of Armed forces.

Keywords: social protection of military servicemen, social protection of members of families of military servicemen, social protection of persons dismissed from military service.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

ЧЕСНОТИ І ВАДИ ПАТРІОТИЗМУ

Розглянуто філософські підходи до оцінювання патріотизму, досліджено форми існування патріотизму, його роль за різних соціально-історичних умов.

Ключові слова: патріотизм, істинний патріотизм, хибний патріотизм, шовінізм.

Постановка проблеми. З давніх часів філософи вели дискусії про патріотизм: добре чи погане це явище. У спорах про патріотизм одні теоретики обґрунтовували його як громадянську чесноту, інші – стояли на позиції, що патріотизм – вада, суспільне зло. Подібні дискусії тривають і в наші дні. Особливо це стосується вирішення питання корисності патріотизму між прихильниками «єдиної світової культури» і «справжньої національної незалежності» держав та цивілізацій.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Аналіз поглядів науковців стосовно сутності патріотизму показує, що розуміння даного поняття є багатоваріантним і неоднозначним. Це пояснюється складною природою явища, різноманіттям форм його вияву, розглядом проблеми патріотизму різними дослідниками в різних історичних, соціально-економічних та політичних умовах. Узагальнення підходів до розуміння патріотизму дає змогу умовно розділити їх на три групи: перша об'єднує авторів, які наділяють патріотизм позитивним, піднесеним змістом (Г. Гегель, Г. Ващенко, Д. Лихачов); друга – тих, хто виставляє патріотизм як соціальну хворобу, зло (Л. Толстой, Б. Шоу, Я. Галан); третю групу становлять автори, які виділяють патріотизм істинний і хибний, вважають, що патріотизм за певних умов може виконувати як позитивну, так і негативну роль (С. Джонсон, П. Чаадаєв, В. Липинський, Д. Катєб).

Метою статті є аналіз філософських підходів до визначення патріотизму, оцінювання його соціальної ролі, дослідження форм існування патріотизму.

Патріотизм – явище соціально-історичне, в різні історичні епохи воно має конкретні вияви. Патріотизм є тим чинником, який визначає соціальну сутність людства. Адже кожна людина, а тим більше соціальна група мають свої специфічні інтереси, і цим визначається її розуміння патріотизму. Нерідко виникають спекуляції на цьому почутті. Образно про це сказав І. Франко у вірші «Сідоглавному», викриваючи показний патріотизм окремих людей: «... твій патріотизм – празнична одежина, а мій – то труд важкий, гарячка невдержима» [1, с. 192].

Критику патріотизму було започатковано ще філософами Давньої Греції (кініками, стоїками), які вважали, що людина рівною мірою морально пов'язана з усім людством без винятку. Так, кінік Діоген першим назвав себе

космополітом – «громадянином світу», а у Арістотеля знаходимо спробу диференціювати патріотизм на добродійний і шкідливий: «Навіть якщо патріотизм певного типу і рівня слід уважати чеснотою, це не обов'язково справедливо для всіх його типів і рівнів».

Протягом століть патріотизм виконував важливу інтеграційну функцію, об'єднуючи народ (народи), держави в боротьбі із зовнішньою агресією. У часи боротьби з зовнішнім ворогом внутрішні суперечності між різними народами відходили на задній план. Тому багатонаціональні країни, як правило, успішно прогресують тільки у часи воєн і протиборств із зовнішнім і внутрішнім ворогом. У мирний час у таких країнах посилюються відцентрові сили суперечностей, які існують між їх різними народами. Тому для багатонаціональних держав характерний «абсолютизований патріотизм», що виражає вузькокорисливі групові інтереси (інтереси певної групи в державі, наприклад, аристократії), або певного народу (одного з багатьох і не обов'язково найчисельнішого, здебільшого народу, до якого належить панівна верхівка). З часом такий патріотизм перетворюється на шовінізм.

Отже, ідеологія патріотизму, прийнята в багатонаціональній державі, перетворюється на ідеологію націоналізму, шовіністичну ідеологію і працює на виокремлення певного (панівного) народу з числа інших народів, що живуть на визначеній території. Після виокремлення народу націоналістична ідеологія починає працювати на становлення, гегемонію, захист і зміцнення виключно панівного народу, на шкоду іншим народам такої багатонаціональної держави.

Доречно з цього приводу навести точку зору представників української і російської революційно-демократичної громадськості. Виховання людей у дусі патріотизму вони розглядали в нерозривному зв'язку з їх вихованням у дусі дружби народів, поваги до звичаїв і традицій інших народів. Так, виступаючи за інтернаціоналізацію суспільства, М. Добролюбов зазначав: «Патріотизм живий, діяльний саме й відрізняється тим, що він виключає будь-яку міжнародну ворожнечу, і людина, захоплена таким патріотизмом, готова працювати для усього людства, якщо тільки може бути йому корисною... Справжній патріотизм як окремих вияв любові до людства не вживається з неприязню до окремих народностей ...» [2, с. 265]. Націоналіст М. Грушевський відстоював такий принцип: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе».

Спробу класифікації патріотизму за ознакою корисності здійснив П. Чадаєв у роботі «Апологія божевільного»: «... людина може бути корисною своїй країні тільки в тому разі, коли ясно бачить її; я думаю, що часи сліпих закоханостей пройшли, що тепер ми перш за все зобов'язані Батьківщині істиною. Мені чужий цей блаженний патріотизм лінощів, який пристосову-

ється все бачити у рожевому світлі й носитися зі своїми ілюзіями...». На його думку, шкідливий патріотизм слугує ширмою для дійсності. Користь своїй країні приносять не ті, хто звик бачити все у «рожевому світлі», а ті, хто «ясно бачить» свою країну і вважає своїм обов'язком говорити про її недоліки [3].

Разом з цим революційний ідеолог О. Герцен, маючи, очевидно, на увазі націонал-патріотизм, писав: «Патріотизм – це люта чеснота, через яку пролито вдсятеро більше крові, ніж від усіх вад разом». В унісон із ним засуджує патріотизм і Б. Шоу: «Патріотизм є, головним чином, впевненість у тому, що дана країна є кращою в світі, тому що ви в ній народилися. Ви ніколи не житимете в спокійному світі, поки не виб'єте патріотизм з людського роду».

У другій половині XIX ст. роль головного «обвинувача» патріотизму перейняв на себе Л. Толстой, який називав це явище «грубим, шкідливим, ганьбою, дурістю, а головне – аморальним». Він вважав, що патріотизм породжує війни і слугує головною опорою державного гноблення. «Патріотизм у найпростішому, ясному і безперечному своєму значенні є для правителів не що інше, як знаряддя для досягнення властолюбних і корисливих цілей, а для підлеглих – відречення від людської гідності, розуму, совісті і рабське підпорядкування себе тим, хто при владі» [4]. Це визначення Л. Толстого підтверджує висновок про те, що патріотизм в усі часи історії використовувався в руках еліт як інструмент для зловживань.

Л. Толстой рішуче виступав проти виховання молодого покоління у дусі патріотизму: «Мені вже декілька разів доводилося висловлювати думку про те, що патріотизм є в наш час почуття неприродне, нерозумне, шкідливе, що заподіює велику частку тих лих, від яких страждає людство, і що тому почуття це не слід виховувати, як це робиться тепер, – а навпаки, подавляти і знищувати всіма залежними від розумних людей засобами» [5].

Одним із улюблених виразів Л. Толстого був афоризм видатного критика і поета Самуеля Джонсона: «Патріотизм – це останній притулок негідника». Але друг і біограф класика Джеймс Босуелл у своєму «Житті Семюеля Джонсона» додав до цих слів пояснення: «Він (Джонсон) мав на увазі той патріотизм, що його багато хто в усі часи й у всіх країнах робив прикриттям особистих інтересів». Згодом шанувальники С. Джонсона запропонували інше, більш глибоке тлумачення сказаного: навіть мерзотник може знайти прощення і порятунок у ширій любові до вітчизни.

Що ж до самого С. Джонсона, то на відміну від Л. Толстого він був не огудником патріотизму, а його співцем. Саме слово «патріот» він незмінно писав із великої літери. С. Джонсон за рік до того, як промовив знаменитий афоризм, оприлюднив есе «Патріот», присвячене критиці «хибного патріотизму», або, іншими словами, політичній демагогії, яку С. Джонсон угледів

у діях опозиції, що вела кампанію проти уряду і парламенту під гаслами патріотизму і захисту народних прав і свобод. С. Джонсон наводить ідеальний образ політичного діяча: «Патріот той, чия постійна публічна поведінка визначається одним мотивом – любов'ю до своєї країни, той, хто як представник у парламенті не має ні особистісних сподівань, ні страху, ні образи, але спрямовує це виключно на загальний інтерес». Далі С. Джонсон застерігає проти «хибних зовнішніх ознак» патріотизму, порівнюючи «хибних патріотів» з фальшивими монетами, які блищать як справжні, але відрізняються вагою.

Патріотизм одних держав і цивілізацій, у душі якого була вихована більшість членів їх суспільств, часто застосовувався для початку протистояння з іншими державами і цивілізаціями. Мета ж подібних агресій могла мати як оборонно-превентивний характер, так і агресивно-хижацький. Однак патріотизм і тих, і інших завжди залишався тим самим засобом, використовуючи який режими штовхали свій народ на криваву бійню. З метою засудження патріотизму його критики формулюють і такий парадокс: «Якщо патріотизм – добродійність, а під час війни воїни з обох боків протистояння є патріотами, то вони рівною мірою є добродійними, але саме за добродійність вони вбивають одне одного, хоча етико-моральні і релігійно-моральні норми забороняють вбивати за добродійність».

Деякі вчені порівнюють патріотизм з расизмом (Б. Андерсон, П. Гомберг), інші проводять паралелі між патріотизмом і фашизмом (К. Бондаренко, І. Лисяк-Рудницький, В. Поліщук). Так, професор Чиказького університету П. Гомберг порівнює патріотизм із расизмом на підставі того, що один й інший передбачають моральні обов'язки та зв'язок людини перш за все з представниками «своєї» спільності.

Висновки. Патріотизм у загальному значенні означає любов до Батьківщини, і нічого поганого у цьому почутті немає. Однак, як показує досвід суспільних практик, поняття патріотизму має різне наповнення і тлумачиться по-різному. Буває патріотизм сліпий і фанатичний, безглуздий і здоровий, палкий і розумний. Патріотизм більшою мірою, ніж будь-які інші пристрасті, які вирують у політичному житті суспільства, змушує чесноту служити злу і піднімає на щит ваду як замасковану чесноту. Не погоджуючись з відомим афоризмом «Батьківщина є Батьківщина, права вона, чи не права», людина не перестає бути патріотом. Вважаючи, що такі чинники, як совість, справедливість, іноді мають більше значення, ніж Батьківщина, людина залишається патріотом. Патріотизм, як влучно помітив польський дисидент А. Міхнік, визначається мірою сорому, що його людина відчуває за злочини, вчинені від імені її народу. Разом з цим той факт, що сліпий, але занадто палкий патріотизм часто обертається жакливими наслідками, не означає, що розумний і поміркований патріотизм теж поганій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Франко І. Вибрані твори: у 3 т. / І. Франко. – К., 1973. – Т. 1. – С. 192.
2. Добролюбов Н. А. Собр. соч. в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М., 1962. – Т. 3. – С. 265.
3. Чаадаев П. Я. Апология сумасшедшего / П. Я. Чаадаев // Полн. собр. соч. – М., 1991. – Т. 1.
4. Толстой Л. Патриотизм и правительство / Л. Толстой // Полн. собр. соч. в 90 т. – М. : Худ. лит., 1958. – Т. 90.
5. Толстой Л. Патриотизм или мир? / Л. Толстой // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.rin.ru/doc/i/42935p1.html>.

ДОСТОИНСТВА И ПОРОКИ ПАТРИОТИЗМА

Кротюк В. А.

Рассмотрены философские подходы к оценке патриотизма, исследованы формы существования и роль патриотизма в различных социально-исторических условиях.

Ключевые слова: патриотизм, истинный патриотизм, ложный патриотизм, шовинизм.

ADVANTAGES AND FAULTS OF PATRIOTISM

Krotiuk V. A.

Philosophical approaches to estimation of patriotism, the forms of existence and the role of patriotism in different social and historical circumstances are considered in the article.

Keywords: patriotism, true patriotism, false patriotism, chauvinism.

УДК 1:355.1

І. І. Севрук, кандидат філософських наук, доцент

ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ АРМІЇ У ПОСТСУЧАСНУ ДОБУ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснено філософсько-методологічний аналіз антропологічної складової процесу професіоналізації армії в постсучасному суспільстві. Виявлено культурно-антропологічні аспекти сучасного розгляду формування професійної армії, представлені зарубіжною традицією. Виокремлено змістовні компоненти професіоналізації армії, доведено їх залежність від антропологічних чинників.

Ключові слова: глобалізація, професіоналізація армії, військова професія, компетентність, корпоративність, відповідальність.

Актуальність проблеми. Професіоналізація армії – закономірний процес, притаманний постсучасному суспільству. У той же час проблеми професіоналізації армії – одні з найбільш гострих не тільки у сучасній Україні та країнах пострадянського простору. Вони стають предметом дискусій та різноманітних досліджень західної традиції – соціологічних, політологічних, економічних, філософських, – набуваючи особливого значення в умовах глобалізації.

Аналіз останніх джерел і публікацій довів, що найбільш вагомі дослідження формування професійної армії були проведені такими західними теоретиками, як С. Хантінгтон, М. Яновітц, Ч. Москос, Дж. Р. Мерфі, З. Бредфорт, Е. Грінвуд, Г. Райс та ін. Проблеми військово-громадянських стосунків аналізувались у працях С. Хантінгтона, М. Яновітца, Х. Мура, Дж. Геллоуея, С. Саркісяна, Ч. Москоса, У. Хаузера, Дж. Елліса, У. Мегьюса, Н. Фошна, Дж. Елфстрома та ін.

На теренах пострадянського простору значний внесок у розроблення проблем професіоналізації армії здійснили російські дослідники А. Бухарова, Ю. Чернавін.

В Україні трансформація армії, її структурні та змістовні перебудови розгортаються переважно в контексті політичної боротьби, фрагментарно, без належної науково-теоретичної підготовки та бази. Наукове дослідження професіоналізації армії лише тільки розпочинається. Утім, розгляд сучасної армії поза проблем її професіоналізації неможливий. До того ж світова практика та теоретична думка надають можливості провести ґрунтовний та максимально об'єктивний розгляд змісту проблеми, проаналізувати реалії власної ситуації та визначитися з необхідними соціально-управлінськими впливами (на рівні державного управління збройними силами, на рівні управлінських органів та структур у самій армії, на рівні військових керівників окремих підрозділів), які будуть і своєчасними, і необхідними, і адекватними.

При цьому слід зазначити, що сучасний розгляд професіоналізації армії проводиться переважно у соціально-філософській та соціологічній площинах. Домінуючими стають питання взаємодії армії та суспільства, армії та політики; з'ясування статусу, сенсу самої військової професії у постсучасному суспільстві. Дискусії точаться і щодо самого змісту процесу професіоналізації армії, і щодо змін форм її організації.

У той же час поза увагу теоретиків залишається антропологічна складова процесу, що, на наш погляд, значно обмежує простір філософсько-теоретичної рефлексії, фактично виносячи «за скобки» суб'єкта процесу – військового професіонала. Тому важливою складовою науково-теоретичної роботи, що проводиться сучасною філософською думкою, вважаємо виявлення філософсько-антропологічного підґрунтя професіоналізації армії як такого, що, з одного боку, є принциповим для розуміння змістовних аспектів цього процесу, а з другого – досі залишався поза увагою фахівців, зосереджених на соціально-філософському розгляді проблеми.

Метою статті є виявлення антропологічної складової процесу професіоналізації армії за умов постсучасного суспільства з урахуванням надбань існуючих теоретико-методологічних підходів.

Професіоналізація армії – складний та багатогранний процес, аналіз якого, на наш погляд, передбачає урахування єдності принаймні двох його складових.

По-перше, це зміст процесу професіоналізації армії. Армія, зміст військової праці (професіоналізму) мають оновитися, тобто трансформуватися відповідно до вимог того суспільства, в якому існують збройні сили. І в цьому відношенні очевидним стає те, що загальною тенденцією розвитку промислового та інформаційного суспільства є підвищення ролі професійних навичків, знань, компетенцій. Отже, змістовною стороною процесу стає приведення у відповідність до вимог постсучасного суспільства знань, навичків та компетенцій військових професіоналів.

По-друге, зміни змісту військової праці не можуть не супроводжуватися змінами форми організації армії. Відповідно до змін змісту має трансформуватися форма організації армії. Загальна тенденція, пов'язана із процесом професіоналізації, – це скорочення чисельності особового складу при зростанні його якості. Постсучасні армії нечисельні, мобільні, здатні до швидкого реагування, а також до виконання поряд з традиційними (військовими) функціями нетрадиційних, але необхідних для існування суспільства.

Зрозумілим є й те, що форма організації армії залежить у першу чергу від конкретно-історичного контексту формування професійної армії у тій чи іншій країні, від традицій військової організації суспільства.

У даній статті ми зосереджуємо увагу на розгляді змістової сторони процесу професіоналізації армії, що надає можливості достатньо рельєфно виявити антропологічні складові процесу професіоналізації армії.

Сучасна теоретична думка визначає зміст військової професії як сукупності низки компонентів, якостей та ознак [1; 2]. Якщо додержуватись такої традиції, то можна виокремити чотири групи ознак.

По-перше, військова професія постає як велика група людей, об'єднаних військовою діяльністю та оформлених у вигляді професійної армії як державно-політичного та соціального інституту.

По-друге, військова діяльність постає як сфера, що утворюється внаслідок розвитку суспільного розподілу праці та вимагає спеціальної підготовки суб'єктів, що її здійснюють.

По-третє, військова професія – це і певне становище (місце) армії в суспільстві. Йдеться про те, що як соціально-професійна група військові не тільки посідають місце у відповідній структурі суспільства, а й повинні мати адекватний цьому становищу престиж військової служби.

По-четверте, військова професія постає і як якісна визначеність військово-вслужбовця, що має володіти необхідними вміннями, знаннями, високим

рівнем військової майстерності, мотивацією до військової служби та діяти відповідно до норм та правил, характерних для представника збройних сил.

І останнє військова діяльність постає як джерело існування для військового професіонала.

Процеси професіоналізації армії – це перш за все процеси формування корпусу військових професіоналів, які мають дуже високі за мірками даного суспільства компетенції, знання та вміння.

Досліджуючи історію формування високопрофесійних армій, С. Хантінгтон у роботі «Солдат та держава» виявляє певну закономірність – це поява і зростання напруження між військовою та громадянською сферами через підвищення компетентності та корпоративності військових. Названі якості – компетентність, корпоративність – «підіймали» їх на «вищі поверхи» соціально-професійної структури, утворюючи можливості домінування в суспільстві та управління ним.

Проводячи розгляд, С. Хантінгтон робить головний наголос перш за все на з'ясуванні характеру воєнно-громадських стосунків та пошуку механізмів перетворення військових на «політично стерильних та нейтральних». За його думкою домінування військових у суспільстві є неприпустимим, професійна армія має бути об'єктом громадянського контролю і ні в якому разі не суб'єктом політики [3, с. 49]. Тоді місце постсучасної армії в системі воєнно-громадянських стосунків окреслюється достатньо чітко – армія має бути об'єктом суспільного контролю.

Але у межах нашого розгляду принциповим стає виявлення С. Хантінгтоном залежності між можливостями домінування у сучасному суспільстві та компетентністю, корпоративністю та відповідальністю як базовими якостями сучасної військової професії.

Військовий професіоналізм знаходиться у центрі уваги і американських дослідників Дж. Р. Мерфі та З. Бредфорта [4], які, розглядаючи професійної армії, доводять, що саме професіоналізм – головне у військовій професії. Вагомим стає твердження про те, що військовий професіоналізм лише належністю до офіцерського корпусу не визначається. За Дж. Р. Мерфі та З. Бредфортом, ні держава, ні офіцерський корпус самі по собі не здатні надати репутації професіонала тому, у кого немає необхідної компетенції або відсутня здатність беззастережно виконувати свій військовий обов'язок [4, с. 58–64].

Компетентність військового професіонала – це і здатність (і, до речі, можливість) самовдосконалення на військовій службі, це також перспективи кар'єри, причому не тільки військової, а й цивільної. Висока кваліфікація, майстерність військового фахівця, його управлінські навички та здібності – все це утворює зміст військової компетентності, в якій поєднуються характеристики як суспільного, так і технічного розподілу праці. Таким чином, наголос робиться на антропологічних чинниках процесу професіоналізації армії.

У той же час компетентність військового професіонала утворюється як наслідок поєднання характеристик як суспільного, так і технічного розподілу праці. Єдність цих показників дозволила російському досліднику Ю. Чернавину виокремити військово-професійну структуру, що утворюється у процесі діяльності військових фахівців [5].

Така структура, за думкою Ю. Чернавина, має вертикально-горизонтальну побудову [5, с. 43–44]. Її вищий рівень утворюють групи військових професіоналів, що обіймають керівні посади у центральному апараті управління, а також у воєнних округах, об'єднаннях, з'єднаннях, частинах. Елементами цього рівня виступають управлінські групи, пов'язані вертикальними стосунками керівництва–підпорядкування. Нижчий рівень утворюють групи рядових воєнних фахівців, між ними існують горизонтальні стосунки.

Ю. Чернавін пропонує враховувати принаймні два аспекти теоретичного аналізу запропонованої військово-професійної структури.

По-перше, власно професійний, основними характеристиками якого стають: зміст військової праці на даній робочій посаді; рівень інтелектуальності військової праці (тобто насиченість діями, що вимагають переважно мисленевої діяльності); кваліфікаційний рівень праці (мається на увазі необхідний рівень освіти, ступінь складності матеріально-технічного обладнання тощо).

По-друге, посадовий аспект військово-професійної структури, який відбиває положення того чи іншого фахівця у системі управління військами. Цей аспект характеризується ступенем самостійності, у межах якої військово-службовець може приймати відповідні посаді рішення; співвідношенням керівних та виконавчих функцій; обсягом службово-посадової влади.

Важливим є те, що військово-професійна структура постає як складова загальної соціально-професійної структури, що містить військово-професійну діяльність у суспільному розподілі праці. Крім того, у військово-професійній структурі втілюються результати функціонування військової професії. Таким чином, саме характеристики військово-професійної структури значною мірою надають можливості оцінити процес професіоналізації армії – його динаміку і рівень.

Професійна діяльність сучасного військового фахівця – це праця, яка має відповідати досить високим характеристикам. За змістом вона різноманітна, вимагає міждисциплінарних знань та навичок: військово-управлінська, військово-наукова, військово-педагогічна праця, пов'язані з експлуатацією сучасної техніки та озброєння. За рівнем інтелектуальності ця праця висуває все більш високі вимоги до інтелектуальних здібностей людини, її мисленевої культури, це переважно розумово-фізична праця [6].

Загальновизнаним фактом стало те, що протягом останнього десятиліття під впливом науково-технічного прогресу у військовій сфері центральними фігурами стають інженер та управлінець. З одного боку, різко зростає спеціалізація військової праці, а з другого, так само різко зростають вимоги щодо універсалізації військово-професійної підготовки.

Характер і зміст праці військового професіонала, його компетентність починають відповідати вищим показникам суспільства на досягнутому ним рівні розвитку. Тому знання і вміння з експлуатації складної техніки, особливо кораблів, літаків, систем зв'язку, управління, комунікацій, електронно-обчислювальної техніки тощо, досвід управлінської, організаційної роботи надають можливість військовим професіоналам на Заході не тільки відносно безболісно переходити на цивільну роботу, а й успішно конкурувати на ринку праці.

Така відносна єдність військової служби та діяльності у цивільній сфері у сучасних західних суспільствах відбивається у виникненні своєрідних додаткових завдань, що вирішуються постсучасною армією. Крім традиційних, власно військових функцій, вони все частіше реалізують і багато інших: армія, військові професіонали залучаються до дослідження космосу, океанів, боротьби з розповсюдженням наркотиків, участі у надзвичайних ситуаціях, рішення проблем освіти, інформації, підготовки кадрів тощо. Наприклад, у відповідності до «Білої книги оборони Японії» (документа, що визначає діяльність Сил Самооборони) військові виконують такі специфічні завдання: участь у стихійних лихах, ліквідація їх наслідків, гасіння пожеж; виконання робіт з будівництва доріг, підготування майданчиків для будівництва шкіл, спортивних комплексів тощо (за умов їх співпадіння з планами підготування інженерних підрозділів); участь у антарктичних проектах; ведення спостережень за вулканами; вимірювання радіоактивних прошарків атмосфери; здійснення аерофотозйомок території країни у наукових та виробничих цілях; співробітництво з агентством щодо охорони оточуючого середовища тощо [7, с. 97–98].

Отже, на сучасному етапі розвитку глобального суспільства стає очевидним, що умовою прогресу як професійної армії, так і громадянського суспільства є гармонізація їх взаємодії як суміжних соціальних систем. Підставами такої гармонізації є, з одного боку, їх єдність, обумовлена єдиною родовою сутністю цих соціальних систем, характером та змістом праці в інформаційному суспільстві, а з другого – наявна протилежність, пов'язана з різним призначенням різних соціальних інститутів. Основою такої гармонізації стає висока компетентність військових професіоналів, їх не тільки військово-професійні, а й морально-етичні якості.

На думку домінуючої більшості і вітчизняних [8], і західних фахівців [9], вагомим змістовним компонентом військової професії є відповідальність. Цей феномен породжується об'єктивною взаємодією людини з людиною у певних соціальних умовах. Відповідальність усвідомлюється як необхідне ставлення, яке реалізується через свідому діяльність з виконання взаємних вимог соціальних суб'єктів на основі їх загального інтересу, норм та принципів даної соціальної групи або суспільства у цілому [10].

Основними елементами структури відповідального ставлення стають: суб'єкт - об'єкт – інстанція, які певним чином пов'язані одне з одним. Об'єктом

відповідальності конкретної людини, соціальної групи або суспільства, як правило, є його безпосередня діяльність.

Відповідальність професійного військового перед державою, як уже зазначалося, міститься у бездоганному виконанні військового обов'язку. У свою чергу відповідальність держави перед військовослужбовцем полягає у забезпеченні умов для розвитку особи військовослужбовця протягом військової служби, підтриманні високого соціального статусу професійної армії.

Початком взаємної відповідальності професійного військового та держави є цілеспрямована та ефективна діяльність держави з проведення соціальної політики відносно військовослужбовців. Сучасні західні армії становлять соціально-професійну групу з максимально відпрацьованими соціальними показниками та засобами їх досягнення. Отже, належність до військової професії конститується як державою, так і самим військовослужбовцем.

Дж. Р. Мерфі та З. Бредфорд, розглядаючи професійну армію у «Міжнародній військовій та оборонній енциклопедії», розрізняють об'єктивний та суб'єктивний зміст військової професії [11, с. 2195]. Вони вважають, що держава має забезпечити належний професійний статус військовослужбовця (об'єктивна складова), в той час як обов'язок солдата та офіцера – виконувати свій військовий обов'язок, служити державі до кінця, навіть ризикуючи життям. Для військового професіонала – цей обов'язок не підлягає сумніву.

Держава вибудовує струнку систему соціальних гарантій військовослужбовців: захист прав та свобод, честі та гідності професійних військових, обсягу грошового утримання солдат та офіцерів, рівня доходів з розрахунку на членів їх родин, майнового володіння, житла, отримання освіти, навчання та виховання дітей, розвитку соціальної інфраструктури гарнізонів тощо. Опрацюванням та проведенням соціальної політики у збройних силах займаються гнучко і динамічно працюючі структури в органах законодавчої та виконавчої влади.

Відповідальність військовослужбовця можна класифікувати як позитивну або негативну залежно від виконання або невиконання поставлених перед ним завдань, відповідності або невідповідності його поведінки політико-правовим та моральним нормам, що притаманні суспільству та його збройним силам [11, с. 2195].

Без позитивної відповідальності військовий професіонал на Заході навіть і не мислиться. Зрозуміло, що йдеться не про відповідальність за порушення, які потребують покарання, а про відповідальність як ставлення солдата і офіцера до своєї справи, держави та суспільства. Це ставлення характеризується певним внутрішнім станом особистості, глибинним розумінням державних інтересів, почуттям військової честі та гідності, самодисципліною та виявляється в активному виконанні військового обов'язку.

«Висока відповідальність», «військовий обов'язок», «військова честь» – важливі складові суб'єктивного боку військового професіоналізму, що зазна-

чаються у роботах західних учених [12, с. 32–33]. У своїй сукупності вони утворюють «військову корпоративність».

Отже, під корпоративністю у сучасній західній теоретичній традиції розуміється не закритість професійної армії, не її «відгородженість» від суспільства, а певна сукупність духовних, моральних якостей військовослужбовців, що відрізняють їх від інших соціально-професійних груп суспільства.

Наявність зброї, функція легального використання військової сили, високі вимоги до боєздатності та боєготовності накладають особливий відбиток на духовний світ і норми поведінки солдат та офіцерів, формують корпоративну військово-професійну культуру. І в цьому відношенні професія «військовослужбовець» ніколи остаточно не зрівняється з цивільними професіями.

Підкреслюючи дану тезу, розробники сучасної концепції військової професії використовують поняття «психологічна дистанція» [2, с. 23], яке пояснює та розкриває сенс поняття військової корпоративності.

Особливого значення у військовій професії набуває той компонент, що позначений американським дослідником Е. Грінвудом як «влада, вплив у суспільстві». Якщо брати до уваги об'єктивний бік військової професії, то йдеться фактично про місце, становище армії як соціально-професійної групи у соціально-професійній структурі сучасного суспільства. Таке місце визначається системою трудових стосунків, що сформувалася протягом тривалого періоду в перебігу сумісної практичної діяльності людей.

Місце військово-професійної групи (військової професії) визначається, з одного боку, високою суспільною значущістю функцій, виконуваних армією, а з другого – тими обмеженнями, які випрацьовує та здійснює суспільство відносно до армії через створення систем громадського контролю, розглядаючи збройні сили як інструмент державної, воєнної політики.

Стан армії, її об'єктивне становище як соціально-професійної групи у відповідній структурі суспільства відбиваються в суспільній думці. Йдеться про престиж військової професії. Цей необхідний змістовний компонент військової професії розкривається як оцінювання суспільною думкою становища військово-професійної групи у соціально-професійній структурі. Престиж, що є компонентом суб'єктивного боку військової професії, має порівняльний характер. Якщо він є високим, то надає відповідному явищу особливої привабливості, спонукає людей бути до нього причетними. Тому він виступає як один з достатньо вагомих регуляторів військово-професійної діяльності.

Оцінки престижності надаються відповідно до певної системи цінностей, ціннісних настанов, ідеалів, що склалися у суспільстві, розуміння соціальної значущості даного виду діяльності. Крім того, на формування престижу впливає сукупність різноманітних чинників як формальних, так і неформальних: це і офіційна позиція держави, і політика, що проводиться нею відносно армії, цілеспрямована діяльність різноманітних політичних і суспільних організацій та сил, нагороди, звання, премії, пільги, платня, але головними залишаються

повага в суспільстві та визнання авторитету. Зрозуміло, що санкції, які впливають на динаміку престижних оцінок, можуть мати як позитивну, так і негативну спрямованість, не тільки підвищувати, а й знижувати рівень поваги, авторитету, в цілому престижу.

Можна стверджувати, що у суспільстві формуються певні соціально-групові ієрархії престижу. Наприклад, за оцінками молоді, у 90-ті роки ХХ ст. престиж людей з вищою освітою був нижчим, ніж у людей без освіти, людей інженерних професій – нижчим ніж економічних. У 2000–2010-ті роки ситуація змінюється – престиж вищої освіти серед молоді знову стає значним. На жаль, цього не можна стверджувати щодо престижу військової служби та військової професії в українському суспільстві.

Висновки. Аналіз становлення військової професії, проведений з урахуванням професіоналізації суспільства та антропологічної складової процесу, дозволяє виокремити такі змістові компоненти професіоналізації армії:

— інтенсифікація спеціалізації з одночасною універсалізацією військової діяльності, що потребує спеціальної професійної підготовки військовослужбовця;

— формування певної системи знань, рівня освіти, необхідного для військового професіонала;

— процес організації та самоорганізації військовослужбовців як соціально-професійної групи та соціального інституту суспільства, у перебігу якого встановлюється сукупність правил і норм діяльності, поведінки і спілкування членів цієї групи;

— утвердження високої суспільної значущості функцій, що реалізуються у перебігу військово-професійної діяльності, що визначає місце армії у суспільстві, а також престижність військової служби;

— розвиток та утвердження як соціально-типових мотивів військово-професійної діяльності;

— утвердження військово-професійної діяльності як джерела існування військового професіонала.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия / Huntington Samuel. The Soldier and the State: the Theory and Politics of Civil-military Relations. – L., 1957. – P. 7–18 : пер. с англ. В.Шльков, 2002 // Отеч. записки. – М., 2002. - №8. – С.49–60.
2. Профессиональная армия за рубежом. – М. : Ин-т военной истории МО РФ, 1993.
3. Huntington Samuel. The Soldier and the State: the Theory and Politics of Civil-military Relations / S. Huntington. – L., 1957.
4. Bredford Z. A New Look at the Military Profession Army / Z. Bredford J. R. Murphy. – 1969. – № 19 (2).
5. Чернавин Ю. А. Социальный статус воина: сущность и направления формирования / Ю.А.Чернавин – М. : ГА ВС, 1992.

6. Севрук І. І. Теоретико-методологічні аспекти побудови моделі військового керівника як лідера військово-соціального управління / І. І. Севрук // Вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С.Сковороди. Сер. Філософія. – Х. : ХНПУ, 2011. – Вип. 35. – С. 41–51.
7. Бухарова А. С. Специфические задачи современной армии (Вооруженные Силы России и Силы Самообороны Японии) / А. С.Бухарова. // Военная политика: гуманитарный аспект. – М. : ГА ВС, 1993.
8. Проблеми соціальної відповідальності широко висвітлено у роботах радянських та вітчизняних учених, у тому числі і воєнних: П. Бондаря, Л. Грядунової, Л. Зотова, О. Нечипорука, А. Оріховського, О. Плахотного, С. Серебрякова, В. Сперанського, М. Табунова, Ю. Чернавина та ін.
9. Кляйн. Бывшие офицеры-контрактники бундесвера на гражданской службе : реферат / Кляйн. – М. : ВУ, 1986.
10. Janonitz M. The Professional Soldier: A Social and Political Portrait, rev.ed. / M. Janonitz. – N. Y., 1971.
11. International Military and Defense Encyclopedia.
12. Чернавин Ю. А. Социальный статус военнослужащего (социально-философская концепция) : автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Ю. А. Чернавин. – М. : ВУ, 1997.

ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИЯ АРМИИ В ПОСТСОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД: ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Севрук И. И.

Осуществлен философско-методологический анализ антропологической составляющей процесса профессионализации армии в постсовременном обществе. Проведен анализ культурно-антропологических аспектов современного рассмотрения формирования профессиональной армии, представленных зарубежной научно-теоретической традицией. Выделены содержательные компоненты профессионализации армии, показана их взаимосвязь с антропологическими факторами.

Ключевые слова: *глобализация, профессионализация армии, военная профессия, компетентность, корпоративность, ответственность.*

PROFESSIONAL ARMY CONSTRUCTION IN THE POSTMODERN PERIOD: PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS

Sevruk I. I.

Philosophical and methodological analysis of an anthropological part of the process of the professional army construction in the postmodern period has been made.

The cultural and anthropological aspects analysis of modern views on a professional army construction presented by foreign scientific and theoretical tradition is given. The content components of the professional army construction have been distinguished, and their connection with the anthropological factors has been shown.

Keywords: *globalization, professional army construction, military profession, competence, corporatism, responsibility*

УДК 37.013

Г. І. Фінін, кандидат філософських наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКЕ ТА ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто особливості громадянського та патріотичного виховання в системі освіти Великої Британії у контексті глобалізації. Досліджено теоретичні основи громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання у Великій Британії. Запропоновано впровадження позитивного досвіду громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання в Україні, що належав Великій Британії. Зроблено спробу аналізу патріотичного та військово-патріотичного виховання в системі військової освіти Великої Британії.

Ключові слова: громадянське виховання, патріотизм, патріотичне виховання, воєнно-патріотичне виховання, глобалізація, Велика Британія.

Актуальність проблеми. В умовах глобалізації зростає конкурентність країн як в економічній, так і в інших сферах, і місце кожної країни в цій конкуренції визначатиметься наукою як сферою, що продукує нові знання, і освітою, що олюднює знання, робить їх діяльними. Глобалізація ставить прогрес будь-якої країни у велику залежність від загальнолюдського прогресу, ніж раніше. Динамічний розвиток можуть забезпечити лише ті країни, які тісно співпрацюють із усім світом. Для цього необхідно декілька умов. Серед них: щоб країна знаходилася в однотипних за своїм характером суспільних відносинах із іншими країнами (ринкова економіка, демократична політична система, багатоманітність духовного життя, система військової освіти), а також підготовленість громадян країни до функціонування у глобальному просторі.

У той же час, як стверджує президент Національної академії педагогічних наук України В. Кремень, в умовах глобалізації значення патріотизму, національного єднання не тільки не падає, а й зростає, бо глобалізація – не просто зближення країн, а й загострення конкуренції, зокрема в економіці. Тому тільки країна, де об'єднаний народ, який розуміє свої національні інтереси, зможе відстояти їх, а через це створить і передумови для ліпшого життя [4].

Виходячи із зазначеного, пропонується звернення до досвіду Великої Британії щодо громадянського та військово-патріотичного виховання, а також до дослідження можливостей наближення до головних пріоритетів європейської освіти, використання стандартів освіти, навчальних планів майбутніх педагогів та інших фахівців Великої Британії в системі освіти. Зарубіжний досвід організації та вдосконалення військово-професійної освіти може бути корисним для розв'язання проблем реформування вітчизняної системи освіти. Глибокий аналіз таких проблем дасть змогу продуктивно використати пере-

довий світовий досвід, усвідомити його продуктивність чи, навпаки, непридатність деяких елементів до впровадження.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Найбільш повно і докладно проблеми громадянської освіти та виховання репрезентовано у роботах Н. Абашкіної, А. Алексюка, О. Бенци, Г. Ващенко, О. Вишневського, П. Ігнатенка, В. Іванчука, Н. Косаревої, О. Кошолопа, Л. Крицької, А. Макаренка, Т. Пантюк, В. Поплужного, М. Рагозіна, А. Сбруєвої, Н. Скотної, В. Струманського, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін. Окремі аспекти громадянського виховання, формування громадянськості школярів, спроби визначення змісту в означеному напрямі відображено у дисертаційних дослідженнях О. Алексєєвої, О. Бажановської, П. Вербицької, Н. Дерев'яно, Ю. Завалевського, У. Кецик, Л. Корінної, Л. Момотнюк, Л. Рехтеги, І. Сопівник, М. Шимановського та ін. Особливості британської педагогіки досліджували Н. Балацька, Б. Вульфсон, О. Джуринський, Г. Єгоров, М. Лещенко, С. Позняк, М. Тадєєва, М. Триняк та ін. Проблема формування громадянина у Великій Британії вивчалася представниками суспільними наук. Вона простежується у роботах Т. Гоббса, Д. Г'юма, Д. Кіна, Д. Локка, Т. Мора, Т. Пейна, Д. Прістлі, А. Сміта, Д. Толанда, А. Фергюсона та ін. Також цю проблему презентують праці британських філософів, педагогів, психологів, соціологів: Д. Артура (J. Arthur), Г. Батхо (G. Batho), К. Брауна (C. Brown), Г. Вілкінсона (H. Wilkinson), Р. Гарта (R. Hart), Б. Двасра (B. Dwyer), Л. Девіса (L. Davies), Е. Джеймса (E. James), Р. Джовела (R. Jowell), Е. Калана (E. Callan), Д. Кепа (D. Kerr), Д. Кокфіта (J. Cockfit), Б. Кріка (B. Crick), А. Маккензі (A. McKenzie), Т. Сміта (T. Smith), К. Фогельмана (K. Fogelman), Д. Хітера (D. Heater) та ін. Теоретичні та методичні засади виховання військовослужбовців, основи формування системи військового виховання в Україні взагалі та військово-патріотичного виховання, зокрема, досліджують Я. Зорій, І. Колодій, Ю. Красильник, Р. Макаров, В. Маслов, М. Нецадим, О. Попович, Г. Темко, М. Томчук, В. Шевченко, В. Ягупов та ін [6; 8; 10].

Метою статті є спроба філософського аналізу теоретичних основ громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання в системі освіти Великої Британії у контексті глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Система освіти Великої Британії складається з таких ланок: дошкільне виховання, шкільне навчання, середня спеціальна освіта, нижча професійна освіта, також у Великій Британії налічується понад 850 вищих навчальних закладів (ВНЗ) [9]. На початку 90-х років ХХ ст. у країні існували декілька типів середніх шкіл: граматична, об'єднана, сучасна, технологічна. Лейбористські уряди другої половини 90-х років значно активізували в політику диференціації освітньої пропозиції. У 2001 р. освітній вибір передбачав 11 типів шкіл.

У доповіді Національної комісії з освіти (1993 р.) велику увагу було приділено школі, яка має передавати підрастаючому поколінню такі цінності, як

правдивість, повага до інших, почуття обов'язку стосовно суспільства, турбота про людей, культурна спадщина (музика, театр, живопис) тощо. У ній наголошується на важливості того, аби діти росли громадянами демократичного суспільства, знали, як воно функціонує, свої права і обов'язки, виховувалися в дусі терпимості і волі. Головною метою шкільної освіти Великої Британії, як і інших європейських країн, є формування морально стійкої особистості [1].

Протягом ХХ ст. англійська система освіти зазнала багато перетворень. Було створено «Єдиний національний навчальний план», який увійшов у Закон про реформу системи освіти 1988 р. Він увів десять обов'язкових предметів для початкових і неповних середніх шкіл. Серед них: англійська мова і література, математика, природознавство (предмети, яким приділяється особлива увага), історія, географія, технологія, музика, мистецтво, а також іноземна мова в середній школі, релігія. Удосконалення змісту освіти передбачає і вдосконалення завдань морального, інтелектуального, фізичного та трудового виховання учнів, де особливе місце посідають предмети гуманітарного циклу, котрі розглядаються як джерела духовності, патріотизму та громадянськості.

Певну роль у вихованні підростаючого покоління відіграють скаутські загони. Історія показує, що традиційне англійське виховання громадянськості, почуття колективізму, патріотизму широко відбилосся в діях англійців під час Другої світової війни в ім'я захисту Батьківщини.

В окремих наукових джерелах [1–3; 13; 11] стверджується, що модель громадянського та патріотичного виховання старшокласників у Великій Британії безпосередньо базується на принципах культуровідповідності, міжпредметних зв'язків, зв'язку з практичною діяльністю, інтеграційності, зв'язку з життям, активності, систематичності, етнічної та релігійної толерантності і безперервності, вони співвідносяться з методами (розповідь, вправи, портфоліо, симуляції, групова робота, демонстрації, міні-лекції, бесіди, ілюстрації, відео-презентації, інтерактивні методи та ін.) та засобами (створення музеїв при шкільних навчальних закладах, позакласна діяльність, шкільне самоврядування, вивчення усної народної творчості та ін.), які взаємопов'язані, мають різні форми (дебати, екскурсії, ігри, презентації, суспільні проекти, шкільні клуби, робота у групах, консультації, учнівське посередництво, шкільні ради, зустрічі, зібрання, дискусії, тренінг, майстер-клас, мозковий штурм, коуч – сесія, взаємонавчання та ін.). У роботу з громадянського та патріотичного виховання включені такі суспільні інститути: громадянські організації, рухи, партії, школа, сім'я, релігійні громади, місцева спільнота, урядові організації та установи. Чинниками цієї діяльності є: учнівське самоврядування, спілкування, мас-медіа, природа, мистецтво, громадське життя, волонтерський рух [1; 9].

Воєнно-політичне керівництво Великої Британії приділяє особливу увагу стану військово-патріотичного виховання молоді. Зокрема, в країні діє прин-

цип КАРЕ (Keep the Army in the public eye – тримати армію під наглядом населення), що сприяє зростанню популярності військової служби і громадянському та патріотичному вихованню. Особливе місце в роботі з молоддю посідає міністерство оборони, яке розглядає її як важливе джерело поповнення новобранцями збройних сил. З цією метою міністерство здійснює низку соціальних програм і програм, що навчають.

Основним елементом серед них є так звані Сили кадетів (Cadet Force), в які залучено понад 125 000 молодих людей віком від 12 до 22 років. Ці сили у свою чергу поділяються на Об'єднані сили кадетів (CCF), які діють у 245 школах (переважно приватних) по всій країні, в них залучено 40 000 чоловік. Також існують Морський кадетський корпус (SCC), Армійські сили кадетів (ACF) та Навчальний корпус Військово-Повітряних сил (ATC).

Якщо CCF створюються при школах, то інші формування – на базі спеціальних центрів. Так, в країні діють 400 центрів SCC – 11 000 кадетів, 1700 центрів ACF – 41 000 кадетів та 1000 центрів ATC – 33 000 кадетів. У процес навчання задіяно понад 23 000 співробітників як міністерства оборони, так і залучених осіб. При цьому міністерство чесно признається, що основна мета подібних курсів і центрів – зробити так, аби випускник школи в першу чергу подумав про військову кар'єру, захотів служити в армії усвідомлено і бачив у цьому користь для себе і країни.

Для багатьох приватних шкіл CCF – це частина традицій. Згадка про те, що цей клас «був створений в 1909 році за вказівкою монарха» примушує з повагою ставитися і до військової служби, і до країни. До речі, перші класи подібного роду почали з'являтися якраз на початку ХХ ст.

Відвідування класів є добровільним. Розклад занять кожна школа встановлює по-своєму. Звичайно це дві-три години після основних занять один раз на тиждень. Викладачами в CCF є діючі офіцери або офіцери запасу. Заняття включають вивчення не тільки військової справи, а й історії війн, соціальних наук, основ держави. Такі програми багато в чому фінансуються урядом. Більше того, у Міністерстві оборони існує департамент тилового забезпечення кадетів, який займається постачанням предметів обмундирування і спорядження для проведення занять (вони проводяться у формі) у школах.

Військово-патріотичне виховання молоді, яке ведеться в інших напрямках, справляється в цілому, як офіційно вважається у Великій Британії, з поставленим перед ним завданням – формувати і розвивати особу, що має якості громадянина – патріота країни і здатну успішно виконувати громадянські обов'язки в мирний та воєнний час [10].

Дуже цікавим є досвід Великої Британії у подоланні глобалізаційних викликів щодо створення сучасних збройних сил та реформування системи військової освіти. Трансформація характеру та умов військової служби, виконання бойових завдань у контексті глобальних соціокультурних змін змусила по-новому подивитися на роль у війську жінки.

Серйозних змін останнім часом зазнає цивільний компонент збройних сил. Як виявляється, цивільні отримують перевагу щодо військових з огляду на більшу стабільність та меншу «ціну» для держави [12]. Зарубіжні експерти закликають встановити гнучку систему зв'язків, куди повинні ввійти всі структури професійної військової освіти щодо співробітництва, обміну інформацією та здійснення експертизи уздовж інституційних кордонів [5].

Більшість розвинених країн світу послідовно переходять на добровільну систему комплектації війська. Ці процеси, незважаючи на специфічні умови різних країн, проходили і проходять дуже складно та суперечливо. Про це, зокрема, свідчить досвід Великої Британії (яка першою з країн НАТО розпочала «професіоналізацію» армії та флоту в 1963 р.).

У зв'язку з масовим переходом країн світу від загального військового обов'язку до добровільної основи комплектації війська збройні сили як традиційний інститут соціалізації певних сегментів суспільства втрачають свою роль і значення. Підвищення культу індивідуалізму, прагматизму, грошового благополуччя в суспільствах розвинених країн супроводжується зростанням незадоволення військових утратою свого соціального статусу, пільг, падіння престижності служби та ін. Отже, у певному сенсі можна говорити про маргіналізацію війська як тенденцію, започатковану в 1990-х роках і пов'язану із зміною змісту та форми сприйняття можливих загроз із боку суспільства, актуалізації питання щодо доцільності утримання значних збройних сил тощо.

Зараз військові багатьох країн світу переживають кризу ідентичності. Від них вимагають не тільки традиційної постійної готовності до бою, а й нових додаткових знань, навичок, умінь (дипломата, рятувальника, технічного фахівця тощо) [5].

Нинішній військовий професіонал прагне прозорості в оцінюванні і контролі власних дій із боку держави та суспільства, ціннісної інтегрованості до зовнішнього світу (соціальної чутливості, поваги розбіжностей, розуміння «громадянської свідомості» та ін.). Йому вкрай необхідні розвинена політична свідомість, знання особливостей технологічного прогресу, адекватне оцінювання економічних тенденцій та умов, передбачення можливих наслідків у сфері національної безпеки через зміни у суспільстві [5; 6].

Особлива увага приділяється громадянському, патріотичному та військово-патріотичному вихованню в системі воєнної освіти Великої Британії. Вона має одну із кращих у світі структуру військової освіти. Підготовка військових фахівців Великої Британії здійснюється в мережі військових та цивільних навчальних закладів, де навчаються майбутні та діючі офіцери, що забезпечує потреби збройних сил у кадрах. Офіцерський склад Збройних сил Великої Британії поділяється на кадрових офіцерів та офіцерів короткострокової служби. Основним джерелом комплектування збройних сил кадровим офіцерським складом є військові навчальні заклади (коледжі). Крім того, частину кадрових офіцерів набирають із числа:

- осіб, які закінчили цивільні ВНЗ і пройшли короткострокові курси за обраним фахом у відповідних школах родів військ і служб;
- офіцерів короткострокової служби;
- кадрових ворент-офіцерів та сержантів.

Основним військовим навчальним закладом, що готує молодший офіцерський склад тактичної ланки сухопутних військ для всіх родів військ і служб, є Військова академія королівських Збройних сил Великої Британії в Сандхорсті.

Головним контингентом, на базі якого комплектується склад слухачів академії, є:

- юнаки та дівчата із середньою освітою віком від 16 до 20 років;
- військовослужбовці СВ віком до 25 років;
- випускники цивільних ВНЗ віком до 25 років.

Країни НАТО приділяють велику увагу проблемі підготовки офіцерів запасу (резерву) і передусім – уніфікації системи цієї підготовки. Підготовка офіцерів запасу здійснюється в усіх країнах, які дбають про захист свого суверенітету. Найпоширенішою формою позавійськової підготовки офіцерів запасу є навчання на курсах позавійськової підготовки офіцерів при цивільних навчальних закладах, які повністю фінансує держава. Це найбільш відпрацьована і найдешевша система підготовки резервів, про що свідчить практика США, а також Великої Британії та інших країн Західної Європи.

Військова підготовка в цивільних ВНЗ проводиться за двома напрямками: позавійськова підготовка для професійних армій (Велика Британія) і підготовка офіцерів резерву для збройних сил, які комплектуються за змішаною системою (Німеччина). Позавійськова підготовка офіцерського складу при цивільних ВНЗ здійснюється за програмами, що порівняно з програмами, розробленими для військових навчальних закладів, мають менший обсяг і більш конкретну спрямованість. З метою підвищення рівня кваліфікації офіцерів запасу передбачається активне залучення їх до деяких форм перепідготовки у вищих воєнних навчальних закладах (ВВНЗ).

Показано, що наявність військового навчання в цивільних ВНЗ позитивно впливає на весь уклад діяльності їхніх колективів, зокрема на військово-патріотичне виховання, дисциплінованість, організованість та порядок, що є невід'ємною складовою частиною підготовки студентів до виконання соціальних функцій у різних сферах життя, сприяє формуванню особи студента як громадянина і патріота.

Уряд Великої Британії та керівництво міністерства оборони приділяють велику увагу підтриманню високого рівня підготовки офіцерського складу збройних сил. З метою забезпечення виконання планів вербування добровольців для служби на офіцерських посадах у мирний час і можливості розгортання збройних сил у загрозливий період та під час війни значна увага приділяється також організації позавійськової підготовки в університетах, коледжах та школах [6].

Уважається, що ділові та професійні якості, а також політико-моральний стан офіцерського корпусу Збройних сил Великої Британії відповідають вимогам, які ставить перед офіцерами військово-політичне керівництво країни, і дають змогу мати в особі офіцерів надійну опору у військах і ефективно здійснювати підготовку особового складу [6]. Унікальним є досвід навчальних закладів Великої Британії щодо формування національної ідентичності в умовах глобалізаційних викликів сьогодення.

Висновки. Як бачимо із викладеного матеріалу, система військово-патріотичного виховання у Великій Британії враховує сучасні тенденції розвитку суспільства, пов'язані із глобалізацією. У зв'язку з цим позитивно розв'язується важлива проблема забезпечення потреб збройних сил у кадрах. Також велика увага приділяється активній взаємодії армії з навчальними закладами і громадськими організаціями. Уряд Великої Британії постійно вживає заходів щодо підвищення національної самосвідомості своїх громадян. Вивчаючи досвід військово-патріотичного виховання Великої Британії, необхідно намагатися залучати найкращі його досягнення у процесі формування громадянина і патріота в Україні. Особливо це важливо в умовах інтеграції нашої країни у європейське співтовариство та переходу Збройних Сил України до контрактної армії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галус О. М. Порівняльна педагогіка : навч. посібник / О. М. Галус, Л. М. Шапошнікова. – К. : Вища шк., 2006. – 215 с.
2. Джуринский А. Н. Развитие образования в современном мире : учеб. пособие для вузов / А. Н. Джуринский. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 200 с.
3. Д'ячук С. В. Національно освітні проблеми глобалізації сучасного світу / С. В. Д'ячук // Гуманіт. вісн. Запорізької держ. інж. акад. : зб. наук. пр. / голов. ред. : В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : ЗДІА. Вип. № 22 – 2005. – С. 76–84
4. Кремень В. Виступ президента Національної академії педагогічних наук України Василя Кременя на Загальних зборах НАПН України «Освіта в структурі цивілізаційних змін: актуальні проблеми» 18.11.2010 р. / Василь Кремень. [Електронний ресурс] : – Режим доступу: <http://www.apsu.org.ua/ua/news/speech2010>
5. Мандрагеля В. Перспективи розвитку системи професійної військової освіти / В. Мандрагеля // Філософія освіти. – 2008. – № 1 – 2 (7). – С. 161–171
6. Нешадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія / М. І. Нешадим. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2003. – 852 с.
7. Романенко О. В. Трансформація вищої освіти в глобальному світі / О. В. Романенко // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2006. – № 11. – С. 194–196.
8. Ротань М. П. Військово-патріотичне виховання захисників Вітчизни: проблеми та шляхи їх вирішення / М. П. Ротань // зб. наук. праць Наук.-дослід. ін-ту українознавства. – К. : Фоліант, 2005. – Т.VI. – С. 107–115.

9. Сбруева А. А. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. – 2-ге вид., стер. / А. А. Сбруева. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 320 с.
10. Сумбаев С. В гражданине – сила государства / С. Сумбаев // Красная звезда. – 2004. – 27 февр.
11. Уткин В. Особенности воспитательной работы в ВС США, Великобритании и Франции / В. Уткин // Заруб. воен. обозрение. – 2001. – № 11. – С. 8–12.
12. Dandeker C. The United Kingdom: The Overstretched Military / C. Dandeker. In The Postmodern Military: Armed Forces After the Cold War. Charles C. Moskos, John Allen Williams, David R. Segal. (Ed.). – N. Y., Oxford. : Oxford University Press, 2000. – P. 36.
13. International Dictionary of Education. – L., 1977. – 672 p.

ГРАЖДАНСКОЕ И ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Финин Г. И.

Рассмотрены особенности гражданского и военно-патриотического воспитания в системе образования Великобритании в контексте глобализации. Исследованы теоретические основы гражданского, патриотического и военно-патриотического воспитания в Великобритании. Предложено внедрение положительного британского опыта гражданского, патриотического и военно-патриотического воспитания в Украине. Предпринята попытка анализа патриотического и военно-патриотического воспитания в системе военного образования Великобритании.

Ключевые слова: гражданское воспитание; патриотизм, патриотическое воспитание, военно-патриотическое воспитание, глобализация, Великобритания.

CITIZENSHIP AND MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION IN EDUCATIONAL SYSTEM OF GREAT BRITAIN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Finin G. I.

The subject of the article is peculiarities of citizenship and patriotic education in the system of education of Great Britain in the Context of Globalization. Theoretical foundations of citizenship, patriotic and military-patriotic education in Great Britain are considered in the article. The introduction of Great Britain positive experience of citizenship, patriotic and military-patriotic education in Ukraine is offered. The attempt of analysis of patriotic and military-patriotic education in the system of military education of Great Britain was done.

Keywords: citizenship education; patriotism, patriotic education, military-patriotic education, globalization, Great Britain.

УДК 141.32+215

С. Л. Шевченко, кандидат філософських наук,
молодший науковий співробітник

ФІЛОСОФІЯ П. ТІЛЛІХА: РЕФЛЕКСІЇ НАД ЦІННІСНИМИ ПІДВАЛИНАМИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Розглянуто проблему ціннісних пріоритетів автентичного існування людини в контексті трансформації її релігійного світогляду, яку намагався «спровокувати» своїми працями П. Тілліх. Проаналізовано низку співвідношень у його філософії, а саме теологія – екзистенціалізм, цінності – сенс, гуманізм – людяність, моралізм – моральність, любов – віра, одкровення – свобода. Обґрунтовано актуальність поняття «мужність бути» для справжнього людського буття.

Ключові слова: людське буття, цінності, мораль, віра, любов, свобода, смисл, «мужність бути», релігія.

Актуальність проблеми. Сучасне суспільство впритул зіткнулося з проблемою кризи класичних західних цінностей – прогресу, гуманізму, раціональності, свободи, їх перманентною переоцінкою і напруженим пошуком нових орієнтирів існування. Але ж кожне покоління і раніше привносило нові цілі та смисли, продовжуючи процес становлення світогляду суспільства. Тому в умовах кризи сучасної християнської культури багато мислителів убачають в поєднанні екзистенціалізму та теології своєрідну можливість не тільки адаптації християнства до реальної ситуації сучасної людини, а й трансформацію її ціннісної доктрини для духовної реанімації західного суспільства. Чільне місце серед них посідає постать відомого філософа і теолога – Пауля Тілліха – одного з головних архітекторів нової богословської структури, яку було зведено на руїнах ідеалістичного лібералізму.

Зазнавши безпосереднього впливу ідей С. Кьєркегора та М. Гайдеггера, П. Тілліх у своїх працях («Систематична теологія», «Теологія культури», «Мужність бути», «Динаміка віри» та ін.) доводить, що криза віри, яка супроводжувала ХХ ст., ймовірно, завершиться новим зверненням людини до вищих сил у ще більш індивідуалізованому варіанті, ніж раніше. А ослаблення соціальних зв'язків, можливість активно жити, працювати, займатися творчістю без підтримки роду, клану, сім'ї, друзів неминуче сприятимуть розвитку почуття самотності і пошуку виходу із нього. Слід зауважити, що динаміка сучасних змін, яка тяжіє до неймовірних швидкостей, можливо, не дозволить сформуватися стійкій системі цінностей і орієнтирів. Тому сучасна доба «переоцінки цінностей», краху «дискурсу Ісуса Христа» репрезентує ситуацію розбіжності сенсу духовного самоздійснення особи з цінностями сьогоденного суспільства. Цю дилему й намагається розв'язати у своїх творах П. Тілліх, чітко усвідомлюючи кризу цінностей християнського світу.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Безпосередньо окремі питання означеної проблематики в творчому доробку П. Тілліха розглядали такі дослідники його інтелектуальної спадщини, як Г. Ваганян, К. Гамільтон, О. Зоткіна, А. Кокрейн, П. Кроссер, С. Льзов, Б. Мартін, Т. Ліфінцева, С. Піменов, Д. Рендалл, С. Таранов, Н. Юліна та ін. Зокрема, Н. Юліна, співставляючи теологію і філософію в релігійній думці США ХХ ст., досить слушно, на наш погляд, зауважує, що «суперечка теології та філософії – це не лише інтелектуальна дискусія про «кінцеві питання» чи переваги раціонального або «одкровенного» осягнення буття, це також суперечка про засоби практично-духовного освоєння та суб'єктивно-особистісного переживання людиною світу, про характер її життєвих орієнтацій, про критерії добра та зла, справедливого та несправедливого, про джерела і цінності життя. По суті це питання про статус двох типів світогляду – світського та релігійного, а ще ширше – проблема орієнтуючих чинників культури та соціуму [11, с. 3]. Дослідниця доводить, що християнській теології в США, маючи на увазі й творчість П. Тілліха, була притаманна схильність до етичної і соціально-значущої проблематики (на шкоду філософсько-теоретичній) [11, с. 7]. Ми ж вважаємо, що такий «ухил» філософії П. Тілліха, навпаки, більш увиразнює і актуалізує його погляди в сучасну добу. В цьому сенсі доречно є думка С. Таранова, який зазначає: «... сенсом роботи свого життя Тілліх вважав «збереження старих цінностей та їх переклад термінами нової культури». У цьому плані безперечно важливими для сьогоднішнього серед інших є ідеї розуміння Буття як заперечення заперечення Буття, як повноти людської реальності в її цілісності та безконечності; трищаблева структура людської сутності; розрізнення в часі Кайросу та Хроносу; розкриття онтологічної природи любові та змісту доконечної турботи» [2, с. 82].

Серед зарубіжних дослідників творчості П. Тілліха панує неоднозначне ставлення до його спадщини. Так, К. Гамільтон, наголошуючи на тому, що «... все вчення Кьєркегора підкреслює неможливість об'єднання християнства та спекулятивної думки» [13, с. 40], називає філософію П. Тілліха антикьєркегоровою» [13, с. 45]. А. Кокрейн, навпаки ж, стверджує, що «... філософія і богослов'я Тілліха можуть бути оцінені належним чином тільки у світлі релігійного та атеїстичного екзистенціалізму» [12, с. 77].

Дане дослідження ставить за **мету** докладніше висвітлити неповністю розкриті згаданими як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками проблемі ціннісних пріоритетів автентичного існування людини в контексті трансформації її релігійного світогляду, яку намагався «спровокувати» своїми працями П. Тілліх. Аби хоча б частково вирішити суперечності, з якими зіткнулися попередні дослідники поглядів П. Тілліха, розглянемо такі завдання: по-перше, охарактеризуємо низку співвідношень тілліхової філософії, а саме таких, як теологія – філософія (екзистенціалізм), цінності – сенс, гуманізм – людяність, моралізм – моральність, віра – любов, одкровення –

свобода; по-друге, проаналізуємо значення такого поняття для буття людини, як «можність бути».

Виклад основного матеріалу. У своїх працях П. Тілліх окреслює низку ідей, притаманних континентальній Європі, до яких сприйнятливою стала американська теологія. І серед них виділяє головну – ідею «необхідності «екзистенціального мислення» в теології та філософії» [10, с. 456]. Слово «екзистенціальний», таким чином, означає мислення у сфері етичних рішень, політичного радикалізму, граничної зацікавленості, тобто означає мислення, що відбувається із пристрасстю та захопленістю. Для мислителя «... екзистенціалізм – це вдале придбання християнської теології. Він допоміг заново відкрити класичну християнську інтерпретацію людського існування. Будь-яка теологічна спроба зробити це не набула б такої самої дієвості» [3, с. 310], а «... екзистенціаліст ставить запитання і аналізує людську ситуацію, аби теолог згодом міг дати відповідь, яка впливає не із питання, але звідкілясь іще, і не із людської ситуації як такої» [8, с. 328]. «Заново відкриваючи ті елементи природи людини, які придушувалися психологією свідомості, – упевнений філософ, – екзистенціалізм і сучасна теологія могли б стати союзниками та проаналізувати характер існування в усіх його виявах – як несвідомих, так і свідомих. Систематичний теолог не може зробити цього самотужки, йому потрібна допомога творчих представників екзистенціалізму в усіх сферах культури» [3, с. 311]. Отже, відношення між сутнісною природою людини та її екзистенціальним уділом – перше й основне питання, яке повинна поставити теологія, коли б вона не зіштовхувалася з екзистенціалістським аналізом. <...> сутнісна та екзистенціальна природа людини вказує на її телеологічну природу (від грець. «*telos*» – ціль), заради якої протікає і в напрямку до якої спрямовується її життя. Таким чином, на думку П. Тілліха, в теології має бути вироблено таке реалістичне вчення про людину, в якому були б урівноважені етичний і трагічний елементи її самовідчуження. Адже «... одна із найбільш складних проблем протестантської теології – проблема соціальної етики (включаючи політику, міжнародні відносини, економіку, освіту)» [8, с. 381].

Цікавою щодо цього постає проблема співвідношення загальнолюдських цінностей із сенсом життя, яку порушує мислитель. Більшість філософій історії останнього століття визначали історію як таку сферу, в якій актуалізуються цінності. Складністю цієї термінології, доводить П. Тілліх, є необхідність уведення такого критерію, який відрізняв би довільні цінності від цінностей об'єктивних. Довільні цінності, на відміну від об'єктивних, не підпорядковані таким нормам, як істина, виразність, справедливість, гуманність, святість. Носіями об'єктивних цінностей є особистості та спільноти. Якщо назвати такі цінності «абсолютними» (де під «абсолютним» мається на увазі те, що їх дійсність не залежить від суб'єкта, який оцінює), то творення нового в людській історії можна описати так само, як і творення нових актуалізацій цінності в центрованих особистостях. Однак якщо термін «цінність»

викликає у кого-небудь сумнів, то альтернативою йому є «сенса». Життя в сенсах згідно з наведеними міркуваннями П. Тілліха, – це життя, детерміноване функціями духу та нормами і принципами, що їх контролюють. Слово «сенса» не є, звичайно, неамбівалентним. Однак суто логічне використання терміна («слово має свій сенс») трансцендентується в тому разі, якщо говорять про «життя в сенсах». «Якщо термін “сенса” використовується в цьому значенні, то створення нового в історії можна було б описати як створення нових і унікальних утілень сенсу. Моя схильність на користь цієї останньої термінології почасти заснована на запереченні антионтологічної теорії цінностей, – пише П. Тілліх, – а почасти – на значущості для філософії релігії таких термінів, як “сенса життя”. Такий вираз, як “цінність життя”, не має ні глибини, ні широти “сенсу життя”» [4, с. 269].

Постулюючи автентичність «екзистенції» як найвищу цінність та сенс «нової реальності», П. Тілліх доводить амбівалентність гуманізму в зіставленні його із людяністю. «Такий термін, як *arete* (англ. – *virtue*), вказує на актуалізацію сутнісних людських можливостей. Якщо мати це на увазі, то було б правомірним прямо говорити про здійснення людських можливостей, – стверджує філософ, – а внутрішню мету прахис, спрямовану на індивідів як таких, назвати «людяністю». Однак і використання поняття «людяності» («гуманності») теж проблематичне тому, що у повсякденній мові воно має різні значення, а також тому, що є й філософська конотація «гуманізму» як специфічної інтерпретації можливостей людини. Якщо мати на увазі саме цю конотацію, то людяність як мета людського прахис може бути протиставлена божественності як цілі (в сенсі «уподібнення Богові»). Незважаючи на ці небезпеки, я хотів би використовувати слово «людяність» у сенсі здійснення внутрішньої мети людини щодо самої себе та своїх особистісних відносин, причому здійснення це пов'язане зі «справедливістю» як здійсненням внутрішньої мети соціальних груп та їх взаємовідносин» [4, с. 65]. Як бачимо, спочатку здається, що П. Тілліх надає перевагу поняттю «людяність». Але філософ дещо уточнює в подальших своїх міркуваннях ставлення до цієї проблеми: «Гуманізм – поняття ширше за людяність. Ми визначали людяність як здійснення особистісного життя саме як особистісного життя й співвіднесли її і зі справедливістю, і (в тій більш широкій перспективі, яка включає всі функції духу) з істиною і виразністю. Гуманізм і охоплює принципи, і співвідносить їх з актуалізацією культурних можливостей людини. Людяність, як і справедливість, – це порядковане гуманізму поняття. А гуманізм – це позначення внутрішньої мети будь-якої культурної діяльності. Гуманізм не може піддаватися критиці як раціоналізм. Він узагалі не може піддаватися критиці тією мірою, в якій він стверджує, що метою культури є актуалізація можливостей людини як носія духу. Однак повинна бути відкинута та гуманістична філософія, яка намагається приховати амбівалентності в ідеї гуманізму. Амбівалентності гуманізму засновані на тому факті, що, як гуманізм, він ігнорує

самотрансцендентуючу функцію життя та абсолютизує її самотворчу функцію. Це не означає того, що гуманізм ігнорує «релігію». Зазвичай, хоча не завжди, він підпорядковує релігію людським можливостям і розглядає її відповідно – як витвір культури. Але тим самим актуально гуманізм заперечує самотрансцендентування життя, а разом з тим – і глибинність релігії» [4, с. 81].

Усвідомлюючи амбівалентність гуманізму, П. Тілліх ставить непрості запитання: «Чи ліберальний гуманізм у його формі, що переважає в більшості західноєвропейських країн, також можна вважати квазірелігією і притому не менш потужною? І це не просто теоретичне питання: йдеться про практичну спроможність Заходу протистояти натиску цих квазірелігій сьогодні» [9, с. 401]. У сучасну добу, продовжує власну думку мислитель, «... християнський універсалізм трансформувалася в гуманістичний релятивізм» [9, с. 416]. І тому, як він вважає, «... в зв'язку з цим ми повинні визнати, що християнство перетворилося на одну із релігій, замість того щоб залишатися центром кристалізації всіх позитивних релігійних елементів, підкоряючи їх власним критеріям. Значною мірою саме внаслідок цієї помилки християнство стало об'єктом критики» [9, с. 435]. «Хоча моральний акт як акт свободи і знаходиться по той бік прогресу, – продовжує міркувати П. Тілліх, – проте все-таки залишається в силі питання про те, чи існує прогрес у наближенні до принципу людяності та в створенні сформованої особистості, а також у наближенні до принципу справедливості та в створенні організованої спільноти. Як в естетичній та когнітивній творчості, так і тут теж необхідно розрізняти два елементи – елементи якісний і кількісний. Лише в останньому з них прогрес можливий – тобто можливий у широті та в удосконаленні, – але ніяк не в першому. Особи, які самодостатньо втілюють принцип людяності, не залежать від мінливих умов культури – прогресивних, застарілих чи регресивних. Безсумнівно, що людяність є новим витвором і в кожному з тих індивідів, в яких вона актуалізована, і в кожний той період, в який культурна ситуація надає нові потенційності. Однак не існує прогресу від одного представника особистісної людяності до іншого, що живе в більш пізню епоху. Той, хто знає, як змінювалися скульптурні зображення від найдавніших культур до сучасних, знає і приклади експресивної людяності (в термінах гідності, серйозності, спокою, мудрості, мужності, співчуття) в образах кожної епохи» [4, с. 296–297]. Тому, на думку вченого, та трансісторична мета, до якої рухається історія, є не згасанням, але здійсненням людяності в кожному людському індивіді.

Надзвичайно актуальну проблему в контексті розглядуваного співвідношення «гуманізм – людяність» порушує П. Тілліх, а саме – цілей освіти та взаємозв'язку між ними. У своїй концепції теології освіти вчений наголошує на тому, що «... протягом XIX ст. технічний ідеал освіти значною мірою підпорядкував собі гуманістичний. Гуманізм став порожнім, позбавленим творчого змісту» [8, с. 345]. «Оскільки гуманізм став внутрішньо порожнім, і таким же став гуманістичний ідеал освіти. Не дивно, що ця подвійна порожнеча,

порожнеча пристосування до потреб індустріального суспільства та порожнеча культурних цінностей, ставлення до яких позбавлене граничної зацікавленості, призводить до байдужості, цинізму, відчаю, розумових відхилень, дитячої злочинності, відризи до життя» – констатує П. Тілліх [8, с. 347–348]. На тлі сучасних реалій, еволюції уявлень та переоцінки цінностей роздуми американського філософа є вкрай важливими. Зокрема, він наголошує на тому, що людство не повинне забувати і про те, що «демократія може призвести до створення масового конформізму, який для динамічного елемента в історії і його революційного вираження набагато небезпечніший, ніж відкрито діючий абсолютизм. Царство Боже настільки ж вороже усталеному конформізму, як і негативістському конформізму» [4, с. 343–344].

Трансформація релігійного світогляду більшості європейців (й американців) до примітивного моралізму в наш час дає новий поштовх до глибшого вивчення творів П. Тілліха, в яких також порушується не менш актуальна, ніж попередні, проблема співвідношення моралізму та моральності. Адже, як зазначає П. Тілліх, «... мораль – це така функція життя, за допомогою якої починає існувати сфера духу. Мораль – це конституююча функція духу» [4, с. 40], а в Духовному Співтоваристві вона детермінована благодаттю.

Будь-яка система моралі позбавлена граничної зацікавленості як своєї основи, на думку мислителя, вироджується в спосіб пристосування до соціальних потреб, незалежно від того, чи мають вони граничне виправдання або ні. І та безкінечна пристрасть (поняття філософії С. Кьєркегора, перейняте і трансформоване П. Тілліхом у «граничну зацікавленість». – *С. III.*), яка була характерна для справжньої віри, випаровується, і її замінює розумний розрахунок, нездатний вистояти перед наступом ідолопоклонницької віри. Саме це відбулося повсюдно в західній культурі. Поки що це приховується за тим фактом, що численні представники гуманістичної віри володіли та володіють до цього часу великою моральною силою, ніж члени якої-небудь діючої релігійної общини. Але це – тимчасово. У цих людях ще присутня віра, гранична зацікавленість до людської гідності та особистого самоздійснення. У них присутній релігійний зміст, який, однак, може бути розтрачений наступними поколіннями, якщо віра не буде оновлена. А це можливо лише в общині віри, в умовах постійного впливу її міфологічних і культових символів. П. Тілліх обгрунтовує тезу про те, що «... культ і міф зберігають життя віри» [6, с. 212], а «... в християнській теології значною мірою може бути подоланий моралізм» [8, с. 327].

У своїй «теономній етиці» П. Тілліх, розрізняючи моралізм і моральність, протиставляє обумовленим моралізмам – безумовну моральність, моралізму авторитету – моральність ризику («Істинна моральність – моральність ризику. Це моральність, заснована на «мужності бути», динамічному самоствердженні людини як людини. Таке самоствердження має включати загрозу небуття, смерті, вини та безглуздості. Воно ризикує собою, але через мужність цього

ризик собою воно завойовує себе. Моралізми гарантують безпеку, моральність існує за відсутності безпеки, в ситуації ризику та мужності» [8, с. 339]), моралізм закону – моральність милості, моралізму справедливості – моральність любові («... справедливість утілюється в любові. Моралізм справедливості прагне моральності любові. Любов... – це не емоція, а принцип життя. Творча справедливість – справедливість, що творить завдяки любові – це єдність любові та справедливості, граничний принцип моральності» [8, с. 341–342]). Для філософа любов – це не тільки відповідь на проблему моралізму та моральності, а й її розв'язання.

У своїх філософсько-теологічних поглядах П. Тілліх розглядає любов у нерозривному взаємозв'язку із вірою: «... любов – це щось більше, ніж наслідок віри, хоча вона і є необхідним наслідком; це – одна із граней того екстатичного стану буття, іншою гранню якого є віра» [4, с. 125]. «Любов включає пізнання коханого, – стверджує він, – проте це не те пізнання, яке виникає в результаті аналізу і обчислень. Це радше співпричетне пізнання, яке в самому акті любовного пізнання змінює як пізнаючого, так і пізнаваного. Любов, як і віра – це стан усієї особистості в цілому; всі функції людської свідомості, які живуть у кожному акті кохання» [4, с. 126]. За П. Тілліхом, відокремлення віри від любові завжди призводить до виродження релігії, адже «... віра як стан граничної зацікавленості передбачає любов і визначає діяння» [6, с. 209].

Віра без любові, вважає П. Тілліх, ніколи не наблизить людину до одкровення. Тому філософ упевнений, що «... екзистенціалізм повинен або підкоритися технічному розуму, або підняти питання про одкровення» [3, 105], яке є виявом «... глибини розуму та основи буття. ... вказує на диво існування і на нашу граничну турботу» [3, с. 121]. «Відповідно до кругового характеру систематичної теології критерій остаточного одкровення походить від того, – пише мислитель, – що християнство вважає остаточним одкровенням, тобто із з'явлення Ісуса як Христа. Теологи не повинні боятися приймати це коло. Це не недолік, але, радше, неминучий вираз екзистенціального характеру теології» [3, с. 137].

Невід'ємним елементом окресленого взаємозв'язку віри і любові з одкровенням є свобода: «Неможливо зрозуміти одкровення, не маючи поняття про свободу» [3, с. 182]. «Тільки той, хто володіє свободою, володіє і долею. У речей немає долі тому, що у них немає свободи. У Бога немає долі тому, що він сам є свобода» [3, с. 184 – 185] – доводить П. Тілліх. І все-таки для нього свобода як така не є підставою існування: швидше нею є свобода в єдності з скінченністю. Скінченна свобода – це поворотний пункт від буття до існування. На думку мислителя, «... в людині свобода сполучена з тривогою. Можна назвати свободу людини «свободою в тривозі» або «тривожною свободою» (нім. – *sich angstigende Freiheit*). Ця тривога – одна з тих сил, які спонукають до переходу від сутності до існування» [3, с. 317].

Аби здійснити остаточний крок до свого якісного перевтілення, вважає філософ, кожна людина повинна мати «мужність бути» – бути собою. С. Лью-

зов доречно зауважує, що «... пропонуючи читачеві власне розуміння природи тривоги, Тілліх описує і шляхи її подолання. Людина долає тривогу завдяки утвердженню свого «Я» всупереч небуттю, тобто завдяки тому, що Тілліх називає «мужністю бути». ... Річ у тім, що розроблена ним філософська категорія “мужності бути” поєднує етичну проблематику з онтологічною, охоплюючи їх і відкриваючи шлях до нового філософського синтезу. Цей синтез дозволяє автору оригінально тлумачити найважливіші явища в історії західної цивілізації» [1, с. 469 – 470]. Сам філософ упевнений у тому, що «... теологічна теза про безкінечну цінність кожної людської душі є наслідком онтологічного самоутвердження «Я» як неділимого та непідмінного «Я». Саме такий тип самоутвердження називається «мужністю бути собою» [5, с. 64]. Саме «мужність бути собою», доводить П. Тілліх, здатна позбавити західне суспільство тієї ментальності, яка створює концептуальну структуру техніко-математичного пояснення світу засобами природознавства, раціоналістичну концепцію реальності як машини з навки незмінними законами руху, які виявляються в безкінечно відтворюваних і передбачуваних природних процесах і яка в свою чергу настільки потрапляє під її чари, що сама перетворюється на частину цієї машини, у фрагмент цього вічно тотожного собі процесу. «Підкоряючись власному витвору, – впевнений мислитель, – ця ментальність саму себе розглядає як механізм, забуваючи про те, що він нею ж і створений. Це становить велику загрозу для західної культури. Вона знаменує втрату попередніх цінностей, а втратити їх – ще страшніше, ніж ніколи їх не мати» [7, с. 218 – 219].

Висновки. Пауль Тілліх, безперечно, є суперечливою постаттю в сучасному богослов'ї та філософії, і його думки одержали дуже різноманітні та неоднозначні оцінки. Але всі дослідники його філософського спадку згодні в одному: що його нелегко зрозуміти. Ми частково схилиємося до позиції Д. Рендалла в тому, що «безпосереднім тлом філософії Тілліха є швидше онтологічні та історичні штами ХІХ ст. німецької спекулятивної філософії... Але щоб виразити власну думку, Тілліх використовує мову екзистенціальної філософії. Чи є це найкращим варіантом для того, що він повинен був сказати, не має значення» [14, с. 132]. Однак, на нашу думку, правомірним є й те, що в контексті сміливого синтезу теології та екзистенціалізму на прикладі творчості П. Тілліха філософська думка минулого століття збагатилася цікавою екзистенціально-теологічною концепцією автентичного людського існування, яка відображена в його систематичній теології, де екзистенціалізм став засобом виразу тривоги відсутності сенсу та спробою прийняти цю тривогу в «мужність бути собою». Безперечно, думка П. Тілліха є «явно екзистенціальною», якщо під цим мається на увазі, що вона безпосередньо дотична з теоріями сучасних екзистенціалістів (і передусім є ближчою до поглядів М. Гайдеггера, ніж С. Кьєркегора). Але це вже зовсім інша «екзистенціальна філософія» порівняно з антиметафізичним екзистенціалізмом С. Кьєркегора (власне, до речі, і Ф. Достоевського, і Ф. Ніцше).

Мислитель чітко розуміє те, що у масовому суспільстві, де відчуженість і холодність у відносинах виявляються нормальним вихідним станом, гуманізм, як і свобода, багато в чому виявляються каталізаторами егоцентризму. Душа ж західної людини не містить у собі ні найбільшої цінності Христа, ні найбільшої антицінності – гріха в повному втіленні, а тому залишається «порожньою, в ній немає найнижчого і найвищого», а християнська культура як наслідок повна «порожнього блиску». Тому П. Тіллих й прагне спровокувати своїми творами наступні покоління до пошуку нового трансцендентного духовного орієнтиру, що поєднує надраціональні рівні їх свідомості, а не блукати посеред світової інформаційної мережі, яка перетворює кожного на «безликого індивіда». З огляду на це проблеми, порушені П. Тіллихом, набувають нового звучання й актуальності в контексті сучасних процесів у західному суспільстві – кризи ідентичності, переоцінки цінностей, занепаду духовності тощо. Намагаючись розв'язати проблему ціннісних пріоритетів автентичного існування людини в контексті трансформації її релігійного світогляду, він протиставляє сучасному моралізму «нову» мораль релігійної високодуховної людини; на противагу загальнопоширеним цінностям Заходу, цинізму, відчаю, байдужості, – реанімує традиційні, віру, любов, справедливість, свободу, людяність попереджає про загрозу масового конформізму, який усе частіше формується під впливом ідеології ліберального гуманізму в сучасних демократичних країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лезов С. Теология культуры Пауля Тиллиха / С. Лезов // П. Тиллих / Избранное: теология культуры ; пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др. – М. : Юрист, 1995. – С. 461–471. – (Лики культуры).
2. Таранов С. В. Спадок Тіллиха та досвід сучасності / С. В. Таранов // Філософ. думка. – 2007. – № 5. – С. 72–84.
3. Тиллих П. Систематическая теология. Т. I–II. / Пауль Тиллих ; пер.с англ. Т. Лифинцева (том I), О. Р. Газизова, В. М. Ошеров, В. В. Рынкевич (том II) ; отв. ред. О. Р. Газизова. – М. ; СПб. : Университет. книга, 2000. – 463 с. – (Книга света).
4. Тиллих П. Систематическая теология. Т. 3. / Пауль Тиллих ; пер. с англ. О. Я. Зоткина ; отв. ред. О. Р. Газизова. – М. ; СПб. : Университет книга, 2000. – 415 с. – (Книга света).
5. Тиллих П. Мужество быть / Пауль Тиллих // П. Тиллих / Избранное: теология культуры ; [пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко]. – М. : Юрист, 1995. – С. 7–131. – (Лики культуры).
6. Тиллих П. Динамика веры / Пауль Тиллих // П. Тиллих Избранное: теология культуры ; пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др. – М. : Юрист, 1995. – С. 132–215. – (Лики культуры).
7. Тиллих П. Кайрос / Пауль Тиллих // П. Тиллих / Избранное: теология культуры ; [пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др. – М. : Юрист, 1995. – С. 216–235. – (Лики культуры).

8. Тиллих П. Теология культуры / Пауль Тиллих // П. Тиллих / Избранное: теология культуры ; пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др.]. – М. : Юристъ, 1995. – С. 236–395. – (Лики культуры).
9. Тиллих П. Христианство и встреча мировых религий / Пауль Тиллих // П. Тиллих / Избранное: теология культуры ; пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др.]. – М. : Юристъ, 1995. – С. 396–441. – (Лики культуры).
10. Тиллих П. Кьеркегор как экзистенциальный мыслитель / Пауль Тиллих // П. Тиллих. Избранное : теология культуры ; пер. с англ. Е. Г. Галагушкин, О. В. Боровая, Т. И. Вевюрко и др. – М. : Юристъ, 1995. – С. 455–458. – (Лики культуры).
11. Юлина Н. С. Теология и философия в религиозной мысли США XX века / Н. С. Юлина. – М. : Наука, 1986. – 160 с.
12. Cochrane A. C. The Existentialists and God / A. C. Cochrane. – Philadelphia : Westminster Press, 1956. – 178 p.
13. Hamilton K. The System and the Gospel / K. Hamilton A Critique of Paul Tillich. – L. : SCM Press LTD, 1963. – 248 p.
14. Randall J. The Ontology of Paul Tillich / John Herman Randall, Jr. // The Theology of Paul Tillich. – N. Y., 1952. – P. 132–163.

ФИЛОСОФИЯ П. ТИЛЛИХА: РЕФЛЕКСИИ НАД ЦЕННОСТНЫМИ ОСНОВАМИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ

Шевченко С. Л.

Рассмотрена проблема ценностных приоритетов аутентичного существования человека в контексте трансформации его религиозного мировоззрения, которую пытался «спровоцировать» своими трудами П. Тиллих. Проанализирован ряд соотношений в его философии, а именно теология – экзистенциализм, ценности – смысл, гуманизм – человечность, морализм – нравственность, любовь – вера, откровение – свобода. Обоснована актуальность понятия «мужество быть» для настоящего человеческого бытия.

***Ключевые слова:** человеческое бытие, ценности, мораль, вера, любовь, свобода, смысл, «мужество быть», религия.*

P. TILlich'S PHILOSOPHY: REFLECTIONS UNDER THE VALUE BASES OF HUMAN EXISTENCE

Shevchenko S. L.

The paper addresses the problem of value priorities of authentic human existence in the context of the transformation of its religious outlook, which tried to "provoke" Paul Tillich in his works. It is analyzed the number of correlations in his philosophy, namely, theology – existentialism, values – meaning, humanism – humanity, moralism – morality, love – faith, revelation – freedom. It is substantiated the relevance of the concept "courage to be" for real human being.

***Keywords:** human being, values, morality, faith, love, freedom, meaning, "courage to be", religion.*

УДК: 167/168

О. О. Шапіро, кандидат філософських наук

КОМУНІКАЦІЯ: БАГАТОШАРОВА ГРА ЗА ПРАВИЛАМИ ЛОГІКИ

Присвячено можливостям та особливостям моделювання комунікації. Докладно розглянуто всі шари комунікативного процесу, виділено їх базові характеристики та структуру. Визначено, що саме теоретико-ігрова семантика та її розширення ІF-логіка можуть стати адекватними засадами для моделювання комунікативного дискурсу. Проаналізовано відображення у них базових характеристик комунікації.

Ключові слова: комунікація, комунікативна модель, дискурс, мовленнєвий акт, теоретико-ігрова семантика, ІF-логіка, гра, мотивація.

Актуальність проблеми. Дослідження комунікації є на сьогодні одним з найпопулярніших та найперспективніших напрямів наукової думки у логіці. Це пов'язано, з одного боку, з продовженням спроб створення штучного інтелекту та збільшення сподівань на його успішне моделювання як наслідок постійного вдосконалення сучасних технологій, а з другого – з бурхливим розвитком сучасної неформальної логіки і теорії аргументації (зазначимо, що сам процес аргументації, публічного виступу або суперечки вже є специфічною комунікативною ситуацією) і відповідно прагненнями до максимально точного моделювання та прогнозування комунікативних процесів.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Серед сучасних вітчизняних дослідників різних аспектів комунікації можна назвати А. Ішмуратова, І. Хоменко, В. Навроцького та ін.; в Росії цими самими питаннями займаються С. Гусев, Д. Зайцев, А. Мігунов, Г. Гріненко, І. Герасимова та ін.; в далекому зарубіжжі – D. F. G. Lempp, R. Kowalski, J. F. Allen, F. van Eemeren та ін.; перелік можна продовжувати надзвичайно довго. Але кожен з цих дослідників займається частковими проблемами вивчення комунікації, обираючи для аналізу специфічну комунікативну ситуацію чи один окремих аспект комунікації: так, А. Ішмуратова та D.F.G. Lempp розглядають безпосередньо ситуацію конфлікту; Г. Гріненко докладно аналізує мовленнєвий акт, J. F. Allen присвячує свої дослідження темпоральній складовій комунікативного процесу тощо. Але на сьогодні ще не існує зведеної загальної моделі комунікації, в межах якої можна було б змоделювати будь-яку конкретну комунікативну ситуацію, не втрачаючи значущих нюансів кожного окремого випадку. З другого боку, осмислення комунікації в цілому в усій її повноті можна віднайти у сучасних семіотичних дослідженнях та комунікативній філософії (так, ми звертатимемося тут до праць У. Еко); але їм бракує розробленого формального апарату, і тому тут ми маємо справу скоріше із дескрипціями, ніж з моделюванням.

За Новітнім філософським словником, комунікація – смисловий, ідеально-

змістовний аспект соціальної взаємодії. Цей змістовний аспект ми завжди можемо сформулювати у вигляді тексту і розглядати як дискурс; форми та схеми його трансляції, правила його перетворення, методи його трансформації можна досліджувати засобами логіки.

Мета статті – визначення базових ідей, що стануть підґрунтям логічного моделювання комунікативного дискурсу, та можливостей і методів створення комунікативної моделі.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з нашого розуміння комунікації, весь комунікативний дискурс можна розглядати виключно як текст. Так, С. Гусев пише: «По суті, суспільна комунікація є постійним створенням та обміном певними мовленнєвими конструкціями, які можна розглядати як «текст», що є основною одиницею комунікації» [1, с. 16] і далі називає текст «словесним вираженням комунікативного акту» [1, с. 35]. Будь-яке текстове вираження комунікативного дискурсу матиме такі характеристики.

І. Багатошаровість. Йдеться про те, що ми можемо умовно поділити текст комунікації як мінімум на три шари:

1) зовнішній шар. Те, що промовляється (робиться, демонструється); інформація, повідомлення, що транслюється назовні. Саме з цим комунікативним шаром завжди мала справу традиційна логіка – шаром, створеним із висловлювань (вербальних або таких, що можуть бути легко вербалізовані);

2) суб'єктивний сенс комунікативного дискурсу: те, яким чином комуніканти розуміють повідомлення. В сучасній логіці питанню аналізу розуміння висловлювання комунікантами приділяється пильна увага. Так, ми можемо запропонувати загальну схему комунікації Г. Гріненко [2, с. 58]:

$$Kr \langle i \rangle I - V^{\wedge} - V - \wedge V - I Kt \langle j \rangle ,$$

де Kr і Kt – комунікатор і комунікант; V – текст, що транслюється в комунікативному акті; V^{\wedge} – зміст, виражений комунікатором у тексті V ; $\wedge V$ – зміст, що сприймається комунікантом з тексту V ; I та $-I$ – операції продукування і сприйняття тексту V ; i та j – точки співвіднесення комунікатора і комуніканта. У разі необхідності більш докладного аналізу комунікації доцільно розписати її таким чином:

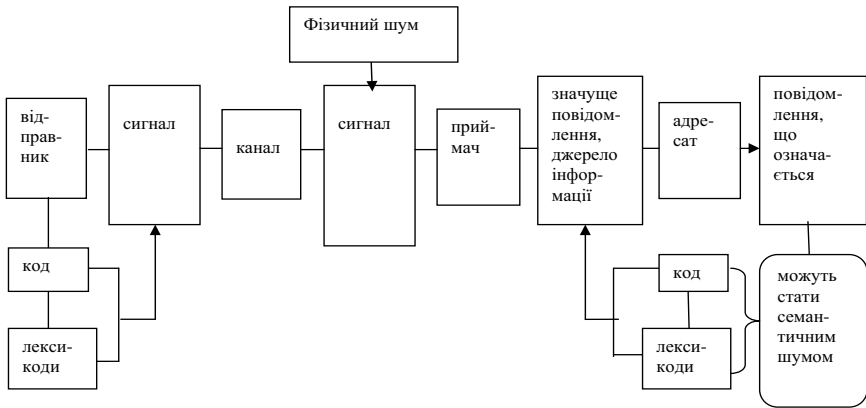
$$Kr \langle i \rangle I - (t - r)_k^i \wedge - (t - r) - \wedge (t - r)_k^j - I Kt \langle j \rangle ,$$

де $(t - r)_k^i \wedge$ та $\wedge (t - r)_k^j$ – відповідно зв'язок теми та реми, що виражаються комунікатором і сприймаються комунікантом в контексті k .

Ще докладнішу схему у своїй «Семіології» пропонує У. Еко [3, с. 93]:

Так, У. Еко намагається врахувати не тільки особистісне розуміння повідомлення адресатом та адресантом, а й культурний вплив на це розуміння та різноманітні додаткові викривлення змісту комунікативного акту (в тому числі зовнішніми подразниками – так званий «фізичний шум»).

Отже, відповідно до наведеного кожне повідомлення на другому рівні аналізу має два аналоги: те, що намагався висловити адресант, та те, що

зрозумів адресат (так, А. Мігунов неодноразово висловлював ідею, згідно з якою у різноманітних комунікативних ситуаціях сенс сказаного, сприйнятий слухачем, практично не залежить від промовця); часом вони досить суттєво відрізняються одне від одного. Ці аналоги достатньо легко можна виразити у вигляді зовнішнього тексту, якщо попросити комунікантів переформулювати те, що вони сказали/почули. Так, відомий психологічний прийом активного слухання як раз полягає у тому, аби за допомогою численних переформулювань звести ідеї промовця та слухача до одного знаменника. Така увага до співвідношення «вихідного» та «результуючого» сенсу повідомлень (у тому числі невербальних) у комунікативному акті призводить до значного підвищення ефективності комунікації;

3) логічні, психологічні та інші передумови, що провокують комунікантів після отримання певного повідомлення транслювати у відповідь інше повідомлення. У загальному випадку цей шар розпадається на дві групи. До першої входять міркування, підґрунтям яких є мотиви, цілі, життєві принципи, ціннісні орієнтації або ж уявлення про мотиви, принципи та імовірну майбутню поведінку іншого (інших). Загалом відносно легко можна виразити у текстовому вигляді якусь одну з передумов; інші необхідно реконструювати до повного міркування. Друга група пов'язана із афективною та ірраціональною поведінкою. Проблема полягає в тому, що цей ірраціональний шар є погано усвідомлюваним (у відповідь на запитання «чому ви сказали/зробили це?» з великою імовірністю ви почувате «сам не знаю», «так воно трапилось» тощо). Так, О. Леонтєв узагалі вважав, що вся мотиваційна сфера людини є неусвідомлюваною (принаймні мотиви актуально не усвідомлюються під час здійснення дії), а є присутніми лише у вигляді емоційного забарвлення дії [4]; М. Матюхіна стверджує, що мотиви можуть мати різний рівень усвідомленості [5]. У будь-якому разі цей шар найскладніше перевести у вигляд раціо-

нального тексту. Скоріше за все тут ми можемо лише будувати здогадки та припущення на підставі нашого спостереження за комунікантами та наших знань психологічних особливостей особистості; тобто тут ми змушені впадати у чистий психологізм (на свій захист можемо зазначити, що дані, отримані на підставі спостереження за поведінкою комунікантів, ми розглядатимемо не як загальні закони, а лише як суб'єктивні правила поведінки суб'єкта у комунікативній ситуації). Всі наші побудови на цьому рівні матимуть лише імовірнісний характер; саме тут і приховуватиметься і похибка в логічному аналізі та прогнозуванні комунікації. І якщо хтось і має сумніви у можливості логічного представлення світу, то підтвердження ним слід шукати саме тут.

При зведенні всіх трьох шарів комунікації до вигляду протоколу висловлювань виникає питання про критерій вибору тієї частини реальності (висловлювання, психологічних передумов, зовнішніх обставин і т. д.), яку необхідно враховувати при моделюванні комунікації. Зрозуміло, що при спробі записати всі чинники універсуму ми приходимо до нескінченно тривалих описів, перевантажених зайвою інформацією, та цілком нежиттєздатної моделі. До сьогодні ми вважали за критерій розгляду того чи іншого аспекту дискурсу комунікації його вплив на стратегію хоча б одного з учасників комунікації. Тоді модель складатиметься з набору висловлювань, що становлять собою перехід (чи відмову від переходу) до нової стратегії одного з комунікантів та підстав для такого переходу (відмови). Така модель цілком відповідає теоретико-ігровій семантиці Я. Хінтіккі та її розширенню ІФ-логіці. Однак, переходячи до наступної характеристики комунікації, ми оговоримо певні змістовні складності, пов'язані із таким кутом зору на критерій вибору аспектів універсуму для моделювання комунікативного дискурсу.

II. Розгортання тексту в часовому континуумі.

У. Еко пише: «Якщо ми хочемо узнати, що ж насправді відбувається в процесі комунікації, взятому як певна цілісність, *треба зглянутися на аналіз фаз цього процесу*» [3, с. 525] (курсив наш. – О. Ш.).

Всі три шари комунікативного процесу не виникають одночасно, а низуються на текст та формують акт комунікації послідовно.

Афективна/раціональна мотивація до створення повідомлення – формування внутрішнього розуміння повідомлення – формулювання висловлювання – розуміння повідомлення – формування мотиву для відповіді на повідомлення – ...

Як результат маємо потенційно нескінченну послідовність. Але ж, якщо не обмежувати штучно комунікацію двома конкретними суб'єктами x та y із спільною територією та часовим інтервалом, а розглядати довгострокові реакції на повідомлення одне одного, то можемо припустити, що всі наявні у теперішньому часі комунікативні ланцюги можна було б опосередковано прослідкувати від моменту виникнення комунікації як такої (в нашому розумінні цього терміна) та потенційно продовжити у нескінченність.

Тут необхідно повернутися до проблеми критерію вибору. У результаті зіставлення багатозначності та послідовності розгортання комунікативного дискурсу в часі ми приходимо до текстового представлення мовленнєвої гри в її Вітгенштейнівському розумінні. Нагадаємо, що мовленнєвою грою Л. Вітгенштейн називає цілісність мови та дій, з якими вона переплетена, а значення слова пов'язує із його вживанням у мові [7]. Так і ми пов'язуватимемо зміст кожного висловлювання чи дії в процесі комунікації із суб'єктивними правилами поведінки у комунікативній ситуації кожного з її суб'єктів.

Правила такої гри є вкрай складними (до них належать як зовнішні правила комунікації, пов'язані із законодавчою базою, особливостями субординації, морально-етичними уявленнями суспільства, до якого належать комуніканти, так і з особистими життєвими позиціями та ціннісними орієнтаціями комунікантив); тому прогнозування комунікації видається неймовірно складним унаслідок надто великої кількості варіантів кожного наступного кроку.

Однак ми маємо одну обставину, що спрощує наше завдання (хоча і провокує наших потенційних опонентів до обвинувачення нас у психологізмі). Психологія стверджує, що пересічна людина може одночасно тримати в увазі лише обмежену кількість об'єктів (у середньому їх кількість дорівнює 7 ± 2); також обмеженим є обсяг нашої пам'яті та інші кількісні характеристики вищих психічних функцій включно з активним запасом рідної мови. Спостерігаючи та аналізуючи певний кінцевий відрізок комунікації, що розглядається, можливим стає формулювання припущень, які правила гри для кожного суб'єкта комунікації сприймаються як превалюючі в даній комунікативній ситуації. Тоді, спираючись на них, ми будемо спроможні суттєво знизити кількість імовірних варіантів продовження гри, що спрощуватиме завдання прогнозування (хоча і додасть певний відсоток похибки).

Тепер виникає запитання, яким чином можна логічно представити гру, що розглядається; причому так, щоб ми могли не тільки аналізувати теперішні і минулі події, а й адекватно прогнозувати її майбутній розвиток (ми дивимось на це завдання дещо оптимістичніше, ніж Л. Вітгенштейн, який уважав, що «події майбутнього не можуть виводитися з подій теперішнього» [6, с. 126]). Вважаємо, що підґрунтям для цього може стати IF-логіка (розширення теоретико-ігрової семантики Я. Хінтиккі), що у свою чергу базується на ідеї мовних ігор Л. Вітгенштейна.

У подальшому ми спиратимемося на розробки у межах IF-логіки Г. Санду [8].

Коротко нагадаємо базові змістовні засади IF-логіки та проаналізуємо, яким чином вони дозволяють виразити розглянуті нами основні характеристики комунікативного дискурсу.

1. Основним поняттям теоретико-ігрової семантики є поняття вигранної стратегії. Воно є аналогом поняття істини у більш традиційних для логіки семантиках (наприклад, у семантиці можливих світів С. Кріпке). Саме стратегія кому-

нікативної поведінки і є квінтесенцією мотивації суб'єктів комунікації, прийнятих ними правил та комунікативної мети (або набору комунікативних цілей та цінностей); вона ж є результатом здійснення комунікативних актів та їх розуміння. Визначення стратегій суб'єктів комунікації та можливостей їх трансформації є значною частиною моделювання та прогнозування комунікативної поведінки.

2. Розгорнута форма запису гри у теоретико-ігровій семантиці дозволяє виразити ідею розгортання комунікації у часі. Правила теоретико-ігрової семантики містять у тому числі правила послідовності ходу, що є безпосередньо часовою характеристикою. Більш того, побудова дерева гри безпосередньо пов'язана із ідеєю деревовидного темпорального універсуму. Отже, рухаючись від кореня гри до її термінальних вершин, ми будемо рухатись у просторі дискретного розгалуженого часу.

3. Незалежність вибору ходу, який здійснює гравець x від ходу, який здійснив гравець y в ІГ-логіці, дає можливість відобразити неповноту інформації, яка завжди виникає під час комунікації у зв'язку з викривленням сенсу вихідного повідомлення та можливістю формування комунікативної стратегії, спрямованої на дезінформацію адресата. Водночас ця незалежність є непрямим вираженням немонотонності комунікативного дискурсу. Так, можна стверджувати, що поява нової інформації щодо вибору ходу, здійсненого суб'єктом комунікації y , безпосередньо впливає на вибір, який у теперішньому часі робить суб'єкт комунікації x .

Але залишаються і питання, які неможливо розв'язати у межах ІГ-логіки, як вона представлена у Я. Хінткікі та Г. Санду. Так, ми маємо нагадати, що в ІГ-логіці, як і у теоретико-ігровій семантиці, розглядається досить специфічна комунікативна ситуація змагального характеру (причому змагання відбувається між свідомим суб'єктом та Природою і у змістовному плані являє собою ситуацію дослідження як підтвердження/спростування гіпотези); її завершенням буде обов'язково виграш однієї сторони і відповідний програш іншої. Звісно, неможливо звести будь-яку комунікацію до прагнення до виграшу або намагання уникнути програшу; у великій кількості ситуацій розгляд комунікації у термінах програшу/виграшу взагалі видається абсурдним.

Для вираження ситуацій, коли неможливо говорити про виграш/програш учасників комунікації, ми пропонуємо застосовувати чотиризначну логіку Белнапа. Це дасть можливість аналізувати ще два випадки «розстановки сил» у комунікації: коли обидві сторони у виграші і відповідно коли обидві – у програші. Так, до першого варіанту може бути віднесено будь-яке спілкування, яке не має змагального характеру і приносить задоволення та інтелектуальне чи емоційне збагачення всім його учасникам; також сюди належить ситуація спільної діяльності, позитивний результат якої однаково є результатом кожного з учасників комунікативного процесу. Навпаки, патові ситуації, коли кожен з учасників утрачає принаймні одну зі своїх значущих позицій під час комунікації, можна розглядати як вияв другого випадку – коли обидва гравці у програші. Окремим випадком такого спільного програшу можна вважати

компромiс (на протипагу поширенiй думцi, що вiн є спiльним виграшем), адже основна iдея компромiсу – взаємнi поступки суб'єктами комунiкацiї власними позицiями заради спiльного завершення дискомфортноi ситуацiї.

Таке доповнення IF-логiки видається цiлком виправданим; так, тепер ми зможемо виразити в термінах теоретико-iгрової семантики будь-яку комунiкативну стратегiю та будь-яку комунiкативну ситуацiю, не втрачаючи жодної з її суттєвих характеристик.

Висновки. Базовi характеристики комунiкативного дискурсу (багатошаровiсть та темпоральнiсть) є найбільш адекватно виразимими у межах сучасної IF-логiки. Тодi моделлю конкретної комунiкативної ситуацiї буде iгрове дерево, коренем якого є формалiзована дескрипцiя наявної комунiкативної ситуацiї, термінальними вершинами – варiанти завершення комунiкативної ситуацiї; правила ходу при побудовi дерева визначатимуться суб'єктивними правилами поведiнки у комунiкативнiй ситуацiї суб'єктiв комунiкацiї.

Безперечно, ми ще не можемо говорити про повноцiнну логiку комунiкацiї. Попереду – побудова вiдповiдного алфавiту та синтаксису, уточнення правил iнтерпретацiї, що стає можливим завдяки визначенню основних характеристик комунiкативного дискурсу як об'єкта логiчного моделювання та обгрунтуванню необхідностi застосування для побудови комунiкативної моделi теоретико-iгрової семантики та IF-логiки, розширеної до чотиризначностi.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев С. С. Метафизика текста. Коммуникативная логика / С. С. Гусев. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2008. – 352 с.
2. Гриненко Г. В. Аргументация: Опыт герменевтического анализа. / Г. В. Гриненко // Мысль : Аргументация : сб. статей / ред. А. И. Мигунова, А. Н. Лисанюка. – СПб. : Изд-во С.-Петербурга: ун-та, 2006. – С. 48–63.
3. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; пер. с итал. В. Резник, А. Погоняйло. – СПб. : symposium, 2006. – 544 с.
4. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М., 1979. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до книги: <http://flogiston.ru/library/leontev>
5. Матюхина М. В. Мотивация достижения и настойчивость у младших школьников. / М. В. Матюхина, Т. Ф. Иванова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до книги: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1539>
6. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат /Л. Витгенштейн. Сер. «Памятники философской мысли». – М. : Канон[®] РООИ «Реабилитация», 2011. – 288 с.
7. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Философские работы. Часть I ; пер. с нем. ; сост., вступ. статья, прим. М. С. Козловой ; пер. М. С. Козловой и Ю. А. Асеева. – М. : Гнозис, 1994. – (Феноменология. Герменевтика. Философия языка). – С. 75–319.
8. Sandu G. Independence-Friendly Logic. A Game-Theoretic Approach. // Allen L. Mann, Gabriel Sandu, Merlijn Sevenster. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до книги: <http://logics.spb.ru/images/handouts/Sandu/Book/MannSanduSevenster1.pdf>

КОММУНИКАЦІЯ: МНОГОУРОВНЕВА ІГРА ПО ПРАВИЛАМ ЛОГІКИ

Шапіро О. А.

Посвящено возможностям и особенностям моделирования коммуникации. Подробно рассмотрены все слои коммуникативного процесса, выделены их базовые характеристики и структура. Установлено, что именно теоретико-игровая семантика и ее расширение IF-логика могут стать адекватным основанием для моделирования коммуникативного дискурса. Проанализировано отображение в них базовых характеристик коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная модель, дискурс, речевой акт, теоретико-игровая семантика, IF-логика, игра, мотивация.

COMMUNICATION: MULTILEVEL GAME TO THE RULES OF LOGICS

Shapiro O. O.

The article is devoted to capabilities and peculiarities of the communicational modelling. It provides detailed examination for each layer of communicative process; identifies their key features and structure. The article ascertains that it is the game-theoretic semantics and their extension to the IF-logic that can make a sufficient basis for the communicative discourse modelling; representation of the key features herein is analysed.

Keywords: communications, communicative model, discourse, speech act, game-theoretic semantics, IF-logic, game, motivation.

УДК 32.001

О. В. Громико, кандидат філософських наук, доцент,
С. С. Семенов, кандидат філософських наук

ПОЛІТОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ АНДРЕ МОРУА

Проаналізовано політологічні міркування французького письменника-гуманіста Андре Морюа. Розглянуто його погляди щодо захисту права на життя, гідності і незалежності як окремої людини і соціуму, так і всього людства. Наведено аргументи щодо всебічного забезпечення демократичних свобод і прав людини. Проаналізовано точку зору А. Морюа про оптимальність поділу гілок влади і застереження вченого про порушення законів владою. Охарактеризовано думку А. Морюа про особливості національного характеру того чи іншого народу, участь партій і пересічних громадян у політичному житті.

Ключові слова: держава, влада, демократія, політика.

Актуальність проблеми. Хто знайомий із творчістю великого французького письменника-гуманіста Андре Моруа, той не міг не звернути увагу на взаємозв'язок у його творах філософії, політики, публіцистики та художньої літератури. За роки свого життя (1885 – 1967) він опублікував більш ніж півтори сотні книг. Їх поєднує прагнення автора осмислити навколишній світ, місце і роль у ньому людини, зрозуміти закони, за якими розвивається соціальне середовище нашого перебування та сама людина, роз'яснити все це читачеві.

У літературній спадщині А. Моруа явно виділяється напрям, який з повною підставою можна назвати політологічним. Міркування письменника щодо політики, його політологічні поради відрізняються глибоким філософським обґрунтуванням, реалістичним змістом, перспективністю та реальністю. Сформульовані ним політичні принципи, зокрема боротьби з будь-яким беззаконням і насильством, святого і бездоганного служіння свободі та інші ідеї дуже важливі і корисні для нинішньої політичної еліти, представників владних структур України. Знайомство з порадами цього видного політичного публіциста налаштовує будь-якого широкого громадянина на деякі роздуми, відповідність складної суспільно-політичної ситуації в нашій молодій державі непорушним правилам, що діють у політиці.

Найбільш повно і послідовно А. Моруа виклав свої політологічні погляди у творах «У що я вірю», «Відкритий лист парубку про науку жити», «Трагедія Франції», «Голі факти» тощо [1]. Наведені в даній статті витримки (цитати) з висловлень письменника взяті в основному із цих джерел.

У літературних працях А. Моруа простежується активна авторська позиція щодо захисту права на життя, достоїнства і незалежності як окремої людини і соціуму, так і всього людства. Головне завдання політики і політиків у свою епоху письменник-гуманіст бачив у тому, аби не допустити загибелі земної цивілізації у вогні атомної війни. Уступивши в суперечку з повчаннями Муссоліні, які зводилися до того, що людина – препогана тварина, що зрозуміти людину можна лише нехтуючи нею, що правителів країни все дозволено, оскільки там, де немає тирана, обов'язково запанує анархія, а анархія гірше тиранії, А. Моруа доводить: багато лих людям ХХ ст. принесла диктатура, що неминуче вела до фашистського тоталітаризму, воєн. Нацистський лад відповідно до оцінки письменника взяв на озброєння культ надлюдини і надраси, яким нібито дано право знищувати інших «недолюдей». Міркуючи про небезпеку таких політичних режимів, він робить висновок: «Твердість переконань, швидкість наших рішень обеззброїть тих, хто загрожує майбутньому людства». При цьому А. Моруа ратує за створення міжнародних організацій, тільки вони можуть стати потужною антивоєнною силою, що-правда, за умови, якщо їх визнають громадяни всіх країн світу.

На всебічне забезпечення демократичних воль і прав людини повинна бути, на думку великого гуманіста, спрямована й внутрішня політика. «По-

перше, я вважаю, – міркує письменник, – що без свободи не може йти мова ні про людське достоїнство, ні про щастя членів суспільства. Жити під наглядом поліції, здригатися при кожному шереху, страшатися арешту, заслання або смерті, боятися вимовити зайве слово, постійно приховувати свої думки – це не життя. По-друге, я вважаю, що свобода – запорука сили держави. Тоталітарні держави – колоси на глиняних ногах; вони виглядають могутніми лише завдяки своїй пропаганді, здатності придушувати в зародку будь-який конфлікт, швидкості й таємності політичних акцій. Тоталітарний режим вводить в оману тільки романтиків та слабких духом, що приймають тирана за рятівника».

Що ж стосується надійних засобів охорони свободи всередині країни, то А. Моруа бачить одне з них у «невідкладній необхідності повернути народам законність». Він глибоко переконаний, що людина може почувати себе в безпеці лише під заступництвом певних законів. «Я вірю в те, що ці закони потрібно поважати, і саме те суспільство, що збереже їм вірність, виявиться найбільш довговічним», – констатує письменник. Напевно, під словом «суспільство» А. Моруа мав на увазі державу. Не дай, як кажуть, Бог, щоб останнє на угоду політиці ігнорувало вимогу законів. А таке нерідко трапляється в суспільній практиці, у тому числі й поведження із законами з боку вищих владних структур у ході виборів Президента України в 2004 р.

Історія свідчить, що державна влада, яка порушує закон, завжди небезпечніша у всіх відношеннях і для суспільства, і для окремої особистості. Російський ліберальний мислитель П. Струве, що жив практично в один час із А. Моруа, у цьому зв'язку застерігав: «Влада ніколи не повинна йти на порушення права... Відношення до права у влади й громадянина різне. Обоє повинні йому підкорятися, але влада зобов'язана крім того й «дотримуватися права», тому що коли влада з міркувань політичної вигоди порушує право, це за моральною шкодою для суспільства перевершує всі страти і всі вбивства» [2].

Сьогодні багато фахівців-державознавців вважають ключовою проблему поділу влади. Юридичну гарантію свободи бачив у цьому й А. Моруа. Він відзначав: «Виконавча влада не має ніякого права натискати на владу законодавчу». Друга гарантія свободи, як вважає письменник, – наявність суду присяжних: «Нехай навіть присяжні керуються часом політичними або місницькими пристрастями – якщо вони вибрані зі всіх категорій населення, у підсудного набагато більше шансів бути судимим по справедливості». І далі він додає: «У жодному разі не можна ні самовільно замінити одних присяжних іншими, ні проводити засідання без наявності кворуму».

Третє принципове положення, що стоїть на сторожі справедливості і свободи, зводиться, на думку А. Моруа, до такого: «Поки провина підозрюваного не доведена, він повинен вважатися невинним... Заарештований повинен негайно стати перед судом, який, якщо злочин не буде доведено, поверне йому волю».

Ці й інші пропозиції автора сьогодні в основному затребувані в реальному житті демократичних держав. Гарантією всіх перерахованих положень А. Моруа вважав свободу політичну: «Я називаю вільною або демократичною таку державу, де меншість визнає владу більшості, чесно завойовану в ході виборів, оскільки знає, що, отримавши владу, більшість буде поважати інтереси всіх громадян, незалежно від їхніх переконань».

Існує таке правило, яким необхідно, за твердим переконанням письменника, завжди керуватися в політичній владі, – це обов'язкове урахування широкої суспільної думки з тих або інших обговорюваних питань. Адже, за висловленням А. Моруа, «інтуїція всіх краще мудрості самого геніального одинака».

Звідси випливає ще один дуже важливий авторський висновок: «Існування опозиції – головна гарантія демократичних свобод».

На думку автора, заслуговувати на увагу мають право на життя і затребуваність та інші політологічні ідеї А. Моруа, зокрема, його міркування про функції держави, особливості національного характеру того чи іншого народу, участь партій і рядових громадян у політичному житті тощо.

Платон у свій час говорив: «Щаслива та держава, де правлять філософи, а правителі філософствують» [3]. За великим рахунком у цьому вислові є певне раціональне зерно. Правда, А. Моруа доводить, що всякому народу потрібні активні керівники, що займаються в першу чергу практичною діяльністю. «Глава міста і навіть держави повинен дотримуватися завіту – менше слів, більше справи» – говорить А. Моруа. І далі надає перелік конкретних справ, здійснюваних на загальнодержавному рівні. Це «зміцнення обороноздатності країни, проведення мудрої зовнішньої політики, будівництво шкіл, ліцеїв і університетів для підростаючого покоління, надійне й загальнодоступне соціальне забезпечення, рівність усіх громадян перед законом, повага прав людини».

Не можна не помітити, що в названому переліку немає ні слова про те, що держава повинна годувати, одягати, збагачувати яким-небудь чином своїх підданих. Діяти так – значить формувати в них комплекс дармоїда, убивати ініціативність. Такою є позиція багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, що стоять у джерел політологічної науки. Заробляти на їжу, на своє існування людина повинна сама. Держава ж, як відзначав предтеча російської політології Б. Чичерін, зобов'язана всіма доступними засобами захищати свого підданого і творити громадянина, гідного захисту, виховувати громадянина за допомогою свободи і правди [4]. Практична думка Б. Чичеріна дублює підходи А. Моруа в даному питанні.

Говорячи про функції держави, її уряду, А. Моруа попереджав, що вони можуть успішно виконуватися лише за певних умов. «Хіба можна довіряти проведення перспективних планів міністрам, що перебувають у постійному страху перед відставкою?» – запитує письменник і наполягає на необхідності

захисту уряду від «порожніх капризів» парламенту, якому він підконтрольний. Особливо цінує він і наступність у керівництві державою. «Нація не може почати з нуля, відмовившись від усього, що побудували попередні покоління». Дану тезу А. Моруа підкріплює такими словами великого французького економіста Жака Рюєфа, що перебував в оточенні де Голля: «Головне завдання уряду на кожному етапі – вірно оцінити частку минулого, яку можна зберегти в сьогодні, і частку сьогодні, яку можна заповісти майбутньому».

У питаннях будівництва держави важливе місце посідають знання і урахування політичної діяльності громадянських, культурних, соціально-психологічних кондицій, особливостей духовного складу народу, одним словом, національного характеру співвітчизників.

А. Моруа, можна сказати, неперевершений майстер з узагальнюючої оцінки людей, об'єднаних у єдине ціле. Дотримуючись правила «зріти в корінь», він уміло малює об'єктивний портрет тієї або іншої нації. Так, англійці, за його визначенням, – охайні, вони «роблять все ретельно», «завжди неухильно виконують свої обіцянки», «ніколи не дають волю ненависті». Разом з тим «вони безнадійно повільні від природи та із принципу» тощо.

Даючи характеристику співвітчизникам, А. Моруа бачить їх такими, як писав Ренан: «Славне минуле, єдність у сьогодні, здійснення спільно великих справ, мрія про нові перемоги, – от що відрізняє великий народ».

Наведемо конкретні оцінні показники «справжнього народу» – французів, на які часто наголошує А. Моруа у своїх творах.

Француз, як відзначає він, «не німець, не англієць і не іспанець, і тому він завжди з обуренням відкидав будь-які домагання іноземців на панування в його рідній країні». На підтвердження цього письменник приводить французьку приказку «Всяк у своєму будинку хазяїн».

Французи, за висловом автора, завжди пручаються завойовникам, адже вони справжні солдати. До цієї важливої риси національного характеру він додає й інші. Француз, «ким би він не був: теслею, ювеліром, художником або письменником – намагається працювати на совість». Француз «поважає свободу слова і бореться за неї». Він пручається всякому інтелектуальному тиску ззовні. «З якого приводу, – запитує Моруа, – французи будуть слухати наставлення чужих моралістів і ідеологів, коли їх власні моралісти от уже багато століть поспіль учать увесь світ мислити і відчувати?» Французи поважають і примножують свої традиції, «вони пам'ятають своє славне минуле і пишаються ним». Французи «охоче визнають за всіма народами право на національні забобони, вчення, вдачі, звичаї. Нехай тільки чужоземці не нав'язують усього цього французам».

Завершуючи цю частину статті словами А. Моруа «всі відомості, що доходять до нас, говорять про те, що французький народ тримається з разючим достоїнством», відзначимо: подібної гідності, національної гордості, якщо хочете, подібного самолюбства, на жаль, не завжди достатньо у нашого брата-українця. Чи не звідси багато лих, недоліків, проблем у нашому нинішнім бутті?

У своїх творах А. Моруа нібито викладає ази участі в політичній діяльності і простим людям, і так званим «партійцям». За його переконанням, чи займатися політикою, і в якій формі – кожний громадянин вирішує сам. Але бути байдужим до політики нікому не можна. При цьому, як пише А. Моруа, «не обов'язково брати активну участь у політичній боротьбі. Єдине чого я від вас хочу, – це, щоб ви мали необхідний кругозір, маючи власну думку..., могли відігравати роль громадянина». Навіщо це потрібно, автор пояснює так: «За великими світу цього потрібний нагляд, і тому країні потрібні рядові громадяни з гострим розумом».

У політиці, особливо під час виборчих кампаній, нерідко використовуються брудні прийоми, у тому числі й досягнення поставлених цілей за допомогою обманутої та підкупленої юрби. Звертаючись із цього приводу до читачів, А. Моруа міркує: «Вам не уникнути спокуси демагогією. Демагоги спекулюють на нещастях народу й заради того, щоб перемагти, обіцяють задовольнити всі потреби, твердо усвідомлюючи, що не має можливості дотриматися обіцянки. Подібна неправда може принести короточасний успіх, але за ним завжди приходиться тяжке пробудження, що спричиняє або реакцію..., або, якщо демагог, незважаючи ні на що, намагається втримати владу, диктатуру... В остаточному підсумку тільки чесні політики здобувають довговічні перемоги». Можна продовжити ці думки, пославшись на справедливе зауваження лідера Прогресивної соціалістичної партії України Н. Вітренко про те, що й демократія за гроші – це теж диктатура, а не вільне волевиявлення громадян [5]. До нашого сорому дане явище здобуває сьогодні в Україні небувалих масштабів.

Одним словом, аморальність і безвідповідальність – дуже небезпечний шлях для будь-якого політика. Не менше лиха несуть тупа впертість і фанатизм у політиці. «Зберігати вірність системі, що вступила в конфлікт із життям, – не безкомпромісність, а дурість», – підкреслює А. Моруа. Він дуже критикує тих політичних діячів, які педантично дотримуються тієї або іншої доктрини, незважаючи на життєві реалії: «Я знаю багатьох людей, які завзято відстоюють ті або інші заходи, якщо вони висунуті партією, і безжалісно засуджують ті ж самі заходи, якщо їх пропонує супротивник. Урахуйте: божевілля й ненависть – не двигуни політики».

Не можна пройти повз думки письменника щодо шкідливості фанатизму в політиці: «Не будьте фанатиком своєї партії. Нація єдина, процвітання кожного пов'язане із процвітанням усіх. І ультраліві, і ультраправі завжди самі руйнували режим, що колись захищали». При цьому він застерігає: «Партії – пасажири одного корабля. Якщо він піде на дно, потонуть усі».

Хтось слушно помітив, що в політиці не буває дрібниць. Про це свідчать і спостереження А. Моруа. От як, наприклад, він описує і оцінює окремих політиків крізь призму їхніх виступів на сесії асамблеї Ліги Націй в 1929 р.: «Наступного дня на сесії асамблеї промова Макдональда. Не сподобалася вона мені. Красномовство зворушує мене лише тоді, коли воно породжено щиросердечним поривом. Або коли блискучий актор уміло грає щире хвилю-

вання. А Макдональд актор поганий...» А тепер оцінка другого оратора: «На трибуні китаєць. Тримається він з достоїнством, але голос у нього глухий, нічого не чутно. Марно намагаючись уловити хоч щось, я думаю про давню велику китайську цивілізацію й про те, який слабкий сьгоднішній Китай. Раптом хтось із технічного персоналу вручає китайцеві мегафон. І відразу голосний голос оратора заповнює весь зал. Тепер усім починає здаватися, що Китай потужна держава, з якою не можна не рахуватися. Для цього досить було натиснути кнопку».

Коментарі, як кажуть, зайві.

Обмежений розмір даної статті дозволяє лише фрагментарно зупинитися на основних думках великого письменника щодо його бачення політики й політиків.

Зрозуміло, звертаючись до політичної, політологічної проблематики, А. Моруа, як і будь-яка інша глибоко і широко мисляча людина, не був застрахований від теоретичних недоліків і помилок. Зокрема, вони стосуються не зовсім об'єктивного висвітлення причин, що привели Францію до поразки в роки Другої світової війни, хибного трактування деяких політичних подій. По ряду позицій дає про себе знати політичний консерватизм письменника. Однак говорити про прорахунки, загострювати на них увагу на тлі тих творчих досягнень, які має автор, буде несправедливо. У цілому ж багато «прописних істин» Андре Моруа, у тому числі його політологічні ідеї, логічні і переконливі, наповнені реалізмом і оптимізмом. Вони завжди готові «для вживання» не одним поколінням політиків і просто громадян, що є щирими патріотами, у будь-якій демократичній країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моруа А. Надії й спогади: художня публіцистика / А. Моруа ; пер. с франц. ; предисл. Ф. С. Наркирьера й А. Ф. Строева. – М. : Прогрес, 1983.
2. Струве П. Російська ідейна інтелігенція на розпутьті / П. Струве. Спб. : Patriotica, 1911.
3. Платон. Держава : збірник статей в 4 т.; пер. с древнегреч. ; ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тихо-Годі. – М. : Думка, 1994.
4. Видрін Д. І. Незатребувані ідеї або про джерела вітчизняної політології / Д. І. Видрін. – К. : Либидь, 1992.
5. Ряшина А. Дорогий наш президент / А. Ряшина. Життя. – 2004. – 16 груд.

ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ АНДРЕ МОРУА

Громько О. В., Семенов С. С.

Проанализированы политологические рассуждения французского писателя-гуманиста Андре Моруа. Рассмотрены взгляды ученого на защиту права на жизнь, достоинства и независимости как отдельного человека и социума, так и всего челове-

чества. Приведены аргументы по всестороннему обеспечению демократических свобод и прав человека. Проанализирована точка зрения А. Моруа об оптимальности разделения ветвей власти и предостережения ученого о нарушении законов властью. Охарактеризованы мысли А. Моруа об особенностях национального характера того или иного народа, участия партий и рядовых граждан в политической жизни.

Ключевые слова: государство, власть, демократия, политика.

POLITICAL SCIENCE IDEAS IN ANDRE MAUROI'S LITERARY HERITAGE

Gromuko O. V., Semenov S. S.

The political science reasoning of French writer, humanist Andre Maurois has been analyzed in this article. The views of the scientist on protection the right to life, dignity and independence of both the individual and society, as well as humanity are considered. Arguments for the comprehensive support of democratic freedoms and human rights have been given. The view point of Andre Maurois about the optimality of separation of powers and the scientist's cautions about violation of the laws by power have been analyzed. Andre Maurois' thoughts about the peculiarities of the national character of any people, about the participation of political parties and ordinary citizens in political life have been characterized.

Keywords: state, power, democracy, politics.

УДК 316.7

В.В. Міхеева, кандидат історичних наук, доцент

МОДЕЛЬ ВІДТВОРЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто один з важливих аспектів духовного життя суспільства – відтворення цінностей. Суб'єктом такого відтворення є молодь. Поставлено питання про формування духовного життя молоді під впливом чинника невизначеності як однієї з найважливіших характеристик сучасного суспільства.

Ключові слова: духовне життя, суспільство, молодь, цінності.

Актуальність проблеми. Духовне життя суспільства є найважливішою сферою його життєдіяльності. Особливу роль воно відіграє в суспільствах з домінуючою слов'янською культурою. Актуальність проблеми зумовлена перш за все тим, що відтворювання суспільством духовного життя в нових умовах стає одним з чинників подальшого суспільного розвитку в Україні.

Метою статті є вивчення сучасної моделі виробництва духовних сил молоді.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що проблематика духовного життя посідає особливо важливе місце в системі соціологічного

знання. Її розроблення бере свій початок у працях Р. Гегеля, Р. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера. Цілісна наукова концепція духовного життя міститься в підході марксистів, який спирається на діалектичний метод (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Розробленню актуальних проблем духовного життя в сучасній соціології присвячено праці М. Кагана, Л. Когана, Ф. Мінюшева, О. Шендріка.

Різні теоретичні аспекти зміни свідомості молоді знайшли застосування в неомарксистських концепціях трансформації суспільства (Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), теоріях структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон), системному підході в соціології (Н. Луман), символічному інтеракціонізмі (Дж. Г. Мід, Р. Блумер), теоріях міжгенераційної зміни цінностей (Р. Інглхарт, З. Фланган), теоріях осмислення молоді через поняття субкультури (Т. Парсонс, Ш. Ейзенштадт), концепції унікальності молоді (І. Льїнській), концепції трансформації цінностей (Х. Клагес) та ін.

Важливою теоретико-методологічною підставою дослідження особливостей духовного життя різних соціальних груп з'явилося розроблення концепції соціального розвитку молоді, найважливішою складовою частиною якої є обґрунтування її суб'єктності в духовному виробництві і духовному житті (В. Чупров) [1]. Поглиблене вивчення різних аспектів духовного життя молоді міститься в спеціальних соціологічних теоріях – соціального самовизначення (З. Іконникова, В. Лісовській), соціоструктурних змін (В. Старовіров), соціалізації (А. Ковальова), соціального конструювання реальності молоддю (В. Луков), екстремістських проявів молодіжної свідомості (А. Козл), культурологічних концепціях молоді (В. Льовічева, А. Шендрік) та ін. [2].

У ході розроблення проблеми соціальних змін все більшого значення набувають концепції невизначеності таких авторів, як З. Бауман, Е. Гідденс, М. Дуглас, Х. Клагес, Н. Луман, І. Прігожин, П. Візір та ін. В їх працях міститься теоретична розробка невизначеності, розглянуто її міждисциплінарний характер, обґрунтовано найважливіші напрями її наукового дослідження [3].

Невизначеність нової реальності, нестабільність соціальних процесів визначили появу нової галузі соціологічного знання – соціології нестабільності. Її теоретичне обґрунтування подано в роботах Е. Бабосова, Н. Смакотиной та ін. [4].

У соціології молоді теоретичне і емпіричне розроблення проблем соціальної невизначеності, її регуляції, життя молоді в умовах суспільства, що трансформується, здійснювалася Ю. Зубок, В. Чупровим [5].

Проте й дотепер у соціологічній літературі практично відсутня цілісна соціологічна концепція духовного життя молоді і механізмів її регуляції в умовах невизначеності соціокультурного середовища.

Найважливішим суб'єктом відтворення духовного життя виступає молодь, сутнісною характеристикою якої є здатність успадковувати і відтворювати соціокультурні зразки, трансформувати їх з урахуванням соціального досвіду і власного інноваційного потенціалу, що змінився, а також транслювати їх майбутнім поколінням.

Реалізація сутнісних соціальних функцій молоді стає необхідною умовою як її власного духовного розвитку, так і розвитку всього суспільства. У процесі духовного виробництва нагромаджуються і відтворюються знання, ідеї, потреби, інтереси, цінності, що відображають сукупний соціальний досвід і відіграють важливу роль в індивідуально-особистому і суспільному розвитку. У сучасних суспільствах, відомих динамічними змінами, відбувається об'єктивний процес застарівання соціального досвіду. У результаті взаємодії з новими соціальними агентами, знаходячись у соціальних параметрах, що змінилися, власний унікальний досвід молоді частіше відкидає традиційні зразки, ніж засвоює. Неможливість дотримуватися традицій і спиратися на малопридатний для успішної життєдіяльності досвід старших зумовлює орієнтацію на майбутнє. У культурно-історичному процесі взаємодії поколінь формується особливий тип культури, названий М. Мід префігуративною культурою. При цьому не можуть не змінюватися і механізми соціальної регуляції духовного життя молоді.

Зміни, пов'язані з об'єктивним по своїй суті процесом еволюції суспільних відносин, у сучасних умовах приймають унікальну специфіку, зумовлену радикальною трансформацією соціальної структури у зв'язку з політичними, ідеологічними, економічними, культурними реформами. Одні інститути витісняються іншими, на місці традиційних, звичних і раніше цілком ефективних інституційних механізмів виникають нові, що більше відповідають сучасним реаліям. Тим часом такі фундаментальні зміни не відбуваються одноментно. Особливість соціальних умов, які склалися, полягає в тому, що культурний плюралізм, що росте, спирається на різні значення, котрі часто суперечать одне одному, а нова реальність прокладає собі шлях на продовжуючих функціонувати уламках колишньої соціальної структури і ментальності, що встояла, через хворобливий процес соціальної дезорганізації як перехідний етап апробації нових соціокультурних зразків. Тому основною відмітною характеристикою сучасної нам соціальної реальності стає невизначеність. Як специфіка умов життєдіяльності вона визначає особливості розвитку і стилів життя різних соціальних груп.

У молодіжному середовищі невизначеність обумовлена не тільки фактом зовнішньої відносно неї нестабільності, викликані об'єктивними трансформаційними процесами. Вона відображає також специфіку самої молоді як суб'єкта духовного життя, наприклад, це перехідність і амбівалентність її соціального становища, лабільність і нестійкість свідомості. Ця особливість детермінує специфічність поведінки молоді, її взаємодії з однолітками і представниками інших поколінь, лежить в основі актуальних проблем духовного відтворення і духовного життя.

Духовне життя – одна зі сфер суспільного життя, в якому здійснюється процес становлення основних сутнісних властивостей молоді як соціально-демографічної групи. Цей особливий духовний простір пов'язаний з духо-

вною діяльністю щодо реалізації духовних потреб, інтересів, цінностей, тобто формуванням потенційних спонукально мотиваційних сутнісних сил молоді, віражених у специфічних формах її соціальної діяльності.

Інтегруючись у суспільні відносини, молодь реалізує в них відтворювальну функцію. Ідентифікуючись з одними соціокультурними зразками, відкидаючи інші, індиферентно ставлячись до третіх, молоде покоління сприяє відтворенню відповідних потреб, ідей, норм, цінностей, реалізації тих чи інших інтересів, формує власну мету і засоби їх досягнення. У цьому процесі молодь реалізує сутнісні соціальні функції – спадкоємності та інновації, виступаючи важливим суб'єктом суспільного відтворення. Цей процес, як і духовне життя в цілому, приймає свої особливості під впливом соціально історичних умов, тієї ролі, яка відводиться молоді і тим, на що орієнтована сама молодь. За характером участі молоді в різних аспектах духовного життя, її відтворенні і споживанні можна судити про особливості становлення соціальної суб'єктності молоді в даній сфері.

У широкому плані процес відтворення є «постійним повторенням, безперервним відновленням процесу суспільного виробництва, покликаним забезпечувати розвиток суспільства і окремих його груп як цілісної системи» [6, с. 212]. Тому відтворення не означає лише самозбереження і самовідновлення соціальних систем, яке відрізняє їх просте функціонування, репродукцію досягнутого стану. Такою ж невід'ємною частиною процесу відтворення є і соціальна динаміка – перехід соціальної системи або її елементів до нового кількісно-якісного стану. Тому у відтворювальному механізмі присутні і процеси стабілізації, і процеси розвитку.

Відтворюваний процес приймає істотні особливості в сучасних умовах динамічно змінних суспільств. Ці особливості зумовлені самим характером переломної епохи. Вони пов'язані із запереченням старих традицій, відмовою від визнаних авторитетів, підвищеним критицизмом, переоцінюванням цінностей, пошуком принципово нових форм емоційного і теоретичного ставлення до дійсності. У сучасних суспільствах молодь частіше заперечує колишній соціокультурний досвід, ніж його засвоює.

Дана обставина лише загострюється тривалою соціальною нестабільністю і кризою, в умовах яких молоде покоління вимушено виробляти власний досвід, що визначає специфіку і особливу соціальну роль молоді в духовній сфері. Тому, якщо в суспільстві, що стабільно розвивається, молоде покоління засвоює і відтворює весь спектр зразків, що характеризують дану культуру, то в тому, що трансформується, акцент зміщується переважно у бік їх оновлення, соціального новаторства. Іншими словами, об'єктивно зростає необхідність оновлення, з яким пов'язано розширене відтворення.

Особливе значення інноваційна модель соціального розвитку молоді приймає в умовах кризи і радикальних соціальних змін. Саме в такі періоди суспільству властиво покладати особливі надії саме на молодь. При цьому

новаторство молодого покоління часто супроводжується повним запереченням девальвованого досвіду. Сама ж молодь стає перед необхідністю пошуку нових соціокультурних зразків, орієнтованих навіть не на досвід сучасників і вже тим більше не на досвід предків, а на майбутнє, що ще не відбулося, але вже відчутне швидше у формі єдиного, приватного, експериментального.

Проте тут виникає низка труднощів які торкаються критеріїв і показників розширеного відтворювання і його інноваційної складової. Якщо стосовно матеріального виробництва оцінка розширеного виробництва видається загалом нескладною – раціональний розподіл ресурсів, застосування нових знань і технологій, застосування сучасної техніки і т. д., то в духовній сфері подібна прямолінійність навряд чи припустима через особливості її предмета. І хоча ми говоримо і про якісні зміни свідомості, і про його раціоналізацію з урахуванням нових реалій, підходи до оцінки цих процесів вимагають дуже зваженого погляду. У зв'язку з цим виникає ключове запитання: як відрізнити соціальне новаторство від соціальної деградації? При цьому відповідь на дане запитання пов'язана з нерозв'язаною проблемою критеріїв оцінювання, уявень про якусь норму.

Критерії оцінювання ролі молоді як у відтворюванні минулого досвіду, так і в його оновленні переглянуті, але процес перегляду поки не завершений. Відмовившись два десятиріччя тому від ідеологічних критеріїв і не виробивши нових, українське суспільство дотепер позбавлено можливості адекватної рефлексії змін, що відбуваються як усередині суспільства в цілому, так і усередині окремих соціальних груп. Відсутність чіткої мети суспільного розвитку не дозволяє визначитися і з критеріями ефективності відтворювальних процесів у багатьох сферах – і в економічній політиці, і у сфері культури, і в цивільних відносинах. Розмиті і ті критерії, які в більшому чи меншому ступені відображали загальні гуманістичні цінності. Тому сьогодні питання критеріїв оцінювання – це скоріше питання смаків і групових інтересів, благодатне поле спекуляцій, з якого збираються політичні дивіденди.

Відносно ж міри інновацій можна сказати, що прагнучи знайти якусь загальну підставу, яка могла б відобразити інтереси суспільства як цілісності, ми зв'язуємо критерії інновацій зі збереженням в даному конкретному поколінні соціально-історичної цілісності. Якщо зміна соціальних характеристик молоді відбулася внаслідок активного вибору власного соціального становища, становлення активного особливого типу свідомості, за допомогою якісно нового способу діяльності, внаслідок чого не порушилася цілісність суспільної системи, то такі процеси свідчать про інноваційний характер розвитку і молоді, і суспільства. А це можливо лише за умови відтворення в свідомості молоді системи базових суспільно значущих цінностей.

Як **висновок** зазначимо, що проблематика духовних цінностей все більше привертає увагу соціологів. Проте поглиблене вивчення даної проблеми упирається в невідпрацьованість цілісної концепції духовного життя молоді, яка

вступає в самостійне життя в умовах соціальної невизначеності суспільств, що трансформуються.

Невизначеність як наслідок трансформації і невід'ємна характеристика транзитивності проникає в механізм соціокультурної регуляції духовного життя молоді, детермінуючи зміну її якісних параметрів. Відбувається взаємозумовлений розвиток суспільства і молоді як його частини, а також паралельно реалізується соціальне єство молоді як суб'єкта духовного життя.

Духовне життя молоді виступає сферою суспільного життя цієї соціально-демографічної групи, покликана забезпечити умови і засоби її становлення як суб'єкта виробництва духовних і фізичних сил; соціокультурний простір, пов'язаний з духовною діяльністю, реалізацією інтелектуально-духовних потреб, споживання духовної культури; сфера індивідуальної і групової свідомості, що відображає вищі духовні і етичні цінності. У процесі формування групової і індивідуальної свідомості життя молоді збагачується новими духовними потребами, інтересами і цінностями, відбувається засвоєння культури, якій підкоряється як вибір засобів і методів соціальної дії молодих людей, так і визначення мети, на яку спрямована дія.

Молодь виступає активним суб'єктом духовного життя суспільства, при цьому суб'єктність молоді виявляється в процесі соціалізації і розширеного відтворення духовної культури, процесі інтеграції молодого покоління в соціокультурне середовище і процесі формування індивідуальної та групової свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чупров В. И. Неопределенность и риск в изменении социального статуса молодежи / В. И. Чупров // Молодежь Российского региона: духовные миры и жизненные стратегии / под ред. В. П. Бабинцева. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – 321 с.
2. Иконникова С. Н. Проблемы молодежи, преемственности поколений, духовного развития личности / С. Н. Иконникова // История культурологи. Идеи и судьбы. – СПб., 1996. – С. 24–36.; Лисовский, В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи : учеб. пособие / В. Т. Лисовский. – СПб. : СПбГУп, 2000. – 443 с.; Староверов, В. И. Девиация правосознания и правоповедения молодежи / В. И. Староверов. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2008. – 224 с.; Козлов, А. А. Проблемы экстремизма в молодежной среде / А. А. Козлов. – М. : НИИВШ, 1994. – 424 с.; Левичева, В. Ф. Молодежный Вавилон / В. Ф. Левичева. – М. : Мол. гвардия, 1989. – 324 с.; Шендрик, Д. И. Духовная культура советской молодежи: сущность, состояние, пути развития / Д. И. Шендрик. – М. : Наука, 1993. – 303 с.
3. Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас.: учеб. пособие. – Новосибирск : Ким, 1995. – 423 с.
4. Динамика ценностных ориентаций молодежи в трансформирующемся обществе / под науч. ред. Е. М. Бабосова. –Мн. : Совр. слово, 2001. – С. 305.
5. Зубок Ю. А. Социальная регуляция в условиях неопределенности / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров. – М. : Акад., 2008 – 272 с.; Чупров, В. И. Молодежь в обществе риска / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. Уильямс. – М. : Наука, 2003. – 214 с.
6. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 212.

МОДЕЛЬ ВОСПРОИЗВОДСТВА ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Михеева В. В.

Рассмотрен один из важных аспектов духовной жизни общества – воспроизводство ценностей. Субъектом такого воспроизводства является молодежь. Поставлен вопрос о формировании духовной жизни молодежи под воздействием фактора неопределенности как одной из самых важных характеристик современного общества.

Ключевые слова: *духовная жизнь, общество, молодежь, ценности.*

A MODEL FOR THE FORMATION OF SPIRITUAL VALUES OF YOUTH UNDER THE UNCERTAINTY OF MODERN SOCIETY

Mikheeva V. V.

In this paper we consider one of the most important aspects of spiritual life of society – the formation of values. The subject of this formation is youth. We have set a question about the development of spiritual life in young people under the influence of uncertainty as one of the most important characteristics of modern society.

Keywords: *spiritual life, society, youth, values*

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук

РАДЯНСЬКИЙ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК АРЕНА БОРОТЬБИ З БУРЖУАЗНОЮ ІДЕОЛОГІЄЮ ТА МОРАЛЛЮ

Проаналізовано освітньо-культурний простір крізь призму ідеологічного протистояння між радянською і буржуазною соціальними системами. Розкрито основні механізми маніпулювання свідомістю засобами освіти і виховання, особливості формування тоталітарного мислення, специфіку сприйняття радянською людиною суспільної дійсності. Акцентовано увагу на ідейному протистоянні між західною і радянською системами освіти і виховання

Ключові слова: *ідеологія, освітньо-культурний простір, комуністична мораль, нативізм, емпіризм, прагматизм*

Актуальність проблеми. У 50–60-х роках ХХ ст. в радянському суспільстві було оголошено період переходу до будівництва комунізму, а освіта і виховання молодого покоління в дусі комуністичної моралі, як і раніше, були одними з головних завдань в освітньо-культурній сфері. Сучасні дослідники

більшовизму звернули увагу на методи, які використовувала радянська влада в ідеологізації освітньо-культурного простору. Вони були не стільки спрямовані на отримання об'єктивних знань, скільки виступали як аспекти ідеології, елементи власне історії партії. Серед характерних рис, притаманних радянській владній системі, на перший план висувалися «активний нарцисизм», вияв постійного піклування партії формуванням, нав'язуванням, насадженням власної смислової конструкції в культуру суспільства. Спрямування влади на створення специфічної радянської культури розглядалося як маніпуляція культурою, а через неї і всією системою відносин та суспільством у цілому. Дослідники схиляються до того, що влада взяла на себе виключну функцію – майбутнє і сакральне право на єдине безальтернативне осмислення реальності [1, с. 29]. З цього випливає, що радянський освітньо-культурний простір являв собою важливий механізм маніпулювання суспільною свідомістю. Тому дослідження цього явища має важливе значення в осмисленні ідейного переходу від тоталітарного до посттоталітарного суспільства.

Історіографія проблеми. У радянський період аналізом ролі освіти і виховання в ідеологічній боротьбі із заходом займалися Т. Яркіна, Н. Болдирев, Е. Баллер, А. Агаронян, А. Новиков та ін. [2–10]. У 90-х–2000-х роках специфіка радянської освіти і виховання в умовах панування тоталітарної ідеології осмислювалася в працях А. Ахізера, А. Давидова, М. Муровського, Е. Зубкова та ін. Але праці радянських дослідників мають обмежений, заідеологізований характер, а пострадянських – фрагментарний і не розкривають повною мірою освітньо-культурний простір як арену боротьби з буржуазною ідеологією і мораллю. З цього випливає *мета* статті – проаналізувати радянський освітньо-культурний простір крізь призму ідеологічного протистояння між радянською і буржуазною соціальними системами, розкрити основні механізми маніпулювання свідомістю засобами освіти і виховання.

Виклад основного матеріалу. Виховання «нової людини» було, як і раніше, однією з актуальних проблем освіти і культури. Перемога СРСР у Другій світовій війні не тільки зміцнила режим, а й створила для нього нові проблеми. Аналізуючи стан радянського суспільства у повоєнний період, Е. Зубкова відмічала, що процес психологічної переорієнтації особистості прискорився на останньому етапі війни, коли радянський солдат опинився за межами своєї держави і доторкнувся до іншої культури [2, с. 23]. Саме наукова і творча інтелігенція, що тяжіла до зв'язків зі світовою культурою і наукою, на думку влади, стала основою для потенційного інакомислення. Цим пояснюється удар, який влада наносила по всіх прошарках творчої та наукової еліти. Рядова радянська людина мала відректися від накопиченого за воєнні роки досвіду спілкування з зарубіжною культурою, навчитися ненавидіти та боятися її, принизливо ставитися до неї. Ідеологія «облогової фортеці» у ворожому капіталістичному оточенні ставала більш авторитарною, а примушення і насильство все ширше застосовувалися при вирішенні політичних, еко-

номічних та культурних завдань. Дії західного світу розглядалися як реакційні, а дії соціалістичних країн як прогресивні [3, с. 286].

На думку Т. Яркіної, педагогіка, виховання та школа ніколи не були ізольовані від суспільно-історичних процесів, навпаки, протягом усієї історії вони втягувалися у сферу ідеологічної боротьби. У цьому процесі порівнюються не тільки показники промислового зростання, а й спектр людських цінностей, концепції моралі, культури, філософії та їхня порівняльна значущість [4, с. 4]. Тому саме освітньо-культурному простору в протиборстві двох систем (соціалістичної і буржуазної) відводиться одна з ключових ролей. Кризь призму ідеологічних настанов з виховання народних мас проглядає основний принцип моральності радянської людини – віддавання всіх своїх зусиль та енергії справі боротьби за перемогу комунізму. Здійснення цього ключового завдання планувалося за рахунок створення єдиного монолітного освітньо-культурного простору, єдності світогляду і поведінки людей, комуністичної впевненості та єдності діяльності. За рахунок збігу інтересів окремої людини з інтересами суспільства і держави особисті інтереси підкорялися суспільним. Знання надавалися в готовому, ідеологічно інтерпретованому вигляді, їх не можна було критикувати чи зіставляти зі знаннями буржуазного суспільства. Їх слід було засвоїти в повному обсязі і керуватися ними протягом життя. Так, унаслідок виховання людина повинна мати правильну поведінку, бути принциповою, рішучою у подоланні всіх труднощів на шляху побудови комунізму, бути готовою до героїчних учинків та самопожертви. Соціалістичний гуманізм розглядався не тільки як поважне і турботливе ставлення до людини, а й як ненависть до ворогів радянської Батьківщини, ворогів народу та їх прислужників, котрі гальмують просування суспільства до комунізму та займаються шкідливою діяльністю для радянської влади діяльністю [5, с. 18, 20].

Однією з негативних рис західного культурно-інформаційного простору Е. Баллер називає культивування політики антикомунізму і холодної війни, расизму і неоколоніалізму. З цієї метою буржуазне суспільство використовує всі досягнення науки і техніки та засоби культури. У такому суспільстві, на думку теоретика, людина відчуває жах перед майбутнім, безсилля перед невимовними законами історії. Усе це свідчить про занепад та розкладання буржуазної культури [6, с. 15].

Важливим елементом виховання соціалістичного способу життя була комуністична мораль, за допомогою якої людина вводилася у світ економічних, політичних та духовних відносин. На думку А. Агароняна, тільки в умовах соціалізму можливо сформувати гуманні суспільні відносини та створити умови для піклування суспільства про особистість та особистості – про суспільство. Він вважає, що для здійснення цієї мети на практиці потребується складна ідейно-виховна робота в масах. Слабкість цієї роботи він убачає у виявах у радянському соціумі пияцтва, хуліганства, здириництва, пасивності та захоплення чужими для радянської людини смаками. Основними резуль-

татами морального виховання повинні стати гуманізм, колективізм та ідейність [7, с. 12]. Підтримуючи цю позицію, А. Новиков уважав, що боротьба між буржуазною та марксистсько-ленінською ідеологією – це не просто спір учених-мудреців, це протистояння двох систем сучасного світу, класова боротьба на міжнародній арені. На його думку, в цьому запеклому протистоянні не може бути ніякого примирення та проміжної позиції, бо це неодмінно сприйматиметься як зрада великій справі комунізму [8, с. 18].

У цілому, критикуючи буржуазних філософів та соціологів, що аналізували вплив освітньо-культурних інститутів та ідеології на буття людини, радянські теоретики заперечували буржуазну ідею про перетворення монопартії і держави на форму відчуження особистості. Прагнення буржуазних теоретиків переоцінити всі суспільні цінності розцінювалось як спроба підмінити кризу буржуазної формації кризою культури та спрямувати боротьбу проти марксизму і комунізму [9, с. 390]. Засоби радянського виховання культивували думку про те, що мораль буржуазного суспільства ставить поняття «мое» у ранг вищого принципу, а багатство одних можливо лише за рахунок інших. Отже, буржуазне суспільство розкладається під впливом панування психології егоїзму, стягнення, жадоби до збагачення. На протипагу цьому комуністична мораль доводить переваги суспільної власності, протиставляючи буржуазному індивідуалізму принцип товариства і колективізму. У програмі КПРС зазначалося, що комуністична мораль найсправедливіша мораль, бо вона виражає інтереси й ідеали всіх трудящих, людства, живе, розвивається і входить у плоть і кров народних мас. Серед принципів, закладених моральним кодексом будівника комунізму, виділяються такі якості, як відданість справі комунізму, любов до Батьківщини, сумлінна праця на користь суспільства, високе усвідомлення суспільного обов'язку, колективізм. Отже, радянська людина, що засвоїть моральний кодекс, буде непримиренна до несправедливості, кар'єризму, ворогів комунізму [10, с. 13]. По суті це були ознаки тоталітарного культурно-інформаційного простору, в якому формувалася свідомість радянської людини.

Проблема освіти і виховання особистості постійно була предметом ідеологічних дискусій між радянськими і буржуазними теоретиками. Так, представники нативізму (К. Мелітан та ін.) стверджували, що негативні моральні якості, такі як егоїзм, брехня, нечесність, жорстокість, виявляються у дітей як вроджені. Нативісти доводили, що відповідно до релігійних уявлень людина від народження є аморальною істотою, яка несе в собі гріх прабатьків, що постійно передається нащадкам. Людина при житті не спроможна позбавитися своєї гріховної сутності, тому їй притаманна аморальність. Радянські теоретики засуджували не тільки нативістів за пропагування ідей впливу спадковості на людину, а й емпіристів, що розглядали навколишнє середовище як механізм формування негативних якостей людини, вважаючи, що людина не в силах змінити спадковість і середовище, а її доля визначена від

народження [10, с. 20]. Критиці підлягали й прибічники принципу «конвергенції» (В. Штерн та ін.), які стверджували, що спадковість і навколишнє середовище існують як дві паралельні сили (внутрішня і зовнішня), що не залежать одна від одної і діють самостійно [11, с. 19]. Ідейні позиції західних теоретиків суперечили радянській ідеології, яка пропагувала спроможність людини впливати на навколишнє середовище і змінювати його та себе з певною метою. Радянські теоретики вважали, що подібні теорії не мають нічого спільного з наукою і не можуть пояснити джерел виникнення і розвитку моральних якостей і відчуттів людини.

Представник прагматизму Д. Дьюї у праці «Введение в философию воспитания» намагався довести, що індивідуальний досвід особистості є єдиним джерелом пізнання. На його думку, завданням виховання є пристосування нового до старого, причому старе повинно повністю зберегти свою незмінність і панувати над новим. Все, що приносить особистості індивідуальний успіх, те корисне й істинне [12, с. 7]. Прагматичні теорії виховання і розвитку особистості суперечили радянській теорії комуністичного виховання, яка ґрунтувалася на відмові від старого культурного досвіду і домінуванні нового, прогресивного над старим і регресивним. У цілому західні теорії про виховання не відповідали потребам побудови комуністичного суспільства і моральному кодексу будівника комунізму, тому були засуджені і відкинута як «моральне виправдовування» капіталістичної системи та буржуазної системи виховання.

Ф. А. Хайек звернув увагу на викривлення світогляду людини соціалістичної формації за рахунок спотвореного культурно-освітнього та інформаційного просторів, бо саме через них пропагувалися знищення розбіжностей у можливостях вибору людини, нечуване зростання матеріального благополуччя та свободи людини. На його думку, будь-які види колективізму, комунізму, соціалізму, фашизму лише розходяться у визначенні природи тієї єдиної мети, до якої спрямовуються всі зусилля суспільства. Тому влада намагається організувати суспільство (в тому числі культуру і освіту), його ресурси і підкорити їх кінцевій меті. У цьому процесі відкидаються автономія індивіда та його воля. Осмислюючи сутність тоталітарного культурно-освітнього простору, Ф. А. Хайек доходить висновку про те, що для успішного планування суспільного життя потрібна єдина для всіх система цінностей, а обмеження в матеріальній сфері (ліквідація приватної власності) безпосередньо пов'язані з втратою духовної свободи. В соціалістичній формації єдина система цінностей формується за рахунок виховання та освіти, але дослідник піддає сумніву спроможність цих соціальних інститутів примусити людей дотримуватись однакових поглядів на моральні проблеми, що виникають у результаті свідомої регуляції всіх аспектів життя суспільства. Виходячи з цього антагонізму, Ф. А. Хайек стверджує, що створити «сплановане» суспільство можна за рахунок не стільки раціонального переконання, скільки сліпої віри, побудованій

на єдиному світогляді і єдиній системі цінностей. Таким чином, у будь-якій колективістській системі є обов'язкові загальні моральні норми і визначені для всіх цілі, до яких має прямувати суспільство [13, с. 90].

Висновки. Аналіз особливостей розвитку радянського освітньо-культурного простору в умовах ідейного протистояння із Заходом надає підставу стверджувати, що ідеологічному вихованню приділяється ключова роль як основному знаряддю боротьби з буржуазним світом. Пліуралізм поглядів буржуазних теоретиків на процес освіти і виховання особистості розглядався як намагання буржуазних ідеологів просунути у радянський освітньо-культурний простір власну теорію і практику виховання та навчання, дискредитувати минуле і дійсне радянської школи та марксистсько-ленінської педагогіки. Демонстрація переваг радянської освіти, гуманізму соціалістичної системи виховання, наукового характеру марксистсько-ленінської педагогіки та історичної неспроможності буржуазних педагогічних теорій стала неодмінним і необхідним атрибутом усіх ідеологічних дискусій із західним світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахизер А. С. Большевизм – социокультурный феномен (опыт исследования) / А. С. Ахизер, А. П. Давыдов, М. А. Шуровский, И. Г. Яковенко // Вопр. философии. – 2001. – № 12. – С. 28–40.
2. Зубкова Е. Ю. Общество и реформа 1945–1964 / Е. Ю. Зубкова. – М., 1993. – С. 2.
3. Международные совещания коммунистических и рабочих партий. Документы и материалы. – М. : Политиздат, 1969. – С. 286.
4. Яркина Т. Ф. Антикоммунизм в теории и практике буржуазного воспитания / Т. Ф. Яркина. – М. : Знание, 1972. – 48 с.
5. Болдырев Н. И. Вопросы воспитания коммунистической морали / Н. И. Болдырев. – М. : Гос. учеб. пед. изд. Мин-ва Просвещения РСФСР, 1951. – 95 с.
6. Баллер Э. А. Культура социалистическая и культура буржуазная / Э. А. Баллер. – М. : Знание, 1961. – 40 с.
7. Вопросы формирования духовной культуры трудящихся в период развитого социализма : сб. науч. трудов / А. С. Агаронян. – Ташкент : ТГПИ им. Низами, 1979. – 161 с.
8. Новиков А. И. Реакционная сущность буржуазной идеологии / А. И. Новиков. – Л. : Лениздат, 1961. – 91 с.
9. Коммунизм и культура. Закономерности формирования и развития новой культуры / А. И. Арнольдов, Е. А. Баллер, Н. С. Злобин и др. – М. : Наука, 1966. – 425 с.
10. Каменоградский И. С. Очерки теории нравственного воспитания учащихся / И. С. Каменоградский. – Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1962. – 237 с.
11. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста. – Изд. 2-е / В. Штерн. Пг., 1922. – С. 19.
12. Дьюи Д. Введение в философию воспитания / Д. Дьюи. – М., 1921. – С. 7.
13. Хайек Ф. А.. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1992. – 176 с.

СОВЕТСКОЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК АРЕНА БОРЬБЫ С БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИЕЙ И МОРАЛЬЮ

Мухина И. Г.

Проанализировано культурно-образовательное пространство через призму идеологического противостояния между советской и буржуазной социальными системами. Раскрыты основные механизмы манипуляции сознанием средствами образования и воспитания, особенности формирования тоталитарного мышления, специфика восприятия советским человеком социальной действительности. Акцентировано внимание на идейном противостоянии между западной и советской системами образования и воспитания

Ключевые слова: идеология, культурно-образовательное пространство, коммунистическая мораль, нативизм, эмпиризм, прагматизм

SOVIET CULTURE-EDUCATIONAL SPACE AS AN ARENA OF STRUGGLE WITH A BOURGEOIS IDEOLOGY AND MORALS

Mukhina I. G.

In the article culture-educational space through prism ideological resistance between soviet and bourgeois social systems are analyzed, the main mechanism of manipulation to consciousness of means education and upbringing are open, the peculiarity of formation to totalitarian thinking, the specific of perception to soviet man the social reality, the attention on ideological resistance between west and soviet systems to educational and upbringing are accentuated.

Keywords: ideology, culture-educational space, communist morality, nativism, empiricism, personalism

УДК 316.334.5

С. М. Соболева, кандидат педагогічних наук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Розглянуто різні підходи до тлумачення поняття «екологічна свідомість» та її типів. Проаналізовано сутність, функції, соціальні та психологічні аспекти, умови формування суспільної екологічної свідомості. Розкрито сутність соціально-екологічних конфліктів, специфіку зв'язку в системі «людина – природа – суспільство».

Визначено особливості трансформації екологічної свідомості під впливом сучасних процесів глобалізації.

Ключові слова: екологічна свідомість, функції екологічної свідомості, процеси глобалізації, система «людина – природа – суспільство».

Актуальність проблеми. Одна з найбільш гострих суперечностей і проблем взаємовідносин суспільства та природи полягає в узгодженні постійно зростаючих соціальних потреб з можливостями природи їх задовольняти. Важливим чинником зняття цієї суперечності в умовах глобалізаційних процесів сучасності є формування та трансформація існуючої суспільної та індивідуальної екологічної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що дослідженню проблем формування екологічної свідомості суспільства приділялася велика увага, зокрема: змісту та класифікації типів екологічної свідомості (М. Дробноход, М. Кисельов, А. Львовичкіна, О. Машина та ін.); складовим екологічної свідомості (Н. Грейда, Л. Лук'янова та ін.); соціально-психологічним аспектам формування екологічної свідомості особистості (С. Дерябо, М. Кисельов, Т. Нінова, В. Ясвін та ін.).

У більшості філософських підходів свідомість тлумачать як вищу форму найбільш загальної властивості матерії – відображення. Вона полягає в узагальненому та цілеспрямованому відображенні дійсності, її конструктивно-творчому перетворенні, уявному моделюванні подій, передбаченні їх наслідків, раціональному регулюванні та самоконтролі людської діяльності. Е. Гірусов, М. Дробноход, М. Кисельов розглядають структуру суспільної свідомості та поряд з її традиційними формами (релігійною, моральною, естетичною, правовою, політичною та ін.) визначають сучасну форму – екологічну свідомість.

Російські психологи С. Дерябо та В. Ясвін під екологічною свідомістю розуміють вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексію місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляцію цього відображення. Вони зазначають, що суттєвим компонентом екологічної свідомості є інтелектуальна діяльність, яка гарантує гуманну і науково обґрунтовану взаємодію суспільства з природою [2, с. 54, 107].

На думку О. Салтовського, екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між суспільством і природою у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають ставлення до природи в дану історичну епоху. Учений вважає, що теоретичним ядром екологічної свідомості виступає соціальна екологія. Екологічна свідомість відіграє у життєдіяльності суспільства такі важливі функції:

— *регулятивну* – забезпечення наявності певних розумних механізмів раціонального управління взаємовідносинами суспільства і природи;

— *пізнавальну* – з'ясування дійсного характеру соціоприродних відносин, причин глобальної екологічної кризи та пошук шляхів її вирішення в інтересах виживання як самої людини, так і природи;

— *нормативну* – розроблення на основі пізнання закономірностей розвитку системи «суспільство – природа» норм раціональної природоперетворюючої діяльності;

— *прогностичну* – передбачення можливих негативних наслідків господарської діяльності та пошук засобів їх мінімізації або цілковитого уникнення;

— *виховну* – створення підґрунтя для формування екологічної культури, екологічної відповідальності та екологічної поведінки як окремих індивідів, так і суспільства в цілому [6, с. 105 – 116].

Найбільш важливе значення для сучасного розвитку суспільства має прогностична функція екологічної свідомості. Саме ця функція є показником глибокого усвідомлення особистістю залежностей у системі «людина – природа – суспільство».

Д. Маркович наголошує на тому, що екологічна свідомість виконує й соціально-політичну функцію та є важливим елементом організації самоврядування суспільства, активізації позиції громадян у вирішенні питань оптимального природокористування та збереження придатного для життя і здоров'я середовища [5].

Екологічній свідомості, як зазначає О. Мамешина, притаманний динамічний соціокультурний характер, що закріплюється у досвіді людини і засвоюється індивідуально. Вона відображує оточуюче середовище, може трансформуватися у процесі взаємодії індивідів та виступає передумовою суттєвих змін у взаємодії людини та природи [4, с. 8].

Метою статті є визначення сутності, особливостей формування екологічної свідомості суспільства на сучасному етапі його розвитку, впливу глобалізаційних процесів на трансформацію екологічної свідомості.

Вклад основного матеріалу. Процес соціальних змін у сучасному світі відбувається під могутньою дією складних та неоднозначних процесів глобалізації, яка активно впливає на зміст і темпи формування нових типів відносин у сучасному суспільстві. Від людини XXI ст. потрібні особлива мобільність і здатність адаптуватися до жорстких умов життя.

Глобалізація розглядається як багатосторонній процес взаємного поєднання структур, культур, суб'єктів, розмивання географічних меж, соціокультурних норм, інтенсифікація соціальних відносин у світовому масштабі та посилення взаємозалежності суб'єктів.

Перехід міжнародного співробітництва до глобалізаційного розвитку відкриває людству не тільки нові, раніше не бачені можливості якісного та кількісного зростання, а й нові соціальні загрози, проблеми і глобальні конфлікти. Глобальні зміни разом з іншими об'єктивними чинниками вимагають від людства пошуку ефективних шляхів зменшення несприятливих наслідків, зокрема загрози глобальної екологічної кризи; надійних методів прогнозування можливих змін із метою виживання та подальшого розвитку країн.

У контексті нашого дослідження під екологічною свідомістю ми розуміємо усвідомлення людиною (суспільством) загострення екологічної ситуації та негативних наслідків розвитку екологічної кризи; вміння та звичку діяти

стосовно природи так, аби не порушувати зв'язків та кругообігів у природному середовищі; сприяти поліпшенню та охороні довкілля заради не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь [3].

Ідеєю, що поєднує думки вчених щодо сутності, змісту та шляхів формування екологічної свідомості, є ідея неможливості подолання екологічної кризи без зміни (трансформації) пануючої на сьогодні суспільної екологічної свідомості. За визначенням Е. Гірусова, екологічна свідомість – це сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблему співвідношення суспільства і природи в плані оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та можливостей природи [1].

За критерієм носія можна виділити дві форми екологічної свідомості: індивідуальну (екологічна свідомість окремого індивіда) та масову, яка відображає притаманні певному суспільству чи великій соціальній групі уявлення про особливості взаємовідносин у системі «суспільство – природа».

Людина – істота біосоціальна. Сьогодні є очевидним те, що несприятливі екологічні наслідки впливають не тільки на навколишнє середовище, а й на саму людину як частину природи. Як біологічний вид людина пройшла тривалий шлях формування та адаптації до умов довкілля, що постійно змінювалися. Це відбувалося повільно і дуже часто мало певні ускладнення. Тож, спочатку вона відчувала біологічну небезпеку, що криється у забрудненому повітрі, воді, ґрунті, а вже пізніше усвідомила це.

Розуміння екологічної небезпеки для всієї біосфери є потужним стимулом, необхідною підставою для вироблення у кожного члена суспільства потреби відвернути екологічну небезпеку, розв'язати екологічні проблеми та запобігти їм.

Із філософської точки зору людина є трансцендентною до природи, тобто вона начебто стоїть над природою. Цей так званий антропоцентризм у проблемі взаємодії людини з природою наочно відображений у відомій формулі Вітхого Завіту. В біосоціальній двоїстості людини полягають трагедії та загадки взаємовідносин суспільства з природою всіх цивілізацій. Лише у середині ХХ ст. прийшло усвідомлення того, що *Homo sapiens* – не тільки суспільний продукт, а й савець, який підкоряється всім законам природи і розвивається паралельно з розвитком популяцій інших видів і самої біосфери.

Людство пройшло тривалий шлях розвитку своїх відносин з природою, і на кожному етапі складалася особлива, притаманна саме цьому етапу екологічна свідомість. В еволюції системи «людина – природа» можна виокремити такі типи екологічної свідомості: *синкретичний (архаїчний)*, який свідчить про відсутність протиставлення людини світу природи; *антропоцентричний*, при якому найвищою цінністю вважалася людина; *природоцентричний* (або ж *біоцентричний*), який полягає у тому, що найвищу цінність має природа і людство повинно підкоритися їй; *екоцентричний* який визнає рівність усіх елементів природного середовища [1].

Відомо, що безконфліктного розвитку суспільств не існує. Предметом сучасного соціального конфлікту можуть бути влада, соціальний статус, цін-

ності, ідеологія, рівень матеріального добробуту тощо. Але часто соціальні конфлікти виникають на ґрунті погіршення екологічних умов існування суспільства та пов'язані з розподілом природних ресурсів, природних територій тощо. Соціально-екологічні конфлікти існували здавна, найчастіше у формі боротьби за життєвий простір та природні ресурси. Це виявлялося у міжусобних та колоніальних війнах, місцевих етнічних конфліктах, завойовницьких походах та боротьбі за владу в сучасному суспільстві. У центрі всіх цих конфліктів була ресурсна основа. Згодом боротьба за ресурси набирала більш соціального та культурного характеру. Нині, в умовах жорсткої економічної конкуренції, дефіцитом може бути не тільки земля, вихід до моря, а й інформація про запаси стратегічних ресурсів, соціально або технічно освоєний простір, геополітичні плани чи зони екологічного ризику. Крім того, соціально-екологічний конфлікт може бути штучно сконструйований лідерами громадської думки і засобами масової інформації.

Із кожним роком соціально-екологічні конфлікти стають більш потужними, оскільки вони досить часто вирішуються за рахунок природи. Але можливості екологічних систем обмежені, і кожен крок до зменшення можливостей екосистем здатний викликати соціальні конфлікти. Утворення екологічно несприятливих зон і зон екологічного лиха призводить до виникнення громадських організацій та рухів, що намагаються привернути увагу суспільства, політичних сил, вплинути на суспільну свідомість та змінити її з метою розв'язання екологічних проблем сучасності.

Важливим у формуванні екологічної свідомості є психологічний аспект. Тут слід звернути увагу на розвиток і зміну людської психіки відносно природи. Людина тривалий час виступала стосовно природи як споживач, що брав з неї необхідні природні ресурси для задоволення своїх потреб, не дотримуючись норм, які б надавали можливість природному середовищу зберігатися та самовідновлюватися. Сучасна людина психологічно успадкувала стан завойовника природи, переможця. На жаль, сучасна екологічна криза свідчить про те, що людина занадто пізно зрозуміла, що її ставлення до природи не може бути суто споживацьким. У творі «Діалектика природи» Ф. Енгельс писав: «Не будемо, однак, занадто спокушатися нашими перемогами над природою. За кожну таку перемогу вона нам мстить. Кожна з перемог має, щоправда, в першу чергу, ті наслідки, на які ми розраховували, але у другу й третю чергу, зовсім інші, непередбачувані наслідки, котрі дуже часто знищують значення перших».

Дослідження джерел природоруйнуючої поведінки людини, нерозвиненості ціннісного підходу до природи, а також адаптаційних можливостей людини потребує урахування важливої психофізіологічної характеристики діяльності людського мозку – функціональної міжпівкульної асиметрії, що визначає спеціалізацію великих півкуль головного мозку людини. За дослідженнями психологів, сучасний представник європейської культури – це людина з переважаючим розвитком лівопівкульного типу мислення, індук-

тивного методу пізнання. Для представників східних цивілізацій характерним є більш просторово-образне мислення, переважно розвиток правопівкульного типу мислення та дедуктивного методу пізнання.

Отже, якщо джерелом сучасної екологічної кризи є людина, її природо-споживацька поведінка, то в основі її поведінки лежить гіпертрофоване «ліво-півкульне» мислення як шкода просторово-образному. Тому формування екологічної свідомості, зміна поведінки через систему виховання і освіти можливі лише на підставі глибокої трансформації цієї системи, метою якої має бути збалансованість «лівопівкульного» та «правопівкульного» мислення.

На сучасному етапі розвитку соціоприродних відносин відбуваються функціональні та структурні зміни суспільної свідомості, на яку суттєво впливає глобальна екологічна ситуація. З одного боку, відбувається екологізація суспільної свідомості, виникає і розвивається її новий стан, який виражається в масовому розповсюдженні та зростанні суспільної значущості соціально-екологічної проблематики у свідомості суб'єктів екологічної діяльності. З другого ж боку, формується екологічна свідомість як нова, відносно самостійна форма суспільної свідомості, якій притаманний комплексний характер регулювання взаємовідносин у системі «суспільство – природа».

Висновки. В умовах сучасного розвитку суспільства важливим завданням є зміна суспільної екологічної свідомості. Суттєва роль у цьому належить екологічній освіті (формальній та неформальній), яка має формувати уявлення про взаємозв'язки у системі «людина – природа – суспільство»; розвивати суб'єктивне ставлення до природи, систему вмінь та навичок (технологій і стратегій) взаємодії суспільства з природою. Важливою є необхідність переоцінювання фахівцями різних сфер суспільного життя цінностей, удосконалення управління споживацькими запитами, узгодження структури потреб суспільства в умовах глобалізаційних процесів з обов'язковим урахуванням екологічних потреб та можливостей природного середовища задовольняти їх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы / Э. В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1983. – С. 105–120.
2. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-н/Д : Феникс, 1996. – 480 с.
3. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2004. – С. 64 – 80.
4. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти : автореф. дис. ... канд псих. наук / О. С. Мамешина. – К., 2004. – 25 с.
5. Маркович Д. Ж. Социальная экология / Д. Ж. Маркович. – М. : Рос. ун-т дружбы народов, 1997. – 433 с.
6. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : курс лекцій / О. І. Салтовський. – К., 1997. – С. 105–116.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Соболева С. М.

Рассмотрены разные подходы к трактовке понятия «экологическое сознание» и его типов. Проанализированы сущность, функции, социальные и психологические аспекты, условия формирования общественного экологического сознания. Раскрыты сущность социально-экологических конфликтов, специфика связей в системе «человек – природа – общество». Определены особенности трансформации экологического сознания под влиянием современных процессов глобализации.

Ключевые слова: экологическое сознание, функции экологического сознания, процессы глобализации, система «человек – природа – общество».

TRANSFORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS SOCIETY IN THE MODERN GLOBALIZATION PROCESSES

Soboleva S. M.

We consider different approaches to the interpretation the concept of «ecological consciousness» and its types. Analyzed the nature, functions, social and psychological aspects, the conditions of formation of public ecological consciousness. The essence of the social and environmental conflicts, the specific links in the system «human – nature – society». Determined by the specific features of the transformation of ecological consciousness under the influence of contemporary processes of globalization.

Keywords: ecological consciousness, ecological consciousness functions, processes of globalization, the system «human – nature – society».

УДК 101.:316

Л. В. Піддубна, старший викладач

СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ В КОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Визначено багатоваріантність тлумачень терміна «соціальна інформація» в комунікаційному просторі сучасного інформаційного суспільства. Здійснено соціально-філософський аналіз трансформацій соціальної інформації як відображення її поліфонії.

Ключові слова: інформація, соціальна інформація, комунікація, комунікаційний простір.

Соціальна структура сучасного українського суспільства детермінована процесами створення і поширення інформації, трансформацією технологічної, соціальної, інформаційної сфер. **Актуальність дослідження** обумовлена тим чинником, що за останні три десятиліття відбулася справжня революція в людському спілкуванні, сформувалося інформаційне середовище, яке перетворилось на самостійну галузь життя зі своїми інститутами, нормами, зв'язками тощо. Інформація сьогодні стала реальною чи не «найпершою владою».

Постановка проблеми. Останнім часом відбуваються масштабні трансформації в усіх сферах суспільного життя: політиці, економіці, культурі, комунікації, що пов'язано з динамічним розвитком різноманітних інформаційних технологій, збільшенням частки інформаційних комунікацій у суспільних процесах, формуванням єдиного глобального інформаційного простору, розповсюдженням технічних засобів, що забезпечують постійний доступ до комунікаційних каналів.

У політичному житті суспільства з'являються нові актори – регіони, транснаціональні корпорації, наднаціональні об'єднання громадян тощо; класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами»; змінюється роль таких інститутів, як держава, партії, профспілки, церква; з'являються нові форми політичної боротьби і способи політичного впливу, що приводить до значного підвищення ролі комунікації, в тому числі політичної.

Створення та використання інформаційної техніки, перероблення та зберігання інформації, збільшення масивів інформації, форм її передачі та сприйняття у суспільстві змінили комунікаційний простір безпосередньо та комунікаційні процеси у ньому, їхні складові та трансформувало моделі комунікації.

Сучасні інформаційні технології давно вже вийшли за межі засобів організації комунікаційного акту і претендують на те, аби відігравати роль основного інструмента соціокультурного впливу. Інформаційні технології сприяли появі таких явищ, як глобалізація, соціальна трансформація, уніфікація на міждержавному і міжгруповому рівнях (медіа-влада, транснаціональні корпорації, електронні фірми); спеціалізація на наукомістких технологіях (технополіси, технопарки, мережеві підприємства), універсальна поведінкових навичок індивідів («електронний працівник»).

Метою статі є теоретичне осмислення поліфонії соціальної інформації, її емпіричного впливу на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій.

Аналіз останніх джерел і публікацій щодо поліваріантності соціальної інформації в комунікаційному просторі свідчить про інтерес до цієї проблематики відомих зарубіжних та вітчизняних науковців, соціологів, філософів. Існує багато позицій і оцінок, що не тільки доповнюють, а й суперечать одна одній. Різноманітні наукові підходи до вивчення інформації в комунікаційному просторі відображено у роботах Г. Лассуела, К. Шеннона, М. де Флера, Ч. Осгуда та У. Шрамма, Ю. Лотмана, Р. Хартлі, Н. Вінера, Д. Белла, І. Масуди,

М. Маклюєна, У. Мартіна, Г. Кастлера, І. Новіка, Л. Бриллюєна, А. Моля, У. Ешбі, Д. Дубровського, В. Готта, І. Земана, А. Урсула, О. Борисенка, Ф. Перегудова, Ф. Тарасенка, С. Леша, Л. Пента, Р. Абдєєва, У. Бека, Ж. Бодрийяра, У. Ека, Е. Тoffлера, В. Іноземцева, М. Кастельса, Ф. Фукуями, В. Міронова, В. Федотової, С. Корнєва, В. Афанасьєва, Д. Рошкоффа, М. Ямпольського, А. Карміна, О. Соболя, В. Савчука та ін.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі зустрічаються різні тлумачення терміна «соціальна інформація». Так, В. Таловов характеризує соціальну інформацію як інформацію, що «виникає в процесі людської діяльності, несе знання про людину, її практику і зв'язки із зовнішнім середовищем, відображає факти з точки зору їх суспільної значущості і служить для спілкування між людьми, досягнення ними своїх цілей у відповідності з суспільними інтересами» [1].

В. Пушкін та А. Урсул визначили соціальну інформацію як відображення системи соціальних відносин; зазначили, що вона містить у собі глибокий відбиток економічних, політичних, національних та інших стосунків у суспільстві; підкреслили, що інформація більш приваблює увагу людини, якщо вона зорієнтована на її потреби і інтереси. «Соціальна інформація <...> перероблюється свідомістю і реалізується в діяльності людей» [2].

Тривалий час в роботах філософів соціальна інформація визначалась як будь-яка інформація, що мала відношення до особистості і соціуму безвідносно до того, в якій формі вона представлена; як ідеальна форма віддзеркалення дійсності людського суспільства.

В. Афанасьєв визначає соціальну інформацію як знання, повідомлення, відомості про соціальну форму руху матерії та її інші форми, які використовуються суспільством, людиною; залучені в орбіту громадського життя. Соціальна інформація – це рух змістів у соціальному часі і просторі, тобто соціальна комунікація. Тому важливо підкреслити, що соціальна інформація щоразу виступає як реальний, об'єктивний процес, процес соціальної інформаційної взаємодії [3].

В. Коган характеризує евристичне функціонування інформації у суспільстві такими ознаками: розмах циркуляції, час циркуляції, напрямок руху, емоційне забарвлення інформації, спосіб виробництва, мета виробництва [4, с. 29].

О. Пархоменко зазначає, що «соціальна інформація – це знання про результат праці людини, яке свідомо переведено людиною в ранг інформації, доступної суспільству для використання. Творцем соціальної інформації є Людина». Дослідник наголошує на тому що, «соціальна інформація завжди спрямована на досягнення корисного результату, на перетворення сучасної реальності». Вона має вирішальне значення для «наповнення і визначення соціального капіталу, який у сучасних умовах розвитку стає двигуном прогресу». Соціальна інформація справляє великий вплив на «процес формуван-

ня соціальних вимог до створення системи взаємозв'язку між соціумом і науковцями країни, між бізнесом і творчою елітою суспільства» [5].

А. Соколов визначає соціальну інформацію як «об'єктивний енергетичний процес, який відбувається в соціумі, в машині або в живому організмі». Таке ствердження визначає соціальність машини, живого організму та специфіку енергетичного процесу в цих феноменах. Викликають сумніви його дефініції щодо «інформації та інформаційних процесів як результатів інформаційного підходу до комунікації». По суті автор ототожнює інформацію, інформаційні процеси, комунікацію, інформаційний підхід, не виокремлює і не позначає їх відрізняючі особливості. Також суперечливим є його розуміння співвідношення інформації і комунікації, що нівелює різницю між цими поняттями за змістом, функціями, роллю в соціумі [6].

Така різниця, за М. Маклюеном, полягає у тому, що «будь-який засіб комунікації є технологією передачі знання та інформації з одного виду в інший. При цьому знання та інформація виступають змістом засобів комунікації, але не є їх сутністю. М. Маклюен розуміє комунікацію як технологію переказу, передачі знань, досвіду, інформації та визначає дискурс інформація / комунікація, технологія / інформація. Технологія стає важливим чинником, який визначає розвиток усіх сфер суспільства, у тому числі інформації, яка концентрується навколо питання: «Що і як треба зробити?» [7].

Комунікація має структуру, яка складається з трьох елементів: повідомлення; інформації; розуміння. Усі ці елементи є обов'язковими для комунікації і не можуть існувати самостійно. Комунікація має місце там, де є відмінність або розподілення повідомлення та інформації: інформація виокремлюється з повідомлення. Отже, інформація (комунікація) є відмінність, яка породжує нову відмінність, принципово нескінченний ланцюг відмінностей. Для «одержувача» це вже не інформація, а повідомлення, з якого він вилучає нову інформацію, і т. д.

Ю. Левицький зазначає, що соціальна інформація – це знання, яке може бути передано іншому суб'єкту лише у формі інформації, тобто в контексті соціальної інформаційної взаємодії; це «сторона соціальної рефлексії, орієнтована на організацію зв'язків і відносин елементів соціального цілого» [8, с. 52].

Деякі науковці розглядають поняття соціальної інформації як «знання в русі». Знання нині стає необхідною умовою існування та комунікації особистості і суспільства. Суспільство знання виступає як сфера інтелектуальної діяльності та інтелектуальної культури і визначає його нову соціально-культурологічну конфігурацію. У суспільстві знання збільшується значення соціальної інформації як буття знань, так і засобів їх трансляції та комунікації. Виробництво знання, їх перероблення, комунікація, існування як соціально-культурного потенціалу поза зв'язком з соціальною інформацією неможливе; поза зв'язком вони залишаються мертвим вантажем як потенційно можливий капітал.

Інформаційно-комунікаційні технології визначають нові стратегії знання як особливої конкурентноспроможної галузі. Змінюються форми соціальної взаємодії між людьми, виникають адекватні форми духовно-практичного завоювання реальності, саморефлексії індивідів. Сьогодні інформаційні технології не розглядаються як приналежне винятково світу техніки, вони настільки глибоко проникли в життя людей, вплелися в саму тканину його повсякденності так, що виокремити їх із загального світоглядного і культурологічного контексту вже неможливо. У такому віддзеркаленні знання виступає як матриця соціально-культурної інформації.

Згідно з Д. Беллом у сфері праці інформаційного суспільства домінує група тих, хто працює у сфері інформації. Згодом акцент змінюється з власне інформаційних та комунікаційних технологій на появу людей, що здатні вести новий спосіб життя – інформаційний. Саме вони – дизайнери, дилери, ніш-файндери, «символічні аналітики», «експерти», «інформаційні робітники» створюють діючу силу сучасного суспільства [9].

Футурологічна концепція Е. Тоффлера передбачає, що ми живемо в епоху інформаційної революції («третьої хвилі» технологічних інновацій, яку неможливо зупинити, в результаті якої сформувався новий спосіб життя. Унаслідок розповсюдження електронної пошти, систем онлайн-комунікації, інших комп'ютерних технологій утворилися нові соціальні простори – «інформаційні супермагістралі» [10].

Трансформація соціальної інформації веде до змін форм комунікації, створення більш індивідуалізованих, інтерактивних суб'єктів, здатних «формувати комунікаційний простір у новому соціо-технологічному середовищі – кібер-комунікативному континуумі» [10].

Комунікаційний простір – певним чином пов'язані між собою умови, які можуть впливати на людину; це форма буття матерії. Для комунікаційного простору характерні такі особливості, як прилюдний характер і відвертість; обмежений і контрольований доступ до засобів передавання; опосередкованість контактів сторін; певна «нерівність» у стосунках між особою, яка передає, і особою, яка приймає; чисельність адресатів повідомлення.

Комунікаційний простір суттєво впливає на:

- інтеграцію окремих індивідів у соціальні групи і спільноти, а останніх – в єдину і цілісну систему суспільства;
- внутрішню диференціацію суспільства, його груп, спільнот, соціальних організацій та інститутів;
- виокремлення та відособлення різних груп і спільнот – один від одного в процесі їхнього спілкування і взаємодії, що приводить до глибшого усвідомлення ними своєї специфіки, ефективнішого виконання притаманних їм функцій.

Російські дослідники В. Іноземцев, А. Чугунок, Н. Полякова розглядають інформаційно-комунікаційний простір як новий тип соціальності. Відзнача-

ються зниження ролі матеріального виробництва і випереджальний розвиток сектору послуг та інформації, зміна характеру людської діяльності і типів ресурсів, які залучаються до суспільного виробництва.

Поширення технологій внутрішньодержавного, міжнародного та глобального обліку інформації між банками, корпораціями, державними і недержавними організаціями та окремими особами приводить загалом до того, що прогрес у телекомунікаціях нав'язує світу новий порядок.

Перехід розвинених держав до інформаційного суспільства є амбівалентним процесом за своєю сутністю, оскільки, з одного боку, дозволяє розв'язати суспільні проблеми, які до того часу можна було розв'язати в неповному обсязі (свобода поширення інформації, свобода слова, якісно новий рівень державного управління), а з другого – створює нові кризові соціальні явища, що впливають на весь соціум (виникнення цифрового розриву, посилення уразливості держави від нових типів інформаційних атак, зміни в комунікаційному полі). Спирання на інформаційні технології зробило суспільство надзвичайно вразливим до певних форм утручань (у тому числі терористичних). Сучасні держави не можуть більше здійснювати жодного контролю над потоками інформації. У той же час диктаторські режими здатні певною мірою маніпулювати інформацією та впливати на громадську думку.

Відбувається процес зміни ролі старих елементів комунікацій. Надзвичайного впливу набувають недержавні структури, які широко використовують комунікативні канали, побудовані за мережевим принципом для власних цілей. Саме принцип «мережевого суспільства» є найбільш ефективним у структурі суспільства, яку можна охарактеризувати такими рисами: індивідуалізація, локалізація, фрагментація та плюралістичність. Людина втрачає традиційні зв'язки – із родиною, знайомими, друзями, із соціальним класом, до якого належить за походженням, і стає дедалі самостійнішою у здійсненні вибору, формуванні власної ідентичності та біографії. Усе, що зв'язує людей, – це суто ринкові відносини. Відбувається процес системної «атомізації» суспільства. Розвитком теорії «мережевого суспільства» є теорія «нетократії», викладена в книзі «Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма» шведських дослідників А. Барда та Я. Зодерквіста [11].

Автори підкреслюють виняткову роль володарів чи контролерів інформаційних мереж у суспільстві, визначають амбівалентну природу інформації, яка є одночасно і товаром, і еквівалентом його обміну. «В інформаційному суспільстві найбільш важливим мемом буде те, що можна уявити як вузол в рибальській сітці, певний портал влади (на зразок Інтернет-порталу), сполучна ланка у всеохоплюючій мережі. Навколо цього феномену формується найважливіший кластер інформаційної парадигми – Нетократична мережа».

У роботах Е. Тоффлера та Ф. Уебстера підіймається проблема впливу інформаційних технологій на взаємовідносини між різними суспільними інститутами, що сприяє глобальному перерозподілу інформаційних потоків – переходу від «державоцентристської моделі» до «громадяноцентристської моделі» [12; 13].

Соціальна інформація як соціоген інтерпретується в роботі Д. Рашкоффа. Дослідник описує виникнення нової реалії – «інфосфери», яка охоплює багаточисельні засоби передачі і модифікації інформації, є середовищем перебування і мутації медіа-вірусів. Д. Рашкофф замислюється над такою проблематикою: «... наскільки людство, яке створило інфосферу, контролює процеси, що протікають у ній? Чи не загрожує некероване збільшення обсягів інформації, що виробляється людством, виникненням небезпечних медіа-вірусів, що спотворюють сприйняття реальності?» [14].

Трансформація соціальної інформації в комунікаційному просторі породжує нові для людини і соціуму форми існування, нові світи і переживання. Таку реальність Ж. Бодрійяр називає «симулякр» – копія, оригінал якої ніколи не існував. «Симулякр» – це ідіократично спроектована і сконструйована реальність, що виявляється здатною направляти, регламентувати нашу духовну та інтелектуальну діяльність; маніпулювати нашим життям у різних його виявах; видозмінювати соціальну пам'ять, видаючи відсутність за присутність, одночасно нівелюючи різницю між реальним і нереальним, минулим і сьогоденням, сьогоденням і майбутнім; модифікує соціальну інформацію, яка стає різновидом «симулякра» [15].

В Україні предметне поле досліджень у межах проблематики «соціальної інформації» тільки формується, але успішно розвивається вітчизняний ринок телекомунікацій, інформаційних технологій, продуктів та послуг. Країна стала невід'ємною частиною світового політичного і економічного співтовариства з розвиненими кабельними і супутниковими каналами зв'язку, багатомільйонним населенням з одним із найвищих у світі індексів освіченості.

Висновки. Наведені дослідження соціальної інформації в комунікаційному просторі не повною мірою відображають її в контексті соціального буття, соціальної пам'яті та соціального часу. Трансформації соціальної інформації як відображення її поліфонії потребують соціально-філософського осмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таловов В. О читательской психологии и теоретических основах ее изучения: (опыт анализа материалов отечественной литературы) / В. П. Таловов. – Л. : Изд-во ЛГУ. – 1973. – 77 с.
2. Пушкин В. Г. Системное мышление и управление: (Тектология А. Богданова и кибернетика Н. Винера) / В. Г. Пушкин, А. Д. Урсул. – М. : Луч, 1994. – 185 с.
3. Афанасьев В. Г. Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М. : Наука – 1994. – 200 с.
4. Коган В. Теория информационного взаимодействия: Философско-социологические очерки / В. Коган. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. – С. 28-30.
5. Пархоменко О. В. Теоретичні основи системи «інформація – знання» : посібник / О. В. Пархоменко. – К. : Держ. ін-т інтелектуал. власності, 2008. – 172 с.

6. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособие / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
7. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. М. Вавилова. – М. ; Жуковский : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с. (Приложение к серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»).
8. Левицкий Ю. А. Интеграція утворення науки й виробництва в інформаційному суспільстві / Ю. А. Левицкий ; ред. В. В. Гаків. – Новосибірськ : Наука, 2002. – 163 с.
9. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Академия, 2004. – 578 с.
10. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. – М. : АСТ: АСТ Москва, 2009. – 795 с.
11. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодеквист ; пер. з швед. — СПб. : Стокгольм. школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669 с.
13. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер ; пер. с англ. М. В. Арапова. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
14. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание / Д. Рашкофф ; пер. с англ. Д. Борисова. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 368 с.
15. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрийяр ; пер. с франц. В. Ховхун. – К. : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2004. – 230 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ В КОММУНИКАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Поддубная Л. В.

Обозначено многообразие определений термина «социальная информация» в коммуникационном пространстве современного общества. Осуществлен социально-философский анализ трансформаций социальной информации как отображение ее полифонии.

Ключевые слова: информация, социальная информация, коммуникационное пространство, коммуникация.

SOCIAL INFORMATION IN THE COMMUNICATION SPACE MODERN SOCIETY

Piddubna L. V.

Determined the multiplicity of interpretations of the term «social information» in the communication space of modern information society. Done socio-philosophical analysis of the transformation of social media as a reflection of its polyphony.

Keywords: information, social information, communication space, communication.

УДК 331.105:316

Г. М. Савранська, здобувачка

МІЖСЕКТОРНЕ СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ОСНОВА СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто підходи до визначення поняття «соціальне партнерство», а також проблематику формування і розвитку міжсекторного соціального партнерства в Україні.

Ключові слова: міжсекторне соціальне партнерство, міжсекторна взаємодія, некомерційні організації.

Постановка проблеми. Перше десятиліття XXI ст. у контексті досягнень і криз у житті народів і держав може бути охарактеризоване, на нашу думку, безпрецедентною та зростаючою увагою конкретних людей, експертів, учених, представників різних конфесій до проблем людини, сім'ї, народів, цивілізацій, фундаментальних проблем соціальної безпеки. Втрата державною владою при легітимній підтримці структур громадянського суспільства інтелектуальної ініціативи у повсякденному житті мільйонів українців привела до тривожного рівня втрати усвідомлення загальнонаціональної мети, сенсу життя; деформувала ідеали, цінності, традиції і звичаї народів України. Руйнування основних принципів спілкування людей у будь-якому співтоваристві – довіри, солідарності, тобто єдності переконань і дій, взаємодопомоги, підтримки і спільної відповідальності сприяє відчуженню, роз'єднаності, бездуховності, безвідповідальності, байдужості до долі інших людей. Ключова роль у суспільстві проблем соціального може бути відведена феномену становлення і функціонування системи соціального партнерства. Оформилася стійка сукупність небезпек для людини і людства: нові соціальні загрози і виклики. Абсолютно новим супервикликом стає і розуміння того, що з такою сукупністю соціальних загроз і викликів не можна впоратися без узгодження процедури соціального партнерства; його механізмів; способів оформлення і привласнення кожним партнером результатів спільної діяльності; участі у витратах, подоланні наслідків деструктивних чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес формування наукової теорії партнерства від його витоків (теорій соціальної взаємодії, які сформовані у працях філософів та суспільних діячів кінця XIX – початку XX ст. Ле Пле, Дж. Мілля, Ж.-Б. Сея, Л. Дюгі, Е. Фрізе та ін.) до формувань принципів (утілених у працях таких учених, як Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, Г. Бласко, С. ван Паридон, А. Кайзер, Р. Румпель, В. Албеда) однією із перших в Україні дослідила Т. Ляшенко [6]. А. Лобанова ставить проблему необхідності обґрунтування розвитку соціально-політичного партнерства у контексті реалій українського суспільства [5]. Практики глобального функціонування партнерських взаємодій (соціальних, політичних, військових і т. д.), які отри-

мали вираз у концепті «партнерство», докладно розглянуто в статті В. Кузнецовим [4]. Процес формування передумов державно-суспільного партнерства у вирішенні повсякденних завдань, які поки що погано усвідомлюються державою, але вже добре зрозумілі суспільству, досліджує І. Євдокимов [2]. Тільки системні знання дадуть змогу відповісти на численні питання епістемології соціальної безпеки. Як виклик історії постала для українського суспільства здатність забезпечити ефективне державне управління та гідний рівень соціальної безпеки. Вважаємо, що однією з таких форм стабілізації соціального середовища може бути соціальне партнерство. Проблематика з'ясування його сутності залишається недостатньо поширеною в науковому філософському та соціологічному дискурсі.

Виняткова важливість вияву соціальних партнерських взаємодій, соціальних партнерських відносин відмічена на рубежі ХХ і ХХІ століть. Багатьма вченими наголошується на їх глобальному поширенні і визнанні. Загальним у цьому процесі є формулювання нової філософії, соціології і політології соціального партнерства. Вважаємо, що становлення основ соціальної політики держави та її соціальної безпеки у контексті соціального партнерства (як нового інституту) може сприяти вдосконаленню як соціально-політичної теорії, так і, можливо, практичній діяльності в соціальній сфері.

Мета статті – з'ясування наявних суспільних умов у сучасному українському соціумі для започаткування та розвитку соціального партнерства у контексті державного управління міжсекторним соціальним партнерством та міжсекторною взаємодією. Для досягнення мети необхідно насамперед концептуалізувати поняття «соціальне партнерство».

Виклад основного матеріалу. Завдання побудови соціальної держави в Україні зобов'язують розвивати принцип соціального партнерства як соціальний інститут і як соціальний процес. Це принцип соціальної гри, де всі її учасники повинні одержати вигоду від спілкування, тобто створити, таким чином, систему дій у взаємодії.

У науковій літературі і нормативних документах використовуються не одне, а, як правило, декілька підстав для інтерпретації соціального партнерства. Так, А. Колот в найзагальнішому тлумаченні визначає соціальне партнерство як систему відносин у соціально-трудовій сфері, спрямовану на узгодження і захист інтересів найманих працівників та роботодавців [3, с. 121]. Підґрунтям зародження системи соціального партнерства в Україні у 1991 – 1995 рр. стали КЗпП, Декрет Кабінету Міністрів України «Про оплату праці», Указ Президента України «Про Національну раду соціального партнерства», закони України «Про охорону праці», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці». Подальшим розвитком законодавчого забезпечення регулювання соціально-трудових відносин стало прийняття законів України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (1998 р.), «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності» (1999 р.), «Про організації роботодавців» (2001 р.).

Отже, у нормативних документах соціальне партнерство визначається як система відносин між працівниками (представниками працівників), роботодавцями (представниками роботодавців), органами державної влади, органами місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення узгодження інтересів працівників і роботодавців з питань регулювання трудових відносин та інших, безпосередньо пов'язаних з ними відносин. Закони України та інші нормативні документи, що регулюють відносини індивідів переважно в соціально-трудої сфері, обмежують кількість носіїв інтересів, узгодження яких є об'єктом соціального партнерства, працівниками і роботодавцями. Органи влади представлені у ньому лише як посередники між двома основними суб'єктами інтересу.

Однак останніми роками можна говорити про соціальне партнерство й у більш широкому контексті. Воно відіграє все більшу роль у забезпеченні політичної стабільності, формуванні нових цивілізованих людських відносин, визначає тенденції світового суспільного розвитку.

Соціальне партнерство, переступивши рамки трудової сфери, упевнено вбудовується в тканину відносин найрізніших соціальних суб'єктів, груп, спільнот. У зв'язку із цим суспільство можна представити у вигляді трисекторної моделі, в якій виділяються три соціальні підсистеми:

- 1) політична підсистема, що включає органи публічної влади. Часто нею називають державу (перший, або державний, сектор);
- 2) економічна підсистема, до якої входять бізнес-організації і підприємства, ринкові відносини. Її називають бізнес (другий, або комерційний, сектор);
- 3) громадянське суспільство або некомерційні організації (НКО) (третій, або некомерційний, сектор).

Наведене змушує по-новому глянути на соціальне партнерство, дозволяє розширити його рамки, додати новий імпульс цьому соціальному інституту, піти від консервативного тлумачення соціального партнерства, що нібито стосується тільки сфери трудових відносин. Настав час говорити про нове соціальне партнерство і нову соціальну політику, без чого сучасні соціально-економічні та суспільні відносини розвиватися ефективно не здатні.

Соціальне партнерство – це серйозна школа демократії, тобто система взаємовідносин у суспільстві, за якою реалізуються інтереси більшості при одночасному дотриманні інтересів меншості, де кожний учасник процесу, відповідаючи за себе, несе й загальну відповідальність за ухвалені рішення. Соціальне партнерство – це й особлива школа керування соціально-економічними і суспільно-політичними процесами на всіх рівнях влади, що вчить партнерів умінню домовлятися, бути соціально відповідальними учасниками переговорного процесу, формує паростки нової культури взаємовідносин у державі на шляху побудови цивільного суспільства [1].

Міжсекторне партнерство в Україні перебуває в процесі становлення. Трудності в його розвитку пов'язані з особливостями здійснення приватизації,

структурними перекосами в економіці, розподілом національного доходу на користь прибутку і на шкоду оплаті праці, здійсненням неоліберальної політики управління державою, наявністю перешкод у розвитку кожного сектору. Некомерційному сектору слід підвищити активність і згуртованість. Українському бізнесу необхідно дозріти до розуміння вигід соціального інвестування, активніше йти на контакт із некомерційним сектором.

Нині робляться тільки перші кроки в реалізації моделі межсекторного соціального партнерства:

по-перше, здійснюється якісна зміна недержавних некомерційних організацій. Сьогодні НКО перейшли від разових «крапкових» акцій до реалізації масштабних соціальних програм і проектів, спрямованих на вирішення загальнодержавних завдань;

по-друге, відбувається поступове дозрівання бізнесу для здійснення продуманої і цілеспрямованої соціально відповідальної роботи. Зростання значущості нематеріальних активів призвело до того, що все більше бізнес-організацій націлені не тільки на розвиток того чи іншого напрямку добродійності, але й на реалізацію більш масштабних коаліційних програм у соціальній сфері;

по-третє, поступовий перехід влади від настороженості і підозр на адресу НКО до здатності сприймати конструктивні цивільні ініціативи і можливості вибудовувати ефективне партнерство. Владні структури нині починають розглядати взаємодію з некомерційним сектором як одне з важливих завдань.

Отже, найбільш актуальним на сьогодні постає вибудовування конструктивної взаємодії між органами державної влади, бізнесом та НКО в умовах розвитку цивільного суспільства, оскільки через розвиток міжсекторного соціального партнерства громадянське суспільство в Україні реалізує такі функції, як поінформування громадськості і вплив на суспільну думку, участь в управлінні (реалізація самоврядування), перерозподіл національного доходу в благодійну сферу або, у більше широкому розумінні, й у суспільних інтересах. Взаємодія ж усіх конструктивних сил суспільства має ставати загальноукраїнською системою.

Для успішної реалізації міжсекторної взаємодії необхідно запустити механізм, що включає такі складові [8]:

інституціональну – розроблення і прийняття нормативної бази, що стимулює міжсекторне партнерство і розвиток забезпечуючих секторів, організація контролю за виконанням законів і ухвалених рішень;

економічну – захист власності, створення реальних умов для вільної діяльності, підвищення рівня життя населення, скорочення соціальної диференціації, розроблення ефективних механізмів здійснення соціального інвестування і розподілу фінансових ресурсів, закріплення ринкових відносин у сфері соціального партнерства, облік витрат і вигід при реалізації соціального інвестування;

організаційну – стимулювання розвитку некомерційного сектору і посилення взаємодії всіх його складових, створення організацій для реалізації тієї чи іншої технології взаємодії секторів;

інформаційну – прозорість інформації про розвиток ринку соціального інвестування, грантоотримувачів і грантодавців;

духовно-психологічну – посилення моральних критеріїв у здійсненні реформ, повага до закону і прийнятих соціальних норм.

Взаємодія секторів, заснована на обліку і реалізації цих складових, не може усунути повністю всіх суперечностей, але значною мірою здатна пом'якшити їх. Представники кожного сектору по-різному усвідомлюють свою відповідальність за участь у розв'язанні соціальних проблем, мають різні можливості та ресурси для допомоги. Часто в них різні уявлення і про саму природу соціальних проблем. Однак, незважаючи на всі розходження і суперечності, співробітництво необхідно: ні держава, ні бізнес, ні громадянськість не можуть «поодинокі» перебороти соціальну несправедливість і конфлікти, забезпечити людям можливість гідного життя [7].

Держава контролює загальні умови розвитку в напрямі модернізації суспільства (розвиток інституціонального середовища й інфраструктури, сприятливих для бізнесу та НКО, надання адекватних сучасному стану суспільства державних послуг, розроблення і використання механізму рівноправного діалогу держави, бізнесу та НКО, подальший розвиток процесів демократизації суспільства, проведення макроекономічної політики, спрямованої на модернізацію на основі інновацій).

Бізнес контролює задоволення матеріальних потреб (розширення внутрішнього ринку країни, реалізацію соціальної відповідальності фірм на місцях, підтримання чесної, сумлінної конкуренції, створення конкурентоспроможної на світових ринках продукції).

НКО контролюють задоволення соціальних і духовних потреб (виявлення конкретних і найбільш насущних потреб, визначення слабозахищених груп населення і надання їм допомоги, стимулювання ініціативи на місцях і залучення всіх громадян у суспільну діяльність, розвиток і використання творчого потенціалу всіх груп населення).

Ефективне партнерство секторів вимагає практичних дій з боку як держави, так й інших суб'єктів: подолання недостатності інституціонального середовища; модернізації законодавства, що стимулює активність бізнесу і НКО; забезпечення прозорості діяльності суб'єктів і розвиток конкуренції; скорочення рівня корупції; створення додаткових джерел ресурсного забезпечення; формування єдиної інформаційної бази, що дозволяє виявити можливості розвитку міжсекторного партнерства; створення системи державного управління, що забезпечує сполучення інтересів усіх шарів суспільства з урахуванням довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку країни.

На теперішній час у важких економічних умовах держава не може і не повинна брати на себе розв'язання всіх проблем суспільства. Навпаки, між-

народний досвід доводить, що набагато ефективніше передати виконання великої частини соціальних послуг недержавним організаціям. У даному напрямі як ніколи важлива пропаганда суспільних ініціатив і діяльності НКО. Налагодження зв'язків НКО з іншими секторами допоможе громадським об'єднанням більшою мірою впливати на розв'язання соціальних проблем, залучати засоби з місцевого бюджету для реалізації своїх проектів і програм.

Становлення ефективного механізму соціального партнерства сприятиме більшій гнучкості регіональної системи соціального відтворення, підвищить її чутливість до умов, що змінюються, і обставин, наголошуючи на індивідуалізацію соціальної підтримки, у майбутньому обмежуючи тенденцію надмірної поляризації соціуму регіону, забезпечуючи досягнення громадської згоди.

Міжсекторне соціальне партнерство – це конструктивна взаємовигідна взаємодія інститутів держави і громадянського суспільства, в якому зацікавлена кожна із сторін.

Інституціоналізація міжсекторного соціального партнерства – це процес виявлення, закріплення та приведення в систему норм, правил, статусів, ролей і процедур, що виникають при використанні різних (з тенденцією до ускладнення) механізмів соціального партнерства, вирішенні соціально-значущих завдань представниками НКО і органів влади. Розвиток міжсекторного соціального партнерства пов'язаний перш за все із застосуванням відомих і формуванням нових механізмів соціального партнерства.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Подальший демократичний розвиток України потребує формування ідеології соціального партнерства, яке є формою соціальної взаємодії багатьох державних інститутів і суспільних груп громадянського співтовариства, що дозволяє їм вільно виражати свої інтереси і знаходити цивілізовані способи їх гармонізації та реалізації. Важливим завданням є розвиток міжсекторного соціального партнерства. Крім того, соціальне партнерство може сприяти створенню суспільної системи соціальної безпеки, що дозволить вирішити важливі політичні, економічні та соціальні завдання, найбільш актуальні для сьогоденного періоду, зокрема: вперше інтегрувати державні інститути у сферу реального, а не декларованого захисту громадянського суспільства; поставити державні органи влади під контроль суспільних інститутів; створити механізм захисту основних прав і свобод громадянського суспільства від посягань з боку держави; обмежити сферу права та компетенцій, а також оптимізувати організаційні і управлінські структури державних органів управління шляхом делегування деяких їх функцій і завдань суспільним структурам. Конкретними завданнями подальшого дослідження запропонованої проблеми має стати обґрунтування пропозицій щодо створення суспільних формувань і структур, а також взаємодії з будь-якими іншими громадськими організаціями і об'єднаннями та державними органами з метою підвищення рівня життя громадян України; обґрунтування критеріїв, щодо проведення незалежної експертизи, аналізування та оцінювання обстановки, накопичення інформаційної бази і банків даних

у соціальній сфері; розроблення шляхів безпосереднього реагування на ситуації, що загрожують життю і здоров'ю громадян, їх власності, природному і культурному місцю існування, правопорядку, міжетнічним відносинам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. К новой социальной политике / С. Алексеев // Социальное партнерство – 2009 – № 3 – С. 18–19.
2. Евдокимов И. В. Государственно-общественное партнерство в решении проблем рецидивной преступности / И. В. Евдокимов // Безопасность Евразии. – 2010. – № 2. – С. 531–546.
3. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2005. – 230 с.
4. Кузнецов В. М. Культура партнерства як культура життя / В. М. Кузнецов // Безопасность Евразии. – 2010. – № 2. – С. 7–52.
5. Лобанова А. С. Соціально-політичне партнерство у контексті українських реалій: постановка проблеми / А. С. Лобанова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – Вип. 16. – 716 с.
6. Ляшенко Т. М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. М. Ляшенко. – К., 1998. – 18 с.
7. Місто й бізнес: формування соціальної відповідальності українських компаній / під ред. Б. В. Леборак. – К. : Фонд «Інститут економіки міста», 2003. – С. 16–17.
8. Якимец В. Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы / В. Н. Якимец. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 384 с.

МЕЖСЕКТОРНОЕ СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО КАК ОСНОВА СОВРЕМЕННОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Савранская Г. Н.

Рассмотрены подходы к определению понятия «социальное партнерство», а также проблематика формирования и развития межсекторного социального партнерства в Украине.

Ключевые слова: межсекторное социальное партнерство, межсекторное взаимодействие, некоммерческие организации.

INTERSECTORAL SOCIAL PARTNERSHIP AS BASIS OF MODERN CIVIL SOCIETY

Savranskaya G. M.

Approaches to determination of concept «social partnership» and also problems of forming and developing an intersectoral social partnership in Ukraine are considered in the article.

Keywords: intersectoral social partnership, intersectoral interaction, nonprofit organizations.

УДК: 37.013

В. В. Сагуйченко, старший викладач

НОВА ФІЛОСОФІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Зроблено спробу уточнити сутність і зміст філософії навчального плану в системі сучасної вітчизняної післядипломної педагогічної освіти. Зазначено, що сучасні соціокультурні контексти українського суспільства вимагають від кожного педагогічного працівника, керівника загальноосвітнього навчального закладу свідомого самовдосконалення власної особистісної і професійної діяльності. Підкреслено, що нова філософія освіти для кожного педагога і керівника навчального закладу має стати ціннісно-змістовною основою навчально-виховного процесу в системі вітчизняної післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: *післядипломна педагогічна освіта, філософія навчального плану, самовдосконалення.*

Актуальність проблеми. Сьогодні в умовах плюралізму щодо існуючих парадигм освіти, великої кількості концепцій, варіативності освітніх систем, наявності інноваційних технологій та педагогічних практик важко регламентувати діяльність педагогів та керівників навчальних закладів. Крім цього, їхня діяльність має індивідуальний, творчий характер.

Важливо, що змістовно процес отримання знань у системі післядипломної педагогічної освіти є не тільки передаванням потрібних знань. Дослідження у галузі філософії освіти надають можливість вважати освіту відтворенням, трансляцією та засвоєнням у життєдіяльності кожного наступного покоління усталених конструктів: досвіду та традицій, досвіду та традицій не тільки своїх власних, а й, що суттєво для нас з урахуванням глобалізаційних процесів, тенденцій розвитку світової системи освіти.

Кожне суспільство замислюється над питанням отримання знань завдяки освітній галузі не тільки про матеріальну культуру, а й над її змістом, структурою, системними елементами. Серед важливих соціальних функцій освіти сучасні українські дослідники виокремлюють гуманістичну, виховну, професійну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні педагоги, філософи освіти узагальнили підходи до змістовного процесу отримання знань, який сьогодні не має бути тільки передаванням фахових знань. Актуальність для сучасного суспільства і освіти знань, що інтегративно висловлюють антропокультурні властивості, уподобання, цінності, смисли, що уможливають формування людиновимірної соціокультурної реальності та охороняють підвалини буття інших людей, культури, соціуму, цивілізації, екосистем, розкривають В. Андрущенко, О. Висоцька, С. Клепко, М. Култаєва, Є. Мануйлов,

Н. Радіонова, М. Романенко, І. Степаненко, А. Толстоухов, О. Тягло та ін. [1; 2; 8; 4; 5–7; 9–11].

Українські дослідники, так само, як і представники американської філософії навчального плану та західноєвропейської об'єктивної педагогіки, наголошують на необхідності розроблення і застосування реалістичних освітніх стратегій, які б урахували суперечності, конфлікти, ризики, що існують у сучасному суспільстві знань. Необхідним визнається і поглиблення розуміння взаємовідносин між старим і новим в інноваційних освітніх і культурних процесах, що послідовно доводять представники еволюційної педагогіки.

Усе більш загальновизнаною стає вимога відповідності сучасної системи освіти специфіці плюралістичного суспільства, на чому наголошує німецький дослідник Франк-Рюдигер Ях [12]. Ще один визначальний освітній орієнтир задає подвійна критика як авторитарного, так і вільного виховання, що міститься у роботах представників німецької еволюційної педагогіки. Необхідно, аби захоплення антиавторитарним вихованням поступилося місцем виваженій виховній практиці, характерною рисою якої є культура щодо вільного вибору і певної свободи. Свобода і вибір є для кожного суб'єкта навчально-виховного процесу. Проте слід пам'ятати і про управління цим процесом.

Мета статті. Нині у нашого суспільства є замовлення на модернізацію освітньої галузі, і саме такої модернізації потребує післядипломна педагогічна освіта, яка має відповісти на запитання: *кого вчимо, як вчимо, для чого вчимо?*

Вклад основного матеріалу. Такі та інші запитання, зокрема, як виховувати молодь у суспільстві, що переживає радикальні зміни, хвилювали і американське суспільство (сьогодні відоме як суспільство з усталеною демократією) наприкінці ХІХ ст., коли держава обирала нові цінності та ідеали.

Відповіддю була американська система «прагматизму», розроблена Джоном Дьюї. Теоретичною основою в роботі школи Дж. Дьюї вважав реформування суспільства через оновлену школу, яка мала радикально змінитися і стати громадою, де навчання учнів реалізується через спільну продуктивну діяльність [3, с. 103].

На запитання про наші життєві цінності соціальне дослідження, проведене українськими і російськими вченими, а також порівняльний аналіз, проведений обласним Центром розвитку громадських організацій, відповідає: за останні 20 років у молоді не вироблено чіткої картини світу, цінностей, норм та алгоритмів поведінки, на жаль, все частіше це стосується і випускників педагогічних закладів, і молодих педагогів, які тільки починають свою педагогічну кар'єру. Є певні суперечності у сприйнятті навколишнього середовища, подій, кардинальних змін у сучасному суспільстві. А це вимагає найскорішого формування системи виховання та певної концепції соціалізації молоді. Можна погодитися з академіком О. Савченко про важливість та актуальність своєчасного встановлення загальних цілей та цінностей при рефор-

муванні сучасної школи. Треба підкреслити: цілі та цінності є актуальними для всіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Про важливість напрямів зорієнтованості свідомості та цінностей українських учителів свідчить цікаве підсумкове емпіричне спостереження, узагальнене С. Клепком: багато педагогів знаходяться під тиском зразків посередності; подальший розвиток вважають непотрібним; успішних людей вважають відчуженими від інших сфер життя; ігнорують творчу роль щоденних інтелектуальних вправ та дій; важко сприймають свої недоліки; не здатні передбачати труднощі, пов'язані із затримками власного розвитку, а головне – вважають, що досягли власної «біографічної компетентності» – навичок систематичного самотворення власного життя і розвитку [8, с. 253].

Головною перепоною на шляху реалізації громадянського виховання випускників наших навчальних закладів, у тому числі педагогічних, є суттєва суперечність між його соціальним, моральним характером та антисоціальним, бездуховним сучасним ринком, існуючою сферою послуг, сучасними засобами масової інформації. Молодь спостерігає за зростаючим розривом між багатими та бідними. Після батьківського затишку, рідного навчального закладу, роботи (найчастіше у державному секторі) молода людина опиняється сам на сам із неадекватною ситуацією на вулиці, у транспорті, сфері розваг. А там уже інша атмосфера: неетична реклама та ціла індустрія сумнівних розваг, дешева преса. Не випадково Н. Радіонова підкреслює важливість філософських комунікацій і філософського спілкування у соціокультурних контекстах як у минулі роки, так і сьогодні для вдосконалення освіти [6, с. 16].

Характеризуючи такий кризовий стан, відомий гуманіст ХХ ст. А. Швейцер як для минулих часів, сьогодення, так і наступних часів, пояснював його намаганням користуватися культурою, відірваною від етичної складової. Про формування якісно нового стану духовності з новими ціннісно-смаковими орієнтирами, що стає найважливішою передумовою уникнення антропологічної катастрофи, йдеться у дослідженні І. Степаненко та М. Степаненко [9, с. 82–83], які підкреслюють актуальність пошуків антропокультурних властивостей, уподобань, цінностей, смислів, що уможливають формування людиновимірної соціокультурної реальності, не руйнують підвалини буття інших людей, культури, соціуму, цивілізації, екосистем, що перекликається з висновками А. Толстоухова стосовно глобального соціального контексту та контур еко-майбутнього [10, с. 12]. Актуальність цих пошуків підкреслюють В. Андрущенко, М. Култаєва, Н. Радіонова, М. Романенко, І. Степаненко [1; 4; 6; 7; 9].

Системоутворюючим чинником у роботі з учнівською молоддю, педагогами як слухачами курсів в інститутах післядипломної педагогічної освіти філософи і педагоги-практики бачать цілісну систему з духовною і моральною складовими виховання, а не тільки окремі тимчасові або додаткові курси і факультативи за вибором.

Застерігаючи проти вивчення важливих питань сучасності тільки за рахунок додаткових предметів, зокрема, «Основ демократії», який найчастіше впроваджується в системі післядипломної педагогічної освіти, О. Тягло застерігає від ідеалізації, пропонує говорити і про суперечності.

Учений вивчав американський досвід демократизації навчального процесу, сутність якого він пояснює своєчасною допомогою в коригуванні своєї поведінки через пошук найкращих доказів, найсильніших аргументів, але без прямолінійного підштовхування до наперед визначеної та готової відповіді. Перспективним він бачить синтез критичного мислення і звичайної логіки, а повсякденну практику критичного мислення вважає шляхом до демократії і втіленням її фундаментальних цінностей майже безвідносно до того, яких політичних поглядів додержується критично мисляча людина.

Можна погодитися із висновком О. Тягла: освіта у суспільстві, що прагне демократизації, повинна бути урізноманітнена навчанням критичному мисленню з певними необхідними доповненнями [11, с. 12].

Суттєві застереження щодо ідеалізації та обґрунтування необхідності врахування суперечностей, конфліктів, ризиків висувають також численні дослідники німецької, англійської, американської та вітчизняної шкіл.

Значний внесок до сучасної філософії освіти зробила німецька школа. Досліджуючи сучасну еволюційну педагогіку в роботах сучасних німецьких дослідників, М. Култаєва наголошує на соціобіологічній перспективі, що дозволяє поглибити розуміння взаємовідносин між старим і новим в інноваційних освітніх і культурних процесах [4, с. 110].

У Німеччині у 90-х роках ХХ ст. проведено широку дискусію щодо системи освіти та освітньої політики, самостійності навчальних закладів. Сучасний німецький дослідник Ф.-Р. Ях доходить важливого висновку щодо відповідності сучасної системи освіти вимогам плюралістичного суспільства. Ця відповідність можлива у разі прийняття навчального закладу як інституту громадянського суспільства. Школа, підкреслює Ф.-Р. Ях, повинна стати «школою громадян», в якій і вчителі, і батьки мають право і, що суттєво, реалізують це право брати участь у розробленні педагогічної програми школи вже на вищому рівні управлінських рад, а не тільки піклувальних рад.

Важливо підкреслити для наших подальших вітчизняних досліджень, що нині німецька еволюційна педагогіка критикує як авторитарне, так і вільне виховання. Захоплення антиавторитарним вихованням поступилося місцем виваженій виховній практиці, характерною рисою якої є культура щодо вільного вибору і певної свободи [12, с. 10].

Тому суттєвим є той факт, що, незважаючи на те, що інститут різноманітних шкільних рад набуває постійного розвитку, і міністри освіти європейських країн вважають питання участі громадськості в управлінні сучасною школою одним із головних чинників, здатних поліпшити якість шкільної

освіти (Люксембург, 1995 р.), але для створення власної моделі треба пам'ятати про культурні та національні відмінності.

У цій площині доречно навести дослідження В. Андрущенка щодо реальності освіти та проблем деміфологізації, де вчений підкреслює важливість та виняткову актуальність орієнтації на свій культурно-історичний досвід із поєднанням його з сучасними зарубіжними досягненнями [1, с. 15]. Сьогодні для загальноосвітнього процесу розвитку освіти характерно відставання трансформації освітньої галузі від трансформації суспільства.

Основні тенденції розвитку світової цивілізації виявляють все більшу значущість людини як активного суб'єкта формування самого себе і умов своєї життєдіяльності. Дія законів природи і суспільства результати цієї дії в просторових, тимчасових, діяльнісних координатах у різних поєднаннях і взаємозв'язках мають глибоку альтернативність. Саме ця обставина вимагає від людини використання багатоваріантної методології і пізнання, і діяльності, усвідомлення об'єктивності наявності багатоваріантних рішень на будь-якому рівні їх обґрунтування і реалізації на основі випереджаючого підходу – прогностично спрямованого, актуального та інноваційного, а головне – перетворюючого.

Необхідність подібного підходу посилюється, якщо варіант рішення спрямовано на систему, що включає різні елементи, не порівнянних і по суті, і за формальними ознаками: технічними, економічними, моральними.

При цьому сама методологія по суті має бути гуманістичною, оскільки кінцева значущість вибору багато в чому залежить від духовності людини та її системи цінностей. Подібна методологія мислення і діяльності людини повинна формуватися в процесі такої педагогічної професійної освіти, яка розвиває здібності особи педагога діяти у режимі постійного випередження існуючого стану, з'являється як особистісне значуще і відповідає сутнісній потребі педагога і керівника у пізнавальній активності, забезпечуючи готовність до самовдосконалення, самоактуалізації, соціальної та професійної педагогічної мобільності.

Проте дослідження наших вітчизняних учених свідчать про посилення тривожних симптомів того, що людина і суспільство в цілому часто не усвідомлюють необхідності такого образу мислення і дії, а це відгукнеться можливими руйнівними наслідками на мікро- і макрорівнях різних сфер життєдіяльності [1, с. 17].

Багато в чому це є наслідком орієнтації педагогічної професійної освіти на формування духовного світу педагогів як вузьких фахівців, а не як особистостей, їх світоглядів; нерозуміння своєї ролі і місця в соціумі, цілісній системі національної післядипломної педагогічної освіти, взаємовідношенні з природним довкіллям, а також наслідків своєї діяльності. У свою чергу це пов'язано з тим, що має місце і зараз: репродуктивним характером освіти людини «суспільства знань» (у вигляді завершеної системи), з тим, що роз-

винулися технократичні орієнтири професійної педагогічної освіти, загальною теоретичною і практичною неопрацьованістю питань з проблем випереджаючої функції освіти. Для проведення системних досліджень з означеної проблематики у Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти відкрито кафедру випереджаючої освіти.

Сучасна ситуація в освіті все більше схиляється до подальшого розвитку з орієнтацією на модель випереджаючої освіти, хоча співіснують й інші моделі (прагматична, просвітницька, адаптаційна, людиноцентрична).

О. Висоцька бачить сутність концепції випереджаючої освіти для сталого розвитку в тому, щоб перебудувати зміст і методологію навчального процесу в усіх ланках системи освіти таким чином, аби вона стала здатною до вчасної підготовки людей до нових умов існування, дати їм такі знання і уміння, які дозволили б не тільки успішно адаптуватися у новому соціальному та інформаційному середовищі, а й активно впливати на нього в інтересах збереження і подальшого гармонійного розвитку людського суспільства та навколишньої природи [2, с. 9].

У зв'язку з цим потрібні знаходження шляхів зміни парадигми професійної педагогічної освіти, виведення її на інший якісний рівень на основі значного розширення рамок визначення та розв'язання проблем освіти з позицій усього комплексу наук про людину, шляхи розвитку її як об'єкта і суб'єкта дії.

Останні роки хоча і характеризуються посиленням уваги до проблем професійної освіти з боку деяких наук (філософії, соціології, економіки, фізіології, психології, педагогіки), дослідники в кожній науковій галузі підходять до визначення цілей і змісту професійної освіти зі своїх позицій, акцентуючи увагу на її різних аспектах. Одні підкреслюють необхідність забезпечення функціональної грамотності, готовності до вільної орієнтації в нових соціально-економічних умовах; інші – необхідність гуманізації освіти, трактуючи її як поворот до особистості і розвитку її потенційних можливостей та потреб; треті ратують за гуманітаризацію як передумову духовного розвитку особистості [1; 7; 8].

При цьому ідеї активізації навчання, проблемного, розвиваючого навчання, інші сучасні напрями дидактики досить розроблені, проте їх реалізація на практиці або має фрагментарний характер, або не дає очікуваного ефекту через те, що залишається багато в чому незмінною загальна парадигма освітнього процесу. Знаходження шляхів зміни цієї парадигми пов'язане як з подальшими глибокими дослідженнями післядипломної педагогічної освіти, так і з використанням усього зазначеного комплексу наук про людину в аспекті необхідності посилення спрямованості професійної освіти у першу чергу на випереджаючий розвиток особи педагога, керівника навчального закладу, всіх учасників навчально-виховного процесу. Про культуру, що має стати ціннісно-змістовною основою освітнього процесу, йдеться у дослідженні Є. Мануйлова [5, с. 19]. У період модернізації, як підкреслює М. Романенко, утверджується новий тип цивілізації та людини, коли культура стає основою самого їх буття [7, с. 61].

Проблема осмислення ролі і місця особи педагога в системі післядипломної педагогічної освіти, соціумі в його нових контекстах в аспекті нашого

дослідження, нерозривно пов'язана із загальногуманістичною проблемою пізнання людини, багатосторонньо і багатоаспектно розглядалася у працях мислителів, учених, педагогів-практиків, починаючи від Античності до Нового часу. Основи підходу до цієї проблеми були закладені ще в працях Арістотеля, Платона, Сократа, отримали свій розвиток в епоху Відродження, були поглиблені в епоху Просвітництва в роботах Вольтера, І. Канта.

Сучасні наукові підходи обґрунтовані і відбиті у працях вітчизняних і зарубіжних авторів: М. Бердяєва, В. Вернадського, Е. Фромма.

Роль і місце людини у сфері сучасної економіки, виробництва, висунення суспільством нових вимог до особи працівника, його освітньо-професійних якостей з позицій дослідження післядипломної педагогічної освіти останнім часом розглядалися в роботах Б. Гершунського, А. Маслоу, П. Щедровицького. Вони допомагають краще розуміти природні обставини вияву в людини здібностей і потреб до безперервного оволодіння новими знаннями, розширення поля своєї соціальної активності. Таким чином, певні підходи до проблеми випереджаючої функції професійної освіти, його випереджаючої спрямованості є присутніми тією чи іншою мірою у значній кількості наукових праць. Проте само поняття «Випереджаюча професійна освіта», пов'язана з ним термінологія не мають доки чіткої і досить однозначної визначеності, що веде до різних тлумачень, ускладнює реалізацію ідеї випереджаючої освіти в педагогічній практиці, в тому числі післядипломній освіти.

Системного дослідження проблеми випереджаючої післядипломної педагогічної освіти з точки зору його сутнісних характеристик, її дії, умов вияву і результативності досі не проводилося. Хоча для цього спонукають якісно новий ідеал характеру значущості особи педагога і керівника в житті суспільства ризику і неготовність системи післядипломної педагогічної освіти сьогодні до підготовки таких фахівців [8, с. 254].

Викладачі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти розуміють об'єктивну наявність багатоваріантних рішень у всіх сферах педагогічної і управлінської діяльності, але не завжди правильно і своєчасно обирають оптимальні стратегії у розвитку вітчизняної освіти. Завдання необхідності прогностичного оцінювання наслідків рішень, що приймаються у системі післядипломної педагогічної освіти, розуміння відповідальності за них і недостатній розвиток у процесі професійного утворення гуманістично орієнтованого, прогностичного образу мислення і діяльності усвідомлюють не всі суб'єкти освітньої діяльності [7, с. 88].

Є певні суперечності між результативністю професійної педагогічної освіти у вигляді низької соціальної і професійної адаптивності педагогів і керівників, що не відповідає вимогам ринку праці, і слабке урахування цього чинника у діяльності системи післядипломної педагогічної освіти. Все це наштовхує на вдосконалення післядипломної педагогічної освіти для формування активної, прогностичної та інноваційно орієнтованої особи педагога і керівника, здатної діяти в режимі постійного випередження на виклики сьогодення, що у свою

чергу вимагає перегляду філософії навчального плану післядипломної педагогічної освіти на всіх її рівнях та в усіх структурах. У першу чергу це стосується управлінської діяльності, від якої залежить успіх освітніх реформ. Все це дає можливість спробувати сформулювати такі **висновки**:

ефективність сучасної післядипломної освіти залежить від її відкритості та динамізму як цілісної системи, що інтегрує професійні та життєві траєкторії розвитку особистості із врахуванням сучасної соціокультурної специфіки; при цьому диверсифікаційні процеси у межах цієї системи посилюють значущість орієнтаційного знання у формуванні особи педагога і керівника, що визначає затребуваність як методологічну основу розвитку післядипломної педагогічної освіти життєтворчого імперативу безперервної освіти за конструктором освіти протягом усього життя на основі випереджаючого підходу, що дає можливість готувати педагога і керівника загальноосвітнього навчального закладу як освітнього філософа.

Отже, можна констатувати, що перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з дослідженнями у межах програми науково-дослідницької роботи Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти за темою «Формування механізмів трансформації регіональної системи освіти на основі принципів випереджаючої освіти для сталого розвитку» через

– уточнення організаційних та управлінських проблем сучасної післядипломної педагогічної освіти;

– пошук адаптивних варіантів навчання у системі вітчизняної системи післядипломної педагогічної освіти, здатних забезпечити безперервний характер освіти педагогів як освітніх філософів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті. Нариси. Інтерв'ю / В. П. Андрущенко. — К. : Знання України, 2004. — 804 с.
2. Висоцька О. Є. Концептуальні засади випереджаючої освіти для сталого розвитку / О. Є. Висоцька // Джерело. Дніпропетровська обласна педагогічна газета. — 2009. № 21 (30) — Дніпропетровськ : ТОВ «Книга», —2009. — С.6.
3. Дьюи Дж. Школа и общество научное издание / Джон Дьюи ; пер. с англ. Г. А. Лучинского. — изд. 2-е. — М. : Работник просвещения, 1923. —178 с.
4. Култаєва М. Д. Нова німецька еволюційна педагогіка: тенденції і можливості / М. Д. Култаєва // Філософія освіти. —2006. —№ 1 (3). —С. 109–121.
5. Мануйлов Є. М. Естетична культура як зміст освіти майбутнього фахівця права // Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — 2009. — № 1. — С. 13–19.
6. Радіонова Н. В. Педагогічний потенціал філософського спілкування: історичний вимір у комунікативних структурах / Н. В. Радіонова // Наук. вісн. Серія : Філософія. — Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х. : ОБС, —2002. — Вип. 13. — С. 14–18.
7. Романенко М. І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу : наукова монографія / М. І. Романенко. — Д. : Промінь, 1998. — 131 с.

8. Клепко С. Філософія освіти в педагогічній освіті. / С. Клепко // Філософія освіти. — 2007. — № 1 (6). — С. 252–259.
9. Степаненко І. В. Життєва компетентність особистості: філософсько-антропологічний та соціокультурний виміри : монографія / І. В. Степаненко, М. Д. Степаненко. — Х. : ХДУХТ, 2011. — 220 с.
10. Толстоухов А. В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / А. В. Толстоухов — К. : ПАРАПАН, 2003 —308 с.
11. Тягло О. В. Проблема урізноманітнення демократичної освіти / О. В. Тягло // Пост-методика. — 2009. — № 4 (88). — С. 10–12.
12. Jach Frank-Rüdiger. Schulverfassung und BÜrgergesellschaft in Europa / Frank-Rüdiger Jach. — Berlin : Duncker & Humblot GmbH; Auflage, 1999. —546 s.

НОВАЯ ФИЛОСОФИЯ УЧЕБНОГО ПЛАНА В СИСТЕМЕ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сагуйченко В. В.

Предпринята попытка уточнить сущность и содержание философии учебного плана в системе современного отечественного последипломного педагогического образования. Отмечено, что современные социокультурные контексты украинского общества требуют от каждого педагогического работника, руководителя общеобразовательного учебного заведения сознательного самоусовершенствования собственной индивидуальной и профессиональной деятельности. Подчеркнуто, что новая философия образования для каждого педагога и руководителя учебного учреждения должна стать ценностно-содержательной основой учебно-воспитательной деятельности в системе отечественного последипломного педагогического образования.

Ключевые слова: последипломное педагогическое образование, философия учебного плана, самосовершенствование.

THE NEW PHILOSOPHY OF CURRICULUM IN SYSTEM OF POSTGRADUATE PEDAGOGICAL TEACHING

Saguychenko V. V.

In the article given it a shot clarification of essence and maintenance of philosophy of curriculum in the system of modern postgraduate pedagogical teaching. It is marked that the modern sociocultural contexts of Ukrainian society are required from every pedagogical worker; leader of general educational establishment of conscious self-perfection of own individual and professional activity. It is underlined that new philosophy of education for every teacher and leader of educational establishment must become valued-rich in content basis of teaching and educational activity in the system of native postgraduate pedagogical education for all subjects of educational process.

Keywords: postgraduate pedagogical teaching, philosophy of curriculum, self-perfection.

УДК 316.3

О. М. Кузь, кандидат соціологічних наук, доцент,
О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ ВІДЧУЖЕННЯ: МАРКСИЗМ VERSUS ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

Присвячено проблемі становлення соціально-філософського дискурсу відчуження. Беручи до уваги концепції відчуження Маркса, Кьєркегора та Камю, автори намагаються прояснити їх комплементарність та конотаційний потенціал.

Ключові слова: відчуження, людина, суспільство, соціальність, праця.

У попередній статті ми аналізували відомі домарксистські концепції відчуження. Тепер розглянемо концепції відчуження К. Маркса, С. Кьєркегора та А. Камю.

Метою статті є історико-філософський аналіз дискурсу відчуження задля окреслення евристичної траєкторії соціально-філософського тлумачення зазначеного концепту. **Об'єктом** дослідження постає соціально-філософський дискурс відчуження.

Вклад основного матеріалу. З пошуків реальних причин самовідчуження людини починають свій аналіз феномену відчуження основоположники марксистської філософії. Їхня критика соціальних явищ конкретного капіталістичного суспільства, заснована на великому емпіричному матеріалі, надавала конкретного характеру і дослідженню відчуження. Відмовляючись від теологічного за сутністю дослідження відчуження Гегелем, К. Маркс та Ф. Енгельс підтримують ідею Фейєрбаха, за якою про відчуження можна говорити лише як про відчуження людини. Але на відміну від Фейєрбаха вони вважали релігійне відчуження не первинним, а похідним від більш фундаментальних форм відчуження.

З аналізу цього фундаменту К. Маркс та Ф. Енгельс продовжують «справу Фейєрбаха»: «Найближче завдання філософії, що перебуває на службі історії, полягає – після того, як викрито священну подобу людського самовідчуження – у тому, щоб викрити самовідчуження в його не священних образах. Критика неба перетворюється, таким чином, на критику землі, критика релігії – на критику права, критика теології – на критику політики» [1, с. 415].

Величезною заслугою **К. Маркса** в дослідженні відчуження виявляється насамперед той факт, що він зумів показати історичну зумовленість відчуження та зміни його конкретних форм. Тут аналіз К. Маркса є свого роду узагальнюючою роботою, що увібрала в себе евристичний доробок попередніх мислителів. Різноманітність же емпіричного підґрунтя дослідження дозволила йому підійти до проблеми досить різнобічно, що помітно, як відзначається

в радянській літературі (див., напр.: [2; 3]), навіть у різноманітності термінів, вживаних К. Марксом для позначення відчуження залежно від аспекту дослідження (*Veräußerung*, *Entäußerung* та *Entfremdung*).

При дослідженні найбільш глибоких, фундаментальних процесів відчуження К. Маркс застосовував власне термін «відчуження» – «*Entfremdung*» (від «робити чужим»). І таке відчуження є найбільш фундаментальним – відчуження праці як родової сутності людини. Саме на основі економічного відчуження, за К. Марксом, через панування приватної власності вирости всі інші форми відчуження. Праця – взагалі основа людського існування, можна сказати навіть – це спосіб існування людини. Природним виявляється при такій оцінці праці тлумачення її відчуження як найбільш фундаментального. Джерелом відчуження праці К. Маркс (услід за Ф. Шіллером та ін.) називав розвиток виробництва, що при необхідності супроводжується прогресуючим поділом праці і наступною її спеціалізацією, що закономірно викликає до життя приватну власність. Ця «приватна власність виявляється, з одного боку, продуктом самовідчуження праці, а з другого боку, засобом її самовідчуження, реалізацією цього самовідчуження» [4, с. 117].

Аналізуючи в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» сутність людини, К. Маркс вкладав у поняття «родова сутність» людини насамперед саме діяльну людину, оскільки головним у життєзабезпеченні людини є діяльність з перетворення навколишнього середовища: «Саме в переробці світу людина вперше дійсно стверджує себе як родова істота. Це виробництво є її діяльне родове життя. Завдяки цьому виробництву природа виявляється її (людини) добутком та її дійсністю» [4, с. 94].

В умовах приватної власності в цьому фундаменті людського життя – і особистого, і родового – відбувається те, що суперечить людській сутності. Робітник виготовляє предмети, тим самим збільшуючи багатство інших. *Продукт праці* починає протистояти йому як якась зовнішня, «далека» йому, «не його» сила: «Предмет, вироблений працею, його продукт, протистоїть праці як якась далека істота, як сила, що не залежить від виробника» [4, с. 96]. Продукт створюється під жорстоким тиском зовнішньої необхідності – необхідності пошуків засобів до існування. Продукт стає силою «далекою та пануючою» над своїм творцем, перетворюючи останнього на свого раба.

Однак продукт праці є лише сама праця, «відображена» у певному природному матеріалі. Звідси й відчуження самого *процесу*. У цих умовах «праця є для робітника чимось зовнішнім, не належним його сутності, у тому, що він у своїй праці не стверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну й духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух... Тому робітник тільки поза працею відчуває себе самим собою, а в процесі праці він відчуває себе відірваним від самого себе. У себе він тоді, коли він не працює, а коли він працює, він уже не в себе» [4, с. 90].

Розвиток процесу відчуження праці в умовах її все більшої й більшої спеціалізації перетворює робітника на «придаток» машинного виробництва. І тут він «принижується до ролі машини», і вже не робітник застосовує засоби виробництва, а засоби виробництва застосовують робітника. Так виникає ще одна форма відчуження – відчуження від *умов* праці.

Але й на цьому не закінчується відчуження. Річ у тім, що людина, як уже зазначалося, саме в праці, у діяльності реалізує свої сутнісні сили, сутність свого Роду. Відчуження ж праці, природно, спричиняє відчуження власної сутності і сутності Роду: «Відчужена праця перевертає ці відносини таким чином, що людина саме тому, що вона є істотою свідомою, перетворює свою життєдіяльність, свою сутність лише на засіб для підтримання свого існування» [4, с. 93]. Так, в умовах відчуження *праця як сутність людського життя* із *самоцінного феномену* перетворюється на *засіб для цього життя*. І самоцінне за своєю природою та сутністю життя («платонівська» традиція) перетворюється на засіб виживання («сократівська» традиція): жити, щоб вижити.

К. Маркс іде далі за логікою відчуження. Людина, реалізуючи свою сутність у природоперетворювальній діяльності, в умовах відчуження здійснює його, саме це відчуження, отже, не тільки щодо своєї сутності, а й щодо того, у що дана сутність «вкладається» – щодо природи. Тому відчуження людини від її сутності водночас формує її відчуження й від *природи*: «...відчужена праця відчужує від людини її власне тіло, як і природу поза ним...» [4, с. 94]. Усе це, так би мовити, одна «лінія» розвитку відчуження – від предмета праці до родової сутності і природи.

Але якщо продукт праці протистоїть працівникові – людині, яка призвела його на світ, як далека сила, то кому ж він у такому разі належить? Звідси, із такої постановки питання, починається ще одна «лінія» розвитку феномену відчуження. «Якщо продукт праці, – зазначав К. Маркс, – не належить робітникові, якщо він протистоїть йому як далека сила, то це можливо, лише внаслідок того, що продукт належить іншій людині, не робітникові. Якщо діяльність робітника для нього самого є мукою, то комусь іншому вона повинна приносити насолоду і життєрадісність. Не боги й не природа, а тільки сама людина може бути цією далекою силою, що панує над людиною» [4, с. 95].

Одна людина для іншої стає чужою. Відчуження *людини від людини* починає цю другу, так би мовити, «зовнішню» лінію розвитку відчуження. Якщо в першій «лінії» відчуження розвивалося як самовідчуження людини, відчуження від власної «самості», то в цій другій «лінії» відчуження виступає як ставлення до іншого, до суспільства, як суспільні відносини.

Це відчуження, розвиваючись далі, приводить до відчуження людини від *політичних структур*, що організують те суспільство, в якому вона живе, і, зокрема, від держави – що було фактично досліджено до К. Маркса (наприклад, у Т. Гоббса, як зазначалося раніше). Далі людина відчужується від *духо-*

вного життя, від власної і загальнолюдської, родової і духовної сутності. «Політичне відчуження, – як це в позиції К. Маркса добре узагальнює німецький філософський словник, – виявилось у суперечностях між державою і націями, між особистими і суспільними інтересами. Ідеологічна форма відчуження виникла в тенденції до панування ідеології пануючих класів, духовного поневолення народних мас, у тенденціях затуманення громадських взаємозв'язків» [5, с. 139]. Але людина не хоче з цим миритися і шукає вихід із ситуації реального відчуження.

Не маючи можливості зрозуміти джерела і механізм відчуження та прагнучи все ж вирватися з-під впливу далеких і пануючих над нею сил, людина намагається знайти притулок у релігійному світі, перенести свою сутність у неземну сферу, в «потойбічне» царство волі. У процесі такого перенесення власної сутності, замислюючись у реальному житті все більше й більше про «той» світ, куди вона помістила (найчастіше несвідомо) частину самої себе, людина, на думку К. Маркса, приходять до власного духовного спустошення і фізичного занепаду. Вона втрачає реальний «поцейбічний» сенс життя, втрачає настанову на власну творчість, оскільки все своє життя ставить у залежність від милосердя іншої, вищої істоти, Бога, чийм «рабом» вона себе усвідомлює.

Подібно до того, як у праці людина відчужує себе, так і в релігії «...самостійність людської фантазії, людського мозку і людського серця впливає на індивідуум незалежно від нього самого, тобто як якась чужа діяльність, божественна чи диявольська», – зазначав К. Маркс [6, с. 563]. Аналогія з відчуженням праці проглядається й трохи раніше в тій самій роботі: «Чим більше робітник себе виснажує на роботі, тим могутнішим щодо нього стає чужий предметний світ, створюваний ним самим проти самого себе, тим біднішим стає він сам, його внутрішній світ, тим менше майна йому належить. Точно такий же стан речей і в релігії – чим більше людина вкладає в бога, тим менше залишається в ній самій» [6, с. 561].

Отже, К. Маркс виділяв такі структурні елементи (аспекти, форми) відчуження.

1. Відчуження продукту праці.
2. Відчуження процесу праці.
3. Відчуження умов праці.
4. Відчуження родової сутності людини.
5. Відчуження природи.
6. Відчуження людини від людини.
7. Відчуження від суспільно-політичних структур.
8. Відчуження від духовних цінностей.

При цьому він, досліджуючи об'єктивні основи і форми відчуження, не тільки не ігнорує, а й підкреслює так само суб'єктивні, світоглядні форми його детермінації. Йдеться не тільки про «Капітал», в якому уречевлення

громадських відносин і фетишистська свідомість аналізуються в їхній єдності, а й про рукописи 1844 р. Уже там К. Маркс, відповідаючи на запитання: «У чому ж полягає самовідчуження праці?» [4], фіксує не тільки те, що праця є для робітника чимось зовнішнім, а й те, що він і «почувається» у праці не щасливим, а нещасним, тим більше це стосується відчуження людини від людини.

Весь свій аналіз К. Маркс будував на твердженні, що праця, трудова діяльність є сутністю людини, сутністю людського роду. Саме працею людина вирізняється з-поміж усього тваринного світу [7, с. 144]. Як уже зазначалося, уводячи поняття «платонівська» і «сократівська» традиції у тлумаченні *сутності життя*, за Платоном життя людини самоцінне, тобто *цінне* не своїм результатом, як у Сократа (задоволення), а *саме по собі*, оскільки саме в ньому й полягає «сене життя» людини. Воно цінне саме по собі, додав би Аристотель, адже саме в ньому реалізується «призначення» людини – її здібності, схильності, переваги, сили тощо [8, глава II, розділ 2].

І в К. Маркса: праця – спосіб життя людини і людства, оскільки саме в ній вони знаходять можливість самореалізації. Самореалізація ця здійснюється як «опредметнення» сутнісних сил людини [6, с. 566]. Саме тут, самореалізуючись, людина зазнає найбільшої насолоди. Природно, що це «опредметнення» не є «відчуження» у власному розумінні слова. Тут К. Маркс відмовляється від гегелівської позиції ототожнення опредметнення і відчуження та доходить висновку про те, що не *будь-яке опредметнення є відчуження*. Останнє *грунтується* на опредметненні, але, крім цього, необхідні ще й специфічні умови. Відчуження відрізняється своїми, тільки йому притаманними рисами.

Визначаючи ці риси, К. Маркс фактично формулює *визначення відчуження*. В «Німецькій ідеології» ми бачимо, що *відчуження* – це «закріплення соціальної діяльності... консолідування нашого власного продукту в якусь речовинну силу, що вийшла з-під нашого контролю і панує над нами, йдучи врозріз із нашими очікуваннями та зводячи нанівець наші розрахунки...» [9, с. 32]. Інакше кажучи, феномен відчуження є тільки там, де продукт людської діяльності починає «панувати» над людиною, а панувати він починає тоді, коли людина втрачає над ним «контроль» і коли «життя» цього продукту йде врозріз із «очікуваннями» людини. Якщо ж цих умов немає, то опредметнення людських сутнісних сил не є самовідчуженням людини, а виявляється її самореалізацією, що дає насолоду [10, с. 35–36].

У результаті К. Маркс узагальнює обидві тенденції, що йдуть з Античності («платонівську» і «сократівську»), альтернативність яких стала джерелом усього наступного історико-філософського дослідження відчуження. Він фактично доходить такого висновку: *істинно людське життя* – це життя «за Платоном», де воно *самоцінне* і *становить єдино можливий спосіб життя*. Праця, опредметнення людини і є таке життя. Однак історія демонструє,

що часто це життя перетворюється на життя «за Сократом», коли воно втрачає свою самоцінність і стає лише засобом для досягнення інших цілей, що видаються «самоцінними», – заробляння засобів для примітивного виживання, максимальне збагачення, задоволення взагалі тощо. Тоді й виникає саме відчуження. Отже, завданням людства мають стати аналіз причин, що змушують людину перейти «від Платона до Сократа», і пошуки засобів подолання цих причин, аби повернутися до життя «за Платоном», здолавши відчуженість життя «за Сократом».

Таким чином, К. Маркс дав узагальнений аналіз відчуження через характеристику його основ – відчуженої праці, розкривши її об'єктивні та суб'єктивні моменти. Він чітко розмежував опредметнення і відчуження (як буде унаочнено далі, розвів навіть дещо надмірно) і жорстко пов'язав останнє із приватною власністю та поділом праці. Розглядаючи останні чинники як історично минуші, він вважав відчуження переборним, а це подолання – конститууючою рисою майбутнього комуністичного суспільства.

Одночасно з К. Марксом проблему відчуження ставив і *Серен Кьєркегор*, який спирався не на німецьку класичну філософію, не на Гегеля. Фактично засновуючи *екзистенціальну філософію*, С. Кьєркегор критикував німецьку класичну філософію і особливо Гегеля, в якого людина як індивід узагалі зникла. С. Кьєркегор продовжив напрям дослідження відчуження, що був намічений ще Б. Паскалем і сягає вчення Августина Блаженного, в якому увага чітко акцентується на об'єктивній трагічності існування людини.

Ще один представник західної філософії – *Альбер Камю* – досить яскраво розробляв іншу «лінію» розвитку проблеми в екзистенціалізмі: людина втрачає контроль над усім, що існує у світі. Вірніше, вона цей контроль не втрачає, а просто не має і не мала ніколи, оскільки світ ірраціональний. Навіть найдужче бажання пізнати більш-менш зрозуміло «поведінку» об'єктів, що його складають, не може призвести ні до чого іншого, як тільки до посилення абсурдності існування.

Кьєркегор не був помічений і оцінений за життя; його було заново «відкрито» наприкінці XIX і особливо на початку XX ст. Концепції, близькі до кьєркегорівської, почасти – під його впливом, почасти – незалежні від нього, почали розроблятися в так званій *філософській антропології* в широкому сенсі цього слова, особливо в *персоналізмі* та *екзистенціалізмі*. М. Гайдеггер, М. О. Бердяєв, пізніше К. Ясперс, Ж. П. Сартр, А. Камю та ін. – останні значною мірою під впливом К. Маркса – зробили відчужене існування предметом спеціального дослідження, фактично основним предметом філософії.

Але повернімося до хронологічно першої концепції – концепції С. Кьєркегора. Перебуваючи в руслі християнсько-богословських досліджень, що починаються ще з часів Августина Блаженного, і неодноразово говорячи про духовну близькість своїх ідей означеній релігійній традиції, Кьєркегор розробляє догмат «гріховності» людини, її споконвічної «провини», – відносно

образу світу, в який людина закинута долею та який їй далекий і ворожий. Цей первородний гріх (і як його наслідок – чужість світу) виявляється, за Кьєркегором, *абсолютним* і фактично таким, що від самого народження людини *здає трагічність всього людського життя*.

Життя просякнute трагічністю, у вигляді все більше й більше наростаючого розпачу, зріє підспудно в людській душі, спочатку може й не усвідомлюватися. Усе людство хворіє цим розпачем – це сутність людського існування. Одна з філософських робіт Кьєркегора так і називається – «Недуга на смерть» [11]. Саме розпач є тією хворобою, що призводить до смерті. Але в той же час розпач – це і є фактично людське життя: «бути *хворим до смерті* – значить не мати змоги вмерти, причому життя тут не залишає жодної надії, і ця безнадійність є відсутність останньої надії». І далі: «На відміну від розхожої думки, начебто від розпачу помирають і сам він припиняється з фізичною смертю, головне його катування полягає в тому, що не можеш померти, як то ніби в агонії вмираючий боровся зі смертю і не міг умерти» [11, с. 371]. «Розпач же нестерпний. Це вічна мука, як наслідок вічного гріха, це і є гріх» [11, с. 376].

Причому повсякденна думка уявляє собі справу так, що розпач – це досить рідкісне явище. Але, зазначає Кьєркегор, насправді він загальний та універсальний. Це хрест кожної людини – байдуже, усвідомлює вона це чи ні. Рано чи пізно людина однаково зрозуміє (або відчує), наскільки розпачливо трагічне її життя. Цей далекий світ *змушує* людину осягнути дану ситуацію, незважаючи на її можливі мужність, стійкість, сміливість тощо.

С. Кьєркегор пропонує образ людської долі: «Сміливець кидається назустріч небезпеці, ризик якої може залежати від різних чинників; але якщо ризик все-таки настає, він упадає у розпач і здається» [11, с. 389]. Якщо ж ризик не настає або людина його уникає, вона може отримати нехай навіть усі блага цього матеріального світу, але *вона втрачає себе, своє «Я»* [11, с. 385], а це – гірша з небезпек, адже не бути собою – це знову ж розпач, [11, с. 381, 383]. Який же вихід з такого безвихідного становища? Звичайно, для релігійного мислителя – у вірі: «...протилежне розпачеві – віра» [11, с. 397], і кількома сторінками потому філософ підтверджує це посиланням на авторитет Біблії, де апостол Павло говорить досить прямо: «А все, що не за вірою, гріх» [11, с. 424]. Віруючого рятує від загибелі саме його віра в те, що для Бога все можливе, а вірити у свою загибель неможливо [11, с. 389].

Віруючий, пізнавши свій розпач, його причину, пройшовши всі його щаблі – і розпач від чужості зовнішнього світу, і розпач від обмеженості власного «Я» – фактично «стрімголов» кидається до Бога, віддаючись йому повністю, осягаючи свою спорідненість з ним, своє духовне призначення, знаходить сенс життя. Сенс – з великої літери, що рятує його від справжньої, тобто духовної, смерті, охороняє від саморозпаду чи руйнування його «Я», і надаючи йому як абсолютного «опертя», гаранта від розпачу і Метя існування – Бога.

Кьєркегор тут навіть солідаризується з «язичником» Сократом: грішити – «значить, не знати» [11, с. 429].

Тому шлях пізнання миру – це можливий шлях порятунку, знаходження «контролю» над світом («продуктом» – за К. Марксом), зняття його чужості. Але й для пізнання потрібна хоча б якась частка віри, хоча б схильність до неї, хоча б неусвідомлене, інтуїтивне, але – слідування (і прагнення слідувати) Заповідям. На жаль, за Кьєркегором, це надзвичайно важкий шлях, воістину (а не на думку обивателів) стійких і мужніх людей, яких в історії надзвичайно мало [11, с. 409]. Тому більшість людей приречені жити у гріхові розпачу, як би не здавалося, що вони задоволені своїм, так би мовити, матеріальним благополуччям.

Розглядаючи сутність відчуження людини як її *відчуженість від Бога*, С. Кьєркегор шукає вихід із цього відчуження. Він бачить вихід у християнстві, при цьому зазначаючи, що це доля обраних. Доля всіх інших – розпач. Далі, продовжуючи цю лінію, *Карл Ясперс* підсилює останнє твердження, наводячи як аргумент посилення на християнські авторитети. «Апостол Павло і Августин розуміли неможливість того, аби праведна людина була істинно праведною. Але чому ж?» – І роз'яснює: «Якщо вона чинить праведно, вона має знати, що чинить праведно; але це знання вже є самовдоволення, а тим самим і зарозумілість» [12, с. 445], тобто гріх. Гріх же, за Кьєркегором, – це розпач. Таким чином, і у вірі, за К. Ясперсом, остаточне подолання відчуження неможливе.

Але якщо так, і світ настільки сильно йде «врозріз» із людськими очікуваннями, то, можливо, шлях не віри, а *знання, пізнання світу* поставить його під «контроль» людини? Це аналізує *А. Камю*, для якого найсерйозніша філософська проблема – не Бог і не матерія, не якесь ще загальніше й універсальне «утворення», а *проблема самогубства* [13, с. 24]. «Покінчити із собою – виходить, зізнатися, що життя скінчене, що воно зробилося незрозумілим» [13, с. 26]. Світ, за А. Камю, абсурдний настільки, що фактично перед кожною людиною ставить проблему самогубства – перед кимось гостріше, перед кимось більш «м'яко». Ця абсурдність буття доводить людину до такого розпачливого становища через свою незрозумілість, втрату над буттям людського контролю, контролю людини над своєю долею. А саме в цьому контролі, за А. Камю, міститься взагалі-то людське щастя. Якщо і є особиста доля, то це аж ніяк не визначене зверху, або, у крайньому разі, приречення зводиться до того, як про нього судить сама людина: воно фатальне й гідне презирства. В іншому вона усвідомлює себе володарем своїх днів.

«У невблаганну мить, коли людина обертається й кидає оком на прожите життя, Сізіф, повернувшись до каменя, споглядає нескладну послідовність дій, що стала його долею. Вона була створена ним самим, з'єднана в єдине ціле його пам'яттю і скріплена смертю... сліпий продовжує шлях. І знову скочується камінь» [13, с. 92]. Сізіф – це символ щасливої людини. Бог – це

сумнівна сутність. Людині не має, на що й на кого розраховувати, крім самої себе. Вона *сама* має *осягнути істину буття і створити власну долю*. Але щоб зрозуміти світ, людина повинна його олюднити, накласти на світ свою «печатку» [13, с. 30]. Тільки тоді світ можна пізнати – і, отже, досягти щастя: «Для мене немає щастя, якщо я його не знаю» [13, с. 34].

Саме в цьому «накладанні печатки» світ знаходить якийсь сенс, а отже, з'являється й можливість пізнання сенсу. Сам по собі світ безглуздий, вірніше, *без людини проблема сенсу навіть не стоїть*. Звідси й уся *абсурдна* сутність буття, тобто *такої сильної відчуженості* людини від світу, що доводить її до самогубства. Безглуздість світу і гостре бажання щастя (тобто його пізнання) породжують у своєму зіткненні Абсурд: «Я кажу, – пише А. Камю, – що світ абсурдний, але це сказано надто поспішно. Самий по собі світ простий і нерозумний, і це все, що про нього можна сказати. Абсурдним є зіткнення між ірраціональністю і несамовитим бажанням ясності» [13, с. 32].

Виходить зачароване коло: світ без його «олюднення» є ірраціональним, людина, прагнучи щастя, намагається його олюднити, надає йому свого власного сенсу, потім його ж пізнає, оскільки більше там ніякого сенсу немає й пізнавати нічого, але непередбачені удари долі (ірраціонального світу) приводять людину до визнання абсурдності власного життя. І це тотальне відчуження самотньої свідомості ставить нерозв'язні проблеми, які найбільш логічно «розв'язати» у самогубстві. *Самогубство – це безжальна логічність*, це панування безпристрасного (або безстрашного) розуму, яких неможливо уникнути, якщо бажаєш бути мужнім і пройти цей шлях до кінця – у прямому і переносному значенні.

Єдине, що виправдовує існування людини – її тілесність, фізична організація, яка також є «частиною світу», а отже, так само ірраціональна. Вона «бунтує», змушуючи бунтувати «усю» людину, ставлячи перед нею різні безглузді цілі: «Повсталий жадає не стільки самого життя, скільки сенсу життя. Він не приймає тих наслідків, які спричиняє смерть. Якщо всьому приходиться кінець, якщо ніщо не знаходить виправдання, то все, що вмирає, позбавлене сенсу» [13, с. 195]. А для атеїстично налаштованого мислителя безсмертя – дуже проблематична річ. Унаслідок цього людська плоть, що бунтує, своєю незв'язною долею підсилює відчуження буття, самотність людини, незважаючи навіть на зовсім необґрунтовану «плотську» гординю: усе це зроблене мною!

Втративши опертя і сенс у Богові, як це було в Кьеркегора, людина А. Камю виявляється дійсно приреченим самітником, який знає, що його «завтрашній день» несе смерть і що його краще було б зректися [13, с. 30]. Проте цей одинак примушений до пори існувати, рухомий своєю плоттю, що бунтує. Результат двоїстий: або безжальна логіка думки – і самогубство, або абсурдний бунт плоті і безглуздий пошук *виправдання* цього *бунту*. І те й інше – ледве не крайній вираз чужості людини тому світові, в якому вона живе

і який олюдноє. В остаточному підсумку *це вираз крайнього відчуження людини від самої себе*. Вищий ступінь самовідчуження людини – її життя. Але смерть – те ж саме.

Висновки. Проблема відчуження протягом історії філософської думки була предметом пильної уваги багатьох видатних мислителів. Вона видозмінювалась від фіксації окремих форм відчуження (Руссо, Гоббс, Фейербах та ін.) до аналізу відчуження в його загальній формі і розкриття його об'єктивної основи, що полягає в характері праці (К. Маркс). Ще раз наголосимо на тому, що К. Маркс проаналізував відчуження і самовідчуження людини як в об'єктивній сфері, так і в суб'єктивному його заломленні. Він уважав, що в об'єктивному світі відчуження переборне та його подолання призведе до зникнення всіх конкретних форм відчуження як в об'єктивній, так і в суб'єктивній сфері. У ХХ ст. трагізм людського існування, що зумовив кризу раціоналізму, підштовхнув до більш конкретного аналізу життєвої долі індивіда у відчуженому світі. Більшість немарксистських дослідників пов'язують відчуження і само-відчуження людини із самою її природою та вважають їх непереборними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Критике гегелевской философии права. Введение / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – С. 414–429.
2. Огурцов А. П. Отчуждение и человек / А. П. Огурцов // Человек, творчество, наука : сб. науч. труд. – М.: Наука, 1967. – С. 41–82.
3. Ойзерман Т. Н. Проблема отчуждения в ранних трудах К. Маркса / Т. Н. Ойзерман // Марксистская и буржуазная социология сегодня. – М.: Наука, 1984. – 478 с.
4. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1974. – Т. 42. – С. 41–174.
5. Eisler R. Worterbuh der philosophischen Begrife / R. Eisler. – Berlin, 1929.
6. Маркс К. Из ранних произведений / К. Маркс ; пер. с нем. – М.: Госполитиздат, 1956. – 612 с.
7. Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 20. – С. 339–626.
8. Ноговицын О. М. Ступени свободы. Логико-исторический анализ категории свободы / О. М. Ноговицын. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 217 с.
9. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7–544.
10. Межуев В. Идея всемирной истории в учении Карла Маркса / В. Межуев // Логос. – 2011. – № 2 (81). – С. 3–36.
11. Кьеркегор С. Болезнь к смерти / С. Кьеркегор // Этическая мысль: научно-публицистические чтения / редкол.: А. А. Гусейнов и др. – М.: Политиздат, 1990. – С. 361–470.
12. Ясперс К. Философская вера / К. Ясперс // К. Ясперс. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 420 – 508.
13. Камю А. Миф о Сизифе. Бунтующий человек / А. Камю ; пер. с франц. – Мн.: Попурри, 2000. – 544 с.

СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО ДИСКУРСА ОТЧУЖДЕНИЯ: МАРКСИЗМ VERSUS ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ

Кузь О. Н., Сахань Е. Н.

Посвящено проблеме становления социально-философского дискурса отчуждения. Рассматривая концепции отчуждения Маркса, Кьеркегора и Камю, авторы пытаются прояснить их комплементарность и коннотационный потенциал.

Ключевые слова: отчуждение, человек, общество, социальность, труд.

BECOMING A SOCIAL-PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF ALIENATION: MARXISM VERSUS EXISTENTIALISM

Kuz O. M., Sakhan O. M.

The article is devoted to the formation of social and philosophical discourse of alienation. Considering the well-known concepts of alienation by Marx, Kierkegaard and Camus, the authors attempt to clarify their complementarity and potential of connotations.

Keywords: alienation, man, society, sociality, work.

УДК 305-055.2:004

*Г. П. Ковальова, кандидат культурології, старший викладач,
В. О. Даніл'ян, кандидат філософських наук, доцент*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖІНОЧОЇ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ МЕДІА-ПРОСТОРІ

Виявлено причини та розглянуто особливості трансформації жіночої гендерної ідентичності в сучасному медіа-просторі. Проаналізовано варіативність образу жінки в сучасних мас-медіа.

Ключові слова: гендерна ідентичність, гендерні стереотипи, медіа-культура, медіа-простір, мас-медіа.

Актуальність проблеми. На межі ХХ–ХХІ ст. світове співтовариство переживає грандіозні зміни у багатьох сферах життєдіяльності, масштабну трансформацію традиційних ціннісних систем та етичних ідеалів. Процеси глобалізації і формування медіа-культури, характерні для сучасної цивілізації, визначили становлення нового постіндустріального типу суспільства, якому притаманне впровадження інформаційних і комунікативних технологій в усі сфери громадського життя і, відповідно зміна ціннісних пріоритетів та світоглядних основ людини.

Трансформація, що відбулася, вплинула на гендерні уявлення та взаємини чоловіків і жінок, а також у цілому на стан інституту сім'ї. Зовсім нового змісту набувають уявлення про жіночність і жінку, її роль і становище в сучасному суспільстві. У медіа-просторі все очевидніше й масштабніше помітна трансформація традиційного образу жінки.

В українському суспільстві жінка завжди виконувала певну роль – була охоронницею традиційної культури і цінностей. Образу жінки, більшою мірою жінки-матері, в суспільній свідомості належало особливе місце, він вплинув на формування системи цінностей, притаманної українському суспільству, а також відіграв важливу роль у процесі формування української національної самосвідомості.

Однак нині активність інформаційних процесів у суспільстві настільки висока, що підпорядковує собі традиційні елементи і цінності високої культури, які значно трансформуються під впливом і повсюдним поширенням масової культури. У процесі глобальної трансформації гендерні ролі українців значно змінилися, породивши цілий комплекс серйозних суперечностей, змішавши традиційні гендерні уявлення з новими і викликавши хвилю неоднозначних оцінок. Під впливом медійних технологій трансформується сформований в українській культурі образ жінки, що природно **актуалізує проблему** її ідентифікації в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика вивчення впливу медіа-середовища на формування гендерної ідентичності і гендерних стереотипів перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, серед яких: М. Віттіг, Ю. Кристева, Ф. Джемісон, А. Жичкіна, О. Вороніна, І. Жеребкіна, О. Мітіна, Н. Юдіна, А. Кириліна, Н. Римашевська, П. Шеленберг, С. Баклушинський, Е. Белінська, І. Тартаковська та ін. Гендерна специфіка інформаційної взаємодії в нових медіа розглядалася в працях Ю. Альшиної, А. Волович, І. Сидорської, К. Афанасьєва, О. Баксанського, Л. Землянової, Д. Іванова, В. Петрова, Д. Репкіна, Е. Белінської та ін.

Однак слід указати на незначну кількість філософських і культурологічних досліджень, присвячених гендерній проблематиці в сучасній медіа-культурі, що позначається на недостатньо високому рівні розкриття певних соціально значущих проблем і понять у цій галузі науки. Культурфілософська рефлексія щодо трансформації онтологічних понять ідентичності в контексті міждисциплінарного дискурсу медіа-культури вбачається можливою в межах нової дослідницької дисципліни – медіа-філософії, що передбачає **мету** статті: виявлення причин і особливостей змін жіночої гендерної ідентичності в сучасному медіапросторі.

Вклад основного матеріалу. Процес трансформації ідентичності сучасної жінки є одним із наслідків цивілізаційних змін, серед яких формування медіа-культури відіграє значну роль. Тільки на перший погляд медіа-культура і гендер – неблизькі предметні сфери. За існуючої розмаїтості каналів кому-

нікації гендер стає цікавим об'єктом дослідження. Засоби масової інформації стрімко перетворюються на реальну владу в політичній, соціальній та духовній сферах. Маючи специфічні можливості впливу, медіа впливають на суспільну думку і особистісний світогляд, а завдяки своїй загальності і всеохопленню здатні формувати вигляд кожного нового покоління. Доступ до нових медіа – Інтернету, стільникового та мобільного зв'язку, як і до традиційних медіа – телебачення, радіо, друкованих видань, опанування багатьох високих технологій, розширює життєвий простір жінки, надає вибір для її творчої і особистісної реалізації вже в новому медіа-просторі, а отже, надає простір для нових ідентифікацій. Однак зростання впливу і можливостей медіа-середовища збільшує і так уже ускладнений кризовим станом сучасного суспільства процес формування соціокультурної і гендерної ідентичності жінки.

Водночас існують декілька підходів у вивченні гендера, які узагальнила О. Вороніна: соціально-демографічна категорія, соціальна конструкція, суб'єктивність, ідеологічний конструкт, мережа, технологія та культурна метафора. У зарубіжному та вітчизняному гендерному дослідженні зустрічається теорія соціального конструювання, розуміння гендера як стратифікаційної категорії, пов'язаної з іншими стратифікаційними категоріями, та інтерпретація гендера як культурної метафори [1].

Гендер є соціально-рольовим статусом, який визначає соціальну стать людини. У свою чергу гендерна ідентичність є базовою структурою соціальної ідентичності особистості, що характеризує індивіда з погляду його належності до чоловічої або жіночої групи. Фактично це самоідентифікація індивіда з тим чи іншим гендером, внутрішнє самовідчуття як чоловіка, жінки або когось проміжного (бігендерне самовідчуття).

Традиційна точка зору полягає у тому, що гендерна ідентичність є біологічною, закладеною в кожній людині з народження, і не є предметом вибору, не підлягає вихованню. Водночас не можна заперечувати – гендерна ідентичність формується під впливом соціальних чинників, виховання і середовища: «Гендер – стать, узята як соціальне явище. Анатомічна стать ставиться до соціальної статі як можливість до дійсності, або ймовірність до фактичного стану справ. Чоловік і жінка стають самі собою – тобто чоловіком та жінкою – тільки в суспільстві, у процесі гендерної соціалізації» [2].

Знаходження ідентичності загострено всією соціокультурною ситуацією, що склалася в сучасному суспільстві. Водночас змінюються як світ, так і способи бачення і відчуття в ньому. Все більше суспільство і люди в ньому характеризуються плюралістичністю та фрагментарністю, новим способом існування в сучасному суспільстві, що приводить до трансформації ідентичності. Відсутність лінійності і впорядкування, з яким люди могли ідентифікувати себе, сприяє пошукові нових смислів, що виконують умову стабільності і мінливості одночасно [3].

На думку Е. Гідденса, ідентичність – не закінчений процес, оскільки вона повинна постійно відтворюватися і трансформуватися, забезпечуючи адек-

ватність існування [4]. Пошук ідентичності має на увазі пошук тотожності з кимось, чимось, із самим собою і є перманентним, людина постійно самоідентифікується.

Формування ідентичності визначається двома чинниками: біологічною основою, з якою людина народжується, або первинною ідентичністю, і соціокультурною надбудовою, ситуаціями міжособистісної взаємодії зі значущими об'єктами впродовж усього життя. Психолого-біологічні і соціокультурні чинники мають певну варіативність. У конструюванні гендерної ідентичності базисом є біологічна константа, яка визначає фізіологічне, психологічне та соціальне функціонування. До соціально мінливих чинників конструювання гендерної ідентичності у першу чергу належать соціальна динаміка, що зросла, диференціація способу життя та соціалізації, поділ праці, владні відносини, плюралізм уявлень про те, яким повинні бути жінки і чоловіки, множинність контактів і можливостей для самореалізації, соціокультурні норми. Трансформація гендерної ідентичності безпосередньо пов'язана з «кризою звичного гендерного порядку і традиційної маскуліної ідеології, яка перестала відповідати соціально-економічним умовам, що змінилися, і створює соціально-психологічні труднощі як для жінок, так і для самих чоловіків» [5, с. 440].

Аналіз впливу медіа на процеси трансформації жіночої гендерної ідентичності виявляє певні проблеми, серед яких найважливіше місце належить дискурсу влади і формуванню соціокультурних стереотипів відносно жінки. Приймаючи тезу про те, що «природа медіа розкривається не в опосередкуванні спілкування, а у виробництві нової реальності» [6, с. 22], надто важливо осмислити цю нову виникаючу медіа-реальність на предмет «інтервенції влади», що припускає ставлення чоловіка-суб'єкта до жінки як об'єкта, який є по суті проекцією реальної дійсності на реалії медіа-простору.

Аналіз ключових аспектів проектів ідентичності в медіа-середовищі свідчить про те, що переважним підходом у практиці жіночих репрезентацій залишається біологічно-детермінований підхід, відповідно до якого в просторі, опосередкованому медіа, жіноча ідентичність зберігає свої характеристики згідно з гендерними стереотипами, що відповідає традиційній практиці репрезентації жінки як об'єкта.

В ідентифікації і самоідентифікації людини величезну роль відіграють тілесність, сексуальність, материнство та батьківство, культурні стандарти та гендерні норми [3]. Крім того, до ключових елементів культури належать еталонні образи чоловіка та жінки, які визначають статеву ідентифікацію кожного покоління.

Основа гендерної самоідентифікації сучасної жінки – тілесні зміни. На думку Б. Килишбаєвої, на рівні тілесності самоідентифікаційними межами є відчуження від власного тіла і прагнення всіма доступними «способами підігнати» його під установлені в суспільстві тілесні стандарти та повне при-

йняття свого тіла як ствердження себе, своєї особистості [3]. Сучасний феміністський дискурс виділяє три гендерно сконструйовані способи ставлення до тілесності жінки в медіа-культурі – відчуження від тіла, нормування і подвійність тіла. Відчуження від тіла визначає жіночу самоідентифікацію, виявляючись у культурі чистоти тіла, мовному табуванні жіночих тілесних виявів та інтеріорізованому жіночому погляді Іншого. Тілесне самонормування має на увазі вимогливість стосовно себе, «роблення», конструювання свого тіла. Подвійність тілесності полягає у тому, що тіло «розбивається» на дві зони – особа і тіло, тобто все інше. Відчуження від свого тіла, тілесне самонормування і подвійність тілесності загострюються за допомогою ЗМІ, стандартів молодості, краси та стрункої фігури.

У продукування гендерної ідентичності все активніше втручаються традиційні і нові медіа, які створюють образи гендерного світу і символіку, що однозначно належить тій або іншій статі. Як відомо, у сучасній культурі підвищується значущість візуального компонента, що привело до виділення такого нового феномену, як візуальна культура. При цьому основний у сучасній візуальній культурі – саме жіночий образ, що є естетичним об'єктом та носієм культурної семантики і виконує різні економічні, соціальні, політичні та інші функції. Жіночі образи, представлені в медіа, не тільки відображають, а й формують соціальну реальність. Як відзначає К. Уоллерстайн, сучасна реклама демонструє нам «ідеали жіночності, які необхідно наслідувати» [7, с. 117], однак які у свою чергу є недосяжними, як, наприклад, «героїнова» худорба Кейт Мосс, що була іконою моди 1990-х років. Деякі автори порівнюють сучасну боротьбу із «зайвою вагою» з ритуальною деформацією ступнів у китайських жінок. Так, А. Лебсак-Клейман підкреслює, що прагнення жінок відповідати цим стандартам зумовлене тим, що «сильне і дисципліноване тіло без єдиного грама зайвої ваги – тріумф і символ нашої влади над спокусою надспоживання» [8, с. 165]. Жінки сприймають ці стандарти як приписи для досягнення успіху в сучасному соціумі. Образ тіла, що демонструють мас-медіа, стає індивідуальною метою людини; найчастіше це прагнення досягти якогось еталонного образу приводить до невдоволення своїм зовнішнім виглядом. Деякі дослідження наочно демонструють, що жінки всіх століть зазнають утиску від стандартів жіночої краси, представлених у медіа-продуктах [9, с. 165]. Під впливом образів мас-медіа у жінок виникає незадоволеність від своєї ваги і фігури, формується негативне сприйняття свого тіла. Усе більше жінок, потрапивши під вплив модних еталонів жіночої краси, перестають поважати власні зовнішні достоїнства і тим більше забувають про свій внутрішній світ.

Крім того, візуальний образ жінки, представлений медіа, все більше підлягає «сексуалізації» або навіть «порнофіціюванню» – саме такого висновку дійшли соціологи з Університету Буффало. Учені проаналізували обкладинки популярного журналу Rolling Stone з 1967 по 2009 р., аби виміряти ступінь

сексуалізації чоловіків і жінок у ЗМІ. Для цього їм довелося переглянути більше 1000 зображень чоловіків та жінок за 43 роки, що дозволило їм дійти висновку про те, що популярні медіа зображують жінок як готових і доступних для сексу. На думку керівника дослідження професора Е. Хаттона, це демонструє радикальне звуження уявлення медіа про жінок – із просто сексуальних вони перетворюються на пасивний об'єкт, з яким можна мати секс [10]. Примітним є вибір видання – воно не присвячене сексу, а висвітлює питання політики, музики, кіно, ТБ та поточних подій у світі.

Дослідники встановили, що репрезентація чоловіків і жінок у ЗМІ стала більш сексуальною, однак жінки в цьому аспекті разюче обігнали чоловіків. Виявилось, що в 60-х роках ХХ ст. тільки 11 % чоловіків і 44 % жінок на обкладинках журналу були сексуалізованими; на початку ХХІ ст. – 17 % чоловіків і 83 % жінок, причому «гіперсексуальних зображень» виявилось в 10 разів більше [10].

Трансформується й сама жіноча сексуальність. До теорії М. Фуко сексуальність розглядалася із позасоціальної позиції, як біологічна даність без соціокультурного впливу. М. Фуко, аналізуючи в «Історії сексуальності» історичні механізми суб'єктивації особистості за допомогою сексуальності, вказав на зв'язок влади, насильства, знання та сексуальності. Сексуальність, за М. Фуко – не біологічний вияв, а соціальний конструкт, пов'язаний зі зміною втримування самої влади, знання як вияву влади. Сексуальність індивіда має перебувати під контролем суспільства через різні дискурсивні практики, за допомогою оцінювання і самооцінювання, тобто соціальної норми [11]. Нормою сексуальності в сучасному суспільстві є гетеросексуальність і фалоцентристськи організоване задоволення. Ця норма зазнає серйозної критики феміністських теоретиків, які стверджують, що жіноче сексуальне бажання є автономним, а не походить від чоловічого: сексуальне задоволення множинне і засноване на принципі розбіжності, а не тотожності [3].

Розширення прав жінок, доступність контрацептивів, індустріалізація привели до «раціоналізації» і «демократизації» сексуальності. А. Бежен вважає, що «сексуальність раціоналізується завдяки процесам фіналізації – сексуальна активність характеризується за результатом, частіше отриманням задоволення; декантації – зміни ментальності до легітимації прагнення сексуального задоволення поза залежністю від почуттів, інститутів та функцій; технізації – коли задоволення є результатом продуманого бажання і контролю за процесом; професіоналізації – виникнення експертів із сексуальної техніки; бухгалтеризації – обліку сексуального задоволення» [12].

Зазначені процеси сприяли перегляду ідей нормальності і девіації в сексуальності, відтепер гомосексуалізм не розглядається як патологія. Саме по собі це явище підтвердило ідею про соціальне конструювання статі. На думку М. Фуко, сексуальність є потужним засобом соціального контролю через інститут сім'ї, де формуються погляди дитини та її/його гендерна і статева

ідентичність. На сексуальну ж ідентичність сильніше впливають однолітки, ЗМІ, оскільки сексуальність у сім'ї є табуованою сферою [3].

У процесі ідентифікації важливу роль відіграють «значущі інші», інтерпретація їхніх реакцій і гендерне нормування. Відносини, що визначають самоідентифікацію, пов'язані у першу чергу з однолітками. Вплив однолітків обох статей відбувається через декларацію «ширих» гендерних норм, котрі сприймаються як відправна точка оцінювання світу, інших і себе. Гендерна норма стає цінністю і має безліч варіантів інтерпретації. Напрямом і тлом інтерпретації є гендерний ідеал. Критерій вибору гендерного ідеалу – соціальна і особистісна успішність зразка. Таким чином, сексуальність, що формується, представлена здебільшого сексуальним бажанням, піддається жорсткому соціальному нормуванню.

Моделі соціально схвалюваної гендерної поведінки впроваджуються у повсякденні практики безліччю способів, але найефективнішими є засоби медіа. Найчастіше гендерні ролі не відображають справжніх реалій нашого життя, але конструюють ідеалізований образ жіночності та мужності. Люди закріплюють ці образи як стандарти і орієнтуються на них, аби оцінити свою «красу» та «успіх». Культ споживання, консьюмеризм масової культури є засобами створення гендерної ідентичності.

Потужний транслятор ідеальних гендерних ролей – реклама, де можна виділити первинні і вторинні рекламні дискурси. Згідно з М. Фуко пропозиція про товари і послуги становить «первинний дискурс» реклами, а уявлення про суспільство, взаємини в ньому – «вторинний». Саме її вторинний дискурс відсилає до інших значеннєвих кодів, інших, не явних, не видимих, але ієрархій, що має першорядне значення. У первинному дискурсі може йтися, наприклад, про те, наскільки чисто пере той чи інший порошок, як прекрасно працює нова кухонна техніка тощо. А вторинний дискурс інформує про те, хто пере (повинен прати) порошком, готує (повинен готувати) їжу, приймає (повинен приймати) рішення і як треба поводитися, аби бути успішним у житті. Рекламодавці підспудно повідомляють, чого від людини очікують оточуючі в більш-менш типовій ситуації, якими повинні бути її дії, версія соціального світу, взаємин у ньому.

Таким чином, мас-медіа пропонують певну систему цінностей, спосіб життя, що часто не вписується в традиційні статеворольові моделі поведінки і підспудно руйнують їх, а разом з ними й усю традиційну систему самоідентифікації людини. Ступінь довіри медійних персонажів є досить високим і дозволяє ідентифікувати себе з ними.

Репрезентації нормативного зразка жіночності в медіа еkleктичні і суперечливі. Можна виділити такі образи жінок, трансльовані традиційними і новими медіа.

«Гарна жінка, жінка-модель». Цей зразок жіночності формується за допомогою вербальної і візуальної інформації. До вербальної належать мате-

ріали, присвячені технологіям краси (системи омолодження організму, рекомендації з правильної організації харчування, вправи, фітнес та ін.).

«Ділова жінка, жінка-професіонал». Цей образ тиражується «опосередковано», через біографічні матеріали та інтерв'ю з відомими жінками. Слід відзначити, що у більшості випадків професійна діяльність жінок належить до так званого «жіночого бізнесу» (модельне агентство, салон краси, бутик та ін.).

«Щаслива жінка». Цей нормативний гендерний зразок представлений головним чином у сфері любовних стосунків. Образ жінки, щасливої в особистому житті, формується за допомогою текстів, в яких йдеться про щасливу любов, гармонічні сімейні стосунки [13].

«Секс-символ». Частково цей зразок перегукується з образом «гарної» і «щасливої» жінки, однак, крім краси, стильності, елегантності, цей типаж містить сексапільність. Візуальні складові образу акцентує сексуальність жіночого тіла, яка представляє його як об'єкт сексуального бажання. Вони формують у свідомості людей моделі поведінки жінок та їхніх образів, які часто з'являються в перекрученому вигляді і підсилюють кризу ідентичності.

Нові образи «секс-символу» і «ділової жінки» поширені в сучасній культурі, впливають на гендерну і сексуальну культуру жінки, сприйняття її місця та ролі в суспільстві. Нині вони виконують гедоністичну функцію і використовуються в комерційних цілях, але при цьому часто сприяють руйнуванню традиційних сімейних і духовно-моральних цінностей, втраті ціннісних орієнтирів та ідеології, а також дезорієнтації в культурному просторі. Так, традиційну жіночу доброту змінюють агресивність і нетерпимість, м'якість та широсердність – твердість і самовпевненість, на зміну скромності, цнотливості і жіночності приходять егоїзм, жадібність, честолюбство [14]. Усе більше значення набувають фізична краса жінки та матеріальні цінності.

«Дружина-мати» – саме цей образ жінки найбільш біологічно детермінований. Його гендерні репрезентації пов'язані головним чином з родиною, доглядом і вихованням дітей, хатньою роботою. Але часто діти і хатні справи у медійних виданнях представлені тільки як частина образу жіночності. Хатня праця подається в них радше як прикраса будинку (статті дизайнерів, флористів та ін.), готування їжі – не рутинна, а можливість творчої самореалізації для «справжньої» жінки [13].

Дослідження гендерних відносин засобами медіа свідчать про те, що їхня роль у формуванні гендерної ідентичності є дуже значущою, більш того, вона підсилюється в інформаційному суспільстві. Сформована ситуація становить найбільшу небезпеку для молодого покоління, якому складніше ідентифікувати себе з тими чи іншими статевими ролями, оскільки ціннісно-нормативна і духовно-моральна системи підлітків перебувають у стадії формування і можуть перекручуватися під впливом тих «зразків», які свідомо чи несвідомо нав'язують засоби масової інформації.

Особливістю сучасного світу є, як відзначає З. Бауман, уразливість і ненадійність сучасних умов життя. За таких умов пошуки особистістю своєї іден-

тичності стають найактуальнішою вимогою виживання і адаптації до цього світу, що стрімко змінюється. Постійно намагаючись пристосуватися до цих змін, дівчинка, дівчина, жінка відчуває потребу постійно вибудовувати свою ідентичність, відновлювати відчуття свого «Я». Але знаходження ідентичності не є закінченим процесом, ідентичність ніколи не досягає своєї завершеності і триває впродовж усього життя. Зміна соціокультурних умов існування особистості, нових технологій, що нівелюють природні статеві розбіжності, сприяє постійній трансформації і необхідності формування нової ідентичності.

Роль медіа, як традиційних, так і нових, у цьому процесі дуже неоднозначна. З одного боку, вони розкривають перед жінкою широкі можливості залучення до світової інформаційної картини і розширюють поле альтернативних репрезентацій жіночої ідентичності. Виникають гнучкіші і множинніші альтернативні варіанти репрезентації жіночого начала. З другого боку, наявна здатність медіа конструювати нову фрагментарну реальність, часом дуже далеку від щирої, створюючи ілюзію участі і причетності до подій і явищ у світі та суспільстві. Це приводить до того, що людина починає міфологічно, за Г. Маклюеном, сприймати світ. Але міф здатний і збагатити духовний світ людини, і зруйнувати його.

Через засоби масової комунікації індивід переймається ілюзією власної освіченості і винятковості. Фрагментарність пропонованої реальності породжує «клаптеву» і нестійку ідентичність. «Якщо до середини ХХ століття ще можна було говорити про якусь гендерну «моноідентичність», хоча й досить умовно, то нині – про «поліідентичність», але «поліідентичність» досить нестійку, «клаптеву». Втрата стабільності, стабільності буття – діагноз нашого часу. Нині вже не можна залишатися таким, яким ти був учора, а завтра принесе тобі нові зміни, до яких ти, можливо, ще не готовий» [14]. Особистісні ускладнення, що виникають при цьому, можуть привести до кризи ідентичності, втрати себе. Тому основною функцією ідентичності є адаптація до сучасного світу в найширшому сенсі слова. Як результат можна побачити розвиток маскулінних якостей у багатьох жінок і фемінних у чоловіків. Такі зміни глобальні, вони відбуваються на різних рівнях соціальної організації, де головним принципом є взаємозалежність. Таким чином, трансформація жіночої гендерної ідентичності під впливом медіа містить адаптивні можливості до умов, що змінюються, і варіативність норм, але несе в собі небезпеку розмивання традиційних уявлень про жінку і жіноче начало.

Висновки. Подальший гармонійний розвиток сучасного українського суспільства, усіх соціальних інститутів і кожної особистості неможливий без розв'язання цілого комплексу проблем. Необхідна продумана державна політика, спрямована на зміцнення інституту сім'ї, відродження і збереження традиційних духовно-моральних, сімейних цінностей та духовних універсалій, на яких повинна ґрунтуватися і діяльність засобів масової інформації. Потрібне проведення комплексних досліджень у сфері філософії гендера, що

сприятиме пошукові нових форм культурної ідентифікації і тим самим знімає гостроту антропологічної кризи та кризи ідентичності.

Медіа можуть конструктивно впливати на формування соціального статусу сучасної української жінки відповідно до нових історичних умов і вікових традицій нашої країни, а також сприяти створенню в продуктах медіакультури її ідеального і цільного образу. Розумний синтез, баланс та взаємодоповнення традиційних образів, моделей поведінки, відносин і нових форм самовираження повинні стати виходом із кризи ідентичності.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронина О. А. Теоретико-методологические основы тендерных исследований: Теория и методология тендерных исследований / О. А. Воронина ; под общ. ред. О. А. Ворониной. – М. : МЦГИ-МФФ, 2001. – С. 13–106.
2. Дугин А. Социология пола // Структурная социология : курс лекций [Электронный ресурс] / А. Дугин – Режим доступа: <http://konservatizm.org/konservatizm/sociology/140509120251.xhtml>
3. Кылышбаева Б. Трансформация гендерной идентичности [Электронный ресурс] / Б. Кылышбаева. – Режим доступа: <http://www.genderstudies.info/social/s33.php>
4. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах : пер. с англ. В. Анурина / Э. Гидденс. – СПб. : Изд. дом «Питер», 2004. – 208 с.
5. Кон И. С. Мужчина в меняющемся мире / И. С. Кон. – М. : Время, 2009. – 480 с.
6. Савчук В. В. Медиафилософия: формирование дисциплины / В. В. Савчук // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / под. ред. В. В. Савчука. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. филос. общества, 2008. – С. 8 – 39.
7. Уоллерстайн К. Худоба и эстетика отверженности в современной модной рекламе / К. Уоллерстайн // Теория моды. – 2006. – № 1. – С. 115–137.
8. Лебсак-Клейман А. Освобожденная естественность / А. Лебсак-Клейман // Теория моды. – 2006. – № 1. – С. 163–170.
9. Арина Г. А. Средства массовой информации как фактор возникновения озабоченности собственной внешностью в юношеском возрасте / Г. А. Арина, С. Е. Мартынов // Культурно-историческая психология. – 2009. – № 4. – С. 105–114.
10. Образ женщины в СМИ порнофицирован [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldsay.ru/kultura/45636-Obraz-zhenshchiny-v-SMI-pornofitsirovan.html>
11. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе / М. Фуко. – К. : Дух и литера; Грунт; М. : Рефл-бук, 1998. – 288 с
12. Бежен А. Сексуальные воспоминания и фантазии мужчин и женщин во Франции / А. Бежен // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. I. – Вып. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jourssa.ru/1998/3/bejen.html>
13. Чернова Ж. В. Глянцевые журналы: издания для «настоящих» мужчин и современных женщин [Электронный ресурс] / Ж. В. Чернова. – Режим доступа: <http://www.smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/43-2010-08-30-12-19>
14. Акимова И. А. СМИ как фактор формирования идентичности личности в обществе [Электронный ресурс] / И. А. Акимова. – Режим доступа: http://www.marketing.spb.ru/lib-around/socio/media_identity.htm

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖЕНСКОЙ ГЕНДЕРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МЕДИА-ПРОСТРАНСТВЕ

Ковалева Г. П., Данильян В. О.

Выявлены причины и рассмотрены особенности трансформации женской гендерной идентичности в современном медиа-пространстве. Проанализирована вариативность образа женщины в современных масс-медиа.

Ключевые слова: *гендерная идентичность, гендерные стереотипы, медиакультура, медиа-пространство, масс-медиа.*

THE TRANSFORMATION OF FEMALE GENDER IDENTITY IN THE MODERN MEDIA-SPACE

Kovaljova G. P., Danilian V. O.

The causes and the features of the transformation of female gender identity in the modern media space are discusses. The variability of the image of women in modern media is analyzed.

Keywords: *gender identity, gender stereotypes, media culture, media-space, the mass-media.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор,

С. Ю. Лукашевич, кандидат юридичних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК КОМПЛЕКС ДИНАМІЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ ПОРЯДКУ І ХАОСУ

Зроблено спробу моделювання політичного середовища як складної системи динамічних взаємодій між її різними структурними рівнями й усередині кожного з них. Виділено і проаналізовано три взаємодіючі між собою рівні впорядкованості структури соціально-політичного середовища. Здійснено диференціацію соціального середовища і конкретизацію міри інтенсивності прямих і зворотних зв'язків виділених рівнів.

Ключові слова: самоорганізація, політичні статуси, політична поведінка, аттрактори, соціальні біфуркації.

Актуальність проблеми. Теорія самоорганізації складних динамічних систем базується на теоремах, пов'язаних з геометрією багатовимірних об'єктів. Ці теореми дозволяють класифікувати всілякі випадки катастроф і дивних аттракторів за допомогою певного числа типових форм. У випадках, коли ідеї синергетики використовуються для вивчення конкретних фізичних, соціальних та інших процесів, під аттракторами розуміються реальні структури у просторі та часі, на які виходять процеси самоорганізації.

Дослідники процесів політичного життя суспільства відзначають наявність у ньому необхідних і випадкових явищ, що постійно стикаються. Постійно виникають нестабільні, нестійкі процеси, які призводять до того, що задумане і сплановане розвивається абсолютно інакше, підкоряючись якимось своїм началам самоорганізації («Хотіли як краще, а вийшло як завжди»). Боротьба політичних партій, національні рухи нібито спеціально демонструють торжество синергетичного світу, в якому випадковість є не чимось по-

бічним, другорядним, а навпаки, стійкою, характерною властивістю, умовою існування і розвитку суспільної системи [1].

Процеси самоорганізації у соціально-політичному середовищі підкоряються загальним законамірностям становлення: когерентності, зв'язності подій виникнення тих чи інших суспільних стереотипів і под. Отже, можна очікувати, що теорії аграторів і катастроф правомірно використовувати для опису функціонування соціально-політичних феноменів. Так, показовим тут є процес формування колективних переваг у думках виборців на виборах. На первинному етапі виборчої кампанії істотними можуть виявитися «малі флуктуації», незначні розбіжності в думках і настановах виборців. Далі відбувається конкуренція «колективних мод», тобто політичних стереотипів, патернів політичних цінностей. У результаті цього формуються так звані «формули вибору» [2].

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що категорії самоорганізації, механізми її динаміки застосовні й до соціально-організованої матерії, але з урахуванням ступеня її більшої складності і більшого числа рівнів упорядкованості, що визначають специфіку соціальної синергетики [3–7]. Вияви цієї специфіки є багатоманітними. Тому *метою* статті є спроба показати евристичний потенціал соціальної синергетики при аналізі соціально-політичних явищ, її продуктивність і глибину¹.

Відзначимо, що при розумінні структури політичної системи суспільства спиратимемося на ідеї класика політичної науки Д. Істона, який уключав у неї інституційну, нормативну, функціональну та субстанційну підсистеми [8].

Спочатку змодельовано політичне середовище як складну систему динамічних взаємодій між її різними структурними рівнями і всередині кожного з них; взаємодій, самовідтворюючих відносну стійкість і конструктивну функціональність політичного середовища, і таких, що періодично підводять її до макробіфуркацій. Услід за Д. Істоном виділимо три (Д. Істон виділяв чотири) взаємодіючі між собою її структуровані впорядкованості.

Базовий рівень такої динамічної моделі – статусно-рольовий. Це означає, що всі індивіди суспільства структурно розділені на політичні статуси, які визначають виконання ними тих чи інших політичних ролей. Найбільш яскраво забарвлені політичні статуси – громадянин, виборець, партійний функціонер, депутат, державний чиновник, працівник правоохоронної служби.

Різноманітність політичних статусів означає, що базовий рівень сам по собі має складну динамічну структуру взаємодій між індивідами – носіями і однакових, і різних за впливом на політичне середовище статусів. Більшість населення мають лише два політичні статуси – громадянина та виборця і тому для розв'язання своїх життєвих проблем вимушені взаємодіяти з носіями

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

декількох статусів – державними чиновниками, депутатами, працівниками правоохоронних органів. Від ступеня задоволення запитів і потреб громадян останніми залежать сила флуктуації базового рівня і їх спрямованість на підтримку або зміну політичного середовища.

Незважаючи на те що політичний вплив носіїв різних статусів на функціонування і динаміку політичного середовища різних, всю масу населення слід віднести до цього базового рівня, оскільки складний механізм їх взаємодій на індивідуальному рівні, а також їх синергійна (у сенсі спільності) взаємодія і виконання різних політичних ролей вирішальним чином відтворюють певний тип політичного середовища.

Спрямованість же політичної поведінки, яка сприяє відтворенню саме даного політичного середовища, забезпечується другим – *інституційним рівнем* структурованості політичного середовища. Він включає складний, динамічно функціонуючий набір формальних і неформальних норм та правил політичної поведінки, а також організації і групи, що реалізують ці норми в різні способи формування нормативних видів статусно-рольових взаємодій. Норми і правила політичної поведінки, звичайно ж, тісно переплетені зі стійкішими нормами і правилами морально-етичної поведінки, які справляють істотний вплив на характер політичної поведінки громадян, особливо на носіїв декількох статусів. Ігнорування багатьма з них норм етики і моралі перетворює їх політичну поведінку на бізнес-торгівлю політичними та іншими рішеннями.

Механізм взаємодій базового і інституційного рівнів структури політичного середовища вирішальним чином забезпечує самоорганізацію її функціонування, обмежує політичну поведінку індивідів певними рамками. На лінійній стадії еволюції політичного середовища визначальна роль у роботі цього механізму належить інституційним структурам, що регулюють і контролюють функціонування статусно-рольових структур.

В останнє сторіччя посилилася історична тенденція переходу від авторитарної влади до переважно демократичної. Це виявляється у зростаючій диференціації і множенні політичних інститутів, організацій та партійних угруповань. Усе гостріше виявляється необхідність певного контролю над ними, вироблення нових формальних норм і правил, які обмежують анархічні тенденції, що спонтанно виникають на базовому і інституційному рівнях. Це веде до становлення і прискореної еволюції третього – *державно-нормативного рівня* структурованої впорядкованості політичного середовища, що має системний характер. Його основні політичні функції включають визначення загальної спрямованості розвитку політичної системи, яка більш-менш сприяє прогресивному розвитку суспільства, синхронізацію взаємодії політичних інститутів-норм і інститутів-організацій, визначення меж їх функціонування і зон відповідальності, забезпечення кореляції взаємодії базового і інституційного рівнів структурованої впорядкованості політичного середовища. Злагоджена робота державних органів стосовно виконання цих та

інших функцій справляє регулюючий і координуючий вплив на ефективність функціонування базового і інституційного рівнів політичного середовища, а тим самим не тільки на її відтворення, а й на еволюцію.

Зміст і характер взаємодії між трьома структурними рівнями політичного середовища проясниться ще більше, якщо виділити дві найактивніші сторони динаміки її відтворення – самоорганізацію людей і системну самоорганізацію [9, с. 79–81] політичних структур цього середовища.

Самоорганізація людей є процесом індивідуальних і кооперативних дій та взаємодій основної маси населення, що орієнтується на повільній стадії еволюції на усталені і загальноприйняті норми і правила політичної поведінки. На швидкій стадії, коли розпадаються структури інституційного рівня і відповідно відсутні стійкі «правила гри», індивідуальні і кооперативні взаємодії провідних гравців і різних угруповань базисного рівня приймають нестійкий, швидкоплинний, локальний та імовірнісний за результативністю характер. Цей характер вирішальним чином впливає на ступінь конфліктності соціуму, що перебуває в перехідному макробіфуркаційному стані.

Системна самоорганізація політичного середовища є утворенням і функціонуванням стійких політичних структур. Вони починають відтворюватися в діях акторів, що орієнтуються не на індивідуальні особливості учасників політичних взаємодій базового рівня, а на норми, які складаються, і правила інституційного рівня політичного середовища. Утворення цих структур можна представити як процес спонтанного вибору з безлічі кооперативних політичних взаємодій лише тих, які забезпечують синхронізацію функціонування політичних структур, що утворюються.

У цьому двосторонньому процесі взаємодії самоорганізації людей базового рівня і системної самоорганізації політичних структур посередницьку роль відіграє їх активний вплив на утворення і відтворення структур інституційного рівня та орієнтування учасників кожного рівня самоорганізації на динаміку норм і правил, диференційованих щодо людей базового рівня і акторів утворення політичних структур. Механізмами утворення і підтримки стійкості цих нормативних структур і політичної системи в цілому виступають соціалізація і легітимація [10–11].

Політична соціалізація, яка проводиться структурами державно-нормативного рівня, забезпечує підготовку і включення індивідів у відтворення структури політичного середовища, що раніше склалася. Необхідною умовою ефективності соціалізації є певний ступінь відповідності функціонування політичної системи інтересам і потребам активних прошарків населення.

Легітимація забезпечує підтримку населенням формальних норм, що знову вводяться, і правил політичної, соціальної та економічної поведінки громадян. Процес легітимації владних політичних і економічних рішень-норм проходить успішно, якщо ці нові норми відповідають домінуючим у культурі суспільства цінностям. Необхідність цієї відповідності впливає з того, що

культура в широкому сенсі (політична, соціальна, економічна, ідеологічна, художня та ін.) є своєрідним соціально-генетичним кодом суспільства, який вирішальним чином впливає на політичну, соціальну та економічну поведінку індивідів. Якщо, наприклад, у масовій свідомості домінує уявлення про ефективність тільки авторитарної влади, то введення демократичних принципів, зокрема принципу поділу влади, буде сприйнято в кращому разі лише як данина сучасній політичній моді. А спрямованість політики і засобів її реалізації, як і раніше, визначатиме лише виконавча влада.

Проте на відміну від біологічного генетичного коду соціальний код суспільства є гнучкішим і ефективно сприяє проходженню суспільства через малі і великі макробіфуркації (поняття «малі макробіфуркації» ми використовуваємо вслід за В. Вагурінім, яким розуміє під ними біфуркації, що зачіпають не всю суспільну систему, а тільки її окремі елементи [12]). І в цьому – одна з фундаментальних основ прискорення еволюції соціальної матерії.

Проходження суспільства через малі біфуркації можна показати на прикладі чергування приходу до влади у США то демократичної, то республіканської партій. Приходу, який хоч і не радикально, але, все ж таки змінює якість політичної системи в сенсі спрямованості її політичної діяльності. І в цьому полягає головний сенс поняття «малі макробіфуркації», елемент випадковості в яких зводиться до непередбачуваного в точності приходу до влади шляхом виборів тієї чи іншої політичної сили.

Найбільш поширеними і сильнодіючими засобами та механізмами функціонування третього, *державно-нормативного рівня* на лінійній стадії еволюції суспільства разом з соціалізацією і легітимацією є конституції, стаціонарні структури державної влади, виборча система, засоби масової інформації. Ці засоби і механізми є об'єктивними і розвиваються в будь-якій сучасній політичній системі, забезпечуючи її відтворення і еволюцію. Але їх функціонування, організаційно-спонтанне, забезпечують тільки дії людей – політичних акторів.

Хоча провідна роль у впорядкованості взаємодій розглянутих трьох структурних рівнів політичного середовища і належить третьому рівню, на його функціонування істотно впливають і зворотні зв'язки, що йдуть від базового і другого рівнів. Понад усе – ступінь позитивного або негативного сприйняття масою людей базового рівня функціональних дій і політико-соціальних рішень державно-нормативних структур. Характер цього сприйняття і характер зворотних зв'язків визначаються головним чином мірою відповідності цих рішень потребам і сподіванням різних соціальних прошарків населення, а також – їх відповідності об'єктивній спрямованості еволюції суспільства. Для орієнтовного визначення цього заходу необхідно підключити до політичного середовища і соціальне.

Для того щоб диференціювати соціально-політичний вплив зворотних зв'язків, які йдуть від базового до державно-нормативного рівня, доведеться

спуститися з абстрактних висот розглянутої моделі трирівневої політичної структури суспільства на конкретніший рівень соціальної структуризації вже самого базового рівня і взаємодії зворотних зв'язків його власних структур з прямими зв'язками владних структур.

На повільній стадії еволюції не тільки сила, а й спрямованість зворотних зв'язків, що йдуть від різних соціальних прошарків базового рівня, є різними за ступенем впливу на зміст і спрямованість функцій державно-нормативного рівня.

Найслабкіші флуктуації зворотних зв'язків йдуть від найбіднішого прошарку, що живе на зарплату і пенсії. Але об'єднання активних представників цього прошарку через різні неурядові організації в структури громадянського суспільства підсилює інтенсивність цих флуктуацій. Відповідно зростає і ступінь урахування в рішеннях та інших функціях влади інтересів і потреб цього прошарку. В період виборчих кампаній зворотні зв'язки і флуктуації, що йдуть від цього прошарку, ще більш посилюються і справляють істотний вплив на прихід до влади партійних угруповань, які найбільшою мірою виражають інтереси цього прошарку.

Значно сильнішими за флуктуації є зворотні зв'язки, що йдуть від середнього, спроможного соціального прошарку, до якого входять дрібні і середні підприємці та висококваліфіковані працівники, які одержують доходи, що значно перевищують середній рівень. Цей прошарок разом з сім'ями в країнах Заходу становить приблизно половину загальної чисельності населення. Істотним тиском флуктуацій зворотних зв'язків на владні структури цей прошарок примушує владу в її рішеннях і діях створювати найбільш сприятливі умови для творчої праці висококваліфікованих працівників і ведення дрібного та середнього бізнесу.

Флуктуації зворотного зв'язку найбільшої сили впливу на владу йдуть від соціального прошарку, що втілює великий і особливо фінансовий капітал. Вони мають прихований від більшості населення характер. Цей прошарок впливає на владу шляхом безпосереднього проникнення капіталу в органи влади або проведення в них через вибори і призначення представників певних політичних і економічних інтересів. Інтереси цього прошарку якнайповнішою мірою враховуються у практичній політиці владних структур.

Всі рішення владних структур, ухвалені під тиском флуктуацій зворотного зв'язку, що йдуть від різних соціальних прошарків, реалізуються в основному через другий інституційний рівень політичної структури суспільства за допомогою механізмів соціалізації, легітимації та законотворчості. Механізмів, що надають на лінійній стадії еволюції взаємодії трьох структурних рівнів більш-менш урівноваженого характеру, який сприяє відтворенню політико-соціального середовища в цілому.

Проведені диференціація соціального середовища і конкретизація міри інтенсивності прямих і зворотних зв'язків базового та владного рівнів наближають розглянуту абстрактну модель політичного середовища до реальної дійсності взаємодії і взаємопереплетіння політичного та соціального сере-

довищ настільки, що можна теоретично об'єднати їх у соціально-політичне середовище. Практично ж вони є нерозривними. Цей підхід також дозволяє краще усвідомити динамізм соціально-політичної системи [13–14], механізм взаємодії прямих і зворотних зв'язків тривірневої політичної структури суспільства і характер впливу зворотних зв'язків базового та інституційного рівнів на спрямованість функцій структур державно-нормативного рівня.

Всі проаналізовані зворотні зв'язки мають позитивний характер, якщо вони сприяють більш-менш гармонійній взаємодії структурних рівнів соціально-політичного середовища і відповідно його відтворенню та розвитку. У результаті зазначених двох процесів розхитування інституційно-структурного рівня повністю руйнується і механізм взаємодії структур базового статусно-рольового та державно-нормативного рівнів.

Базові елементи системи – люди – починають керуватися тільки власними інтересами і взаємодіють з іншими людьми тільки заради задоволення цих інтересів. Така хаотична, невизначена, непередбачувана поведінка всіх веде до припинення самовідтворювання соціально-політичної системи в цілому. Хвиля нестійкості перекидає всі колишні управляючі її параметри і вже не може повернутися в колишній стан. Процес стає незворотним і підводить систему впритул до точки макробіфуркації.

Такий стан людей понад усе відповідає трьом характерним для нашої історії сценаріям проходження зони біфуркацій: або повному революційному вибуху соціально-політичної системи (Росія, 1917 р.), або байдужості мас у разі мирно-радикальної зміни влади і повного руйнування колишньої соціально-політичної системи (СРСР, серпень 1991 р.), або якісній зміні лише деяких соціальних сфер без принципової ломки характеру ладу і соціальної спрямованості еволюції (перехід від «помаранчевого» періоду до «біло-синього» в сучасній Україні).

Вихід зі стану соціально-політичного хаосу здійснюється, як правило, за допомогою наростання амплітуд хаотичних флуктуацій і перетворення однієї з них в атрактор. При цьому особливість соціально-політичних флуктуацій полягає в тому, що вони виявляються в спільних діях груп людей, організацій і партій, які координують поведінку людей, прагнучи направити її на вихід з хаосу. Більшість таких кооперативних флуктуацій не відповідають об'єктивним тенденціям подальшої еволюції соціально-політичної системи і тому лише підсилюють її хаотичний стан. Але одна з них – не завжди суто випадково – набуває властивостей атрактора. Таким атрактором у жовтні 1917 р. стала партія більшовиків. Особливість її перетворення на атрактор полягає в тому, що тоді діяла не тільки випадковість, породжена політичною смутою, двовладдям, слабкістю і рихлістю буржуазних і соціалістичних партій, фігурою і радикалізмом В. Леніна, а й необхідність, викликана високим ступенем організованості і дисципліни більшовицької партії, відповідністю головного гасла цієї партії сподіванням робітників і селян.

Як **висновок** зазначимо, що таке розуміння соціально-політичного процесу в рамках синергетичного підходу підкреслює його новизну і евристичність та дозволяє по-новому поглянути на найважливіші події політичної історії.

ЛИТЕРАТУРА

1. Венгеров А. Синергетика и политика / А. Венгеров // *Общественные науки и современность*. — 1993. — № 4. — С. 55—69.
2. Шавшукова Н. Детерминанты политического выбора / Н. Шавшукова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://flogiston.ru/shavsh2>.
3. Омельченко Н. О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем : монографія / Н. О. Омельченко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — 200 с.
4. Делокаров К. Х. Рационализм и социосинергетика / К. Х. Делокаров // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 1. — С. 117—124.
5. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // *Общественные науки и современность*. — 1999. — № 6. — С. 117—127.
6. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика в теории социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
7. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 2. — С. 91—98.
8. Истон Д. Категории системного анализа / Д. Истон // *Антология мировой политической мысли: в 5 т. — Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в.* — М., 1997. — С. 629—643.
9. Егоров В. С. Постнеклассическая наука и современное миропонимание / В. С. Егоров // *Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности*. — М., 2003. — С. 79—81.
10. Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів / О. П. Дзьобань // *Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості* : матер. наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11–12 жовт. 2004 р.). — Х. : НЮАУ, 2004. — С. 11—15.
11. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи / О. П. Дзьобань // *Наук. зап. Харк. військ. ун-ту Повітр. сил. Соціальна філософія, психологія*. — Х. : ХВУ, 2003 — Вип. 3 (18). — С. 69—78.
12. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества / В. А. Вагурин ; послесл. М. П. Семесенко, Н. Н. Скорохода. — Изд. 2-е. — М. : КомКнига, 2006. — 214 с.
13. Дзьобань О. П. До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки / О. П. Дзьобань // *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія*. — Х. : ООО «Апекс+», 2005. — Вип. 1 (22). — 2005. — С. 85—91.
14. Дзьобань О. П. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження / О. П. Дзьобань // «С. Рахманінов: на зламі століть» : зб. матер. Міжнар. симпозиуму. — Х. : СПДФО Носань В. А., 2007. — С. 200—207.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СРЕДА КАК КОМПЛЕКС ДИНАМИЧЕСКИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ ПОРЯДКА И ХАОСА

Дзевань А. П., Лукашевич С. Ю.

Предпринята попытка моделирования политической среды как сложной системы динамических взаимодействий между ее разными структурными уровнями и внутри каждого из них. Выделены и проанализированы три взаимодействующих между собой уровня упорядоченности структуры социально-политической среды. Осуществлены дифференциация социальной среды и конкретизация меры интенсивности прямых и обратных связей выделенных уровней.

Ключевые слова: самоорганизация, политические статусы, политическое поведение, аттракторы, социальные бифуркации.

SOCIO-POLITICAL ENVIRONMENT AS A COMPLEX OF DYNAMIC CO-OPERATIONS OF ORDER AND CHAOS

Dzeban O. P., Lukashevitch S. Y.

The attempt of design of political environment is undertaken as difficult system of dynamic co-operations between different its structural levels and into each of them. It is selected and analyzed three interactive between itself levels of efficiency of structure of socio-political environment. Differentiation of social environment and specification of measure of intensity of direct and reverse connections of the selected levels is carried out.

Keywords: self-organization, political statuses, political conduct, attractory, social bifurcations.

УДК 3.085

С. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ МЕЖ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Здійснено соціально-філософський аналіз проблеми меж відповідальності. Досліджено особливості меж професійної, правової та морально-етичної відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, професійна відповідальність, правова відповідальність, морально-етична відповідальність, межа відповідальності.

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної та правової держави неможлива без відповідальності особистості в різних сферах життєдіяльності суспільства. Нині актуальною є проблема меж відповідальності соціальної сфер, професійної діяльності, правовій та морально-етичній сферах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що проблема відповідальності різних суб'єктів діяльності досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними авторами. В основному відповідальність розглядається в межах етичної, юридичної або політичної проблематики.

Важливий внесок в розроблення проблеми відповідальності з позицій соціальної філософії зробили В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, Т. Ящук, М. Краснов.

Відповідальності як особливому типу взаємодії людини та суспільства присвячено праці Л. Грядунової, Г. Заболотної, І. Савченко, П. Симонова, Є. Головухи, В. Степаненко, О. Тітаренко та ін.

Дослідження соціальної відповідальності в контексті теорії соціальної правової держави та громадянського суспільства відображено в працях А. Башняк, М. Василика, В. Давидовича, В. Ільїна, В. Карнієнка, О. Мельника, С. Перегудова та ін.

Разом з цим у цих дослідженнях недостатньо уваги приділяється межах відповідальності суб'єктів діяльності в різних сферах життя.

Межі відповідальності розглядаються перш за все з юридичної точки зору, наприклад, межі матеріальної відповідальності, кримінальна відповідальність, або межі господарсько-правової відповідальності.

На наш погляд правомірно говорити про межі відповідальності в різних сферах життєдіяльності людини. Кожна людина несе відповідальність навіть за ті вчинки, які вона здійснила, оскільки вона – частина суспільства. Від цього нікуди не дітися. Хоча це й деякою мірою не зовсім справедливо, однак без цього неможливо досягти поставлених цілей, вивести спільноту на вищий рівень моральності.

Нині Україна уповільнено просувається до демократії, ринкової економіки та громадянського суспільства. І за цих умов філософський аналіз меж відповідальності суб'єктів діяльності у різних сферах суспільства є дуже важливим.

Як свідчать дослідження [4; 7; 10], залежно від виду відповідальності їх межі також можуть бути різними. Так, професійна відповідальність – це перш за все персональна відповідальність фахівця, і вона зумовлює межі відповідальності в межах професійної діяльності, компетентності суб'єкта діяльності.

У більшості професій здавна існують вимоги, норми, за порушення яких фахівці даного виду діяльності можуть бути притягнені до відповідальності і піддані деяким негативним санкціям, аж до заборони займатися подібною діяльністю, наприклад, лікарі, адвокати. Проте ще не всі професії мають свої професійні кодекси, хоча ця потреба вже виникла.

Сьогодні у середовищі інженерів і менеджерів точаться серйозні дискусії про необхідність розробити основні принципи професійної поведінки і етику відповідальності, оскільки влада, як політична, так і економічна, технологічна, зосереджена в руках фахівців різного рівня, міцніше. Якщо проаналізувати, які

професійні співтовариства найбільш інтенсивно ведуть дискусії з проблем професійної відповідальності, то виявляється, що це групи, які володіють «значною технологічною владою». [8, с. 28].

Дійсно, можна навести масу доводів, що саме технізація таких галузей, як медицина, журналістика, державне управління і менеджмент, наука, інженерія, привели до виникнення проблематики професійної відповідальності та етики поведінки у цих галузях. У книзі К. Митчела «Что такое философия техники?» [8] розглядається історія становлення проблеми професійної відповідальності вчених і інженерів, у працях інших дослідників – у медицині (А. Огурцов), менеджменті (У. Дункан).

Виникає запитання: чому саме значна технологічна влада зумовлює інтенсивність спроб розробити професійну етику і механізм професійної відповідальності? Річ у тім, що понятійне оформлення відповідальності виникає в результаті необхідності створити раціональні регулятори.

У дослідженнях проблеми професійної відповідальності фахівців технологічної влади можна виділити три достатньо самостійні напрями: відповідальність влади, відповідальність менеджменту (бізнесу) та відповідальність інженерів, що відповідає напрямам розгляду професійної відповідальності, які склалися у сучасних дослідників.

Відмітимо, що дослідження з проблем професійної відповідальності в основному здійснюються у руслі проблематики професійної етики. Ті, хто так чи інакше цю тему розробляють, важливе місце, якщо не головне, в цьому проблемному полі відводять саме проблемі професійної відповідальності [14, с. 14].

Частина дослідників при аналізі проблеми професійної відповідальності виходять з суто етичних вимог, тобто професіонал повинен бути відповідальним, поводитися морально, оскільки такими є загальнолюдські імперативи.

Деякі вчені пов'язують професійну відповідальність з персональною відповідальністю, зводять її до проблематики відповідальності за доручену справу. Виходячи з цього, К. Бельський уводить процесуальне визначення професійної відповідальності, стверджуючи, що вона реалізується за допомогою процесуальних правил, які спонукають суб'єктів відповідальності пройти ланцюг стадій: 1) дати звіт про виконану роботу; 2) вислухати (прийняти) оцінку компетентного органу; 3) понести у разі негативної оцінки які-небудь несприятливі наслідки [2, с. 68]. О. Лейст увів поняття управлінської відповідальності, яка, як він вважає, має природу позитивної відповідальності, відмінну від природи відповідальності за правопорушення [6, с. 370]. О. Лейст пропонує структуру управлінської відповідальності, що базується на трьох елементах: 1) «конститутивна відповідальність», яка випливає з самого факту появи в установленому порядку відповідального органу або особи (обрання, призначення тощо); 2) «функціональна відповідальність», яка виникає з визначення завдань, наділення необхідними повноваженнями, за належну реалізацію яких суб'єкт несе відповідальність; 3) персональна відповідаль-

ність», що означає точну визначеність кола справ для працівника, доручених йому операцій, робіт, завдань (6, с. 218–223).

Таким чином, персональна відповідальність у тлумаченні О. Лейста є по суті функціональною відповідальністю, тільки не на рівні функцій, а на більш низькому рівні – окремих операцій, завдань та ін., тобто там, де може бути встановлена персональна відповідальність. Більш того, подібна конструкція відповідальності може бути запропонована для суб'єктів будь-якої діяльності, а не тільки для суб'єктів управління. Тому не зовсім зрозумілим є значення введення терміна «управлінська» в назву такої структурованої відповідальності.

Отже, межі професійної відповідальності детермінуються повноваженнями, якими наділений той чи інший суб'єкт діяльності.

Що стосується меж правової відповідальності, то вона, на наш погляд, залежить від норм права і законодавчих актів.

Більшість дослідників [7; 9; 11] вважають, що у рамках кримінальної відповідальності простежується тенденція до поглиблення і звуження поняття відповідальності, оскільки від первісного тлумачення кримінальної відповідальності як порушення зовнішнього прописаного закону перейшли до обмеження об'єктивного характеру сучасної вини внутрішніми намірами суб'єкта, що її вчинив. Зокрема, якщо в момент учинення людина була неосудною, тобто індивідуальною до норми, то вона не може нести кримінальну відповідальність. На підставі цього можна відзначити, як вважає О. Титаренко, що поняття юридичної відповідальності базується не тільки на відношенні норма-поведінка, а на більш складному відношенні контекст-норма-поведінка [13, с. 60].

Таким чином, поза розглядом контексту порушення правової норми неможливо не тільки ввести загальне уявлення про відповідальність, а й встановити межі цієї відповідальності, що є одним із важливих моментів правової відповідальності.

Роль юридичної відповідальності, як вважає М. Краснов, полягає аж ніяк не у висловленні якої-небудь вимоги до суб'єкта, бо для цього існує сама норма. Відповідальність не може бути зведена і до реалізації «позитивної» (заохочення) і «негативної» (покарання) санкції. Правова відповідальність – це самостійне добровільне порівняння своєї поведінки з наслідками користування свободою [5, с.13].

Отже, у сфері кримінальної відповідальності суб'єктом відповідальності може бути тільки конкретна особа, а межами відповідальності є вчинена протиправна дія.

Дещо інакше тлумачаться межі відповідальності у сфері цивільного права. На відміну від сфери кримінального права, де межі відповідальності звужуються, у сфері цивільного права вони розширюються. Цивільна правова відповідальність полягає або в позбавленні особи певного суб'єктного права, або в покладенні на неї додаткових юридичних обов'язків чи позаквівалентних обов'язків майнового характеру. Крім цього, у сфері цивільної правової від-

повідальності суб'єктом відповідальності може бути як індивід (персональна відповідальність), так і соціальна група (фірма, корпорація та ін.). Вони несуть відповідальність не тільки за результат, а й за наслідки своїх дій, якщо ті призводять до заподіяння збитків. Час відповідальності може бути локальним, дискретним, і минулим (що характерно в основному для сфери договірних прав), локальним, безперервним та майбутнім (що характерно в основному для сфери безумовної незалежно від вини делікатної відповідальності за продукт).

Розглядаючи особливості меж морально-етичної відповідальності суб'єктів діяльності, слід відзначити, що вона є внутрішньою складовою відповідальності, характеризує людину як «приватну» істоту, поза її публічною роллю і ґрунтується на моральних нормах. Тому зміст цієї відповідальності та її меж суттєво залежить від моральних норм та їх реалізації у різних ситуаціях життєдіяльності людини. Моральні норми у цьому разі мають форму зумовленого імперативу, їх імперативний сенс може бути інтерпретований як відносна повинність. Подібна моральна норма говорить про те, що «повинно» чи що «необхідно» зробити для реалізації певних цілей.

Вибір із позиції блага, як слушно вважає О. Тітаренко, вимагає розуміння людиною самої себе, що залежить не тільки від того, як вона сама себе описує (дескриптивного компонента), а й від тих зразків, які вона наслідує (нормативного компонента). Вибір у цій ситуації орієнтований на деяку абсолютну мету, благо самодостатнього життя, що тут «повинно» чи «необхідно» робити, означає і для індивіда поступити таким чином «добре», причому «добре» завжди чи, принаймні, протягом тривалого часу, поки зберігається самототожність «Я». Саме у зв'язку з цим Арістотель говорив про шляхи досягнення гарного і щасливого життя [13, с. 100].

Проблема відповідальності з позицій утилітарної етики пов'язана з ідеалом утилітаризму. «Більше користі для більшого числа людей» [1, с. 45]. Ця позиція пов'язує поняття користі (добра) тільки з результатом, і моральні норми мають характер відносної повинності. Суб'єкти управління можуть нести морально-етичну відповідальність тільки за результат певних дій, виходячи, наприклад, із спеціально розробленого для цього аналізу «прибутку і витрат». Вони не несуть будь-якої морально-етичної відповідальності за запобігання будь-чиїх збитків чи за просування тих, а не інших товарів і послуг. Вони відповідальні тільки за раціональний вибір засобів для досягнення певних цілей. Питання про цілі залишається тут за межами етичної відповідальності.

Таким чином, межі морально-етичної відповідальності залежать від деонтологічних чи утилітаристських підстав. Що стосується відповідальності суб'єкта управління, то він, на наш погляд, має діяти усвідомлено і як людина обов'язку, і як людина користі.

Розглянуті філософські межі відповідальності дозволяють зробити **висновок** про те, що залежно від видів відповідальності їхні межі також можуть бути різними і дійсною проблемою відповідальності є проблема її меж.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болецкий Е. Социальные инвестиции компаний: закономерности и парадоксы / Е. Балецкий // Экономист. – 2005. – № 1. – С. 64–81.
2. Бельский К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – № 3.
3. Безрукова О. Ответственность в социологическом дискурсе / О. Безрукова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 132–141.
4. Козлова, Н. П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йонаса / Н. П. Козлова // Весн. Моск. у-та. Сер. 7. Философия. – № 2. – 2006. – С. 71–82.
5. Краснов М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) / М. А. Краснов. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.
6. Лейст, О. Е. Санкции и ответственность по совместному праву / О. Е. Лейст. – М. ; 1981. – С. 218–223.
7. Мануйлов Є. М. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 8. – С. 11–18.
8. Митчем К. Что такое философия техники : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 103 с.
9. Ребане Я. К. Ответственность как предмет комплексного исследования / Я. К. Ребане // Учен. зап. Тарт. ун-та, 1982. – Вып. 609. – С. 13.
10. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. – Х. : ХорРі НАДУ «Магістр», 2005. – № 2 (24). – Вип. 1. – С. 454–461.
11. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 358–370.
12. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / відп. ред. : Ю. Саєнко. – К. : Батискаф, 2002. – 72с.
13. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук / О. Г. Тітаренко. – Х., 2006. – 176 с.
14. Этика и бизнес. Межкультурные аспекты. – М., 1992. – 147с.

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАНИЦ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ проблемы границ ответственности. Исследованы особенности границ профессиональной, правовой и морально-этической ответственности.

Ключевые слова: *ответственность, социальная ответственность, профессиональная ответственность, морально-этическая ответственность, граница ответственности.*

PHILOSOPHIC PROBLEMS OF BORDERS RESPONSIBILITY

Manuilov E. M.

The article deals with the philosophic analysis of personal responsibility and proves that. Professional responsibility of borders responsibility professional , legal, moral and ethical .

Keywords: *responsibility, social responsibility , professional responsibility , moral and ethical responsibility , borders of responsibility.*

УДК 340.12

Серж Лорті, директор департаменту міжнародних програм,
Міністерство юстиції (Канада)

PROVIDING TECHNICAL ASSISTANCE ON CORRUPTION CONTROL

The phenomenon referred to as corruption has now been generating a high degree of interest for over twenty years. It has in fact spawned not only an abundant literature but also a monitoring and advisory industry whose specific outlook heavily shapes the debate on integrity issues. This industry is widely supported by aid providers, be it the international financing institutions or national development agencies. At this juncture, it therefore seemed worthwhile to examine more critically an area of assistance that has so far managed to largely avoid careful review. From a development practitioner's perspective, this article summarises the basic conceptual and factual difficulties afflicting this field, highlights the potentially negative consequences of corruption control initiatives, and argues that a different approach should be taken to tackle mismanagement.

Keywords: *corruption, civil society, legislation, legal and administrative measures.*

1. Introduction

While obviously not in itself a new phenomenon, corruption in public life has been attracting since the early 1990s wide attention. Indeed, as a matter of both academic interest and practical concern, the subject — conceived essentially in terms of embezzlement, bribery and favouritism — has spawned not only an abundant literature but also what can rightly be regarded as a full-fledged monitoring and counselling industry.

The various anti-corruption strategies that are generally recommended can be seen to fall under one or more of the following three approaches:

– Adoption of legal and administrative measures

Under this approach, the tactics prescribed to counter corruption generally consist of sanctions, new institutions and high-profile national programs. More specifically, the measures promoted often include the creation of anti-corruption agencies, the introduction of codes of conduct, the protection of those who expose alleged wrongdoings, the establishment of internal monitoring units in bureaucracies, and the strengthening of institutions that are seen as key players in anti-corruption efforts.

– Implementation of economic reforms

On this method, economic reforms are carried out to eliminate the structural incentives to corruption. Such reforms may involve simplifying the tax system, reforming customs and tax administrations, improving the business registration process, increasing the transparency of the state's procedures for purchasing goods and services, or privatizing some activities of government.

– Involvement of civil society

For some, the active participation of citizens in all aspects of public life is seen as the main way of improving integrity. Projects predicated on this assumption aim at developing civil society's awareness of the negative effects of corruption and encouraging the public to participate in various ways in the fight against mismanagement.

Whatever their particular slant, anti-corruption activities are largely supported by aid providers, whether international funding institutions or national development agencies[1]. Since this area of assistance is still in a state of ongoing evolution, it seemed useful to examine the main features and assumptions of the field as a whole from a development practitioner's perspective.

2. Fundamental difficulties

It must be stated at the outset that corruption, both as a topic of study and as a focus for reform, is beset with numerous fundamental difficulties that are poorly acknowledged.

A. *Vagueness of concept*

In light of the amount of time and the extent of resources dedicated to the fight against corruption, one would assume that the nature of the problem to be tackled has been accurately defined. But such is not the case.

Of course, many definitions can be found. The *United Nations Convention against Corruption* (article 15) describes corruption as «The promise, offering or giving to [or the solicitation or acceptance by] a public official, directly or indirectly, of an undue advantage, for the official himself or herself or another person or entity, in order that the official act or refrain from acting in the exercise of his or her official duties». The 1999 Council of Europe's *Civil Law Convention on Corruption* (article 2) defines corruption as «requesting, offering, giving or accepting, directly or indirectly, a bribe or any other undue advantage or prospect thereof, which distorts the proper performance of any duty or behavior required of the recipient of the

bribe». In its Source Book 2000, Transparency International defines corruption as «the misuse of entrusted power for private benefit».

However, the main definitions commonly used are only superficially authoritative and cannot withstand close scrutiny. [2; 3; 4; 5] They are amorphous constructs produced by circular reasoning. Thus, in the United Nations definition, what is an «undue advantage» solicited by someone for «another entity»? Apart from the fact that the concept of ‘undue advantage’ can be shrunk or stretched at will, the essential «undueness» is largely a matter of perspective. The definition could thus possibly apply to the case of a public official legitimately seeking to ensure, in exchange for his support, the creation of local jobs from an aircraft manufacturer bidding on a contract to modernize a country’s national airline fleet. The Council of Europe definition is subject to the same criticism. The idea of the ‘proper performance’ of an official’s duties is highly subjective, since most officials must in fact be given a significant amount of freedom in order to carry out their task. Transparency International’s description raises a similar misgiving: who will decide what the «misuse» of a power is? And since Transparency International considers that one form of corruption in the private sector is to ‘exercise undue influence on regulations and policy-making, who will determine what constitutes «undue influence on policy-making» and what qualifies as legitimate lobbying [6]? Because of such unstated assumptions and the fundamental questions they raise, corruption can pretty well be everything to everyone. At one end of the spectrum, it describes situations that are universally condemnable, such as stealing public funds or bribing an official to be able to evade environment protection legislation. At the other extreme, the notion can be used to refer to anything that one simply does not like, such as wasteful expenditures, price-fixing, substandard labour practices, the excessive compensation of chief executive officers or even shoplifting [7]. In fact, common usage has widened the word’s range of meanings to such an extent that it no longer describes a specific form of misconduct — corruption has become the generic term for anything that seems inappropriate [8].

In view of the fact that a term endlessly expanded becomes hollow, it would seem important to narrow down the notion. In reality, however, since corruption is a concept that draws its strong emotional appeal from its lack of specific content, a usefully precise definition of the word is unlikely to be found. Studies and projects generally circumvent the problem of the definition of corruption first by formally recognizing it, and then by falling back, whether explicitly or implicitly, on the World Bank’s definition — «the abuse of public office for private gain» — and treating the concept as if it were self-explanatory [9; 10, p. 319]. It is therefore worthwhile noting that millions of dollars of development assistance are being invested in the fight against a phenomenon that has no precise boundaries. Far from being only intellectually untidy, this situation, as it will be seen, has very concrete consequences.

B. Tenuousness of knowledge

In addition to building upon a vague notion, the anti-corruption movement operates from a very limited body of objective knowledge on the extent of the problem and on its causes.

The facts on which allegations about the scope of mismanagement rest are in many instances surprisingly tenuous. Like any other group dealing with a single issue, professional corruption fighters have a vested interest in finding striking examples of the situation that they deplore. Illustrations of this natural tendency can be found throughout the 2009 report of Transparency International. For instance, the report estimates that in developing and transition countries alone, corrupt politicians and government officials receive bribes «believed» to total some US\$20 to 40 billion annually [6]. Apart from the fact that the grounds of such a belief are impressions rather than demonstrable facts, the wide range of the estimate, moving in one go from simple to double, should by itself inspire doubts about its reliability. The truth is that it is rarely possible to measure with a useful degree of precision the level of maladministration. In the first place, in the absence of a commonly accepted definition of corruption, it is not clear what one should try to measure [11, p. 97; 12, p. 56]. Secondly, it is obviously difficult to gather quantitative evidence and other dependable information on a situation that, by its very nature, involves secrecy. Actually, there is no firm basis for determining if the levels of corruption are really increasing, if they have remained the same but it is people's sensitivity to abuses that has intensified or even if public fears over the issue are being deliberately manipulated [13, p. 277–278]. The anti-corruption movement deals with the difficulty of obtaining reliable quantitative evidence in the same way as with the question of definition, that is, by ignoring it or simply affirming that corruption can be measured. In the final analysis, the confident and largely unqualified statements on the scope of abuse seem to rely less on firm evidence than on questionable inferences presented as indisputable truth [14, p. 310].

A neglected issue is that of the direction of causality. For instance, the emergence in Canada of a civil service that is largely free of patronage and corruption is, by historical standards, a rather recent development. For the longest time, the public service was extremely politicized. By the end of the nineteenth century, political patronage had produced a system clogged by inefficiency and staffed with individuals who lacked initiative, let alone ability. Positions were given out to party supporters in a system so steeped in favouritism that five major public inquiries on the subject were launched in relatively rapid succession [15]. As a result of the findings of one such inquiry, the Royal Commission of 1907, the government created the Civil Service Commission. In its first annual report, in 1908, the new Commission pointed to numerous examples of inappropriate activities within the civil service, from the persistence of patronage to the acceptance of commissions by government officials. In one instance, an individual who had obtained his appointment by

political influence hired someone else to perform his job for him, at a much lower rate, and kept the difference [16, p. 42].

The reasons for the change in attitudes that led to these inquiries and to the progressive emergence of a civil service that enjoys a reputation of competence and probity remain unclear. We do not know for certain if the country owes its increased material prosperity to greater government integrity or if the emergence of higher standards in public life was a consequence of improved affluence. From a conceptual standpoint, the hypothesis that, in many cases, integrity follows economic development rather than precedes it seems no less plausible than the opposite view. The possible theoretical validity of such an hypothesis seems supported by at least one historian, who attributes the pressure for a more efficient and less politicized Canadian civil service to the demand for greater technical competence spawned by the considerable growth of the population and the rapid extension of the scope of governmental activity [17, p. 78]. Nonetheless, in the present state of knowledge, this point remains an open question. It is true that countries that are struggling economically are generally afflicted by a significant level of improbity. But the fact that two things occur at the same time does not necessarily imply that one results from the other. China, India and South Korea are examples of countries that are regarded as highly corrupt but whose economy has grown very quickly over the past several years. It is also conceivable that economic development and government integrity both result from a third factor. The pursuit of integrity therefore occurs in a context where the cause and effect sequence is uncertain [18, p. 225]. Yet, the direction of causal connection is of crucial importance for the nature of the remedial measures that will be prescribed. If, contrary to the familiar belief, poor economic performance is the cause of corruption rather than the consequence of it, economic development is the solution and anti-corruption programs, by themselves, are irrelevant.

C. *Disregard of context*

In corruption control as in other fields, the provision of assistance is commonly plagued by what is known in the intelligence world as «mirror-imaging», that is, the ascription to others of the same aims and motives as ours. However, those who receive assistance often have a very different view of public morality than those who provide it. The notion of corruption means different things in different places. As a result, the ineffectiveness of many integrity reforms can often be explained by the fact that the public administration practices developed in one society have limited application in another. Indeed, conduct that is regarded as improper and in urgent need of remedy by the country providing assistance may be entirely acceptable in the recipient country. Some observers even assert that corruption that is openly and systematically practiced by, for example, tax officials without being punished or even complained about by its victims ceases to be corruption, since it is no longer seen as a disorder that can be controlled, and is simply an unpleasant fact of life [19, p. 79–80].

In post-communist countries, the various socio-cultural factors to be taken into account often include traditional respect for power rather than for norms, a well-established view of law as something that can be changed arbitrarily, and variable moral boundaries [20].

On the first point, it can be noted that entrepreneurs in the former Soviet states had long relied not on the force of law for the attainment of their objectives but on their personal political connections and their ability to bring pressure on their trading partners [21, p. 123-124]. As a result, the constraints of a planned economy inculcated a respect for power rather than for formal norms. In other words, the prescriptions of the law in these countries are often too feeble to override the quite different messages from other sources, such as co-workers, friends or political leaders [22; 23]. Clearly, unless this mentality changes, no purely rules-based attempt at combating corruption can succeed.

On the second point, Soviet countries were unfamiliar with concepts such as the importance of predictable rules and accountability. Soviet law was developed not so much to advance the public interest as to strengthen the state's ability to govern. As a result, the law was continually refashioned to suit specific needs. During the Stalin era, laws were often vaguely worded intentionally in order to give state prosecutors maximum flexibility in convicting «enemies of the people». The clearest example of this approach is the doctrine of analogy, under which a person could be punished for committing an act that, although not expressly prohibited in the criminal code, was analogous to a prohibited act [24, p. 35]. The effects of this purely utilitarian approach to law are still felt today.

On the matter of moral boundaries, the problem of corruption in post-communist countries may derive, at least in part, from the fact that compliance with norms depends to a significant extent on the circumstances and the context. Clearly defined and commonly recognized borders of moral obligation are limited to very small segments of society, such as the family or the professional group. Beyond these spheres, people feel free to operate according to a different morality, one based largely on self-interest rather than the common good [25; 26].

There can also be a deep misunderstanding of factors as fundamental as the conception of bureaucracy. Assistance projects almost invariably start from the unstated assumption that the recipient country seeks the type of bureaucratic system developed in the West — that is, a system comprising institutions that are largely immune from political interference, provide fair treatment to citizens and are staffed by competent and efficient people. This implicit assumption of a shared belief in a model of public administration placing great value on political neutrality, adequate professional qualifications and continuity is often mistaken. In societies where family ties or other kinds of relationships are very strong, the expectation that the public employee will maintain the strictest impartiality in his relations with friends and relatives is unrealistic [27, p. 10]. In Bangladesh, for example, society is organized according to cultural patterns characterized by personal status,

authoritarianism and the sharing of wealth. These patterns spawn public bureaucracies where the private appropriation of public goods is unofficially tolerated, internal communications are very poor and initiative is implicitly discouraged. To put it simply, a bureaucrat is expected to use his access to resources to dispense benefits [28]. The situation appears to be similar in many African countries, where public officials often feel strongly bound by obligations to their group but have little or no sense of duty towards the state [29, p. 283–284]. And in Ukraine, the public's indignation at the reputedly staggering level of dishonesty within the administration co-exists with its indulgence toward those committing these abuses. According to a major study on the relations between citizens and government, a majority of Ukrainians regard themselves as victims of extortions while at the same time stating that they would be tempted to accept a bribe if they were themselves a low-paid official [30, p. 165]. Consequently, a point of great relevance when assessing a country's true degree of support for integrity promotion measures, is to determine if public anger against corruption is prompted by moral outrage or, more simply, by envy [31, p. 232].

Furthermore, a country's political system and political culture can by themselves contribute in various ways to abuses. For example, a structure that does not ensure a proper balance between the executive, the legislative and the judiciary branches precludes the possibility of one component exercising a moderating influence on the others. The absence of constraints in the wielding of power is conducive to all forms of abuse. The specific character of political life in a given country is also a major consideration. For example, the extensive vote buying on which political parties rely in Argentina can be seen as making corruption in all aspects of the state's operations practically unavoidable [32, p. 30-34]. In some cases, the fundamental problem might be the very conception that people of a given country have of politics. For instance, one can wonder about the true scope of the notion of corruption in a country where, as in Jamaica, politics is driven not by ideological debates but by access to the distribution of the spoils by the party in power.

The reality is that it is extremely difficult to disentangle the different factors that could explain why there is more corruption in some countries than in others. And it seems clear that anti-corruption efforts conducted without regard to the political environment not only are doomed to fail but can also lead to anarchy rather than to a more stable and efficient democracy [33]. Yet, the weight of the socio-cultural factors is commonly ignored by assistance initiatives. In light of the frequently rudimentary nature of the measures that it promotes, the anti-corruption movement probably has to overstate the malleability of foreign societies.

D. Overestimation of commitment

Another political factor limiting the impact of the anti-corruption programs of foreign donors is the strength of the governing class's determination to promote integrity. On this matter, assistance providers are often forced to rely on the official position of a recipient country's leaders. These formal statements can however be

highly misleading if they are not considered in the light of the political dynamics of the country at hand. Thus, some hold that corruption and illegality among the elite in Ukraine in the late 1990s and early 2000s were deliberately ignored and even encouraged by the top leadership as a way of control through blackmail [34]. Using its surveillance agencies, the state systematically documented wrongdoing by officeholders as well as major private actors. When compliance was required, an individual could be confronted with detailed files containing compromising materials or evidence of wrongdoing. This stands in stark contrast to the fact that, during the same period, the country's political leaders were enacting strict laws against abuses and setting in place wide-ranging national anti-corruption strategies. By all accounts, the same combination of impressive talk and unimposing action has, during certain periods at least, been a feature of political life in Nigeria [35, p. 231].

E. Questionability of approach

An added difficulty comes from the very incomplete basis from which aid providers proceed. Some of the effects of this partial approach can be seen in an overemphasis on public sector abuses and in an unrealistic view of the level of integrity in developed countries.

The fight against corruption tends to be preoccupied exclusively or mainly with the public sector. From this perspective, the private sector is implicitly or expressly presented as necessarily honest, the public sector as the source of all corruption, and the reduction of the role of the public sector as the key to greater integrity [36]. Such distinctions are specious and frequently the reflection of an anti-state ideology. As the notorious 2001 Enron scandal and the 2008 Bernard Madoff fraud clearly show, private sector misconduct should not be overlooked. According to a report of the Comptroller of the State of New York, the combined effect of the bankruptcies of Enron, WorldCom and other corporations due to corrupt corporate management and accounting malpractice contributed about \$1 billion to the state's revenues losses in the calendar year 2002 alone [37]. In any event, corrupt acts often involve individuals from both sectors. The concern about misbehaviour should therefore be extended to non-public sector fields, such as the trade unions, the media and the professions.

Moreover, much of the advice offered to developing countries relies on a very idealized view of the situation prevailing in the developed world. To use only one example, the dishonesty that is taken to be widespread within Ukraine's education system has attracted much attention from international donors. While it is understandable to be outraged at any abuse in such a critical field, it should not be ignored that the same sector has its own ethical challenges in the West. Thus, according to a survey conducted in the United Kingdom, an important proportion of the 1,200 parents questioned would consider using a dishonest tactic to secure their child a place at a successful school [38]. Almost one in seven parents indicated that they were prepared to use a false address to ensure that their child falls within

the territorial jurisdiction of the school of their choice [39]. For the same reason, one in ten families would be ready to fake a divorce, with one partner moving with the child to a location closer to the school, and one in five to lie about or exaggerate their religious commitment. Most drew the line at bribery, but 1 % said they would probably consider it. And, indeed, according to some other reports, it is apparently not that unusual for British school admission officials to receive gentle hints from desperate applicants that, should their child be admitted, there may well be offers of free theatre tickets for the school or a generous donation of books to the school library [40]. According to British school authorities' own estimates, there are at least 4,200 cases of applications cheating a year [41]. The general point is not that ethical impropriety in one place makes it acceptable in another, but that starting from an unrealistic view of the level of integrity prevailing in developed countries is not conducive to the calm examination of issues that will generate useful assistance [42].

Finally, many projects are entirely or largely predicated on the effectiveness of the law as a tool to combat misbehaviour. However, this confidence in legal mechanisms is clearly excessive.

First, law seldom has the power that people tend to ascribe to it.

The law has practical limits that are imposed by the nature of the society in which it operates. As previously alluded to, in developing countries, law is in many instances only one normative system among others, and not always the prevailing one. Even in developed countries, it is not particularly infrequent for individuals to contravene the law, as the familiar examples of illicit drug consumption and the chronic disregard for speed limits attest [43, p. 12; 44, p. 7]. Generally speaking, the relations between law and social change are an extremely complex matter that remains largely unexplored.

As well, a law can only be effective if certain conditions exist. For example, Albania's law on the declaration of assets is expected to be inapplicable on account of the inadequacies of the country's banking system and the sheer number of public officials' accounts to be monitored [45, p. 50].

More simply, the effectiveness of anti-corruption legislation is likely to be relatively limited in the best of cases. Such legislation encounters some basic problems. Foremost among them is the difficulty of discovering corruption in the first place, since corruption is an act in which all parties implicated normally have a strong interest in secrecy. Most corruption remains unknown. And even when corrupt acts do come to light, the stringent criteria of evidence that normally apply in criminal law often make it difficult for the prosecuting authorities to secure a conviction. Besides, when corruption is widespread in a country, the social consequences of denouncing abuses can be high [46, p. 10]. And the judges who decide such cases may themselves be dishonest. A punishment-oriented approach to combating abuses can therefore be expected to be more efficient in theory than in practice.

Second, legislation may increase corruption instead of reducing it.

For one thing, the criminalization of formerly permissible acts mechanically increases the scope of what may be labelled as corruption. An action that might have been legally permissible one day can, the next day, become an offence by the adoption of a new anti-corruption rule. An illustration of this fact is provided by UK's legislation on donations to political parties: anonymous contributions were permissible until, in 2000, the law was changed to prohibit them [47].

For another, the multiplication of rules can multiply opportunities for abuses. Faith in the law overlooks the fact that legislation itself is often a source of corruption. Upstream, dishonest law-makers can easily use their law-making power to extort benefits [48, p. 64]. Downstream, practically any law aimed at regulating an activity — and certainly all laws aimed at combating corruption through criminal sanctions — can provide an opportunity for dishonest officials to profiteer. Bribes and other advantages are given as commonly to obtain inaction as to secure a specific action. A powerful law enforcement agency can make an individual pay to avoid being prosecuted, especially if, as is often the case in such matters, the offence carries a severe penalty.

Third, legislation never captures all conduct that is inconsistent with the standards that should apply in public life.

The most obvious objection to the legalistic view of corruption control is that it is often far too narrow in scope, since it does not cover a wide range of behaviour that is generally regarded as unacceptable. It is worth noting in this regard that the scandal that erupted in 2009 in the United Kingdom around the expenditures of Members of Parliament had far-reaching consequences despite the fact that most of the abuses revealed did not involve the violation of any law [49]. Members of Parliament are able to recover a number of expenses, including costs related to the operation of their office and to their second home. An employee made a full uncensored electronic copy of the expenses records and documentation filed by Members of Parliament to obtain the refund of various expenditures under this system. This copy was provided to the *Daily Telegraph* newspaper, which began publishing details every day from 7 May 2009. The details of the claims included invoices for items ranging from plasma television sets to a bouquet of flowers, to dog food. The more serious cases involved claims for the refund of the interest paid on mortgages that did not exist. Most of the outlays involved had been refunded further to their approval by the parliamentary office responsible for scrutinizing the MPs' claims, and could thus, strictly speaking, be seen as within the rules. However, the details released were politically devastating. The affair led to the resignation of the Speaker of the House of Commons and of several ministers and ended prematurely the political career of several other elected officials.

A similar situation arose in 2010 in connection with the private activities of Montreal's Assistant Director of police — the third highest-ranking official in the city's law enforcement hierarchy [50; 51]. It was discovered that the senior officer

in question was also running a luxury home-construction business. Most of the controversy officially centered on the fact that such activities could potentially cast a doubt on the integrity of the official, since the disclosure of this situation occurred in the midst of widespread allegations of fraudulent practices in the province's building industry. However, much of the uneasiness owed more to the fact that the circumstances raised wider concerns about the ethical propriety of such a well-paid officer devoting his time and effort to outside activities. The ability of any person to competently fulfil such important public responsibilities and, at the same time, be extensively involved in a business enterprise seems more than doubtful. That said, the conduct of the officer did not appear to breach any legal rule. On the one hand, the code of conduct for the employees of the city of Montreal is broadly worded regarding second jobs, since it provides that employees are prohibited from having a direct or indirect interest in a business that places or may place their personal interests in conflict with those of the city or with their professional responsibilities. However, Quebec's *Police Act*, which applies to all the province's police officers, states only that 'the function of police officer is incompatible with the functions of bailiff, investigation agent, security guard, collection agent or representative of a collection agent, and private detective [52]. Under that Act, the officer who holds other employment or receives other income from the carrying on of a business is simply required to disclose the nature of this employment or business to the director of the police service — a requirement which Montreal's Assistant Director of police had complied with. As a result, the event led to some pointed public comments but does not seem to have had any negative consequence for the officer involved.

3. Practical consequences

In light of these major shortcomings, it would be unreasonable to expect the assistance directed at corruption control to produce impressive results [53; 54]. A point to keep in mind in this regard is that it is always in the interest of any organization to assess its activities on the sole basis of the objectives formally assigned to them. However, like any other public undertaking, anti-corruption measures should be evaluated not only on their immediate goals but also on their many other actual and generally unanticipated outcomes. The fact that corruption is inconsistent with the proper management of public affairs does not mean that the fight against unethical behaviour is free from potentially harmful side effects. It is not, and these negative consequences may include a distortion of issues, a diversion of resources and a destabilization of institutions.

A. *Distortion of issues*

The framing of all public administration matters in terms of corruption launches state building in unpromising directions by mischaracterizing or oversimplifying issues. In many countries, the problems to be dealt with extend far beyond the area of corruption, no matter how narrowly or broadly the latter is defined. Among other things, one frequently faces a situation where numerous fundamental problems

would have to be coped with: basic government structure matters have not been properly addressed; public administration is over-centralized; the capacity of the bureaucracy is limited; the decision-making processes within the administration are unsystematic; there are parallel decision processes outside the administration; the economy is liberal mainly in name; property rights are imperfectly protected; the tax system is predatory; political parties are weak; the media have low professional standards; knowledge of the true sources of institutional malfunctioning is inadequate; and the capacity to develop alternatives to the prevailing state of affairs is extremely limited [55].

A fixation on the symptoms of corruption often hinders or entirely precludes serious analysis of broader issues. For example, casting the problems of hospital administration in terms of corruption can provide a convenient excuse to avoid tackling the difficult question of healthcare financing [56, p. 50]. And a shrewd government can even deliberately use corruption as a way of taking the attention away from fundamental subjects. Thus, anticorruption campaigns have been used systematically by the Cuban regime to explain the underperformance of the economy and the shortage of consumer goods.

A corruption-centered framework also tends to direct attention to the most noticeable forms of abuses, such as bribery. This can easily lead to overlooking more diffuse but no less damaging forms of dishonesty, like the wide-scale neglect of responsibility. In some countries, public sector employees come to office late, leave early and frequently conduct private activities on government time, and so are in effect paid for work that they do not perform [57, p. 469–470; 58]. This type of deviation from proper standards of professional conduct are not confined to developing countries. Thus, in France, air traffic controllers operate for their own personal benefit a parallel system of leave. Under this arrangement, the some eight thousand controllers take a large number of unreported days of absence. In fact, it appears that control towers often function with half of the personnel supposed to be there. The issue is far from insignificant. According to an official report of the government's main auditing body, controllers only work about 100 days per year, and therefore improperly obtain 11 weeks of unofficial leave in addition to the 20 weeks of leave to which they are entitled [59]. These extensive abuses are not referred to as corruption, and remain unaddressed even though they have been known to the authorities for many years.

B. Diversion of resources

Anti-corruption assistance offers the aid industry tempting targets for technically elaborate projects that float on the surface of the recipient society. This leads funding agencies to support standardized remedies, including the enactment of stricter criminal legislation, the establishment of provisions requiring public officials to disclose their financial situation, the setting in place of codes of conduct, and the creation of bureaucracies dedicated to fighting corruption. Such measures are often context-insensitive, and thus can have effects that are quite different from the ones

expected. For example, politics in developing countries being what it is, there is a general risk that the structures put up to fight corruption might be misused as weapons to attack political opponents [60, p. 100]. In Bolivia, for instance, the anti-corruption measures set in place in 2008 have led to politically motivated prosecutions [61, p. 83]. And when dishonesty is pervasive, it might be unwise to assume that the specialized agencies set up to combat corruption will themselves maintain high standards of integrity or prove particularly efficient. Thus, in Tanzania, the Prevention of Corruption Bureau was found to be totally ineffective and to have contributed to the spread of corrupt practices [62]. Consequently, it may be argued that the foreign aid resources allocated to high-profile initiatives against corruption could in many cases be more usefully directed to reforms that may be less spectacular but are likely to have a more fundamental impact on public administration.

C. Destabilisation of institutions

One of the major problems of many developing societies is the public's widespread distrust of institutions. In such a context, anti-corruption campaigns can easily have an unsettling effect. On one hand, the anti-corruption rhetoric promoted by foreign donors amplifies the perception that mismanagement is the cause of all the difficulties that the country is facing. On the other, the adoption of anti-corruption strategies and the creation of specialized agencies to oversee their implementation convey the message that existing government institutions cannot be relied on to deal with corruption, and produce high expectations for immediate, tangible results. However, the measures undertaken to deal with maladministration rarely if ever have significant short-term results and sometimes have no discernible long-term effect. This disappointing outcome inevitably leads to increased public exasperation [63, p. 54]. By creating a self-fulfilling prophecy that corruption cannot be controlled, extensive anti-corruption campaigns destabilize the political system by weakening the diffuse popular support without which public institutions cannot exist. While good government requires constant vigilance, it is undermined by pathological suspicion. The short-term benefits obtained through a high-profile but superficial anti-corruption campaign tend to be rapidly cancelled by the longer-term damages to public institutions that result from the ineffectiveness of such a campaign. Russia under President Boris Yeltsin provides an illustration of this situation. The more the Russian state attacked abuses using the traditional anti-corruption campaigns, the more it damaged the reputation of its officials and unintentionally eroded the legitimacy of the state [64; 65].

In the final analysis, ill-conceived anti-corruption initiatives can easily compound a country's corruption problem.

4. Concluding observation.

In theory, two general courses of action seem available to break out of the present unsatisfactory situation: recognizing complexity or redirecting resources. Under the first option, donor countries would take a more realistic view of the impact that their work can have. They would stop expecting quick results from

actions in a single area, such as increasing penalties or creating an anti-corruption office, invest more in research and experimentation, move away from reductionist theses and take into account the broader historical, economic and political context in which a society functions. Under the second option, funding agencies would reduce their involvement in a field whose complexity arguably exceeds by far the capacity of an aid system that remains essentially donor-driven and complexity-averse. In practice, however, the forces at play are such that any significant change of orientation appears improbable.

LITERATURE

1. Anti-corruption projects benefit from significant funding. The 2009–2014 'African Parliamentary Strengthening: Budget Oversight and Accountability' project [electronic resource]. – access mode : <http://www.acdi-cida.gc.ca/cidaweb/cpo.nsf/vLUWebProjEn/3C20513DDB56B4C68525756A003C9987OpenDocument>.
2. Robin Theobald. Corruption, development and underdevelopment. – Duke University Press, Durham, North Carolina, 1990.
3. Arnold J. Heidenheimer Political corruption : Readings in comparative analysis. – Transaction Books, New Brunswick. – New Jersey, 1970.
4. Michael Johnston. Political corruption and public policy in America. – Brooks/Cole Publishing Company. – Monterey, 1982.
5. Paul Heywood. Political corruption: Problems and perspectives. – 45 Political Studies, 1997. – P. 435.
6. Transparency International Global Corruption Report 2009 – Cambridge University Press. – Cambridge, 2009.
7. Bruce M. Bailey Anti-corruption programming : Questions and strategies. – Canadian International Development Agency, Gatineau, 2000.
8. John Bailey. Corruption and democratic governability in Latin America : Issues of types, arenas, perceptions, and linkages. – San Juan, Puerto Rico, 2006.
9. The World Bank Helping countries combat corruption : The role of the World Bank [electronic resource]. – access mode.
10. McMullan M. Corruption in the public services of British colonies and ex-colonies in West Africa in Arnold J. Heidenheimer (ed), Political corruption : Readings in comparative analysis (Transaction Books, New Brunswick. – New Jersey, 1970.
11. Endre Sik. The bad, the worse and the worst: Guestimating the level of corruption in Stephen Kotkin and Andras Sajó (eds), Political corruption in transition: A skeptic's handbook (Central European University Press. – Budapest, 2002) P. 91–113
12. Nathaniel Heller. Defining and measuring corruption: Where have we <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm> come from, where are we now, and what matters for the future?' in R. I. Rotberg (ed), Corruption, global security and world order. – World Peace Foundation and American Academy of Arts and Sciences. – Cambridge, Massachusetts, 2009.
13. Ed Brown and Jonathan Cloke. Neoliberal reform, governance and corruption in the South : Assessing the international anti-corruption crusade, 2004.

14. Yves Mény. *Fin de siècle corruption: change, crisis and shifting values* // *International Social Science Journal*. – 1996. – 48 (3). – P. 309–320.
15. Examples include the Royal Commissions of 1868–1870, 1881–1882, 1891–1892, 1907–1908 and 1911–1912.
16. Government of Canada, *Civil Service Commission Report of the Commissioners, 1908*. – Printer to the King's Most Excellent Majesty. – Ottawa.
17. Robert MacGregor. *Dawson The Civil Service of Canada*. – Humphrey Milford. – London, 1929.
18. Daniel Treisman. *What have we learned about the causes of corruption from ten years of cross-national empirical research?* – *10 Annual Review of Political Science*, 2007. – P. 211–244.
19. Claus Offe, *Political corruption: Conceptual and practical issues* in J. Kornai and S. Rose-Ackerman (eds), *Building a trustworthy state in post-socialist transition*. – Palgrave Macmillan. – New York, 2004. – P. 77–99.
20. Vladimir Brovkin. *Anti-Corruption Initiatives in the Former Soviet States: What Went Wrong? What Needs to be Done?* in *The International Consortium on Governmental Financial Management, Anti-corruption Summit 2000: Proceedings of fifteenth annual international financial management conference*. – The International Consortium on Governmental Financial Management Alexandria. – Virginia, 2000. – P. 151–158.
21. Brian Kuns. *Old corruption in the new Russia*' in Betty Glad and Eric Shiraev. *The Russian transformation*. – Macmillan. – London, 1999.
22. Antony Allot. *The limits of law*. – Butterworths. – London, 1980.
23. Richard C. Hollinger and John P. Clark *Formal and informal social controls of employee deviance* // *The Sociological Quarterly*. – 1982. – 23 (3). – P. 333–343
24. Gordon B. Smith *Reforming the Russian legal system*. – Cambridge University Press. – New York, 1996.
25. Elzbieta Firlit and Jerzy Chlopecki. *When theft is not theft* in J. R. Wedel (ed), *The unplanned society : Poland during and after communism*. – Columbia University Press. – New York, 1992. – P. 96–106.
26. Donald N. M. Horning *Blue-collar theft : conceptions of property, attitudes toward pilfering, and work group norms in a modern industrial plant* in Erwin O. Smigel and H. Laurence Ross (ed), *Crimes against bureaucracy*. – Van Nostrand Reinhold. – New York, 1970. – P. 46–64.
27. Vito Tanzi *Corruption, governmental activities and markets*, IMF Working Paper 94/99 (The International Monetary Fund. – Washington, 1994).
28. Pierre Landell-Mills. *Improving governance in Bangladesh : The elements of a new strategy*, Speech given at a seminar of the Association for Economic and Development Studies on Bangladesh (AEDSB 15 February 1999).
29. Stanislav Andreski. *Kleptocracy as a system of government in Africa* in M. Ekpo (ed), *Bureaucratic corruption in sub-Saharan Africa: Toward a search for causes and consequences*. – University Press of America. – Washington, 1979. – P. 283–284.
30. William L. Miller, Åse B. Grødeland and Tatyana Y. Koshechkina *A culture of corruption : Coping with government in post-communist Europe*. – Central European University Press. – Budapest, 2001. – P. 165
31. Gunnar Myrdal. *Corruption as a hindrance to modernization in South Asia* in Arnold J. Heidenheimer, *Political corruption : Readings in comparative analysis* (Transaction Books, New Brunswick. – New Jersey, 1970. – P. 229–239, 232).

32. Charles H. Blake and Sara Lunsford Kohen Argentina : The dawn of a new era or business as usual' in Stephen D. Morris and Charles H. Blake Corruption and politics in Latin America : National and regional dynamics. – Lynne Rienner, Boulder, 2010. – P. 29–53, 30–34, 41.
33. Joshua Charap and Christian Harm. Institutionalized corruption and the kleptocratic state. IMF Working Paper WP/99/91. – The International Monetary Fund. – Washington, 1999.
34. Keith A. Darden Blackmail as a tool of state domination: Ukraine under Kuchma. – 10 East European Constitutional Review, 2001. – P. 67–71
35. Dele Olowu. Roots and remedies of government corruption in Africa // Corruption and Reform. – 1993. – 7. – P. 227–236.
36. Chris Edwards. Reducing federal corruption // Tax & Budget Bulletin (CATO Institute, Washington). – 2006. – 34 [electronic resource]. – access mode: <http://www.cato.org/pubs/tbb/tbb-0704-34.pdf>
37. New York State, Office of the State Comptroller Impact of the corporate scandals on New York State // Office of the State Comptroller. – Albany, 2003.
38. Lucy Ward. Parents will bribe or blag children's way to best schools // Guardian. – 2004 [electronic resource]. – access mode: <http://www.guardian.co.uk/uk/2004/apr/19/schools.schooladmissions>.
39. Jessica Shepherd. Council drops school fraud case against mother // Guardian. – 2009. [electronic resource]. – access mode : <http://www.guardian.co.uk/education/2009/jul/03/mrinal-patel-harrow-council-school-place>
40. Joanna Moorhead. What would you do to get your child into a good school? // Guardian, 2005. [electronic resource]. – access mode: <http://www.guardian.co.uk/education/2005/apr/13/schooladmissions.schools>
41. Greg Hurst. Parents who lie on school applications will escape prosecution // Times, 2010. – [electronic resource]. – access mode: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/education/article7059157.ece>
42. Susanne Karstedt and Stephen Farrall. The moral economy of everyday crime : Markets, consumers and citizens // The British Journal of Criminology. – 2006. – 46. – P. 1011–1036.
43. Stephanie Levitz. Police to continue permissive approach to pot during Games in the home of B.C. Bud // Whitehorse Daily Star. – 2010.
44. Maxime Brault and Patrice Letendre. Évolution des comportements et attitudes face à la vitesse au Québec entre 1991 et 2002. – Société de l'Assurance Automobile du Québec. – Québec, 2002.
45. Martin Tisné and Daniel Smilov. From the ground up : Assessing the record of anticorruption assistance in southeastern Europe. – Central European University. – Budapest, 2004.
46. Government of Burma, Report of the Bribery and Corruption Enquiry Committee 1940. – Superintendent of Government Printing and Stationery, Rangoon, 1941.
47. Political Parties, Elections and Referendums Act 2000 Chapter 41. – S. 54.
48. Jan Neutze and Adrian Karatnycky. Corruption, democracy, and investment in Ukraine : Policy paper. – The Atlantic Council of the United States. – Washington, 2007.
49. Robert Winnet and Gordon Rayner. No expenses spared. – Bantam Press, London, 2009 – [electronic resource]. – access mode: <http://www.telegraph.co.uk/news/newstopping/mps-expenses/>

50. Sidhartha Banerjee. Dual role of senior cop/construction boss is 'inappropriate': Quebec Government // *The Canadian Press* (5 May 2010) – [electronic resource]. – access mode: <http://timestranscript.canadaeast.com/front/article/1040117>
51. Jan Ravensbergen Former top cop's right-hand man to be questioned on moonlighting // *The Gazette*. – Montreal. – 2010.
52. Police Act, Revised Statutes of Quebec
53. Franklin Steves and Alan Rousso. Anti-corruption programmes in post-communist transition countries and changes in the business environment, 1999–2002, Working Paper No. 85. – European Bank for Reconstruction and Development. – London, 2003.
54. Morris Szeftel. Misunderstanding African politics : Corruption & the governance agenda // *Review of African Political Economy*. – 1998. – 25 (76). – P. 221–240.
55. Conference on Corruption and Integrity Improvement Initiatives in the Context of Developing Countries organised by the UNDP in Paris in October, 1997.
56. Michele Rivkin-Fish. Bribes, gifts and unofficial payments: Rethinking corruption in post-soviet Russian health care in Haller, Dieter and Cris Shore (eds), *Corruption: Anthropological perspectives*. – Pluto Press. – London, 2005. – P. 47–64.
57. Habib Zafarullah and Noore Alam. Siddiquee Dissecting public sector corruption in Bangladesh : issues and problems of control // *Public Organization Review*. – 2001. – 1. – P. 465–486.
58. Nazmul Chaudhury and Jeffrey S. Hammer Ghost doctors: Absenteeism in rural Bangladeshi health facilities // *The World Bank Economic Review*. – 2004. – 18. – P. 423–441.
59. Michael Cosgrove. Dangerous air traffic control procedures over Paris airports // *Flesh & Stone*, 23 September 2009. – [electronic resource]. – access mode: http://www.fleshandstone.net/policy_trends/1621.html
60. Patrick Meagher. Anti-corruption agencies : Rhetoric versus reality // *The Journal of Policy Reform*. – 2005. – 8(1). P. 69–103.
61. Daniel W. Gingerich Bolivia : Traditional parties, the state and the toll of corruption in Stephen D. Morris and Charles H. Blake, *Corruption and politics in Latin America : National and regional dynamics*. – Lynne Rienner, Boulder. – 2010. – P. 55–87.
62. Tanzania, Presidential Commission of Inquiry Against Corruption, Report of the Commission on Corruption. – Vol. 1, Presidential Commission of Inquiry Against Corruption, 1996.
63. Guido Bertucci. Anti-corruption crusades often fail to win lasting victories: Why? in *The International Consortium on Governmental Financial Management, Anti-corruption Summit 2000 : Proceedings of fifteenth annual international financial management conference*. – The International Consortium on Governmental Financial Management Alexandria. – Virginia, 2000. – P. 53–57.
64. Virginie Coulloudon. Russia's distorted anticorruption campaigns in S. Kotkin and A. Sajo (eds), *Political corruption in transition : A skeptic's handbook*. – Central European University Press. – Budapest, 2002. – P. 187–205.
65. Staffan Andersson and Paul M. Heywood Anti-corruption as a risk to democracy : On the unintended consequences of international anti-corruption campaigns in L. de Sousa, P. Larmour and B. Hindess (eds), *Governments, NGOs and anti-corruption : The new integrity warriors*. – Routledge. – New York, 2009. – P. 33–50.

ОКАЗАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Лорти Серж

Феномен, известный как коррупция, находится под пристальным вниманием общества уже более двадцати лет. Его порождением стала не только обширная литература, но и целая индустрия консалтинга и мониторинга, специфичность позиций которой в значительной степени определяет полемику по вопросам порядочности. Индустрия активно поддерживается из различных источников финансовой помощи, включая международные финансовые институты и национальные агентства по вопросам развития. В данной ситуации на сферу международной помощи, которой до сих пор удавалось избежать строгого анализа, стоило бы посмотреть более критично. В статье, написанной экспертом-практиком в сфере международного сотрудничества, резюмированы основные теоретические и практические сложности, возникающие в этой области, выделены возможные негативные последствия антикоррупционных инициатив и приведены аргументы в пользу того, что для решения проблемы ненадлежащего управления необходим иной подход.

***Ключевые слова:** коррупция, гражданское общество, законодательство, правовые и административные меры.*

НАДАННЯ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ У БОРОТБІ З КОРУПЦІЄЮ

Лорти Серж

Вже понад двадцять років феномен, відомий як корупція, викликає неабиякий інтерес у суспільстві. Він породив не лише великий літературний доробок, а й цілу індустрію моніторингу та консалтингу, специфічність позицій якої має значний вплив на полеміку з питань доброчесності. Індустрія активно підтримується з різних джерел фінансової допомоги, серед яких міжнародні фінансові інституції та відно-відальні за розвиток національні агентства. Отже, за цих обставин варто було б критичніше поглянути на галузь міжнародної допомоги, якій досі вдалося уникати ретельного аналізу. Стаття написана з погляду експерта-практика у сфері міжнародного розвитку, підсумовує основні теоретичні та практичні труднощі, що постають у цій галузі, виділяє ймовірні негативні наслідки антикорупційних ініціатив та доводить, що для вирішення проблеми неналежного урядування потрібні інші підходи.

***Ключові слова:** корупція, громадянське суспільство, законодавство, правові та адміністративні заходи.*

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

СУДОВА ПРАКТИКА І ЗАКОН З ТОЧКИ ЗОРУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ І ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

Розглянуто судову практику та закон з позицій можливості закріплення і реалізації основних правових цінностей і принципів. На кожному з етапів судового розгляду та ухвалення закону виділяються моменти, які сприяють цьому процесу. Також слід відмітити, що автор не мав за мету розкрити зміст цінностей і принципів права.

Ключові слова: суд, судові рішення, закон, принципи права, правові цінності, філософія права, антропоцентричність.

Актуальність проблеми. Сучасна Українська держава, проводячи правову та інші реформи, намагається позбутися свого радянського спадку – державно-суспільного устрою, який не розглядає правові принципи та цінності як взірєць та шлях подальшого вдосконалення. У минулому дослідження питання про правові цінності і принципи здебільшого мало теоретичний характер і фактично не опрацьовувалися механізми їхнього впровадження у законодавство.

Намагання привести правову систему у відповідність до високих світових стандартів у галузі права поставило нагальну проблему: виявити та висвітлити взаємовплив правової системи, правових цінностей та принципів права. Тим більше, що кожна система права на сьогодні має ті чи інші елементи, які, на нашу думку, можуть співіснувати в системі права нашої країни. Нині можливо синтезувати найкраще з провідних правових систем.

Ступінь розробленості теми. Слід відмітити, що питання правових систем світу дуже широко розглядається сучасною правовою наукою. Треба відмітити Р. Давіда, К. Жоффре Спінозі, Р. Леже. Але більшою мірою розгляд правових систем світу має описовий та порівняльний характер. Звернення до проблематики принципів та цінностей права набуло фундаментального характеру – науковці перш за все намагаються віднайти їхній єдиний ідеальний зміст, але при цьому не звертають увагу на фактично неможливе їх використання на практиці. Також чи не кожний науковець пропонує свій перелік принципів чи цінностей, не пропонуючи, таким чином, якогось єдиного критерію їх встановлення. Тому взаємовпливи державно-суспільного устрою і принципів та цінностей права цілеспрямовано фактично не досліджуються. Дослідження цього питання знаходиться на початку наукового шляху і має гіпотетичний характер. Лише після з'ясування змістовного наповнення принципів та цінностей права це питання може отримати статус теорії

Мета статті: проаналізувати здатність деяких правових інститутів ураховувати існування системи правових цінностей і принципів.

Для розв'язання поставленої проблематики необхідно дати антропоцентричну характеристику (показати вагомість ролі людини) окремих правових інститутів основних правових систем світу: англосаксонської та романо-германської. Також є потреба проаналізувати окремі елементи радянської правової системи з причини того, що у сучасній Українській державі вони збереглися. При цьому необхідно відмітити, що Р. Леже [1, с. 105–110] пропонує свій – дуалістичний підхід до розподілу правових систем. На його думку існують правові системи держав з давньою правовою традицією і правові системи держав, що не мають таких традицій, або право в них підкорене релігії та ідеології. До першої він включає країни і романо-германської, і англосаксонської правових систем, до другої – канонічне, мусульманське, індуське право, а також право ССРСР та Китаю. При цьому автор відмічає, що країн з давньою правовою традицією дуже мало і не всі сучасні правові держави мають можливість стверджувати про її наявність. Під самою ж давньою правовою традицією Р. Леже розуміє великий історичний проміжок, за якого формувалися правові системи, і серед таких країн виділяє США, Францію, Німеччину, Італію, Португалію, Грецію та ін. З точки зору мети публікації доцільно якраз розглянути першу групу правових систем. При сутнісній різниці ці правові системи мають точки поєднання, через які і поглинаються принципи і цінності права. І це перш за все судова система.

Чи може суд сприяти врахуванню правових цінностей і принципів при застосуванні законодавчих норм? З відвертістю можна відповісти, що так. Судове рішення як головний документ, що виноситься судовою владою, є по суті оцінною дією. При винесенні рішення обов'язково оживають правові принципи, а більшою мірою – правові цінності.

Виходячи з наведеної значущості суду як органу і його актів, вкрай важливо визначити, в чому ж виявляється антропоцентризм цієї гілки влади. Для цього слід доглянути:

- 1) роль суду як органу правосуддя;
- 2) діяльність суду як органу правосуддя.

Характеризуючи роль суду як органу правосуддя, Ю. Тихонравов відмічає: «Суд, в собственном смысле слова, есть гласное обсуждение поведения людей с целью определенной оценки» [2, с. 513].

Розглядаючи це визначення, можна помітити, що суд створений суспільством для вирішення суперечностей і конфліктів між його членами як мінімум на підставі вже існуючих цінностей та принципів. У цьому сенсі ми можемо сказати, що вже саме існування суду показує наявність якихось принципів і цінностей у праві.

За своєю природою суд протилежний насильству, тому що він являє собою регламентовану форму конфлікту. В ситуації вирішення конкретного конфлікту

ту судове рішення виконує дві основні функції: 1) завершення стану невизначеності в суперечливій ситуації, що виникла, і 2) примирення ворогуючих сторін. Створення суду – результат вольового рішення членів суспільства з метою забезпечення оцінки суспільних відносин.

Для того, щоб суд виконував свою роль, він повинен складатися з людей, які при ухваленні рішення керуватимуться лише об'єктивними положеннями справи, що розглядається. Саме тут ми знаходимо перший антропоцентричний акцент у діяльності суду: суддя при правовій оцінці має керуватися висновками, що побудовані на доводах розуму стосовно відповідності правовим цінностям і принципам, абстрагуючись від особистих емоційних та інших оцінок.

Другий антропоцентричний аспект породжує публічність. Завдяки принципу публічності кожний член суспільства знає, що всі його дії можуть стати предметом оцінки, знає, що в кожному конкретному випадку осуджується суспільством, а що визнається та заохочується, тобто що є цінністю.

Третім аспектом антропоцентричності судової практики є звернення до доказів. Докази за винятком показань свідків є об'єктивними за своєю сутністю: це дає можливість їхньої правильної оцінки, тому що вони вже «викоренені» зі сфери чуттєвого і представлені як «застигли» моменти істини. Заслуховуючи та оцінюючи пояснення свідків, суддя повинен ураховувати те, що всі вони «відфільтровані» мозком людини і виражаються у формі суб'єктивної оцінки того, що було насправді. Украй важливим елементом судового процесу є те, що докази оцінюються під час судового засідання: сторони мають можливість відслідкувати правильність її проведення зі своєї точки зору і вони отримують гарантії обґрунтованості оскарження ухваленого рішення.

Фінальний етап – це процес ухвалення рішення за справою. Саме тут найбільшою мірою виявляється оцінювальний характер судової влади, оскільки саме суддя при вирішенні справи на основі оцінювання доказів ухвалює рішення. Суддя в своєму рішенні керується правовими нормами, принципами та цінностями, сприйнятими державою. Тому, оцінивши докази, дослідивши писані норми, суддя залишається один на один зі своїм уявленням про справу.

Проголошуючи рішення, суддя неминуче зобов'язаний абстрагуватися від свого суб'єктивного ставлення до справи. Воля дає шлях розуму, зіставляє положення справи з моделлю досліджуваних відносин – їхньою ідеєю, тобто суддя тлумачить і оцінює чинні норми, принципи та цінності стосовно конкретної справи. Судом проводиться офіційне каузальне тлумачення, під яким розуміється офіційне роз'яснення сенсу правової норми, яке дається судом чи іншим компетентним органом з приводу конкретної справи, метою якого є правильне вирішення справи [3, с. 26].

Саме те, наскільки близько буде підведено справу (витлумачено) до ідеї того, що скоїлося (суті справи), і покаже ступінь правильності оцінки справи. Спір буде вирішено правильно, якщо рішення відповідатиме загальному розумінню принципів права і цінностей, думці більшості суспільства.

При проголошенні рішення судді в англо-американській та романо-германській правовій системі мають дещо різні можливості. У країнах загально-го права суддя більш вільний у своїх діях. Зважаючи на те що загальне право не розглядає законодавство як основний елемент правової системи, суддя має право винести рішення на підставі права справедливості, не спираючись на акти матеріального права. Суддя ж континентальної системи права вимушений не тільки вирішувати питання щодо справедливості, а й пов'язувати свою думку з нормативним актом.

Після проголошення судове рішення набуває чинності, тобто рішення судді втілюється в реальній дійсності. Вся сукупність таких рішень і являє собою другий елемент судової практики.

З цієї позиції необхідно розглянути вплив всієї сукупності ухвалених рішень на суспільне життя. Це тим більше важливо, оскільки саме через судові рішення вкладена в них ідея діє в реальному світі. Саме на цьому етапі і реалізується одна з головних цілей діяльності судових органів.

Ухвалене судове рішення набуває чинності і все розумне, що в ньому міститься, застосовується в реальній дійсності. Якщо говорити про доцільність для сторони, за позовом якої рішення ухвалене, то вона очевидна, бо сторона або сама ініціювала процес його прийняття, або брала участь у судовому процесі. Якщо ж сторона не сприймає рішення, то є можливість оскаржити його.

Доцільність рішення для інших членів суспільства залежатиме від їх згоди чи незгоди з ним. Процес згоди чи незгоди з судовим рішенням буде можливий, якщо кожний зацікавлений громадянин усвідомить ідею застосування правових цінностей і норм, закладену в рішенні, шляхом тлумачення його положень на себе. Це буде можливо за таких відправних моментів:

- 1) наявність мінімального рівня правового знання;
- 2) наявність можливості кожного індивіда узнати про судові рішення;
- 3) наявність бажання усвідомити це рішення з його подальшою оцінкою, яка народжується розумом, тому що через нього індивід намагається встановити ідею даного рішення для себе особисто.

На цьому місці потрібно звернути увагу на такий суспільно-судовий інститут, як суд присяжних. Саме присяжні вже у судовому засіданні роблять першу оцінку справи на її відповідність правовим цінностям і принципам. Причому за своїм характером дії присяжних спрямовані не стільки на встановлення законності і юридичної правильності дій сторін, скільки на моральну оцінку цього випадку як членів суспільства від імені всього суспільства.

Існує й інша думка з приводу суду присяжних, виражена Т. Оноре: «Однак присяжні можуть розділяти погляди пересічних громадян проти непопулярних верств населення. Той факт, що вони, на відміну від суддів, можуть не аргументувати своє рішення, заважає критиці їх вердикту, коли він оскаржується.

Тому іноді розгляд справи одним чи декількома суддями може бути більш справедливим» [4, с. 96]. Такої самої думки дотримується і Л. Л. Фулер [5, с. 94]. На підтвердження позиції вказаних дослідників можна як приклад навести художній фільм Микити Міхалкова «12». Вся художня оповідь – це одне засідання колегії присяжних по справі про вбивство, яка на перший погляд нічим не вирізняється від сотень інших подібних справ. На початку фільму ми зустрічаємо всю різноманітність колегії присяжних: за віком, освітою, майновим станом, життєвим досвідом, правосвідомістю тощо. Але всі вони мають одне бажання – найшвидше вирішити справу і повернутися до свого звичного життя, своїх проблем, мрій, прагнень, своїх родин. При цьому будь-яке витрачання часу на суттєвій розгляд справи їм видається марним. Тому вони згодні визнати людину винною, навіть не замислюючись, що саме їхнє рішення – це її життя і яким їй бути далі. Лише один з присяжних, якого грав російський актор Сергій Маковецький, прагнучи пошуку правильного вирішення долі молодого злочинця з точки зору як закону, так і норм моралі, пішов проти всіх, не погодився визнати юнака винним. Завдяки такому протесту присяжні починають досліджувати матеріали справи, але з позицій свого життя (тобто починається суб'єктивна оцінка на підставі власного життєвого досвіду). Це дається дуже важко – люди діляться своїми спогадами з іншими. Але, зрозумівши деякі моменти свого життя, присяжні починають по-іншому дивитися на підсудного – молодого хлопця-чеченця. З формального погляду справи присяжні переходять до розуміння її сутності: чому злочин було вчинено, що саме спонукало підсудного на такі дії, що коїлось навколо. Наприкінці фільму проєкція власного життєвого досвіду на справу приводить присяжних зовсім до іншого висновку – невинний. Таким чином, фактично власний досвід примусив присяжних відійти від формалізму і розглянути справу по суті, як того і вимагає закон.

З цього прикладу ми бачимо, що суд присяжних все ж таки не є ідеальним інститутом правосуддя. Недаремно навіть у США присяжні призначаються за списками виборців, а іноді їх примусово приводять до суду.

Поки громадянин, якого призначено присяжним, думатиме лише про скоріше повернення додому і т. п., правильного вирішення справи не буде. Лише підвищення рівня правосвідомості дозволить використовувати суд присяжних за його призначенням – оцінкою суспільством злочину з точки зору моралі та моральності. З цих позицій, мабуть, потрібно розділяти справи, в яких присяжні беруть участь, а в яких – ні.

У разі ухвалення рішення суддя постулює, що воно вже «погоджено» суспільством у цілому, тобто кожним його членом, і відповідає основним правовим цінностям та принципам. Це потребує усвідомлення рішення кожним громадянином. Процес усвідомлення проходить у декілька етапів, кожний з яких є вольовим актом:

1) сприйняття інформації про необхідність оцінки і те, що потрібно оцінити;

2) вичленовування загального сенсу судового рішення із усього його змісту;

3) відділення сенсу від конкретного випадку і створення розумної конструкції, яку можна застосувати до всіх ідентичних випадків;

4) оцінка сенсу;

5) встановлення ступеня відповідності рішення його ідеї і визначення свого ставлення до нього;

6) знаходження власного рішення стосовно того, як необхідно діяти у подібних випадках, аби не виникло суперечностей з встановленими правилами.

Якщо саме рішення відповідає панівним поглядам суспільства на вирішуване питання, то при згоді індивіда з ним він діятиме відповідно до його положень. Таким чином, ідея, закладена в рішенні, знайде своє найбільш правильне втілення в реальній дійсності. У разі незгоди індивіда з судовим рішенням ми матимемо випадок, коли поведінка індивіда визнається неправильною та засуджується суспільством.

Незгода можлива в декількох випадках:

1) індивід за власним бажанням порушує правила гуртожитку (вчинення злочину тощо);

2) індивід не має достатнього рівня освіти для правильної оцінки і усвідомлення рішення;

3) при усвідомленні рішення індивід дійшов висновку про те, що воно не відповідає його життєвим настановам. Тут ми стикаємося з індивідом, який робить оцінку на підставі власних принципів та цінностей. Це говорить про те, що повинен існувати механізм, згідно з яким даний індивід зможе довести свою правоту.

За умов відповідності рішення системі правових принципів та цінностей і згодою з ними індивіда воно є гарантом стабільного існування як самого суспільства, так і країни. Своє реальне існування в житті людини судова практика знаходить через писане судові рішення, яке набуло чинності і застосовується стосовно сторін, а його загальні положення – до всіх членів суспільства.

Таким чином, суд як орган, фактично наділений повноваженнями втручання і регулювання суспільної життєдіяльності людини, через ухвалення судового рішення оцінює конкретні життєві умови до змісту основних правових принципів і цінностей.

Наступним інститутом упровадження правових цінностей і принципів можна назвати нормативний акт.

Нормативний акт, основним виразом якого є закон, розглядається як форма позитивного права. Тому потрібно показати, як зміст закону враховує основні цінності і принципи права. «Закон, – відмічав Ш.-Л. Монтеск'є, – есть человеческий разум, поскольку он управляет всеми народами земли; а политические и гражданские законы каждого народа должны быть не более как частными случаями приложения этого закона» [6, с. 16].

Звідси слід виділити основні вимоги до закону:

- 1) реалізація його положень в реальній правовій дійсності;
- 2) збіг внутрішнього змісту і зовнішньої форми закону.

Гегель визначає необхідний критерій стосовно внутрішнього змісту закону: «То, что есть право, лишь становясь законом, определяет не только формы своей всеобщности, но и свою истинную определенность» [7, с. 247]. Таким чином, визначено дві основні вимоги до тих положень, які претендують на статус провідних для закону: всезагальність та визначеність.

Під всезагальністю закону слід розуміти те, що його дія повинна охоплювати все населення країни. У свою чергу це є передумовою можливості усвідомлення всієї повноти закону тільки розумом, а також створення єдиного механізму регулювання суспільних відносин на підставі основних правових цінностей та принципів.

Під визначеністю закону, за Гегелем, розуміється можливість його застосування до індивідуального, конкретного, особливого. Реально дослідити вкладений в закон зміст – це направити його застосування до конкретного випадку дійсності.

Дослідження процесу включення правових цінностей і принципів у зміст породжує проблему пошуку механізму розробки і прийняття нормативного акта. Враховуючи те, що закон – один з важливих нормативних актів, однією з основних його ознак є наявність законодавчої процедури у вищому представницькому органі держави. Антропоцентричний характер цієї процедури виявляється у вигляді спеціалізації цього органу і компетентності його членів.

Під спеціалізацією слід розуміти те, що розробка і прийняття закону є виключною прерогативою представницького органу влади.

Компетентність являє собою порядок формування представницького органу влади таким чином, щоб його склад був з осіб, які є спеціалістами як в галузі процедури прийняття закону, так і в різних галузях суспільних відносин. Порядок формування представницького органу влади полягає в установленні кваліфікаційних вимог (обмежень), в результаті яких представницький орган влади повинен формуватися з найбільш підготовлених громадян. Установлюються ці вимоги вольовим рішенням органів держави – парламенту і виборчої комісії. На доказ правильності цих положень відмітимо, що В. Нерсесянц як принципи правотворчості визначає такі: науковий характер, який виражається в залученні осіб, які мають юридичну освіту, до розробки закону, і професіоналізм, тобто залучення до розробки спеціалістів з різних галузей суспільного життя [8, с. 308–309]. Відповідність кваліфікаційним вимогам юристів і спеціалістів перевіряється спеціальним конкурсом на право брати участь у розробці законів. Це забезпечується спеціальною процедурою формування представницького органу – виборами, які є волевиявленням виборців, в результаті якого і формується представницький орган.

Далі необхідно дослідити процедуру розробки і прийняття закону. Тут проходить формалізація принципів і цінностей права.

На зазначеній стадії необхідно спиратися на спеціаліста, який намагатиметься реалізувати в законі принципи правового регулювання, зрозумілі для всіх громадян. Це в свою чергу підніме розробку закону до сфери ідеї права. Законодавець повинен максимально наблизити закон до його ідеї. Таку мету підтримує і відомий американський психолог В. Франкл, який відмічає: «В служенні делу или любви к другому человек осуществляет сам себя. Чем больше он отдает себя делу, чем больше он отдает себя своему партнеру, тем в большей степени он является человеком и тем в большей степени становится самим собой» [9, с. 31]. Такий підхід і приводить до об'єктивності в розробці закону.

Максимальне наближення закону до ідеї права означає також моральну оцінку кожної статті, пункту, терміна на його максимальну відповідність принципам та ідеям права. Законодавець повинен намагатися врахувати і формалізувати всі теоретичні природно-правові розробки в галузі регульованих суспільних відносин.

Законодавець також повинен знайти «золоту» середину для закону, виходячи з того, що кожне суспільство складається не тільки з громадян, здатних до самоорганізації, а й з громадян, які не здатні до такого способу співіснування у суспільстві, а також громадян, здатних порушити норми закону. Говорячи про різницю між такими членами суспільства, Л. Л. Фулер писав, що це «по суті bastion між двома моралями. Якщо мораль обов'язку вирветься вверх за межі сфери її дії, то залізна рука обов'язку може придушити експериментування, натхнення і щедрість. Якщо мораль намагання вторгнеться в царину обов'язку, то люди, можливо, почнуть оцінювати та класифікувати свої обов'язки за допомогою власних критеріїв» [10, с. 33]. І знову прослідковується необхідність правильної моральної оцінки всіх положень закону його творцем.

Наступною необхідною стадією є оприлюднення та реалізація закону. Він не має юридичної сили до його оприлюднення з метою доведення до відома громадян. Так, уже статтею 8 Декларації прав людини і громадянина 1789 р. було проголошено, що «никто не может быть наказан иначе, как в силу закона, принятого и обнародованного до совершения преступления и надлежаще примененного» [11, с. 33].

Вступ закону в дію може бути різним за способом і обсягом волевиявлення законодавця. У залежності від обсягу волевиявлення можна визначити три способи:

1) доведення до відома населення лише характеристики самого закону як результату роботи законодавчого органу: номер закону, дата прийняття, назва, кількість сторінок, коротке пояснення;

2) доведення до відома населення внутрішнього змісту шляхом звичайної публікації. Тут можливе ефективне застосування цього закону лише особами,

які мають спеціальну юридичну освіту, тому що саме вони володіють юридичною термінологією, наприклад, працівниками правоохоронних органів, адвокатури, нотаріату, практикуючими юристами;

3) доведення закону не тільки до відома населення, але й прийняття необхідних заходів для того, щоб громадяни могли зрозуміти мету даного закону. Розуміння постає в усвідомленні внутрішньої сутності закону і необхідності його дотримання. Це є найскладнішою задачею законодавця, яка, як відмічав Л. Л. Фулер, з'явилась з першими законами [10, с. 52]. Ураховуючи пасивність більшості населення при участі в державному і суспільному житті, такі дії необхідно провести саме вольовою дією з боку органів державної влади. Ця задача законодавця трансформується в його обов'язок.

Зрозумівши внутрішню сутність закону, людина може обґрунтувати ступінь цілеспрямованого дотримання закону для себе. Таким же способом повинна оцінити і застосувати закон держава, тобто встановити для себе його цінність. Закон через правильне застосування суспільством і необхідне застосування державою повинен посісти місце в системі регуляторів відносин цих суб'єктів таким чином, щоб при застосуванні в конкретному випадку бути не знаряддям в руках якоїсь зі сторін, а об'єктивним регулятором їх взаємовідносин.

Наступним моментом існування закону є його дія в часі, яка показує те, що суспільство знаходиться в постійній зміні та розвитку. У зв'язку зі змінами об'єктивних умов деякі закони втрачають свою актуальність, предмет правового регулювання, з іншого боку, виникає ряд нерегульованих суспільних відносин. Постає питання про необхідність коригування вже існуючих законів, розробки і прийняття нових, перевірки на відповідність сучасним принципам і цінностям права. «С одной стороны, объем законов должен быть законченным замкнутым целым, с другой – существует постоянная потребность в новых правовых определениях», – відмічав Гегель [7, с. 253].

Найбільш правильним шляхом уявляється прийняття нового закону, дія якого обмежується нерегульованими на даний момент відносинами. У такому випадку не буде перетинання законів, а значить, і заплутаності законодавства. Єдиною вимогою тут є чітке встановлення меж регульованих відносин і дати прийняття. Це тим більше вірно, що всі знову прийняті і вже існуючі закони мають одну і ту ж ціль правового регулювання.

З часом буде побудована система законів, які регулюють суспільні відносини на основі існуючої системи правових принципів і цінностей. Причому кожний з законів буде мати своє коло регульованих відносин. Така сукупність повинна розвиватись не тільки як кількісна сукупність, але повинна покращуватись і її якісна сторона: сутність і внутрішній зміст діючих законів. За відсутності такого покращення, відмічає В. Розін, проявляється ситуація невпорядкованості правових норм [12, с. 69].

Остання вимога має пряме відношення до людського фактору, тому що саме людина приймає участь на всіх стадіях розробки і прийняття закону.

І знов таки може здатися, що породжується нескінченність законів. Вимога впорядкованості була обґрунтована ще представниками німецької класичної філософії: «Предъявлять требование, чтобы он был абсолютно законченным и не допускал дальнейших определений, не допустить, вследствие того, что он не может быть завершен, создания так называемого несовершенного, то есть действительного осуществления, значит, не понимать природу таких конечных предметов как частное право, в которых так называемое совершенство есть постоянное приближение, а также не понимать различие между всеобщим разума и всеобщим рассудка и применения его к уходящему в бесконечность материалу конечности и единичности» [7, с. 254].

Потяг до реалізації принципів і цінностей права закладений в законі, врешті-решт приведе до правильного застосування приватного права. Закон, таким чином, поширюючи державну волю на приватні відносини, повинен відкинути всі суб'єктивні оцінки і перетворитись на незалежний регулятор правильних взаємин сторін.

Таким чином, закон являє собою джерело права, який займає провідне становище в системі джерел права держави. Особливі процедури розробки, прийняття, обнародування і вступу в дію дозволяють більше чітко провести правове регулювання суспільних відносин на ґрунті існуючих правових цінностей і принципів. Формалізованість і структурованість як наведених процедур, так і положень самого тексту закону робить його первинним і важливішим нормативним актом, на дотримання якого направлені всі дії людини в рамках перш за все гетерономної поведінки людини.

Вища юридична сила закону потребує, щоб саме на законодавчому рівні була проведена кваліфікація протиправних і злочинних дій. Це дозволяє провести межі між правовою і протиправною поведінкою і визначити перелік учинків, за які людина може бути притягнута до відповідальності. Фактично на рівні закону проводиться кваліфікація поведінки людини як девіантної (злочинної для права).

Як **висновок** можна сказати: і судова практика, і закон є основними елементами реалізації та закріплення правових цінностей і принципів. Кожний з цих правових інститутів відіграє свою роль. Якщо через судову гілку влади проходить більшою мірою доведення принципів і цінностей до певних громадян, то закон поширює їхню дію на всю територію країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леже Раймон. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Р. Леже ; пер. с франц. Грядов А. В. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.

2. Тихонравов Ю. В. Основы философии права / Ю. В. Тихонравов. – М. : Вестник, 1997. – 608 с.
3. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2001. – 328 с.
4. Оноре Т. Про право / Т. Оноре. – К. : Сфера, 1997. – 125 с.
5. Фулер Л. Л. Анатомія права / Л. Л. Фулер. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
6. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1992. – 524 с.
8. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – 832 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
10. Фулер Л. Л. Мораль права / Л. Л. Фулер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
11. Международные акты о правах человека // Сборник документов. – М. : Норма – Инфра – М, 1999. – 784 с.
12. Розин В. М. Генезис права / В. М. Розин. – М. : Nota Bene, 2001. – 336 с.

СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА И ЗАКОН С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ И ЦЕННОСТЕЙ ПРАВА

Трофименко В. А.

Рассмотрены судебная практика и закон с позиций возможности закрепления и реализации основных правовых ценностей и принципов. На каждом этапе судебного рассмотрения и принятия закона выделяются моменты, способствующие этому процессу. Также необходимо отметить, что автор не имел цели раскрыть содержание ценностей и принципов права.

Ключевые слова: суд, судебное решение, закон, принципы права, правовые ценности, философия права, антропоцентричность

JURISPRUDENCE AND LAW IN TERMS OF THE PRINCIPLES AND VALUES OF LAW

Trofimenko V. A.

The author examines the judicial practice and the law in terms of opportunities to consolidate and implement the basic legal principles and values. At each stage of the review and adoption of the law stand out moments that contribute to this process. It is also not required to note that the author did not disclose the purpose. It is also not required to note that the author had no purpose to reveal the content values and principles of law.

Keywords: court, court order, law, principles of law, legal values, philosophy of law, anthropocentric.

УДК 340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ФРАНЦІЇ)

Розглянуто досвід правового навчання та виховання в системі середньої освіти Франції. Показано специфіку методичних засобів викладання тем з курсу громадянського, правового та соціального виховання. Наведено часткові приклади методичної документації, яка забезпечує ефективність правового виховання молоді

Ключові слова: *правове виховання, правова культура, мета правового виховання, методика правового виховання.*

Актуальність проблеми. Динамічні реформаційні процеси, що відбуваються у системі середньої та вищої освіти України, спрямовані на забезпечення гармонійного розвитку та соціальної активності особистості. Невід'ємною складовою освітянської діяльності є правове виховання, мета якого – формування правової культури молоді людини, забезпечення розвитку цілісної особистості, здатної усвідомлювати свої права та переконливо відстоювати їх.

Необхідність розв'язання таких освітянських проблем зумовлює пошук нових підходів до організації правовиховної роботи зі школярами. Ефективність правовиховної діяльності залежить не тільки від використання традиційних методик, а й від доцільного відбору та впровадження кращого зарубіжного досвіду. Отже, вивчення специфіки та особливостей європейської системи громадянського, правового та соціального виховання (на прикладі ліцейської системи освіти Франції) дозволить певною мірою оптимізувати методичний потенціал правового виховання українських школярів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Правове виховання стало центром уваги вітчизняних філософської, юридичної та педагогічної наук приблизно у другій половині ХХ ст. Й сьогодні правове навчання розглядається як одна з найважливіших форм правового виховання [1–14]. Однак додаткової уваги потребує вивчення методик правового виховання в системі середньої освіти розвинених демократичних держав. Відтак, *метою* статті є показ деяких особливостей правового навчання та виховання в системі ліцейської освіти Франції.

Вклад основного матеріалу. Разом з коледжами ліцеї належать до середньої освіти Франції і становлять другий ступінь, який вважається одним з найбільш значущих з огляду на мету правового виховання. Слід зазначити, що правове виховання у французькому суспільстві не виділяється в окрему галузь, а є невід'ємною складовою системи громадянського, правового та

соціального виховання. З огляду на потреби суспільного життя в ліцеях усіх типів було перероблено програму навчання та запроваджено систему громадянського, правового та соціального виховання в кожному з трьох навчальних циклів – другому, першому та випускному. Даний захід став принциповим нововведенням, а стосовно цілей та методів така інновація оцінена французькими педагогами як вельми значуща. Така система має свої специфічні методичні особливості. Деякі з них послідовно розглядатимуться в цій статті.

Одна з найфундаментальніших місій виховної системи – сприяти формуванню громадянської самосвідомості. У зв'язку з цим слід урахувувати, що саме в ліцеї частина учнів досягає громадянського повноліття, отримує виборче право. В контексті такої глибоко символічної реальності громадянство набуває й інших вимірів, які саме ліцей допомагає зрозуміти через систему громадянського, юридичного та соціального виховання.

Ефективність розглядуваної системи залежить передусім від особливостей навчання молоді. Специфіка програм полягає у тому, що вони або зовсім, або частково не містять принципово нових знань і не можуть бути подані у вигляді змістовних модулів. Вони зосереджені переважно на цілях та засобах, що використовуються для досягнення певних цілей. Супровідна методична документація лише пропонує, не нав'язуючи, приблизні приклади для подальшого використання. Оцінювання результатів навчання має враховувати, з одного боку, що воно, порівняно з іншими навчальними дисциплінами, не передбачає набуття нових фундаментальних знань; з другого боку, обов'язково приділяється увага особливостям педагогіки, що застосовуються у даному виді навчання.

Оцінювання успішності навчання в другому, першому та випускному класах враховує, з одного боку, внесок та якість робіт, виконаних учнями до та після курсу (так зване оцінювання за нормативною домінантою); а з другого – рівень наявного досвіду, набутого та здійсненого протягом кожного етапу навчання (оцінювання за сумарною домінантою). У такий спосіб викладачі переконуються у тому, наскільки майстерно учні опанували основні поняття, що використовуються в кожній програмі.

Частковий випадок оцінювання бакалаврського ступеня також впливає з цих принципів. Його здійснюють з урахуванням специфіки програми випускного класу. Програми за всі три класи вироблені із застосуванням цих загальнодіючих для ліцею принципів і передбачають обов'язкове застосування.

Педагогічна свобода викладачів є певним чином обмеженою, а текст названих загальних принципів має залишатися незмінним принаймні стосовно програм першого та випускного класів. Аби уникнути надмірного нав'язування даних засадничих принципів, програму другого курсу можна скласти з урахуванням побажань конкретного педагогічного колективу, що має бути обов'язково зазначене в тексті цієї програми.

Програма другого класу має назву «Від життя в суспільстві до громадянства». Головна мета цього класу – ознайомитися з поняттям громадянства та дослідити вияви громадянства в різних контекстах. Громадянин, зазначається в програмі, – це той, хто бере активну участь у діяльності даної політичної спільноти. Французьке суспільство, як й інші демократичні суспільства, організує форми такої участі. Задля цього воно виробляє певну кількість правил, що визначають права і обов'язки кожного, у такий спосіб гарантуючи використання свободи всіма.

Якою б не була розглядувана галузь суспільного життя, індивіди зіштовхуються зі спільними правилами, що організують їх життя в суспільстві, з інститутами, відповідальними за функціонування цих правил та підтримання поваги до них, а також із санкціями проти тих, хто порушує ці правила. Навчання громадянства передбачає, що громадянин дізнається про такі правила, знає їх природу та цінності, що зміцнюють ці правила. Таке навчання передбачає також критичне ставлення до цих правил, так само як і розуміння небезпечності їх надмірного розмаїття в соціальному просторі та часі.

Навчання громадянства в усіх його вимірах, активне використання громадянського досвіду становлять вісь громадянського, юридичного та соціального виховання на всіх трьох рівнях ліцейної освіти. Мета такого навчання у другому класі полягає у черговому відкритті цього поняття (з яким учні вже ознайомилися в коледжі) з огляду на життя у суспільстві. Це вже етап зіставлення теорії та реального практичного досвіду. Він дозволяє активно використовувати це поняття. За вихідну точку береться соціальне життя, прийнятне для учнівського розуміння, аби дістатися у підсумку до розуміння політичного джерела суспільних процесів. Дуже важливим у зв'язку з цим є завдання вибору об'єктів навчання з соціального життя, аби відтворити для учнів один з найрізноманітніших вимірів громадянства за допомогою підготування та підтримання аргументованих дискусій. Наприкінці такої роботи викладачі перевіряють, чи засвоїли учні засадничі поняття громадянства.

Побудова аргументованих дискусій. Серед педагогічних методів, що відповідають такому виду навчання, саме організація аргументованих дебатів (диспутів) є найбільш прийнятною. Така методика дозволяє помістити учня у ситуацію відповідальності. Використання матеріалів, пов'язаних із сьогоденням, підвищує практичний вимір, а також підсилює справжній інтерес до системи громадянського, юридичного та соціального виховання.

Аргументоване обговорення. Тут віддається перевага зв'язку з іншими методами, і цей процес передбачає такі етапи: 1) обрання з учнями теми, що відповідає вивченню проблематики громадянства; 2) організація підготовчих заходів перед обговоренням з розподілом роботи, робота груп та координація їхньої діяльності (тут можна використовувати різноманітні технічні засоби, що обираються відповідно до обговорюваної теми: підбір газетних статей, пошук історичних та юридичних документів, використання компакт-дисків

або мережі Інтернет, відомостей про зустрічі та візити, контактування з авторитетними фахівцями, ознайомлення з рекламною продукцією); 3) власне проведення обговорення: обрання головуючого на зборах, обрання послідовності доповідей, презентація доповідей, обговорення; 4) поєднання усних та письмових форм роботи в класі (складання конспектів, виставки, ліцейські дебати тощо).

Використання публікацій. Національна та місцева преса, міжнародні видання надають численні матеріали, що дозволяють учням побудувати серйозне обговорення за громадянською, політичною, юридичною або соціальною проблематикою, демонструючи очевидність та наочність громадянського виміру. Як ілюстрацію можна навести перелік тем, які використовувалися в обговоренні протягом останніх декількох років і слугували початковим етапом громадянського, юридичного та соціального виховання: «Європейські вибори та громадянство в європейському масштабі», «Річниця Декларації прав людини та її актуальність», «Конфлікт в Югославії, права меншин та право втручання», обговорення прав родини та громадянського шлюбу; обговорення паритету та участі жінок в політиці; «Вияви агресії в містах та зростання безкультур'я»; «Політична корупція на фактичних прикладах»; «Здійснення ролі засобів масової інформації в умовах сучасної демократії»; «Здійснення справедливості на місцевих прикладах»; «Расизм та боротьба проти расової дискримінації»; «Харчове забруднення та захист прав споживачів», а також інші локальні сюжети, що мають інтернаціональний вимір.

Яким чином обговорювати актуальні проблеми в класі? Обрання події або сукупності подій має відповідати двом умовам: з одного боку, вони повинні зацікавити учнів; з другого – мають сприяти висвітленню одного з вимірів громадянства. В обранні пріоритетів не слід керуватися усталеним планом чи переліком, а обов'язково враховувати актуальні події, що відповідають обраним цілям навчання.

Перше завдання полягає у тому, що необхідно урізноманітнити джерела, аби якомога об'єктивніше судити про реальність фактів. Дослідницький пошук відбувається у напрямі зіставлення джерел інформації, аби, перехресшуючи їх, судити про подію, яка вивчається. Не «оброблена» подія не існує сама по собі, вона існує лише через посередника, який говорить щодо неї, знайомить з нею; вона також по-різному тлумачиться залежно від домінуючих уявлень на даний момент. Дістанційований розгляд різних фактів існування спільноти є надзвичайно істотним для виховання громадянина. Здійснення добірки газетних статей, уникаючи зайвого накопичення, має сприяти перехрещенню джерел, що використовуються в історичному дослідженні.

Будь-яка подія має поміщатися в історичний ланцюг. Відповідно друге завдання полягає у тому, аби вставляти досліджувану подію в її ж самий просторово-часовий контекст. Це передбачає дослідження, необхідні для розуміння фактів, а також використання порівняльних методик соціально-гумані-

тарного знання. У такий спосіб можна згладити емоційну та чуттєву складові події на користь більш раціонального аналізу. Одна з серйозних перешкод сьогодення полягає в тиранії теперішнього, що витісняє з безпосередньої пам'яті попередні події; дослідницька праця дозволяє також мінімізувати такий ефект, помістивши факти в історичний ланцюг.

Третє завдання полягає у вивченні та аналізі різних суперечливих інтерпретацій. Отже, необхідно ідентифікувати різні інтерпретації, висловлені стосовно однієї події. Явні чи неоднозначні факти, обрані переконливі чи спростовані аргументи, обрання лексики, термінологічна ієрархія – все це елементи аналізу поточного дискурсу, які є надзвичайно важливими.

Слід також виходити з події, аби підвести учнів до теоретичного розуміння програми. Висвітлені в серйозному навчальному контексті, матеріали засобів масової інформації мають допомогти показати всю важливість одного з вимірів громадянства, що буде відкритий учням якомога наочніше. Теми «входження в програму», що слідують за цим, можливою мірою будуть уже пов'язані з обговореною напередодні подією.

Наприкінці другого класу синтез різноманітних досягнень має здійснитися навколо дефініції громадянства. Співвіднесені з поняттям громадянства поняття громадянськості, інтеграції, права, прав людини та громадянина, соціальних, політичних та особистих прав з поняттям національності тощо мають отримати початкову дефініцію та перспективу подальшого використання.

Заходи, що допоможуть здійснити це, покликані передусім мобілізувати вміння, вироблені у практиці навчання інших дисциплін; кожен викладач має зберігати свою свободу в «запуску» такого навчання, а також пристосуватися до потреб навчання у ліцеї, обов'язково враховуючи й побажання учнів. Аби уникнути зайвого розсіювання, пропонуються чотири теми, які слугуватимуть уведенням у програму другого класу. Це, зокрема: громадянство і громадянськість, громадянство та інтеграція (разом з темою національності), громадянство та праця, громадянство та сімейні стосунки. За необхідності можна використовувати або одну, або декілька з цих чотирьох тем. Супровідний документ становить можливі варіанти реалізації рекомендованого методу. Він показує, що одна й та сама тема може використовуватися у різні способи з урахуванням чинника часу (деякі ілюстрації можуть уже втратити чинність або збагатитися за рахунок новітніх практик та викладацьких інновацій). За кожною з цих тем можлива ілюстрація, подана у додатку. Наприкінці другого класу учень має засвоїти поняття громадянства, починаючи з прикладів, узятих з життя суспільства, та зрозуміти, що громадянство – це історичне та демократичне утворення. Оцінювання успішності навчання зумовлене даним підходом.

Здійснювана педагогіка покликана мобілізувати учня на різні види діяльності, а саме: складання огляду статей з газет та журналів, пошук історичних та юридичних документів, оброблення даних анкетування, впорядкування матеріалу, здійснення особистих анкет, а також перемовин, підготування

презентацій, участь в обговоренні, головування в дискусіях, виступи в дебатах за умови шанобливого ставлення до думки іншого.

Звичайно, учень може набути досвіду лише в декількох з перелічених аспектів діяльності. Однак ці види діяльності повинні бути оцінені: творчий підхід учнів грає вирішальну роль у процесі оцінювання. Наприкінці року здобутки учнів стосовно засадничих понять програми цього класу втілюються у відповідній кількості балів.

Однією із засадничих тем курсу є тема «Громадянство та громадянськість», ілюстрацією до якої слугує вивчення невірливої поведінки. Опитування суспільної думки щодо невірливості свідчать про те, що вона – одна з головних ознак кризи громадянства. Логіка дослідження полягає в такому: від вивчення виявів невірливості учні мають засвоїти дефініцію вірливості. Саме вона становить необхідну умову громадянства та його застосування, проте не збігається з ним.

Можна виокремити етапи, які необхідно здійснювати при підготованні, проведенні та підбитті підсумків обговорення:

1) анкетування у зв'язку з різними формами вияву невірливості в суспільстві (а також в ліцеї). Потребує визначення, що мається на увазі саме неповага до правил спільного життя у громадських зв'язках. Така анкета має на меті зіставлення уявлення про неповагу в навчальному середовищі, інших спільнотах із залученням відомостей із засобів масової інформації та інших консультацій. Свідчення, участь зацікавлених громадських діячів (вихователів, суддів, поліцейських тощо), відбірка газетних статей, результати анкетування також мають залучатися до цього процесу. Сучасні вияви невірливості мають порівнюватися з минулими: те, що було припустимим учора, вже не є прийнятним сьогодні та навпаки;

2) вивчення причин. Надані відомості можуть допомогти сформулювати гіпотезу для розуміння причини підвищення виявів неповаги. Їх можна розподілити за такими групами: а) підвищення толерантності стосовно мінімальних девіацій, що свідчить про тісний зв'язок із проблемою географічної мобільності та послабленням влади батьків; б) суспільна дезорганізація деяких регіонів, спричинена зниженням уваги з боку профспілкових та політичних організацій; в) зниження контролю за волевиявленням підлітків, що провокує вияв насильства; г) послаблення контролю з боку політичних, поліцейських, юридичних та релігійних закладів. Тут йдеться не про нав'язування аналізу таких проявів нечемності (виділених та узагальнених у спеціальній літературі), а про використання їх, аби групувати відповіді, оцінювати їх тощо.

Крім ясного визначення громадянськості відносно громадянства, даний вид робіт може сприяти міркуванням, пов'язаним з вірогідними формами боротьби зі зростанням нечемності на всіх рівнях, включаючи повсякденне життя учнів. Пропонуються й інші можливі теми для обговорення: «Високий та низький рівні злочинності», «Безпека та небезпека», «Асоціація місцевого самоврядування».

На особливу увагу потребує й тема «Громадянство та трансформація родинних зв'язків».

Одна з умов громадянства полягає у самоідентифікації кожного індивіда. Ідентифікація кожного посідає своє унікальне та незмінне місце саме через запис усередині генеалогічного порядку. Право родинного зв'язку, таким чином, тісно сполучається з історією та культурою суспільства і не замикається виключно на приватному контексті. Отже, родинний зв'язок стає іноді невизначеним, навіть невідповідним та суперечливим.

Дві тенденції простежуються у відповідях опитаних, як дорослих, так і підлітків: запитання «Чи є я вільним в обранні свого родинного статусу?» протиставляється запитанню «Чи визначає біологічна засада моїх родинних зв'язків всі інші мої права?». Анкетування та обговорення мають на меті показати складність родинних зв'язків як соціального та правового утворення, аби стали краще зрозумілими цілі сучасних дебатів стосовно сім'ї та сімейного права.

Дана тема розглядається за такою логікою. Підготовка дискусії за цією темою передбачає урахування трьох дій.

1. Знайти у сучасному соціальному житті випадки сумнівного ставлення до родинних зв'язків (випадки встановлення батьківства, пологи під невідомим прізвищем).

2. Поєднати такі відомості з трьома складовими спорідненості: біологічною (родич – це той, хто народив), домашньою (родич – це той, хто виховує дитину у власному помешканні) та генеалогічною (родич – це той, кого таким визнає право, залучаючи його до певної родини з її правами). Показати еволюцію таких поглядів в історії залежно від особливостей країн та культур.

3. Провести дебати, враховуючи новітній досвід стосовно родинних зв'язків та суперечностей, пов'язаних з цією проблемою: суперечності між правом дитини на знання свого походження та правом матері дотримуватися своєї анонімності, суперечності правової відмінності між «природними» дітьми та всиновленими, нерівність у правах у матері та батька тощо.

Пропонуються також інші можливі варіанти тем для обговорення: «Шлюб, матримоніальні стани та розлучення», «Статус співжиття», «Дитинство, юнацтво та громадянське повноліття», «Батьківська влада» та ін.

Висновки. У процесі правового навчання вихователі та ті, хто виховуються, безпосередньо взаємодіють в єдиному правовиховному процесі. Такий процес має бути побудований за логічно вивіреною програмою, що містить не тільки теоретичні, а й різноманітні практичні заняття, а також юридичну практику використання спеціалізованих засобів правового навчання. У процесі довготривалого, систематичного правового навчання під керівництвом викладачів та інших зацікавлених фахівців у учнів формуються не тільки глибокі, широкі та системні знання права, а й позитивні емоційно-чуттєві правові переконання в їхній великій цінності, постійна вольова готовність до правомірної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Почтарь Т. М. Правовое воспитание в педагогических вузах : Вопросы методологии и методики : дис. ... канд. юрид. наук / Т. М. Почтарь. — М., 2000. — 207 с.
2. Крыгина И.А. Правовая культура, правовое воспитание и управление правовоспитательным процессом в современном российском обществе : дис. ... канд. юрид. наук / И. А. Крыгина. — Ростов н/Д, 1999. — 189 с.
3. Дубровский В. Ф. Педагогические условия формирования правовой культуры старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук / В. Ф. Дубровский ; Ин-т педагогики АПН Украины. — К., 1997. — 211 с.
4. Федик Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) : дис. ... канд. юрид. наук / Є. І. Федик ; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1996. — 206 с.
5. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. — Ростов н/Д, 1969. — 191 с.
6. Правовое воспитание и социальная активность населения / Бабий Б. М., Козюбра Н. И., Оксамытный В. В. — К. : Наук. думка, 1979. — 327 с.
7. Бойков А. Д. Методологические и методические вопросы пропаганды права / А. Д. Бойков // Вопросы теории и практики теории воспитания . — М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976. — С. 23— 39.
8. Галимов М. М. Уважение к закону / М. М. Галимов, О. Ф. Мураметс. — Казань : Татар. кн. изд-во, 1983. — 144 с.
9. Зенин В. П. Понятие правового воспитания / В. П. Зенин // Правовое воспитание и правовая активность населения. — К. : Наук. думка, 1979. — 327 с.
10. Кравченко А. И. Социология : Общий курс : учеб. пособие для студ. вузов / А. И. Кравченко — М. : ПЕР СЭ, 2000. — 638 с.
11. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание. Методология и методика / Е. В. Татаринцева. — М. : Высш. шк., 1990. — 174 с.
12. Ханай Г. Социалистическое право и личность / Г. Ханай ; пер. с нем. — М. : Прогресс, 1979. — 330 с.
13. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Г. Д. Маркова. — К. : Наук. думка, 1985. — 170 с.
14. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. — Пермь : Пермск. ун-т, 2006. — 192 с.

**ОБ ОСОБЕННОСТЯХ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ
(НА ПРИМЕРЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ВО ФРАНЦИИ)**

Коваленко И. И.

В данной статье рассмотрен опыт правового обучения и воспитания в системе среднего образования Франции. Показана специфика методических средств преподавания тем курса гражданского, правового и социального воспитания. Приведены

отдельные примеры методической документации, обеспечивающей эффективность правового воспитания молодежи.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, цель правового воспитания, методика правового воспитания.

ABOUT THE PECULIARITY OF METHODOLOGICAL ENSURING OF TEACHING THE JURIDICAL EDUCATION (BASED ON THE SECONDARY EDUCATION IN FRANCE)

Kovalenko I. I.

This article is dedicated to show us the experience of teaching and education in the secondary education system in France. It's about to show the specifics of the methodical means of the teaching the themes from the course of civil, juridical and social lectures. Also the partial examples of the methodical documentary, which seeks to ensure the effectiveness of juridical education of adults are shown.

Keywords: juridical education, juridical culture, goal of the juridical education, methodics of juridical education.

УДК 340.13

О. О. Сидоренко, асистентка

ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ ЯК РІЗНОВИД ПРАВОВИХ НОРМ

Проаналізовано актуальні питання, пов'язані з роллю і місцем процесуальних норм у системі права, співвідношення між матеріально-правовими і процесуальними нормами.

Ключові слова: процесуальні норми, система права, суспільні відносини, процедура, матеріальне право, процесуальні форми.

Актуальність проблеми. Головним регулятором суспільних відносин у будь-якій правовій і демократичній державі є право, і Україна не є виключенням. Однак правове регулювання тим ефективніше буде діяти, чим досконалішою буде дія нормативних приписів або механізм реалізації правових норм задля виконання головної функції держави – гарантоване здійснення прав і свобод особи. У зв'язку з цим актуальним є питання теоретичного дослідження процесуальних норм, які покликані забезпечити втілення в життя приписів законодавчих актів. У юридичній літературі проблема розуміння місця процесуальних норм у праві є одним з центральних питань науки теорії держави і права, оскільки немає одностайного розуміння. Необхідно наголосити, що тільки за умов ґрунтовного і всебічного висвітлення теоретичних

положень можна реально забезпечити неухильне дотримання та послідовне втілення на практиці визначальних засад судочинства.

Аналіз наукових публікацій. Необхідно відмітити, що окремі аспекти зазначеної проблеми розглядалися такими дослідниками, як В. Горшеньов, Н. Гуревич, П. Недбайло, П. Рабинович, Н. Саліщева, М. Строгович та ін. Підкреслимо, що уперше у вітчизняній теорії права питання про право у широкому процесуальному аспекті досліджував В. Горшеньов [2, с. 156].

Як відомо, на сучасному етапі розвитку теорії права матеріальний припис визначається відносно первинним, а процесуальний – похідним, тобто спрямований на забезпечення реалізації першого. Тому процесуальні норми, як правило, розглядаються як службові чи допоміжні по відношенню до матеріальних. На наш погляд, ця правова категорія є самостійною й основною підставою для цього виступає характер основного правовідношення (регулятивне чи охоронне), на реалізацію якого вони й спрямовані.

Незважаючи на постійність використання у правозастосовній діяльності та в теоретичних джерелах терміна «процесуальна норма», докладного аналізу цієї категорії з огляду на сучасний стан розвитку науки теорії права досі не було проведено. Тому нагальною проблемою науки є необхідність обґрунтування самостійності поняття процесуальних норм у зв'язку з сучасною теоретичною та практичною моделлю системи права. Також все це дає підстави ставити питання про необхідність наукового дослідження різних аспектів розуміння їх ознак, структури, видів, місця в системі інших правових норм. Широко вживане поняття процесуальних норм, на наш погляд, не можна вважати таким, що остаточно склалося, оскільки й дотепер в нього вкладають найрізноманітніший зміст і називають ці норми процесуальними, процедурними, процедурно-процесуальними, організаційно-процесуальними тощо. Деякі вчені, наприклад, В. Бабаєв [6, с. 166], А. Колодій та В. Коpecйчиков [4, с. 231], наголошують на вторинному характері процесуальних норм, які, на їх думку, мають похідний характер від норм матеріального права. Все це зумовило вибір теми даної публікації та обґрунтовує її актуальність.

На сучасному етапі питання дослідження процесуальних правових форм набуває значної актуальності, оскільки розуміння процесуальних норм не відповідає сучасному рівню теоретичного розвитку права. Тому виникає потреба перегляду загально-правових положень про сутність і місце процесуальних приписів у правовому регулюванні. Причому з урахуванням досягнень сучасного розвитку науки відомий російський учений С. Алексєєв пропонує доповнити звичайний процес пізнання правових норм дослідженням їх справжньої ефективності, наскільки ефективно вони працюють у реальних життєвих ситуаціях [1, с. 16–17].

З огляду на викладене, мета даної публікації полягає у визначенні ролі та місця процесуальних норм у системі права.

Правова норма є «вихідним елементом», «первинною клітиною» права, і з точки зору системи права регулює типове суспільне відношення певного різновиду. Так, на думку П. Рабиновича, норма матеріального права є первинним регулятором суспільних відносин, вона лише називає права, обов'язки, заборони. Процесуальні ж норми, встановлюють порядок, процедуру здійснення прав або виконання обов'язків, передбачених у матеріальних нормах [8, с. 12].

Можна навести висновок, який зробив О. Яковенко: процесуальні норми поза норм матеріальних не мають сенсу, їх існування детерміноване потребами реалізації норм матеріальних [16, с. 24]. Аналогічну позицію висловлює О. Скакун, виокремлюючи матеріальні та процесуальні норми права за критерієм субординації в правовому регулюванні. Норми процесуального права походять від норм матеріального права: процесуальні норми регулюють уже не фактичні, а юридичні зв'язки, що склалися в соціально-правовій сфері, у правовідносинах, викликаються до життя потребою реалізації норм матеріального права [10, с. 60].

По суті ця точка зору підтримується у Юридичній енциклопедії, у якій матеріальне право визначається як нормативна основа регулювання суспільних відносин у всьому їх комплексі, а процесуальне право є формою реалізації норм матеріального права [15, с. 598].

Співвідношення між матеріально-правовими і процесуальними нормами можна виразити у формулі: якщо норма матеріального права визначає зміст прав і обов'язків суб'єктів права, то вона відповідає на питання: що необхідно зробити для реалізації цих прав і обов'язків, а норма процесуальна відповідає на питання: як, яким чином, у якому порядку названі права і обов'язки можуть і повинні бути реалізовані. Інакше кажучи, сутність процесуальних норм полягає в тому, що вони завжди регламентують порядок, форми і методи реалізації норм матеріального права.

У межах проблеми, що розглядається, у якості безпосередньої підстави процесуальних норм у цілому можна назвати специфічні суспільні відносини, які підлягають врегулюванню, виникнення та існування яких обумовлено об'єктивними причинами.

Проте з погляду ряду процесуалістів, такими причинами виступає матеріальне право, оскільки йому притаманні необхідні процесуальні форми. З цього можна зробити висновок, що кримінальне право застосовується у формі кримінального процесу, а всі інші галузі права – у різних формах цивільного процесу [3, с. 67]. Відтак, «процесуальні» норми похідні за своїм характером по відношенню до «матеріальних» норм, проте є й інші точки зору. Так, В. Скобелкін вважає, що це не відповідає характеру взаємодії названих норм. Він розглядає питання у двох аспектах: стосовно єдиного та різних явищ і зазначає, що норми матеріального і процесуального права не можуть виступати у якості єдиного явища, оскільки вони видаються і припиняють діяти

у різний час і існують часто окремо. Матеріальні ж у свою чергу не можуть виступати змістом процесуальних [11, с. 15–16].

Разом з тим мають місце випадки, коли використання матеріальних норм можливе без втручання ззовні сторонами правовідносин добровільно, тобто зміст існує без форми.

Погоджуємось з обгрунтованою, на наш погляд, позицією М. Строговича, про хибність точки зору, згідно якої відносини кримінально-процесуального права є відносини форми і змісту. Кримінально-процесуальне право проводиться у життя, реалізується у процесуальних формах, внаслідок чого і матеріальне кримінальне право і процесуальні форми його здійснення повинні ґрунтуватися на одних і тих самих началах, повинні бути проникнуті одним і тим самим духом [12, с. 104].

В. Основін писав, що процесуальні норми у державному праві встановлюють порядок здійснення приписів тих норм державного права, для реалізації яких вимагається особлива процедура. Наприклад, норми, що закріплюють право вступу до громадянства і виходу з нього. Саме наявність такого роду норм у державному праві обумовлює потребу в спеціальних процесуальних (процедурних) нормах [7, с. 96–99].

Цікавою і справедливою, на нашу думку, є позиція російського вченого Л. Колобковій. У своєму дисертаційному дослідженні вона обгрунтовує самостійний, а не службовий характер процесуальних правових норм [5, с. 11].

Заслуговує уваги підхід до розуміння права, який передбачає оцінку права і як справедливості, і як примусового засобу для забезпечення впливу на суспільство, тобто як своєрідну примусову справедливість [13, с. 269–285]. Той факт, що за необхідності право буде реалізоване за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, свідчить про набуття правом нових змістовних якостей. Тому поруч із нормами, що безпосередньо регулюють поведінку людей, з'являються й інші норми, що зобов'язують правоохоронні органи вживати заходів задля забезпечення дотримання цих «первинних» норм [14, с. 18], які, на відміну від попередніх, отримують статус правової реальності у зв'язку з їх раціональністю і логічною істинністю.

Таким чином, наведені позиції у правовій науці стосовно ролі та місця процесуальних норм, підтверджують, що проблема полягає у відсутності чітких критеріїв розмежування матеріального та процесуального у праві. Як вже зазначалося вище, у загальному вигляді різниця між цими явищами, як правило, визначається за формулою: якщо матеріальна норма права відповідає на питання, що треба зробити для реалізації встановлених прав і обов'язків, то процесуальна повинна дати відповідь на питання, як, яким чином, в якому порядку вказані права можуть бути реалізовані.

Відмінності процесуальних норм від норм матеріального права містяться в якісних особливостях суспільних відносин, які регулюються, іншими словами визначені предметом процесуально-правового регулювання.

Предмет правового регулювання знаходиться в основі побудови системи права і поділу її на галузі. У свою чергу на його підставі можна виявити відмінні особливості як методу правового регулювання в цілому, так і його складових частин – тих способів і засобів, які використовуються законодавцем для впливу на відносини, які регулюються процесуальними нормами.

Доволі часто, критеріями що дозволяють проводити різницю між процесуальними і матеріальними нормами називають факт їх присутності в тому чи іншому кодексі відповідної галузі права [9, с. 244]. Однак, з таким положенням не можна погодитись, оскільки зараз галузі матеріального права сучасного законодавства містять значну кількість процесуальних норм, а деякі процесуальні інститути набувають міжгалузевого характеру. Наприклад, норми Кримінального Кодексу України, що передбачають порядок обчислення строків давності, звільнення від кримінальної відповідальності, які за своїм характером є процесуальними. Відтак поняття процесу можна розглядати у двох аспектах: у так званому спеціально юридичному сенсі і у більш широкому значенні. Інакше велика кількість важливих процесуальних норм просто випадають із системи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, з урахуванням вищезазначеного, можна зробити висновки, що процесуальні норми:

по-перше, не тільки беруть участь у застосуванні матеріальних норм права, а й регламентують процесуальну діяльність правозастосовних органів;

по-друге, процесуальні приписи у системі юридичних норм мають самостійне, а не допоміжне чи службове призначення по відношенню до матеріально-правових норм;

по-третє, в системі права процесуально-правові норми є більш динамічними, оскільки на відміну від матеріальних норм, що регулюють суспільні відносини, які складають предмет виключно конкретної галузі права, процесуальні норми здатні забезпечити реалізацію матеріальних норм іншої галузі права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби: Проспект, 2008. – 565 с.
2. Горшенев В. М. Юридический процесс : / В. М. Горшенев. – Х. : Основа, 1985. – 156 с.
3. Жеруолис И. А. Некоторые вопросы особого производства / И. А. Жеруолис // Советское государство и право. – М. : Изд-во Наука, 1958. – № 8. – 72 с.
4. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. /А. М. Колодій, В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.
5. Колобкова Л. В. Процессуальные нормы в российском праве. автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.01 / Л. В. Колобкова. – М., 2007. – 25 с.

6. Нормы советского права: Проблемы теории / под ред. М. Байтина, В. Бабаева. – Саратов, СГУ, 1987. – 248 с.
7. Основин В. С. Государственное право / В. С. Основин // Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) / под ред. И. А. Галагана. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 157 с.
8. Рабинович П. М. Вопросы общей теории процессуальных норм права / П. М. Рабинович // Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности. – Вып. 3. – Ярославль, 1976. – 78 с.
9. Рабинович П. М. Упрочение законности – закономерность социализма / П. В. Рабинович // Вопросы теории и методологии исследования. – Львов : Вища школа ; Изд-во при Львов. ун-те, 1975. – 260 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консул, 2001. – 656 с.
11. Скобелкин В. Н. Обеспечение трудовых прав рабочих и служащих (Нормы и правоотношения) / В. Н. Скобелкин. – М., Юрид. лит., 1982. – 372 с.
12. Строгович М. С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права / М. С. Строгович. Советское государство и право. – 1957. – № 4. – 175 с.
13. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость / О. Хеффе. – М. : Гнозис ; Логос, 1994. – 328 с.
14. Циппелиус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус ; пер. Р. Корнута. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 3: К – М. – 792 с.
16. Яковенко О. В. Правовая процедура : дис. канд. юрид. наук / О. В. Яковенко. – Саратов, 1999. – 219 с.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ НОРМЫ КАК ВИД ПРАВОВЫХ НОРМ

Сидоренко О. А.

Проанализированы актуальные вопросы, связанные с ролью и местом процессуальных норм в системе права, соотношение между материально-правовыми и процессуальными нормами.

Ключевые слова: процессуальные нормы, система права, общественные отношения, процедура, материальное право, процессуальные формы.

PROCEDURAL RULES AS A FORM OF LEGAL NORMS

Sidorenko O. O.

Analyzed current issues related to the role and place of procedural rules in the law, the relationship between substantive and procedural rules.

Keywords: procedural rules, the system of law, public relations, procedure, substantive law, procedural forms.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 130.2+316.32

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ

Розглянуто витоки та еволюція ідеї громадянського суспільства. Проаналізовано підходи видатних мислителів щодо інтерпретації громадянського суспільства з часів Античності до Нового часу. Доведено, що громадянське суспільство це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів.

Ключові слова: громадянське суспільство, Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий час.

Актуальність проблеми. Поняття «громадянське суспільство» — одне з ключових у сучасній політології. Актуальність його теоретичних і практичних аспектів обумовлена очевидним підвищенням ролі пересічних громадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог — розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян та їх добровільних об'єднань. Це досягне тільки при достатньо розвинутому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюваних ними недержавних структур, де обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто там, де розвивається і вдосконалюється громадянське суспільство.

Аналіз останніх наукових джерел і публікацій. Вважається, що поняття «громадянське суспільство» таке ж стародавнє, як і поняття «політична наука»: не можна розділити й окремо вивчати діалектично суперечливу єдність «аполітичного» громадянського суспільства і створеної ним самим політичної

організації суспільства, зокрема держави. У працях учених минулого і сучасності ось вже більше двох тисячоліть громадянське суспільство розглядається, аналізується і описується всебічно, конкретно і достовірно. Відповідно поняття «громадянське суспільство», вбираючи в себе різні загальнолюдські цінності, набуває все більшої смислової багатоваріантності. Досить інтенсивно осмислюється проблематика громадянського суспільства у колі вітчизняної інтелектуальної спільноти. До вагомих наукових доробків, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В. Баркова, В. Бебика, І. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Карася, М. Калініченка, А. Колодій, О. Косілової, І. Кресіної, А. Кудряченка, Ю. Левенця, Я. Пасько, Т. Розової, Ф. Рудича, М. Рябчука, П. Ситника, С. Телешуна, Г. Щедрової та ін. [2; 4; 6; 9].

Мета статті – дослідити становлення концепту «громадянського суспільства» в історії соціально-філософської та політологічної думки.

Виклад основного матеріалу. Вперше поняття «громадянське суспільство» (civil society) зустрічається у філософській спадщині представників епохи Античності. У числі перших мислителів, що відмітили «громадянське суспільство» як самостійну субстанцію, зазвичай називають давньогрецького філософа Платона. Його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти — мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, ідеальне людське суспільство, його жорстока, хоча і непослідовна, критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства

Поняття «громадянське суспільство» сходить і до ідеї полісу Арістотеля, ідеї природного права. У творі «Політика» він зазначав: «Держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство» [1, с. 90]. Громадянином, у свою чергу, є той, «хто володіє сукупністю громадянських прав» [1, с. 100]. Бути членом суспільства означало бути громадянином — членом держави і тим самим зобов'язаним жити і діяти відповідно до його законів і без заподіяння шкоди іншим громадянам. Разом з тим Арістотель аналізував життя громадян і в інших сферах життєдіяльності суспільства: економічній, шлюбно-сімейній, духовній, науковій, релігійній, де державне втручання до певного рівня розвитку продуктивних сил і відносин просто не було потрібним. Тому буде справедливим відзначити у працях Арістотеля певне розділення держави і громадянського суспільства.

Уже в політико-правовому вченні давньоримського мислителя Цицерона йдеться про те, що держава є справою та надбанням народу, а право виступає необхідним констатуючим джерелом державності взагалі. Він використовував словосполучення «громадянське суспільство» (societas civilis) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. «Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів» – наголошував він [16, с. 48]. У його вченні при-

сутні ідеї республіканізму, народного суверенітету та акцентується на тому, що «громадянин» та «громадянство» є правовими категоріями і поняттями, на підставі яких формується поняття про суспільство як сукупність громадян [9, с. 96].

Водночас слід відзначити: у працях античних філософів зазначене поняття викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції «civil society») на той час не проводили. «Громадянське» і «приватне» були тісно пов'язані між собою – громадяни могли реалізувати себе тільки в межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне «громадянському» («цивільному») виміру на ранніх етапах історії людства (в тому числі у Стародавній Греції та Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був «цивільний» статус особи – всі дорослі чоловіки (крім рабів) перш за все були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення стосовно наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю [15, с. 75]. Як зауважує О. Лосев, античне суспільство «не знало особистості... у смислі соціальному та історичному», а отже, «тут ще немає суперечності між особистістю і державою» [11, с. 60, 109]. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади.

Традиція мінімізації значення людини у політичному процесі отримала своє продовження у часи Середньовіччя – держава та влада були міцно вбудовані в загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та оголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище церкви, панування у суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможливлювали існування поза компетенцією державної (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини. Разом з тим на відміну від попереднього етапу саме в період Середньовіччя визрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування концепту «громадянського суспільства» у подальшому [2, с. 10].

У праці «Град Божий» Святий Августин тлумачить сутність держави як інструмент примусу і наслідок людської гордині. Саме з причини гріховності людини, здатності її до зла держава є необхідним утворенням. Державна влада загалом не вдається до втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях поліпшення своєї соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів. Ключову роль тут відіграють церковна спільнота і родина. Християнська сім'я покликана знаходити згоду із законами civitas, маючи на меті солідарне існування разом з усіма людьми. Як влучно зауважує Джін Елштайн, в Августина «домашній мир має пов'язаність із миром громадянським» [3, с. 78]. Загалом Августин висловлює думку про те, що родина, сімейні стосунки (приватність) є початком, в якому зароджується частина соціального цілого, в тому числі громадянського суспільства [6, с. 32].

Якщо Святий Августин подав доволі песимістичну інтерпретацію соціальності, то Святий Тома дотримувався аристотелівського розуміння держави та інтерпретував її як соціальність, визначену згідно з добродесністю. Святий Тома зацікавлено поставився до концепту громадянського суспільства і присвятив йому чимало сторінок у коментарях до аристотелевих «Політики» та «Никомахової етики». «Опираючись на теорію Аристотеля, Святий Тома стверджував, що природним є не тільки первісне людське суспільство, а й суспільство організоване, або громадянське», – підкреслював Ф. Коплстон [7, с. 137]. Звідси – істотне зміщення інтерпретації змістовного зв'язку між соціальністю і гріховністю. Люди потребують державної організації з волі Божої, а громадянське суспільство було б потрібне, навіть коли б людина ніколи не грішила, вважав Святий Тома [6, с. 32]. Громадянське суспільство, за Томою Аквінським, чітко включає в себе домашнє господарство з його приватною сферою. Проте держава є первинною відносно домівки і приватності. Істотним є також розмежування, яке накреслює Святий Тома щодо влади: найвищою за значенням досконалості є влада політична, бо цей стан притаманний лише вільним людям. Далі існує економічна влада, яка стосується домашнього рівня стосунків і є владою над усіма, хто проживає в домі. Нарешті господарська влада простягається лише над рабами [14, с. 99]. Таким чином, ядром «природного» об'єднання людей є поняття громадянина як складового елемента державної єдності чи соціальної інтеграції.

Італійський мислитель Н. Макіавеллі, віддаючи дань часу, вважав, що вищим виявом людського духу є держава, а сенсом і щастям життя — служіння йому. Одночасно він вважав, що государ, який має можливість і право управляти підданими за допомогою страху і насильства, не буде цим зловживати, не порушуватиме майнових і особистих прав підданих, аби не створити в їх свідомості ненависть до себе. Отже, йдеться про сферу, відмінну від функцій людини як підданого, по суті, про ознаки громадянського суспільства. Чимало думок висловлено ним про такі недержавні та неполітичні сфери життєдіяльності людського суспільства, як праця, сім'я, любов, задоволення особистих потреб. І тут також йдеться про громадянське суспільство [4, с. 15].

Таким чином, мислителі Античності, Середньовіччя та Відродження як би визначили в складному переплетенні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державноорганізованого суспільства наявність громадянського суспільства. Вони робили не завжди усвідомлені, але достатньо успішні спроби «розвести» державу і громадянське суспільство, показали сучасникам, що крім держави є щось самостійне, яке живе за своїми законами і не в усьому підвладне державі, тобто громадянське суспільство.

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та ін.

Т. Гоббс вже використовує поняття «громадянське суспільство» у прямій постановці, хоча і непослідовно: в одних випадках громадянське суспільство він як би отожднює з державою, в інших — роз'єднує.

Дж. Локк, активно використовуючи поняття «громадянське суспільство», проголошує до певної міри примат громадянського суспільства перед державою. Основою суспільства, зокрема громадянського, він вважає власність. Виступаючи противником абсолютизму, Дж. Локк писав про те, що за природним народженням всі люди є вільними, рівними і незалежними. Єдиним шляхом суспільства до цивілізації є добровільна угода з іншими людьми про об'єднання у співтовариство. За його переконанням, «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилася створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і становлять єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту» [10, с. 317]. Він провадив межу між суспільствами, які перебувають у громадянському та негромадянському станах. Таким критерієм Дж. Локк вважав закон: якщо люди об'єднані спільним законом та судовими установами, це свідчить про те, що вони перебувають у стані громадянського суспільства. Ті ж люди, які не мають таких суспільних настанов, все ще перебувають у природному стані, за якого кожен сам є суддею і катом, але це і є справжній природний стан. Коли певна кількість людей так об'єднана в одне суспільство, що кожен із них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка йому належить за законом природи, і передає її суспільству, тоді і тільки тоді існує політичне або громадянське суспільство. Політичну владу мислитель тлумачив як право людей створювати закони для врегулювання і збереження власності. Звідси випливає, що ні держава, ні політична влада не є вічними атрибутами суспільства. Вони виникають лише на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів цього об'єднання постає потреба у державі.

Багато нових думок про громадянське суспільство висловив Ш. Л. Монтеск'є. У творі «Про дух законів» він розглядає громадянське суспільство як результат історичного розвитку, як ступінь історії після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш. Л. Монтеск'є, є суспільство ворожнечі людей один до одного, яке для запобігання і нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється на державу. Державність внутрішньо притаманна, але не тотожна громадянському суспільству. Він розрізняє закони громадянські, державні (політичні). Громадянські закони регламентують відносини, властиві громадянському суспільству: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Державні закони регламентують головним чином політичні права і свободи цих самих громадян. Ш. Л. Монтеск'є підкреслює діалектичну єдність і суперечність законів громадянського суспільства і держави, вважаючи, що зникнення однієї зі сторін такої єдності неминуче приведе до великих суспільних потрясінь. Громадянське суспільство, за висловом Ш. Л. Монтеск'є, – найважливіша гарантія від сваволі і диктатури.

Ж.-Ж. Руссо також показує громадянське суспільство як суспільство, перетворене на державу, уточнюючи при цьому, що даний процес проходить за допомогою суспільного договору. У праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» він, проголошуючи народний суверенітет, обґрунтовує право народу на скидання абсолютизму і встановлення демократично обраного уряду. Тут же він формулює поняття громадянського суспільства, відзначаючи, що сутність політичного організму полягає в узгодженні покори і свободи. Ж.-Ж. Руссо дійшов висновку про те, що завдяки суспільній домовленості людина втрачає свою природну свободу і право власності на все, чим вона володіє. Аби не помилитися в цих взаємних компенсаціях, необхідно чітко відрізнити природну свободу, яка обмежена тільки силами індивіда, від свободи громадянської, обмеженої загальною волею, тобто законом. До активу громадянського суспільства теоретик відносив також моральну свободу, яка, на його думку, робить людину володарем над самою собою, оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованого самому собі, рівнозначна свободі» [13, с. 17].

Помітно поглибив уявлення про громадянське суспільство І. Кант. Його підхід до тлумачення сутності громадянського суспільства більш діалектичний. Розглядаючи суперечливі якості людської природи: незлагідність, пихатість, жагу до об'єднання і у той же час прагнення до згоди, І. Кант доходить висновку про те, що головний шлях поєднання свободи кожного зі свободою інших — формування громадянського суспільства. За І. Кантом, громадянське суспільство засноване на таких апріорних принципах: свобода члена суспільства як людини; рівність його з іншими як підданого; самостійність члена суспільства як громадянина. Мислитель був переконаний у тому, що відносини між окремими особами, яких стосується право, полягають в участі їх як вільних істот (носіїв сваволі), котрі зважають на свободу один одного. Індивіди не тільки вільні, вони ще й рівні істоти, їхня рівність (як природжена якість) полягає у тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити» [5, с. 147]. І. Кант не мав сумнівів щодо прогресу в розвитку суспільства, метою якого є досягнення ідеалу загального правового громадянського суспільства. Так буде досягнуто найбільшого ступеня свободи, що дозволить людині розвивати свої духовні здібності з найбільшою повнотою.

Г. В. Ф. Гегель під громадянським суспільством мав на увазі відносно незалежну від держави сукупність окремих індивідів, класів, груп та інститутів, взаємозв'язок яких регулюється цивільним правом. Він показав, що громадянське суспільство сформувалося в результаті історичної трансформації всього суспільного життя, тривалого діалектичного руху від сім'ї до держави. Соціум, що утворився в результаті цього генезису, включає приватновласницькі відносини, ринкову економіку, соціальні групи, інститути, що забезпечують життєздатність суспільства і реалізацію громадянських прав. На відміну від багатьох своїх попередників Гегель розглядав громадянське суспільство і дер-

жаву як самостійні інституції. Громадянське суспільство існує не в державі, а поряд із нею. Разом із сім'єю воно складає базис і спосіб існування держави. У державі репрезентована загальна воля громадян, громадянське ж суспільство – це сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери Гегель відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу. Гегель визнавав примат держави над громадянським суспільством. Держава, на його думку, як більш високоорганізована органічна цілісність виступає як би гарантом дійсної свободи громадянського суспільства і представляє суспільство в його єдності. Найважливішими принципами, на базі яких функціонує громадянське суспільство, Гегель вважав власність, особисту свободу, загальну обізнаність, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів. Сильне правове підґрунтя, правосуддя і засоби ефективного функціонування законів – необхідні передумови формування громадянського суспільства.

Один із фундаторів української політичної науки В. Липинський вважав, що громадянське суспільство – це люди певної території, які не живуть за рахунок виконання державних функцій і не в змозі безпосередньо здійснювати свої бажання, застосовуючи силу фізичного примусу. Але громадянство – це резервуар сил, який перебуває у стані вічного руху вперед, вічної нерівноваги у боротьбі за владу. А держава як політична організація людей має схильність до боротьби з поступом до творення твердих, непорушних форм. На думку мислителя, взаємовідносини громадянського суспільства і держави визначає закон, засадничим стосовно якого є взаємне обмеження права сильніших правом слабших, і навпаки. Коли держава поневолює громадянське суспільство, тоді «нищиться» закон, оскільки право сильніших не обмежене правом слабших. У такій державі панує беззаконня. Проте так само «нищиться» закон, коли громадянське суспільство поневолює державу і коли сила сильніших розкладається слабкістю слабших [9, с. 100]. Закон існує за гармонійного співвідношення громадянського суспільства і держави.

Отже, з наведених поглядів на громадянське суспільство видатних представників політичної філософії різних країн можна зробити такі **висновки**. Громадянське суспільство — продукт історичного розвитку людства, що з'явився в період ломки жорстких прошаркових рамок сільськогосподарського суспільства, коли будувалися начала формування правової держави; обов'язковою умовою виникнення громадянського суспільства є поява можливості в усіх громадян отримувати економічну самостійність на базі приватної власності; найважливішою передумовою формування громадянського суспільства є ліквідація станових привілеїв і зростання значення особистості, яка перетворюється з підданого на громадянина з рівними юридичними правами зі всіма іншими громадянами; громадянське суспільство — це сила, що знаходиться з державою в постійній складній, суперечливій, діалектичній

єдності; у ХХ ст. у розвинених країнах сформувався певний тип громадянського суспільства, якому притаманні пріоритет приватної власності і приватновласницьких інтересів, наявність значного середнього класу, високий рівень життя, велика кількість різноманітних суспільно-політичних організацій, що виражають інтереси різних соціальних груп, своєрідний соціально-психологічний і політичний менталітет тощо; у країнах, що вступили на шлях глибоких реформ, формується перехідний тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються деякі властивості і риси як авторитарного, так і демократичного устрою.

Таким чином, громадянське суспільство — це, по-перше, форма людської спільності, що перебуває на певній стадії розвитку, і за допомогою праці задовольняє потреби своїх індивідів. По-друге, це комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися (сім'ї, кооперації, асоціації, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, крім державних і політичних структур). Більшість політологів і соціологів дотримуються широкого тлумачення громадянського суспільства, справедливо вважаючи, що воно включає соціально-політичні відносини і як їх елемент — політичні групи. По-третє, це сукупність недержавних відносин у суспільстві. У ньому, на думку російського вченого І. Кравченка, вільно розвивається асоціативне життя або, як її називають, публічна сфера (на відміну від приватної), сфера масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями, будь-якими іншими ознаками. Це суспільство добивається децентралізації влади держави за рахунок її передачі самоврядуванню, взаємодії більшості і меншини на основі узгодження позицій державних інститутів і суспільства. Нарешті, це сфера самовияву вільних індивідів та їх об'єднань, що захищена законами від прямого втручання і довільної регламентації їх діяльності з боку державної влади. Всі ці елементи суспільства тісно інтегровані, взаємозалежні та взаємозумовлені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика / Аристотель. — М. : АСТ ; Транзиткнига, 2005. — 397 с.
2. Громадянське суспільство: історія та сучасність : монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін. ; за заг. ред. Т. В. Розової. — Одеса : Юрид. літ., 2010. — 344 с.
3. Елштайн Джін Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці / Джін Б. Елштайн. — К. : Альтернативи, 2002. — 344 с.
4. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. — К. : Знання України, 2007. — 336 с.
5. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4, ч. II. — 478 с.
6. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — К. ; Лівів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — 520 с.

7. Коплстон Ф. Средневековая философия / Ф. Коплстон ; пер. з англ. – К. : Jet-Set, 1997. – 160 с.
9. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець. – К. : Освітня книга, 2006. – 272 с.
10. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. / Дж. Локк. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – 532 с.
11. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / А. Ф. Лосев. – М., 1978. – 274 с.
13. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принцип политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 125 с.
14. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики»: пер. з латини / Т. Аквінський. – К. : Основи, 2000. – 794 с.
15. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества : пер. с англ. / А. Фергюсон ; под ред. М. А. Абрамова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
16. Цицерон Марк Туллий. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Туллий Цицерон. – К. : Основи, 1998. – 489 с.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН: ЗАРОЖДЕНИЕ КОНЦЕПТА

Требин М. П.

Рассмотрены истоки и эволюция идеи гражданского общества. Проанализированы подходы выдающихся мыслителей относительно интерпретации гражданского общества со времен Античности до Нового времени. Доказано, что гражданское общество – это система автономных от государства институциональных связей, в которые добровольно вступает население с целью реализации своих частных и корпоративных интересов.

Ключевые слова: *гражданское общество, Античность, Средневековье, Возрождение, Новое время.*

CIVIL SOCIETY AS SOCIAL PHENOMENON: ORIGIN OF CONCEPT

Trebin M. P.

Sources and evolution of idea of civil society are examined in the article, approaches of prominent thinkers are analysed in relation to interpretation of civil society from times of Antiquity to New time. It is well-proven that civil society it is the system of autonomous from the state institutional connections into which a population with the purpose of realization of the private and corporate interests enters voluntarily.

Keywords: *civil society, Antiquity, Middle Ages, Revival, New time.*

УДК 340.12: 342.4(5)

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙ АЗІЙСЬКИХ КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльний аналіз конституцій азійських країн народної демократії – ДРВ, КНДР, КНР та МНР. Розглянуто основні принципи конституційних актів цих країн і констатовано вплив на їх зміст ідей Конституції СРСР 1936 р., декларативний характер викладених принципів та віднесення їх до конституцій тоталітарної політичної системи.

Ключові слова: народна демократія, ДРВ, КНДР, КНР, МНР.

Актуальність проблеми. За останні декілька десятиліть у світі спостерігається яскраво виражена тенденція до розширення масштабів ліберального конституціоналізму за рахунок утрати позицій радикалістського конституціоналізму. Особливо помітною вона є на теренах колишнього СРСР та країн, що належали до світової соціалістичної системи. У зв'язку з цим постає необхідність вивчення означеного процесу, виявлення чинників його ініціації та подальшого розвитку, що потребує висвітлення змісту конституцій країн названого простору. Розв'язання такої проблеми вимагає порівняльного аналізу основних законів вісьми таких країн, встановлення їх особливостей, спільних ознак та відмінностей. Сюди належить і порівняльний аналіз основних принципів конституцій азійських країн народної демократії.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У науковій літературі сутності конституцій азійських країн народної демократії та викладених у них основних принципів приділялася значна увага з боку радянських правознавців і вчених ДРВ, КНДР, КНР та МНР. Зокрема, це були Б. Баянов, Б. Борисов, А. Буданов, Л. Воеводін, Л. Гудошніков, В. Данілов, Д. Златопольський, Г. Ігнатенко, В. Кім, Б. Кожохін, Р. Кондратьєв, К. Котов, В. Лазарєв, Лоу Бань-Янь, А. Луньов, А. Мазаєв, А. Махненко, Н. Мерзляков, Г. Остроумов, В. Петюлін, Н. Сударіков, Н. Фарберов, Хан Нак Тюконен, Чжоу Фан, М. Шафир, Б. Щетінін та ін. Однак їхні праці ґрунтувались на ленінській теорії диктатури пролетаріату і зазнали визначального впливу ідей Конституції СРСР 1936 р. «Принципи всевладдя керованих робітничим класом народних мас, соціалістичного демократизму, гуманізму та інтернаціоналізму, – зазначав у 1957 р. радянський правознавець С. Ронін, – характеризують також зміст конституцій народно-демократических держав – Китайської Народної Республіки, Монгольської Народної Республіки, Корейської Народної-Демократичної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам... Конституції кожної з цих держав...

у головних і характерних своїх рисах утілюють у собі ті самі принципи, які відрізняють Конституцію ССРСР...» [8, с. 110–111]. У зв'язку з цим вони мали декларативно-пропагандистський характер і не давали змогу показати справжню сутність досліджуваної проблеми. Крім того, автори не вдавалися до порівняльного аналізу, а окремі спроби часткових порівнянь також зводилися нанівець їх класовою позицією. Саме тому *мета* статті полягає у здійсненні порівняльного аналізу основних конституційних принципів азіатських країн народної демократії без ідеологічного впливу, виявлення на цій підставі їхнього змісту, притаманних їм особливостей, спільних ознак чи розбіжностей.

Виклад основного матеріалу. Ухвалені до Другої світової війни конституції зарубіжних країн обмежувалися, зазвичай регулюванням двох сторін громадського життя: організації державної влади і основних прав особи. Основні закони соціалістичних країн, починаючи з Конституції Російської Федерації 1918 р., започаткували принципово нове тлумачення об'єкта конституційного законодавства, вносячи до нього основні питання соціально-економічної структури суспільства, політичної системи та ідеології. Зміст такого регулювання не відповідав ідеї загальнолюдських цінностей, принципам демократії, але такий підхід справив значний вплив на конституції країн тоталітарної соціалістичної орієнтації. У той же час існують об'єктивні межі конституційного регулювання, втручання держави у сферу соціально-економічних, політичних та ідеологічних стосунків. Надлишкова «зарегульованість» цих стосунків може перешкоджати громадському еволюційному розвитку і вести до тоталітаризму, оскільки найбільш докладно питання суспільного ладу регулюються саме в конституціях країн тоталітарного соціалізму [10, с. 88–89].

Радянські правознавці І. Ільїнський, А. Лепьошкін, Б. Щетинін вирізняли дев'ять найважливіших принципів конституцій країн народної демократії: соціальна природа державного ладу; принцип народного суверенітету; принцип соціалістичної власності на засоби виробництва; принцип єдності державної влади та повновладдя представницьких органів; принцип демократичного централізму; принцип реальності демократичних прав і свобод громадян; принцип пролетарського інтернаціоналізму; суверенітет та незалежність народно-демократичних держав; соціалістичний характер та докорінна відмінність від буржуазних конституцій [3, с. 104–109]. Сучасний російський правознавець В. Чиркін узагальнив їх і звужив до чотирьох принципів: економічної структури суспільства; соціальної структури суспільства; політичної системи; духовного життя суспільства [10, с. 89–100].

Конституції ДРВ, КНР та МНР наголошують про особливості визначення *соціальної природи їх державного ладу*. У преамбулі конституції ДРВ зазначено, що після Серпневої революції 1945 р. були відновлені суверенітет нації, свобода народу і засновано республіканський демократичний лад. Унаслідок

вісімдесятьох років боротьби народ В'єтнаму звільнився від колоніального гноблення і знищив феодальний режим, прагне «встановлення міцної та мудрої народної влади» і «твердо рухається шляхом слави та щастя вкупі із світовим прогресивним рухом та прагненням людства до миру» [4, с. 95]. Перша стаття проголошувала В'єтнаму Демократичною Республікою, в якій «вся влада в державі належить народам без відрізнення раси, соціального становища, статі, майнового стану, класів, віросповідання» [4, с. 96]. Отже, основний закон ДРВ не згадував ні класової ознаки змісту державного ладу, ні соціалістичної орієнтації. Не говорилось про це і в Конституції КНДР, в якій підкреслювалося, що «влада у Корейській Народній-Демократичній Республіці належить народам» [5, ст. 1, с. 199].

Інакше виглядали справи в конституціях КНР та МНР. У вступі до Конституції КНР підкреслювалося, що внаслідок сторічної героїчної, спрямованої проти імперіалізму, феодалізму та бюрократичного капіталу боротьби «під керівництвом Комуністичної партії Китаю», китайський народ одержав у 1949 р. перемогу у народній революції, чим поклав кінець гнобленню та уярмленню і створив Китайську Народну Республіку «демократичної диктатури народу». Цей «лад народної демократії» забезпечує можливість мирним шляхом усунути експлуатацію та нужденність «і побудувати процвітаюче і щасливе соціалістичне суспільство». Період від створення КНР до побудови соціалізму декларувався перехідним періодом. Основними завданнями держави у цей період були поступове здійснення соціалістичної індустріалізації, поступове завершення соціалістичних перетворень у сільському господарстві, кустарній та капіталістичній промисловості і торгівлі [6, с. 163]. «Конституція закріплює, – говорилось у вступі до неї, – спільні сподівання широких народних мас стосовно побудови соціалістичного суспільства». Зазначалося також, що у визвольній боротьбі народ створив «очолюваний Комуністичною партією Китаю Єдиний народно-демократичний фронт», який і далі має відігравати свою роль у мобілізації та згуртуванні народу всієї країни на виконання основних завдань перехідного періоду [6, с. 164]. Підкреслювалися також непопуришна дружба КНР з СРСР та країнами народної демократії, розвиток дипломатичних стосунків з усіма країнами на принципах рівноправності, взаємної вигоди, поваги до суверенітету та територіальної цілісності, прагнення миру у всьому світі [6, с. 165]. Перші дві статті Конституції наголошували, що КНР є заснованою на союзі робітників та селян і керованою робітничим класом державою народної демократії, вся влада в якій належить народам [6, с. 166]. Конституція МНР також декларувала, що країна є незалежною державою трудящих «аратів-скотарів, робітників та інтелігенції», що знищили імперіалістичне та феодальне гноблення, яка забезпечує некапіталістичний шлях розвитку з метою переходу в подальшому до соціалізму [7, ст. 1–3, с. 225]. Отже, конституції азійських країн народної демократії досить докладно регулюють питання сутності державного ладу.

Таким чином, принцип соціальної природи державної влади виявився нерозривно пов'язаним з *принципом народного суверенітету*, і в конституціях азійських країн народної демократії ці два принципи отримали своє буквальне висловлення у формулі: «Вся влада належить народові і походить від народу». Означені принципи називалися повновладдям трудящих, оскільки експлуататорські класи були усунені від державної влади. При цьому наголошувалася керівна роль робітничого класу. «Принцип народного суверенітету в країнах народної демократії, – підкреслювали свого часу І. Льїнський та Б. Щетінін, – втілюється у державному керівництві суспільством з боку робітничого класу, в союзі робітничого класу та селянства, що складає основу народної влади, у народно-представницьких органах як формі організації влади і політичній основі держави, у безпосередній участі трудящих в управлінні державою, у спрямовуючій ролі комуністичних та робітничих партій» [3, с. 105–106].

Всі конституції азійських країн у різних обсягах виголошували і *принцип соціалістичної власності на основні засоби виробництва* і своє ставлення до певних форм господарства та власності. У конституції ДРВ лаконічно заявлялося, що «громадянам В'єтнаму гарантується право власності» [4, ст. 1, с. 98]. Навпаки, Конституція КНР досить докладно викладала це питання. Вона заявляла про наявність у країні чотирьох основних форм власності на засоби виробництва: державна (загальнонародна) власність; кооперативна (колективна) власність трудящих; власність трудівників-одноосібників; власність капіталістів [6, ст. 5, с. 167]. Надра, води, ліси, цілинні землі та інші ресурси проголошувалися державною власністю всього народу. Державний сектор був заснованим на загальнонародній власності соціалістичним сектором господарства, «керівною силою» у народному господарстві та матеріальною базою здійснення державою соціалістичних перетворень. Держава забезпечувала переважний розвиток державного сектору господарства [6, ст. 6, с. 167]. Кооперативний сектор був заснованим на колективній власності трудящих соціалістичним сектором господарства, або заснованим на частковій колективній власності трудящих напівсоціалістичним сектором господарства. Держава охороняла і ці форми власності [6, ст. 7, с. 167–168]. Держава охороняла право власності селян-одноосібників на землю та кустарів і несільськогосподарських трударів, сприяла збільшенню їх виробництва, а також добровільному об'єднанню у виробничі, постачальні та кредитні кооперативи [6, ст. 8–9, с. 168]. Стосовно ж куркулів та капіталістів держава охороняла право власності на засоби виробництва, використовувала їхнє виробництво і проводила політику їх обмеження і поступової ліквідації. Держава забороняла дії капіталістів, що завдавали шкоду громадським інтересам, дезорганізовували економіку і підривали державні господарські плани, придушувала всіляку «зрадницьку та контрреволюційну діяльність, карала всіх зрадників та контрреволюціонерів» [6, ст. 8–10, 19, с. 168–171]. Конституція КНР проголошу-

вала три форми власності: державну, кооперативну та приватну. Передбачалось обмеження обсягів власності на землю [4, ст. 5–10, с. 200–201]. Три форми власності передбачала і Конституція МНР: державну, кооперативну (громадську) та особисту [7, ст. 5–8, с. 226–227]. Усе це означає, що конституційний принцип правового регулювання економіки належав до одержавленої, тоталітарної моделі.

Радянські правознавці вбачали закріплені в конституціях СРСР та країн народної демократії *принцип єдності державної влади та повноваджь представницьких органів* у відмові від буржуазної концепції «поділу гілок влади» та пов'язаної з нею системи «стримань і противаг» у стосунках між державними органами, яка, на їх погляд, у буржуазних державах практично використовується з метою підсилення виконавчої влади і зменшення ролі представницьких органів [3, с. 106]. Відповідно до цього єдність державної влади потребує зосередження основних державних повноважень у руках органів народного представництва, яким підпорядковані управління та юстиція. Представницькі органи утворюють усі інші органи, які є відповідальними перед першими і підзвітними їм. Саме тому народне представництво виступає формою вираження народного суверенітету, а останній – джерелом народного представництва. Це цілком відповідає характеру органів народного представництва, які є, з одного боку, державними органами, а з другого – органами народного самоврядування [3, с. 106–107]. Так, конституції КНДР та КНР проголошують, що у першій законодавча влада здійснюється «виключно Верховними Народними Зборами», а у другій Всекитайські Збори Народних Представників «є єдиним органом, що здійснює законодавчу владу в країні» [5, ст. 33, с. 206; 6, ст. 22, с. 171]. Конституції ДРВ та МНР констатують, що Національні Збори та Великий Народний Хурал є вищими органами державної влади [4, ст. 22, с. 100; 7, ст. 13, с. 230]. Однак вищі представницькі органи не були постійно працюючими і збиралися на чергові сесії двічі на рік у ДРВ та КНДР і один раз у КНР та МНР [4, ст. 28, с. 101; 5, ст. 38, с. 208; 6, ст. 25, с. 172; 7, ст. 18, с. 230]. У період між сесіями у ДРВ та КНР функції представницьких органів виконували Постійні Комітети, а в КНДР та МНР – їхні Президії [4, ст. 27, с. 100; 6, ст. 24, 25, с. 172; 5, ст. 38, с. 208; 7, ст. 21, с. 231].

З принципом єдності державної влади в їх організації та діяльності радянські правознавці тісно пов'язували і *принцип демократичного централізму*. Вони вбачали його у передбаченні всіма конституціями країн народної демократії виборності всіх органів державної влади знизу доверху на основі демократичної виборчої системи, підзвітності нижчих органів вищим, обов'язковості виконання першими актів других тощо [3, с. 107]. Так, конституції всіх азійських країн передбачали вирішення питань на підставі ухвалення рішень більшістю голосів [4, ст. 29, с. 101; 6, ст. 29, с. 174; 5, ст. 40, с. 208; 7, ст. 24, с. 232]. Однак принцип демократичного централізму нехтував інтере-

сами меншості, усував можливість будь-якої відмінності від ухвалені більшостю позиції, попереджаючи тим самим виникнення опозиції, і разом з принципом єдності влади полягав ще й у цілковитій концентрації влади в руках вищого органу комуністичної партії, що перетворювало формальні вибори всіх рівнів на принцип призначення. Як зазначав Р. Давід, партія відповідно до принципу демократичного централізму лише схвалювала те, що диктувала необмежена воля Політбюро та всемогутнього Генерального секретаря. Ради різних рівнів, що обиралися громадянами, не відігравали вирішальної ролі у керівництві країною. Вони були підпорядковані органам комуністичної партії, рішення яких ніхто не наслідковався заперечувати. Навіть Верховна Рада на своїх двох щорічних сесіях, що тривали не більше трьох днів, лише голосувала, до того ж завжди одногосно, за внесені закони урядом, який у свою чергу значною мірою зливався з керівними інстанціями комуністичної партії [1, с. 133]. Отже, органи не тільки виконавчої, а й законодавчої влади не були незалежними. Що ж стосується органів суду, то конституції всіх чотирьох країн проголошували їх незалежність і підпорядкованість одному лише закону [4, ст. 69, с. 111; 6, ст. 78, с. 190; 5, ст. 88, с. 219; 7, ст. 67, с. 244]. Однак і суди не були незалежними. Р. Давід зазначав з цього приводу, що вже саме підпорядкування судді закону не дозволяло йому бути індиферентним стосовно державної політики, оскільки суд складає інструмент у руках комуністичної партії. «Незалежність суддів в країні, де проголошено принцип концентрації всієї державної влади у Верховній Раді, – підкреслював правознавець, – не має нічого спільного з пошуками рівноваги, коли судова влада прагне контрбалансувати владу законодавчу» [1, с. 182].

З декларативним характером конституційних положень пов'язується і *принцип реальності демократичних прав і свобод громадян*. Конституції всіх чотирьох країн проголошують широкий перелік політичних та громадянських прав: слова, друку, об'єднань та зборів, віросповідань, обрання місця помешкання, переміщення, виїзду за кордон, на працю, відпочинок, освіту, забезпечення на випадок хвороби, старості, втрати працездатності, обрання та бути обраним тощо [4, глава II, ст. 4–15, с. 97–99; 6, глава III, ст. 85–98, с. 191–194; 5, глава II, ст. 11–25, с. 202–205; 7, глава X, ст. 88–101, с. 248–251]. Серед цих прав відрізнялися декларації права об'єднань. Конституції ДРВ та КНДР зовсім не згадували про комуністичну партію і проголошували свободу союзів та право на організацію демократичних політичних партій [4, ст. 10, с. 98; 5, ст. 13, с. 202]. У першій, крім партії трудящих В'єтнаму, існували ще дві партії – демократична та соціалістична, а у другій, поряд з трудовою партією Кореї, діяли демократична партія Північної Кореї та партія молодих друзів («Ченудан») [3, с. 154–155]. Конституції КНР та МНР декларували керівну роль комуністичної та народно-революційної партій [6, вступ, с. 164; 7, ст. 95, с. 258]. Разом з тим Конституція КНР дозволяла існування інших політичних партій [6, ст. 87, с. 192]. Відповідно до цього в Китаї, крім КПК, діяли ще ві-

сім політичних партій [3, с. 154]. Однак комуністичні партії допускали існування та діяльність інших політичних партій лише за умови підтримки ними політики побудови соціалізму [3, с. 156].

Радянські правознавці вбачали сутність цього принципу в тому, що конституції країн народної демократії не обмежуються тільки формальним фіксуванням прав і свобод громадян, але головну увагу приділяють їх гарантуванням та матеріальним умовам їх здійснення. На їх погляд, саме у цьому виявляється одна з найважливіших сторін соціалістичної демократії, яка докорінно відрізняється від формальної буржуазної демократії [3, с. 108]. Проте практика показала лише декларативний характер і прав, і їх гарантій. Найважливішим підтвердженням цього виявилися крах усієї світової соціалістичної системи та розвал СРСР, що був її могутнім оплотом. В азієських країнах народної демократії, як і в країнах інших континентів, вся влада належала виключно комуністичним партіям, існували цензура, ідеологізовані органи державної безпеки, єдина ідеологія, спеціальні суди та спеціальні прокуратури, спеціальні трибунали, особливі трибунали з метою забезпечення соціалістичних перетворень в економіці, зміцнення «народної» влади, підтримки громадського порядку, «придушення зрадницької та контрреволюційної діяльності, покарання всіх зрадників та контрреволюціонерів. Колишні експлуататорські класи позбавлялися політичних прав, а завдання збройних сил полягало в «охороні завоювань революції» [4, ст. 36, 51, 52, 63, с. 103, 107, 110; 6, ст. 19, 20, 73, 81, с. 170-171, 189, 191; 5, ст. 82, 83, с. 218; 7, ст. 40, 59, с. 237, 243]. Унаслідок усього цього в КНР була проведена «культурна революція» Мао Дзедуна з її багатомільйонними кривавими жертвами, а ДРВ фактично перетворилася на комуністичну спадкоємну монархію династії Кім Ир Сена.

Принцип *пролетарського інтернаціоналізму* радянські правознавці вбачали у забезпеченні національної рівноправності різних націй та народностей в країні, співробітництва між соціалістичними країнами та міжнародної солідарності трудящих усього світу. Однак дослідники проблеми не говорили про узаконення конституціями участі у розвитку світового революційного процесу, хоча це й декларувалося завуальовано. Так, у Конституції ДРВ у преамбулі заявлялося, що країна «твердо рухається шляхом слави та щастя вкупі із світовим прогресивним рухом» і надає притулок усім іноземцям, що борються за справу свободи і демократії [4, с. 95, ст. 16, с. 99]. У Конституції КНР говорилося про надання допомоги різним народам у боротьбі проти імперіалізму, внутрішніх ворогів, за прогрес людства, як про неодмінний курс КНР у міжнародних справах [6, вступ, с. 164–165]. Гарантували рівні права всіх націй та народностей і конституції КНДР та МНР [5, ст. 11, с. 202; 7, ст. 92, с. 249].

Конституції азієських країн народної демократії заявляли про *суверенітет* і обов'язок його захисту громадянами [4, преамбула, с. 95; 6, вступ, с. 165; 5, ст. 100, с. 221; 7, ст. 1, с. 225]. Однак слід зазначити, що проголошений основними законами суверенітет окремих держав мав відносний характер, оскільки

ки малі країни – ДРВ, КНДР, МНР багато у чому залежали від КНР та СРСР. Нарешті, радянські правознавці останній принцип убачали у *загальносоціалістичному характері* конституцій країн народної демократії, який полягав у взаємному використанні досвіду державного будівництва країнами народної демократії, у тому числі ідей Конституції СРСР 1936 р. [3, с. 108–109].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Основні конституційні принципи азійських країн народної демократії сформувалися під впливом ідей Конституції СРСР 1936 р. Вони досить докладно регулюють суспільний лад, жорстко фіксують соціальну структуру суспільства, називаючи робітничий клас, клас кооперованих селян, соціальний прошарок – інтелігенцію, кочівників, торговців, ремісників. Селянство характеризується як союзник робітничого класу, керівництво якого належить останньому. Головною метою державної політики є перетворення класу дрібних власників на клас селян-кооператорів. У конституціях містяться положення про революційно-демократичну диктатуру народу, підпорядкованість різних громадських формувань одній комуністичній партії, демократичний централізм як основний метод організації та діяльності державного апарату, що унеможлиблював будь-яку опозицію. Створюється єдина суцільна тотальна організація, що пов'язує воедино державу і правлячу партію, верхівка якої є центром ухвалення всіх громадсько значущих рішень. Конституції відкидають рівноправність різних видів власності, а держава проводить неоднакову політику стосовно них: громадська власність користується перевагами, її державна форма вважається вищою формою власності і підлягає особливому правовому захисту. Найважливіші об'єкти економіки можуть належати тільки державі. Приватна власність має обмежений характер і підлягає жорсткому правовому регулюванню, а держава прагне перетворити її на громадську чи кооперативну власність. Отже, і концепція соціальної сутності суспільного ладу, і форми власності виходять з тези про класову боротьбу. У цьому декларовані конституціями принципи відповідають дійсності. Проголошені ж права і свободи, як і означені радянськими правознавцями інші конституційні принципи, їх радикальні переваги порівняно з основними актами ліберальних країн мають декларативно-пропагандистський характер і приховують справжній зміст та спрямованість конституцій. Важливо також зазначити бажаність окремого висвітлення фактів щодо суперечностей між конституційними деклараціями та конкретною практикою втілення їх в життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отнош., 1999. – 400 с.
2. Конституционное право социалистических стран : сб. ст. – М. : АН СССР, 1963. – 327 с.

3. Ильинский И. П. Государственное право стран народной демократии / И. П. Ильинский, Б. В. Щетинин. – М. : Междунар. отнош., 1964. – 355 с.
4. Конституция Демократической Республики Вьетнам 8 ноября 1946 г. // Конституции стран народной демократии. – М. : Юрид. лит., 1958. – С. 93–112.
5. Конституция Корейской Народно-Демократической Республики 8 сентября 1948 г. // Там же. – С. 197–222.
6. Конституция Китайской Народной Республики 20 сентября 1954 г. // Там же. – С. 161–196.
7. Конституция (Основной Закон) Монгольской Народной Республики 30 июня 1940 г. // Там же. – С. 223–253.
8. Ронин С. Л. Конституция СССР 1936 г. / С. Л. Ронин. – М. : Юрид. лит., 1957. – 128 с.
9. Соболев А. Что такое народная демократия / А. Соболев. – М. : Госполитиздат, 1956. – 148 с.
10. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристь, 1999. – 568 с.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОНСТИТУЦИЙ АЗИАТСКИХ СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Зинченко Е. В.

Осуществлен сравнительный анализ конституций азиатских стран народной демократии – ДРВ, КНДР, КНР и МНР. Рассмотрены основные принципы конституционных актов этих стран и констатировано влияние на их содержание идей Конституции СССР 1936 г., декларативный характер изложенных принципов и отнесение их к конституциям тоталитарной политической системы.

***Ключевые слова:** народная демократия, ДРВ, КНДР, КНР, МНР.*

THE CARDINAL PRINCIPLE CONSTITUTION ASIATIC COUNTRIES PUBLIC DEMOCRACY: BENCHMARK ANALYSIS

Zinchenko O. V.

In article is realized benchmark analysis Constitution asiatic countries to public democracy – DRV, KNDR, KNR and MNR. The Author considers the cardinal principles of the constitutional acts of these countries and reaches a conclusion about influence upon their contents idey to constitutions USSR 1936, about declarative nature stated principle and referring them to constitution of the totalitarian political system.

***Keywords:** public democracy, DRV, KNDR, KNR, MNR.*

УДК 316:3

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА

Досліджено проблеми інституціоналізації громадянського суспільства в умовах трансформаційних процесів в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, інституціоналізація, самоорганізація.

Актуальність проблеми. Самоорганізація громадянського суспільства належить до так званих «еволюційних універсалій». Актуальність вивчення громадянського суспільства впливає з тих інтелектуальних контекстів, які пов'язані із сучасними організованими формами діяльності, нормами, ролями, способами поведінки, відносинами, сферами компетенції та формами залежності. Їх аналіз послідовно підводить до розуміння громадянського суспільства як особливості світу, в якому діють свідомо створені асоціації, розвиваються такі структури, як соціалізація, асоціація та організовані форми – тією мірою, в якій вони інституціоналізовані або перебувають у стадії інституціоналізації. Громадянське суспільство – це багато в чому неумисний, спонтанно виникаючий і внутрішньо суперечливий результат складної і неоднорідної взаємодії між об'єднаннями індивідів чи окремими індивідами, що мають певні цілі.

Аналіз останніх джерел і публікацій засвідчує, що теоретичні і методологічні проблеми громадянського суспільства доволі широко охоплені в науковій літературі, однак єдиного підходу до них ще не вироблено. Це можна пояснити складністю і багатоаспектністю поняття «громадянське суспільство». Нині існує безліч авторських підходів до тлумачення сутності громадянського суспільства, його структури та функцій, рівнів та видів. Залежно від мети дослідження кожен автор розкриває сутність і зміст цього явища по-своєму.

Метою статті є спроба висвітлити найзагальніші питання інституціоналізації громадянського суспільства в умовах сучасних українських реалій.

У світлі такого інтелектуального завдання з'являється переконаність у тому, що за умов сучасних трансформаційних змін в Україні істотно зростають роль і значущість інституцій громадянського суспільства у контролі за діяльністю владних структур, оптимізації і демократизації політичного процесу.

Вклад основного матеріалу. Громадянське суспільство – це система незалежних від держави суспільних інституцій та відносин, які покликані забезпечити умови для самоорганізації окремих індивідів і колективів, реалізації особистих (приватних) інтересів та потреб. Громадянське суспільство

не є лише явищем, відмінним від держави, воно й тісно пов'язане з нею. Саме тому громадянське суспільство й утворює природній фундамент політичної демократії, без якого остання або неефективна, або просто неможлива [1, с. 5–17, 61–130; 2, с. 62–63, 65–66; 3, с. 135; 4, с. 33–164].

Найважливішим елементом громадянського суспільства є його автономія, що передбачає автономію різних сфер і асоціацій – економіки (тобто підприємств), профспілок, університетів, науки, преси, об'єднань представників окремих професій та інших різноманітних об'єднань. Роль держави відносно цих організацій та інститутів має зводитися до встановлення найбільш загальних рамок у вигляді закону, який би регулював правила гри, що не загрожуватимуть правам і свободам громадян.

Автономія різних сфер суспільства означає необхідну самоорганізацію у вигляді відповідних асоціацій, демократичне внутрішнє життя яких має важливе значення для громадянського суспільства. Мережі громадянських асоціацій, організацій та інтересів формують у громадян навички співробітництва, солідарності, колективізму, сприяють артикуляції та агрегації соціальних інтересів, роблять певний внесок у розвиток співробітництва у суспільстві. Асоціативна активність сприяє закріпленню у взаємовідносинах норм взаємної підтримки і створює підґрунтя для загальної довіри, що, безумовно, допомагає розв'язати дилему гармонізації співвідношень колективного та індивідуального, громадянського та політичного суспільства.

Специфіка сучасного світу така: чим складніше і різномірніше суспільство, тим більша його потреба у сильних політичних інститутах, здатних об'єднати громадян, які мають найширший спектр інтересів, в асоціативні структури, а також мобілізувати їх саме із суспільною, а не індивідуальною специфічною метою. У даному разі йдеться про елементи самоорганізації як основи процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

У найзагальнішому вигляді під інституціоналізацією слід розуміти процес утворення, закладення і розвитку будь-яких нових державних та суспільних інституцій як усталених форм організації діяльності людини. Інституціоналізація – активний процес вироблення і закріплення соціальних норм, правил, статусів, ролей і перетворення їх на систему, що спроможна діяти заради задоволення громадянських потреб [5; 6]. Інституціоналізація є не що інше, як заміна спонтанної чи експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка прораховується, моделюється і регулюється. Нині для України вельми важливе не тільки питання, яким має бути громадянське суспільство, а й що необхідно для його інституціоналізації.

Завдання інституціоналізації громадянського суспільства в Україні дуже ускладнюється тією обставиною, що тут відсутні традиції створення громадських ініціатив, громадських рухів та інших форм участі, за допомогою яких громадяни можуть висловлювати і обстоювати свої інтереси. Низька ефективність модернізаційних процесів обумовлюється неузгодженістю інтересів

різних суспільних груп, а започатковані інституційні перетворення не відповідають вимогам розвитку українства.

Ясна річ, сконцентрувати зусилля на модернізації неможливо без солідарності, узгодженості інтересів, внутрішньої лояльності. Тому процеси конструювання нового соціального порядку, що відповідає принципам інформаційного суспільства з високою ефективністю інституційної структури, необхідно розглядати у термінах сутнісних характеристик інституціональних процесів.

Соціальні інституції є похідними утвореннями від інтересів. У філософській літературі категорія «інтерес» тлумачиться як реальна причина соціальних дій, подій чи досягнень, яка стоїть за безпосередніми спонуканими – мотивами, мріями, ідеями – учасників цих дій (індивідів, соціальних груп, класів). Інтерес постає як єдність об'єктивного і суб'єктивного: за змістом він об'єктивний, а за формою – суб'єктивний [7, с. 213–214]. Усвідомлені потреби, їх розуміння і ставлення до них та умов їх задоволення, свідоме визначення напрямку діяльності, прагнення певної мети – суб'єктивна сторона. Коротко кажучи, інтерес – це усвідомлена потреба. Саме у цьому контексті доцільно шукати розв'язання проблеми щодо визначення і узгодження інтересів суб'єктів соціально-політичного поступу українців у соціальному механізмі інституціоналізації, який відображає діалектичний зв'язок соціально-політичних інтересів, соціальної політики та соціальних інституцій.

Зрештою, ми маємо говорити про необхідність результативності механізму інституціоналізації у напрямі створення інституційного середовища, яке б спонукало суб'єктів соціально-політичного процесу зважати на громадські інтереси і потреби, виявляти соціальну відповідальність за інтереси суспільства загалом. Адже саме ефективний механізм інституціоналізації соціально-політичних процесів, реалізований суб'єктами соціально-політичної дії через стандарти нормативної культури, забезпечує оптимальний порядок у соціальних системах.

Інституції, в нашому розумінні, – це способи, норми та правила, за якими суб'єкти взаємодіють один з одним, узгоджують різноспрямовані інтереси, здійснюють спільну діяльність. Суб'єкти такої взаємодії стають інституційними суб'єктами, тобто носіями певних норм і правил як результату узгодження та взаємодії індивідів у межах даної інституції. Сутнісною характеристикою будь-якої інституції виступає її функціональність. Справді, процеси інституціоналізації (становлення, структурування) громадянського суспільства здебільшого залежать від якості функціонуючих у ньому демократичних сил і структур.

Громадянське суспільство формується із потреб індивідів шляхом об'єднання та організації захисту своїх інтересів від експансії держави, ринкової економіки, мафіозних структур, тіньової економіки, церкви та інших складових соціальної системи. Тому громадянське суспільство в ідеалі слід бачити як певний і необхідний тип комунікаційного процесу між державою

і громадянином. Ідеальна модель взаємовідносин держави і громадянського суспільства полягає в тому, що державна влада має бути обмежена настільки, аби громадянське суспільство могло самостійно втілювати свої принципи та діяльність з реалізації приватних (особистих) інтересів громадян (звичайно, якщо така діяльність не межує із беззаконням). Це означає, що правова сфера охороняє необхідну свободу громадян від втручання держави, а держава, навзаєм, не порушує встановлені нею правові норми. Влада держави повинна бути достатньо ефективною і компетентною, щоб гарантувати організаціям і громадянам їхні права і свободи, а також участь у реалізації своїх інтересів у приватній сфері.

У свою чергу, демократичний потенціал громадянського суспільства забезпечує можливість його впливу на державу. Американські дослідники Джин Л. Коен та Ендрю Арато вважають, що громадянське суспільство є місцерозташуванням водночас приватної та суспільної сфер, де індивіди збираються, розмовляють, об'єднуються і розмірковують разом з питань, що становлять загальний інтерес, і діють узгоджено, аби впливати на політичне суспільство і опосередковано – на процес вироблення політичних рішень. Інституції та структури громадянського суспільства здатні справляти вплив передусім на правотворчу діяльність держави, критикуючи проекти законів, вносячи до них доповнення та зміни або пропонуючи нові. Правовиконавча складова також є полем для діяльності громадянського суспільства [1].

Громадянське суспільство – це простір, якому артикулюється все багатоманіття інтересів. Вони варіабельні (протилежні, дотичні, подібні та ін.), але неодмінно впливають на владу, змушуючи її дослухатися голосу спільноти, зважати на інтереси різних прошарків, шукати шляхи та способи їх задоволення.

Громадянське суспільство може виступати суб'єктом політичної влади, якщо має можливість долучитися до формулювання держави та вибору правлячої еліти, впливати на ухвалення державних рішень, нав'язувати певні політичні цінності і орієнтації. Воно є також основним бар'єром для авторитарних зазіхань влади і встановлює межі свавілля правлячого класу, поза якими неминуче виникає конфлікт із суспільством. Це абсолютно реальний елемент сучасних спільнот, складова частина суспільного механізму, яка обмежує всевладність держави. Завдяки цьому держава стає підконтрольною суспільству і виконує його волю. Отже, вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і право – це найважливіший вимір демократії та сили громадянського суспільства. Отже, високий ступінь громадсько-політичної активності населення стає одним з промовистих показників інституціоналізації громадянського суспільства. Тут наголос треба зробити на елементах самоорганізації як основи процесу інституціоналізації громадянського суспільства.

У філософській науці «самоорганізація» визначена як процес, під час якого створюється, розбудовується та вдосконалюється організація системи.

Відмітна особливість цих процесів – цілеспрямований, але водночас і природний, спонтанний характер [7, с. 591; 8, с. 131–138]. Громадянське суспільство – це сфера самоорганізації, на відміну від держави, де існують вертикальні відносини у сфері управління суспільством. В основі його генези лежить енергія саморозвитку і самоорганізації соціуму. Саме сфера самоорганізації дає потенційну можливість розвитку будь-якої системи управління і самоуправління, породжує нові, досі не існуючі форми. За приклад візьмемо проблеми становлення місцевого самоврядування як найважливішого елемента самоорганізації громадянського суспільства. Якщо самоврядування існує й відділене від держави, тоді це елемент громадянського суспільства. Усі передумови – у власних темпах і характері розвитку самого громадянського суспільства, що зумовлено його природою, а не зовнішніми чинниками. Тому потенціал самоорганізації є колосальним потенціалом громадянського суспільства.

Звідси випливає, що головним імперативом подолання суперечностей в українському соціумі є соціальна самоорганізація громадянського суспільства на особистісному рівні, самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства, а також самоорганізація на рівні місцевого самоврядування.

Громадянське суспільство саморегулюється, оскільки воно само формує для себе керівну систему, задає параметри й межі державного втручання, визначає функції держави. Саморегуляцію слід розуміти як систему, що сама спроможна закріплювати в собі всі корисні для неї елементи та зв'язки і відкидати всі шкідливі. Основними механізмами саморегулювання громадянським суспільством виступають вільний цивілізований ринок (економічний механізм), політична свобода і вільний доступ до незалежного правосуддя (юридичний механізм).

В основі саморегуляції громадянського суспільства лежить активність вільних, рівноправних, дійових індивідів та груп людей, які об'єднують свої зусилля для розв'язання певних проблем. Власне кажучи, активна, творча ініціативна особистість, що готова обстоювати як свої індивідуальні, так і групові інтереси, і є основним елементом інституціоналізованого громадянського суспільства. Політична інституціоналізація громадянського суспільства відбувається тоді, коли суспільство само організовується за допомогою таких інституцій, як політичні партії, масові рухи, ветеранські, молодіжні, жіночі, релігійні організації, професійні та творчі спілки, добровільні об'єднання громадян, які створюються на засадах спільності їхніх інтересів, із дотриманням принципів політичного та ідеологічного плюралізму і багатопартійності.

Ідея широкої громадської участі – основоположна у концепції демократії. Вона означає насамперед долучення керованих мас до керування суспільними справами, а подекуди й державними. Отже, формування на базі демократичного громадянського суспільства сучасної моделі політичного управління слід розглядати як необхідний і очікуваний результат розвитку політичної активності громадян на всіх рівнях суспільства. Зрештою, має

йтися не стільки про самий факт громадянської участі, бо його підтримують усі, а про реальні політичні і правові механізми участі громадян у керуванні суспільними справами.

Мабуть, інакше й бути не може, бо реалізувати цю ідею на практиці дуже непросто. У демократичному суспільстві визначається конституційне право кожного громадянина на рівну політичну свободу в ставленні до політичних процесів. Однак сутність проблеми полягає в тому, що управління (і політичне управління теж) – це передусім професійна діяльність, яка вимагає спеціальних знань, досвіду, вмінь та навичок. З огляду на це треба говорити не стільки про управління суспільством взагалі (то функція уряду), скільки про долучення громадян до обговорення і вироблення політичних, соціально-економічних і культурних програм чи проєктів, вплив громадянського суспільства на ухвалення рішень та ефективний контроль за їх виконанням, створення дійового механізму самоврядування на регіональному і місцевому (муніципальному) рівнях. Розгляд громадської участі у термінах перерозподілу політичної влади і закріплення такого перерозподілу в політико-правових механізмах є, по суті, проблемою децентралізації існуючої політичної влади.

У сучасному дискурсі української політичної науки проблема децентралізації влади і управління майже повністю відсутня. Відтак, не існує конкуренції концепцій, в яких мають бути закладені цілі, стратегії, технології та принципи загальнонаціонального, регіонального і місцевого рівнів розвитку. Демократична держава не може бути не децентралізованою. Україна – саме така держава, територіальний устрій якої повинен базуватися, як це визначено в Конституції України (ст. 132), на принципах цілісності державної території, єдності централізації та децентралізації у здійсненні державної влади.

У теорії та практиці державного будівництва вирізняють дві основні форми децентралізації: демократичну – коли йдеться про розвиток місцевого самоврядування, і адміністративну – коли йдеться про деконцентрування владних повноважень виконавчої влади шляхом організації так званої урядової вертикалі. В Україні, як відомо, обидві ці форми присутні і закріплені в Конституції. Однак завдання полягає у тому, щоб вони набули розвитку і вдосконалення. Від успішності вирішення цього завдання залежать якість життя населення того чи іншого муніципального утворення, якість життя громадянського суспільства загалом.

Світова практика засвідчила, що реформи, пов'язані з оптимальною децентралізацією публічної влади і демократизацією суспільства, неодмінно вимагають всебічного урахування таких чинників, як особливості соціально-класової структури суспільства, стан громадянського суспільства, рівень економічного розвитку країни, надбання політичної культури і легітимність влади. Це дозволяє уникнути в процесі демократизації суспільства і децентралізації влади появи так званих «фасадних», тобто формальних, демократій, підвищити рівень політичної безпеки країни, соціуму і людини.

Зараз політична безпека українського соціуму і держави стала залежати від якості влади (управління), її ефективності і рівня довіри у суспільстві. Отже, нова філософія влади і управління полягає у створенні анатомії дієздатної, соціально відповідальної держави, виробленні чинників, які б забезпечили саморозвиток суспільства. Саме в такому контексті мають бути чітко прописані справедливий розподіл повноважень між центральною та місцевою гілками влади і створення життєздатної системи демократичного самоврядування.

Сьогодні очевидним є той факт, що політика владних структур не сприяє зміцненню стабільності і єдності нашої державності. Зростають напруженість у суспільстві, роз'єднаність регіонів, місцевих співтовариств, знижується їх економічна ефективність, поглиблюється диференціація територіального розвитку, погіршуються показники рівня і якості життя населення. У той же час порівняння економічної ефективності централізованих і децентралізованих держав свідчить про економічні досягнення у тих країнах, в яких значний обсяг державних завдань вирішується на місцевому рівні. Інакше кажучи, здійснення певних функцій на національному або навіть регіональному рівні часто пов'язане з великими витратами, тоді як їх здійснення на місцевому рівні може бути менш коштовним.

Децентралізація не є панацеєю, її можливості обмежені труднощами становлення багатьох держав, що розвиваються, специфікою культурного, історичного, економічного, правового та фінансового розвитку, особливостями менталітету народу, балансу політичних сил і функцій різних рівнів влади.

До цих проблем ніхто ніколи не підходив науково. Такі важливі для розвитку громадянського суспільства і держави питання, як організація державної влади в центрі і на місцях, територіальний устрій України, місцеве самоврядування, адміністративне районування, вирішувалися переважно з суто суб'єктивних позицій, під впливом політичних і ідеологічних чинників, що виключали науковий, тобто об'єктивний, підхід.

Ідея децентралізації (перерозподілу) політичної влади не випадково зустрічає очевидний або прихований, однак доволі значний спротив з боку самої влади. Інша проблема, що істотно полегшує завдання утримання політичної влади у посттоталітарних країнах, – це проблема апатії та скепсису, браку знань і досвіду громадян, які асоційовані в громадські організації чи об'єднання для участі в управлінні суспільно-політичними справами і ухвалення політичних рішень.

Іншими словами, сутність проблеми полягає в розвитку громадської участі. Адже з нею безпосередньо пов'язане завдання щодо подолання тих труднощів, яких зазнає система представницької влади, а саме: недостатнього ступеня свободи і політичного самоуправління у процесі розбудови демократичного, громадянського суспільства. Наразі в українському суспільстві окреслилися такі форми участі, в яких реалізуються насамперед життєві інтереси людей.

Громадські організації, асоціації та рухи створюються задля розв'язання суспільних проблем. Такі рухи виникають завдяки неформальній колективній ініціативі та неформальним зв'язкам. Проте, здобувши необхідний досвід діяльності і визначивши свою організаційну структуру, вони набувають формального характеру, що створює передумови для подальшого розвитку громадянського суспільства. При цьому слід наголосити на тому, що співвідношення особистого (приватного) і суспільного у громадянському суспільстві має бути оптимально зрівноваженим.

Актуальною для становлення громадянського суспільства залишається проблема взаємодії його елементів – громадських об'єднань і державних органів та інститутів влади. Зміст цих відносин розкриває поняття «соціальне партнерство», яке здійснюється на конструктивній законодавчій базі, що регулює діяльність елементів громадянського суспільства і затверджує «правила гри» в інтересах інституціоналізації.

Згадаємо тут два цілком реальні шляхи формування громадянського суспільства: «згори вниз» – від влади, де вирішальну роль відіграє держава, і «знизу вгору» – коли сама спільнота бере участь у процесі інституціоналізації елементів громадянського суспільства. Але кожна з процедур має свої особливості і переваги, які можуть виходити за межі цивілізованих відносин.

Висновки. Громадянське суспільство – це закономірний етап, вища форма самореалізації індивідів. Відносини, що характеризують громадянське суспільство у процесі його інституціоналізації, починають нести в собі певні вимоги, нормативні моделі поведінки громадян, посадових осіб, державних органів та загалом держави згідно з ідеалами демократії, справедливості і свободи. Дотримання цих ідеалів з боку держави є запорукою того, що закон у такому суспільстві набуває правового характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джин Л. Коэн. Гражданское общество и политическая теория / Коэн Джин Л., Арато Ендрю ; пер. с англ., общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
2. Зидентоп Ларри Демократия в Европе / Зидентоп Ларри ; пер.англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
3. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор : учеб. пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной ; под. ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537с.
4. Жиро Т. Политология / Т. Жиро ; пер. с польск. – Х. : Гуманит. Центр, 2006. – 428 с.
5. Ru. Wikipedia.org/wiki Институционализация.
6. Uk. Wikipedia.org/wiki Институционалізація.
7. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, Е. Г. Панов – М., 1983. – 840 с.
8. Аршиков В. И. Гражданское общество в контексте синергетического подхода / В. И. Аршиков, Н. Г. Савичева // Общественные науки и современность, 1999, – № 3, – с. 131–138.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ КАК ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Зимогляд В. Я.

Исследованы проблемы институционализации гражданского общества в условиях трансформационных процессов в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, институционализация, самоорганизация.

INSTITUTIONALIZATION CIVIL SOCIETY IN UKRAINE AS A POLITICAL PROBLEM

Zimoglad V. Ya.

The problems of institutionalization of civil society are investigational in the conditions of transformation processes in Ukraine.

Keywords: civil society, institutionalization self-organization.

УДК 323. 2.(477)

С. О. Топалова, кандидат політичних наук, доцент

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА ЯК ГОЛОВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Досліджено проблеми сучасної вищої освіти та її гуманітарної складової. На основі розуміння сутності активістської політичної культури і передумов її формування, а також стану політичної свідомості і культури студентської молоді викладено міркування автора щодо формування її громадянських якостей засобами гуманітарної освіти.

Ключові слова: гуманітарна освіта, стратегія розвитку, політична свідомість, громадянські якості.

Актуальність проблеми. Визначальною рисою процесу трансформації системи освіти є його синхронність із більш масштабним процесом суспільної трансформації з її характерними ознаками: відсутністю визначеної моделі реформованої системи, а відповідно і чіткої стратегії її реалізації; хаотичністю та зовнішньою імітативністю реформ, невизначеністю перспектив та непередбачуваністю їх наслідків; невідповідністю між декларованими гран-

діозними завданнями та наявними засобами їх реалізації; застосуванням подвійних стандартів і критеріїв якості; тотальною бюрократизацією. Пріоритетним стратегічним напрямом реформування системи освіти в Україні визнано її адаптацію до європейського освітнього простору, що вписується у загальний контекст євроінтеграційних намірів. Ззовні це виглядає логічно, бо саме освітні, культурні чинники є базовими, оскільки закладають інтелектуальне та політико-культурне підґрунтя інтеграції. Основою омріяного нами західноєвропейського демократичного суспільства є активістська політична культура з притаманними їй раціональністю і критичністю мислення, усвідомленням своїх інтересів і готовністю до постійного тиску на владу з метою їх реалізації, політичною толерантністю. Це зумовлює пріоритетну роль гуманітарної освіти, основним завданням якої є формування людини як члена соціуму, що має знання, здатний розуміти сутність соціальних процесів у різних сферах життя і здійснювати раціональний вибір на основі власного усвідомлення, а не нав'язаних йому міфів.

Однак сучасні реалії в системі вищої освіти вказують на невідповідність між декларованими завданнями і наявними засобами їх реалізації, між формою і змістом упроваджуваних змін. Ми вже маємо традиційний для нас, на рівні усіх систем суспільства, досвід імпорту інститутів і зовнішніх атрибутів та форм їх діяльності без усвідомлення того, що лежить в їх основі і забезпечує ефективність. Унаслідок цього визначальною системною рисою стає маргінальність, що цілком відображає і сучасний стан вищої освіти в Україні, стрімка деградація якої маскується за міфами про визнання фахівців у європейських країнах завдяки присєднанню до Болонської декларації. Саме такий стан системи вищої освіти в цілому і гуманітарної зокрема, його суспільні загрози та необхідність їх усвідомлення і пошуку шляхів подолання визначають актуальність проблеми.

Метою статті є аналіз наявних і необхідних передумов для реалізації соціальної місії гуманітарних наук, формулювання на основі власного досвіду деяких міркувань щодо підвищення результативності їх вивчення студентами вищих навчальних закладів (ВНЗ).

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема розроблення і реалізації стратегії розвитку системи вищої освіти в Україні, ролі гуманітарних наук і формування соціальних та політичних якостей студентів присвячено роботи В. Кременя, М. Михальченка, П. Щербаня, В. Журавського, В. Бакірова, О. Куценко, Є. Подольської, Б. Нагорного та ін. У декількох із попередніх робіт [3–5] проаналізовано основні чинники впливу на політичну свідомість молоді людини. З приводу специфіки сучасного соціокультурного середовища та його відображення В. Лутовінов та Є. Радіонов слушно зазначають: «Сучасне життя, існуючі та постійно змінювані умови і обставини підіймаються над усіма соціальними і державними інститутами, над самою людиною. "Дух суспільства", середовище існування з їхніми стихійними, неписаними вимо-

гами і принципами, наче гігантський і могутній прес, мнуть і ламають, спотворюють погляди і принципи особистості, що формується. Це відбувається незалежно від її волі, зводить нанівець зусилля тих, хто намагається справити на неї позитивний вплив — батьків, учителів, усіх тих, кому не байдужа сучасна молодь» [1]. Це цілком співзвучно із нашими висновками щодо наслідків впливу на людську свідомість розглянутих у зазначених роботах чинників із розумінням того, що лише стратегія тотальної гуманітаризації системи освіти, спрямована на виховання мислячої людини і свідомого компетентного громадянина, є головним, якщо не єдиним, засобом нейтралізації дії деструктивних чинників.

Виклад основного матеріалу. Першими виникають питання про розуміння сутності означених проблем науковою громадськістю і відповідними державними інститутами, наявність відповідної стратегії розвитку системи вищої освіти, умови, створені для реалізації цієї стратегії.

Найважливіші етапи соціалізації пов'язані із перебуванням людини в освітніх закладах. У родині і школі відбувається первинна соціалізація, в перебігу якої засвоюються загальні уявлення про суспільство і норми співіснування в ньому, а у ВНЗ проходить ще й становлення молодшої людини як суб'єкта політики, тобто суттєвий етап політичної соціалізації. Як зазначає М. Михальченко, «... ці два етапи є “нормативними”, цінності, засвоєні у “нормативні роки”, мало змінюються в процесі подальшого життя». Автор розглядає вищу освіту як «... соціальний інститут у підготовці кадрів для держави і громадянського суспільства» [2, с. 28, 29]. Видаються слушними і думки П. Щербаня про те, що «найголовнішою і найскладнішою проблемою нарощування інтелектуального потенціалу є проблема визначення стратегічного розвитку вищої освіти. Вища освіта – вона і є вищою: змістовною і значущою для розвитку людини як особистості і суспільства як культурного, забезпеченого, демократичного. <...>Філософія освіти має стати предметним полем стратегічного прориву у майбутнє». «<...>Українському народові шлях до справжнього відродження може і повинна вказати справжня національна інтелекція. Вона має виконати своє призначення – бути мозком нації. Готувати ж національну еліту повинна вища школа» [6, с. 80]. Отже, розуміння цієї проблеми у науковому середовищі є, оскільки провідні фахівці акцентують увагу на кінцевій меті вищої освіти – підготовці інтелектуальної еліти, а також на двох її основоположних і взаємопов'язаних складових – професійній і громадянській підготовці. Не суперечать цій позиції і вимоги МОН, за якими «... випускник вищої школи має бути високорозвиненою особистістю ... мати сформовану професійну і політичну культуру...» [6, с.81]. Здавалось б, є і порозуміння із владою, яка декларує завдання щодо «... формування політичної свідомості і демократичної політичної культури, необхідних навичок політичної діяльності; <...>розвиток здібностей розуміння політичних відносин і процесів; набуття навичок і вмінь практичного застосування прикладних та інструментальних компонентів політологічного знання» [7, с. 37].

Логічно, що розуміння мало б знаходити відображення у стратегії. Однак упроваджені зміни та шляхи їх утілення демонструють руйнівний вплив на систему вищої освіти і визначають тенденції до інтелектуальної деградації суспільства. Загальна деградація вищої освіти доповнюється її дегуманітаризацією, а згадані наміри і завдання мають суто формальний характер. Скорочення обсягу соціально-гуманітарних дисциплін та аудиторного часу на їх вивчення, перехід до примітивних тестових форм контролю і відсутність реальних вимог щодо якості знань, «інфляція оцінок» стали ключовими чинниками гальмування процесу формування активістської політичної культури студентської молоді. Отже, наочно спостерігаємо традиційну для нас ситуацію невідповідності між декларованими владою грандіозними намірами та прагненнями їх реалізації.

Сьогодні є очевидним, що становлення демократичної політичної культури студентства неможливе без системних змін у галузі вищої освіти, які мають здійснюватись у двох напрямках: забезпечення реального функціонування критеріїв якості знань як основи відбору інтелектуальної еліти; гуманітаризації вищої освіти в основі якої – перехід до культурно-гуманізованої моделі, що вимагає принципової зміни стратегії, структури і змісту вищої освіти у напрямку забезпечення можливості отримання знань, необхідних людині як члену соціуму і громадянину держави, а не тільки як представнику окремої професії. Настільки ж очевидною є і відсутність руху в цьому напрямі.

У сучасних умовах активістська політична культура студентської молоді може бути сформована більшою мірою «знизу», оскільки стратегія держави, спрямована на формування відповідної моделі громадянина, є декларативною, точніше, відсутньою, а ключові суб'єкти політики реалізують різні вектори міфологізації суспільної свідомості, що унеможливує шлях «зверху». Основою її становлення мають стати: 1) фундаментальні теоретичні знання у галузі суспільних наук — філософії, соціології, політології, культурології, релігієзнавства, знання, які дозволяють розуміти сутність того, що відбувається у суспільстві, а не лише бачити поверхневі вияви соціальних процесів, що неможливо без збільшення обсягу цих дисциплін; 2) викладання соціально-політичних дисциплін у руслі демократичних концептуальних настанов, тобто вивчення конкретних тем у контексті відповідності/невідповідності базовим принципам демократії, наявності чи відсутності в умовах демократичного суспільства, порівняння явищ і процесів в умовах демократичних і недемократичних систем; 3) відхід від репродуктивного до проблемно-аналітичного характеру вивчення дисциплін, мінімізація тестового контролю знань, пріоритетність завдань, спрямованих на здійснення наукового аналізу реальних подій і процесів; 4) забезпечення на системному рівні відповідності між реальним рівнем знань і його формальним оцінюванням, подолання «інфляції оцінок»; 5) доповнення програмних навчальних дисциплін спецкурсом «Основи демократії», в рамках

якого мають узагальнюватися в контексті сутності і специфіки сучасної демократії раніше набуті знання із згаданих дисциплін, доповнюватись уявлення про особливості моделей демократії і необхідні передумови їх ефективності, формуватись уявлення про притаманні демократичному режиму способи взаємодії влади і суспільства, які роблять народ головним суб'єктом влади. Проте, як бачимо, ці передумови вимагають відповідного «зустрічного руху» зверху, оскільки їх реалізація не залежить тільки від волі і бажання викладачів, вона неможлива без зміни низки системних умов.

Ключова роль у формуванні наукової політичної свідомості молоді та вихованні активістських політико-культурних якостей належить політології, яка дозволяє не тільки оволодіти спеціальними знаннями у галузі політики, а й спрямовувати у раціональне політичне русло думки і дії. Хоча політологія повернута до переліку нормативних навчальних дисциплін, 36 аудиторних годин в існуючих системних умовах не дають можливості студентам не лише осягнути ґрунтовні наукові знання і навчитися бачити, розуміти та аналізувати сутність політичного життя, обирати на основі цього адекватні й ефективні моделі власної політичної участі, а й провести елементарний політичний лікбез. То ж нагальною і очевидною є потреба суттєвого збільшення аудиторного часу на вивчення дисципліни.

Крім того, актуалізуються і низка проблем організації вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема їх логічно впорядкованої послідовності та проблемного характеру викладання і вивчення. Послідовність вивчення, на нашу думку, має забезпечувати «нашарування» спочатку загальнокультурних уявлень, орієнтирів, пріоритетів і цінностей, потім — соціологічних знань, а на їх основі — політологічних. Отже, для забезпечення такої логічної послідовності накопичення знань спочатку студенти мають вивчати філософію, культурологію, релігієзнавство, при цьому їх обсяг і час на вивчення також мають бути збільшені до рівня, достатнього не тільки для формування поверхневих уявлень про окремі епохи та їх деяких представників, а й для осмислення набутих знань і пошуку на їх основі відповідей на проблеми і виклики сьогодення. Не можна змусити людину зрозуміти і сприйняти західноєвропейські цінності, що лежать в основі демократичної громадянської культури, не прослідкувавши, як вони зароджувались і формували уявлення людей про взаємовідносини влади і суспільства, який шлях пройшли ці ідеї до втілення у конституції і як впливали на менталітет. Не можна створити духовно-культурне підґрунтя для інтеграції до європейської спільноти у суспільстві, для якого європейська культура є чужою, незрозумілою, або якщо судження про неї складаються лише на основі поверхневих уявлень і псевдоцінностей, джерелом яких є низькосортний культурний продукт, що заповнює інформаційний простір. Наступною має бути соціологія, що дає знання про закони розвитку суспільства, окремих соціальних спільнот і дозволяє осягнути саму сутність соціальних відносин у різних сферах, завдання і зміст діяльності різних соціальних інститутів, залежності характеру і напрямку

розвитку суспільства від низки чинників. Такі знання є необхідною базою як для розуміння і засвоєння політичної теорії, так і для формування політико-культурних якостей особистості. Політологічні знання, «нанесені» на таке підґрунтя, дозволять усвідомлювати специфіку політичних умов конкретного суспільства і їх впливу на різні сфери життя людей, бачити політичні шляхи забезпечення суспільних змін у бажаному напрямі і обирати засоби політичної участі, адекватні цілям. Лише так на зміну сучасній ситуації, за якої на тлі загальної культурної деградації відтворюється патріархально-підданська політична культура і впроваджуються міфи про євроінтеграцію, матиме шанс на утвердження інша, за якої на основі розуміння і сприйняття дійсних базових цінностей демократії, її переваг і небезпек почнуть формуватися політико-культурні передумови демократизації в українському суспільстві.

Реалізація основних навчальних і виховних завдань соціально-гуманітарних дисциплін неможлива за умов репродуктивного характеру навчання, доведеного до примітивного тестового контролю. Навіть найдосконаліше знання основ теорії політики без інформації про події політичного життя і постійних «аналітичних тренувань» не може забезпечити політичну компетентність і раціональність. Теоретичні знання є тією базою, корисність якої виявляється лише у пошуку відповідей на проблемні питання, які нам щоденно ставить політичний процес. Інакше вони стають баластом, від якого людина швидко позбавляється, забуваючи їх. Однак сучасні системні умови при декларативному визнанні важливості виконання грандіозних виховних завдань і необхідності проблемного підходу реально ставлять викладача і студента в такі умови, за яких їх виконання неможливо не тільки повністю, а й навіть меншою мірою.

Однак, незважаючи на зазначені та низку інших несприятливих системних умов, керуючись стійким внутрішнім переконанням у необхідності формування у молоді якостей активістської політичної культури з метою забезпечення єдино можливого шансу на подолання сучасної суспільно-політичної кризи, намагаємося, використовуючи наданий мінімум можливостей, все ж таки забезпечити проблемний підхід до вивчення дисциплін, що полягає у такому:

1) проблемний виклад лекційного матеріалу, за якого мінімум уваги відводиться викладенню суто теоретичних основ політичної науки. На лекції головну увагу зосереджуємо на актуалізації раніше набутих знань із політології та інших соціально-гуманітарних, а іноді й економічних дисциплін; необхідності знання матеріалу теми для аналізу політичних явищ і процесів із наведенням конкретних прикладів із сучасного політичного життя та наочним демонструванням того, як саме засвоєння цієї теми допомагає зрозуміти реальну сутність, причини тощо цих явищ; порівнянні діяльності політичних інститутів, однотипних політичних явищ і процесів, наприклад, виборів у демократичних і недемократичних системах; формулюванні і змісті проблемних питань, винесених на семінарське заняття;

2) формулювання «проблемних блоків» для розгляду на семінарських заняттях і створення дискусійної атмосфери на занятті. Реалізувати це надто

складно, оскільки проблемність і дискусія вимагають не тільки досконалого знання теоретичного матеріалу, поінформованості про події політичного життя, вміння порівнювати і аналізувати, а й вміння формулювати і аргументувати власну точку зору, коректно брати участь у дискусії. Усі ці складові ефективної дискусії фактично перебувають на дуже невисокому рівні;

3) організація індивідуальної роботи студентів. У навчальному процесі цей вид роботи зараз перебуває у стані формально визнаного згідно з вимогами Болонського процесу і реально ігнорованого в існуючих умовах. У 2011/12 навчальному році на потік із 90 студентів відводиться 12 аудиторних годин, тобто 5,3 хв. індивідуально на одного студента, що не потребує подальших коментарів. Намагання ефективно використати цей час і спроби змусити студентів працювати призвели до впровадження таких форм роботи: розроблення варіантів завдань для виконання індивідуального науково-дослідницького завдання та їх формулювання таким чином, аби неможливо було «скачати» готову відповідь; для максимального ефективного розподілу наявних 12 годин проводиться консультативне заняття, на яке вимагається обов'язкове з'явлення всіх студентів, упродовж якого до них доводяться вимоги щодо змісту завдань, техніки виконання, необхідних результатів і критеріїв оцінювання. Час, що залишився, розподіляється для захисту робіт;

4) розроблення проблемних питань для модульного та підсумкового контролю знань із відповідним урахуванням аналітичної складової при оцінюванні робіт. Наприклад, завдання одного із екзаменаційних білетів виглядають так: 1. Охарактеризуйте погляди на владу і державу в країнах Стародавнього Сходу. Покажіть специфіку «східної деспотії» та визначте її спільні і відмінні риси з тоталітарними режимами ХХ ст. 2. Охарактеризуйте політичну систему сучасної України з точки зору специфіки політичного режиму. З'ясуйте основні проблеми сучасного етапу трансформації політичної системи України. 3. Тестові завдання (налічують 20 тестів, що охоплюють усі теми курсу). Система оцінювання розроблена таким чином, що тільки репродуктивна відповідь не дає можливості отримати добру чи відмінну оцінку. Таким самим чином сформульовано і питання до семінарських занять, і завдання для індивідуальної роботи.

Однак, як свідчить досвід, навіть такий підхід є малоєфективним у наших системних умовах унаслідок низки суб'єктивних і об'єктивних чинників. Сучасні студенти настільки звикли до блага інформаційного суспільства Інтернету і бездумного користування ним, що ні усні, ні письмові рекомендації і вимоги не змушують задуматися їх над змістом завдань, а оцінка вже не відіграє стимулюючої ролі. 80–85 % усних відповідей і письмових робіт дублюють «скачану» із двох-трьох електронних джерел теорію безвідносно до сформульованої проблеми. Відведеного часу і ресурсів впливу, які можна застосувати, явно недостатньо для забезпечення ефективності.

Враховуючи визначальні риси політичної культури молоді — політичну некомпетентність, пасивність і апатію та гостру суспільну актуальність фор-

мування культури громадянськості, сумісної із демократичним політичним режимом, вважаємо за необхідне доповнити цикл соціально-гуманітарних дисциплін спекурсом з орієнтовною назвою «Суспільство і влада в умовах демократії». На нашу думку, він має узагальнювати набуті з цих дисциплін знання у вимірі притаманного і необхідного для демократії; надавати уявлення про багатомірність її моделей, наявність не тільки переваг, а й ризиків та загроз, тобто формувати адекватні різнобічні уявлення; акцентувати увагу на особливостях діяльності всіх соціальних і політичних інститутів, що забезпечують демократичність режиму; приділяти головну увагу рисам політичної свідомості громадян та формам їх політичної участі, що забезпечують ефективне функціонування демократії.

Намагаючись поділитися досвідом, ми усвідомлюємо, що в ситуації, коли, за висловом М. Михальченка, «...на чолі українського варіанту модернізації ставиться що завгодно, але не конкретна людина. ...українська модернізація не осмислена і не представлена як програма реалізації стратегії відтворення і розвитку людини – особистості і громадянина, як реальний гуманізм» [2, с. 32], вони свідчать не стільки про вдале вирішення головних завдань політичної освіти, зокрема щодо формування політико-культурних якостей студентів, скільки про усвідомлення міри актуальності цієї проблеми як для всього суспільства, так і для окремої особистості. Вони відображають розуміння того, що в умовах, коли система вищої освіти не виконує головні соціальні функції, а гуманітарна освіта як її складова не реалізує спрямованості на людину та її всебічний розвиток, необхідно шукати можливості для хоча б часткової нейтралізації низки негативних чинників впливу на свідомість молоді, оскільки наша власна свідомість ще не дає змоги докладати зусиль для зміни цих умов, а не пристосування до них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лутовинов В. Современная молодежь: основные ценности, позиции, ориентиры [Электронный ресурс] / В. Лутовинов, Е. Радионов. — Режим доступа: http://www.gau.su/observer/N09_97/007.htm
2. Михальченко М. Вища освіта як фактор цивілізаційного визначення молоді в контексті політичних реалій / М. Михальченко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 27–32.
3. Топалова С. Маніпулювання свідомістю як технологія впровадження політичних міфів / С. Топалова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2011. – № 7. – С. 164–172.
4. Топалова С. Психологічні, ідеологічні та історичні чинники міфологізації суспільної свідомості / С. Топалова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2011. – № 8. – С. 157–165.
5. Топалова С. Громадянин як головний парадокс демократії / С. Топалова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 949. – С. 65–70.
6. Щербань П. Вища школа та її роль у відродженні національної еліти / П. Щербань // Вища освіта України. – 2009. – № 2. – С. 75–82.

7. ОПП підготовки бакалавра за спеціальностями напрямку 0501 // Економіка і підприємництво. МОН України. – К., 2006.

ГУМАНИТАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ГЛАВНОЕ СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Топалова С. А.

Исследованы проблемы современного высшего образования и его гуманитарной составляющей. На основе понимания сущности активистской политической культуры и предпосылок ее формирования, а также состояния политического сознания и культуры студенческой молодежи изложены размышления автора относительно формирования ее гражданских качеств средствами гуманитарного образования.

Ключевые слова: гуманитарное образование, стратегия развития, политическое сознание, гражданские качества.

HUMANITARIAN EDUCATION AS A PRINCIPAL MEAN OF FORMATION OF STUDENTS CIVIL CULTURE

Topalova S. O.

This article explores the problems of modern higher education and its humanitarian component. On the basis of the understanding of the activist political culture and prerequisites of its formation, and also the state of political consciousness and culture of students, outlines the author's reflections about the formation of civil qualities by means of liberal education.

Keywords: humanitarian education, strategy of development, political awareness, civil qualities.

УДК 321.02

Д. В. Неліпа, кандидат політичних наук, доцент

СИМУЛЯЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ МЕТОДОМ СИСТЕМОГО АНАЛІЗУ

Висвітлено сутність симуляційного моделювання як основної процедури системного аналізу в політології. Виокремлено два типи симуляційного моделювання: із використанням комп'ютерних технологій та із залученням людей. Охарактеризовано технології побудови сценаріїв, дерева рішень та моделювання ситуацій (ділові ігри).

Ключові слова: системний аналіз, метод політології, симуляційне моделювання, технологія побудови сценаріїв, дерево рішень, моделювання ситуації (ділові ігри).

Актуальність концептуалізації симуляційного моделювання в дослідженнях політичних явищ за допомогою системного аналізу зумовлюється багатьма чинниками. Системний аналіз – загальнонауковий метод дослідження, сутність якого полягає у вивченні тих чи інших явищ або процесів за допомогою наперед визначеного алгоритму дій та на основі певних принципів, насамперед принципу системності.

Незважаючи на те що системні ідеї сягають своїм корінням ще часів Античності, активне використання системного аналізу як методу науки розпочалося в так звану «комп'ютерну епоху», із розвитком сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (Л. фон Бергаланфі, Н. Вінер, Е. Даунс, О. Моргенштейн, Дж. фон Нейман, Т. Парсонс, Р. Мертон, Т. К. Шеллінг та ін.). Нині системний аналіз набуває дедалі більшого значення не тільки в природничих та технічних, а й у суспільно-політичних науках. Визначальна роль системного аналізу як наукового методу була ще раз підкреслена Фундацією Нобеля, яка у 2011 р. присудила премію із економіки двом американським ученим – Томасу Сардженту та Крістоферу Сімсу за «емпіричні дослідження причинно-наслідкових зв'язків у макроекономіці». Вони розглядали особливості взаємозв'язків та взаємозалежностей між економічною політикою та макроекономічними змінними (ВВП, інфляція, зайнятість та інвестиції). В основі їхніх досліджень лежить системне бачення цих явищ [8].

Отже, **метою** статті стала концептуалізація симуляційного моделювання в дослідженнях політичних явищ та процесів за допомогою системного аналізу. **Завдання** публікації полягає в експлікації симуляційного моделювання в дослідженнях політичних явищ та процесів за допомогою системного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз здійснюється за певним алгоритмом. На етапі підготування відбуваються формулювання проблеми, визначення цілей та аналіз первинних даних. Другий, основний етап передбачає проведення моделювання і роботи з моделлю. Отримані під час моделювання вторинні дані аналізуються під час третього етапу, завершенням якого є ухвалення певного рішення. Оскільки системний аналіз як метод наукових досліджень спочатку використовувався переважно у природничих та технічних галузях знань, зазвичай здійснювалося математичне моделювання із використанням інструментів математичної статистики, кібернетики тощо. Це стало однією з причин його критики, оскільки не всі вчені-суспільствознавці могли використовувати цей апарат через брак відповідної освіти та навичок. І хоча сьогодні це робити значно простіше завдяки створенню комп'ютерного програмного забезпечення, яке дозволяє досліднику вводити дані та обирати спосіб їх аналізу, отримуючи готові результати для розгляду,

більшість політологів–системних аналітиків віддають перевагу іншому виду моделювання – симуляційному, з’ясування специфіки якого і є метою даної статті.

За своєю сутністю, симуляційне моделювання полягає у відтворенні певних ситуацій за наслідками того чи іншого рішення. На відміну від математичного моделювання тут аналізуються насамперед якісні дані, а не кількісні. Ця технологія має два різновиди та може ґрунтуватися на використанні комп’ютерної техніки або здійснюватися інтерактивно, із залученням людей. У першому випадку застосовують технології побудови сценаріїв та дерева рішень, у другому – моделювання ситуацій або ділові ігри. На кожному із них слід зупинитися докладніше.

Технологія побудови сценаріїв є однією із найпоширеніших у західних соціально-політичних науках. Така її популярність зумовлена тим, що моделі політичних систем доволі громіздкі і часто залежать від випадкових чинників, які інколи важко прогнозувати. При цьому, навіть якщо вірогідність настання тієї чи іншої події в політичному житті дорівнює усього 0,05 %, це не означає, що вона не трапиться. Оскільки ця подія потенційно може справити значний вплив, якщо все ж відбудеться, слід одразу ж розробити варіанти реакції на неї. Іншими словами, потрібно завбачити, як керувати системою для забезпечення її перебування в належному стані, а у випадку критичних ситуацій – адекватно відреагувати. Це і передбачає розроблення сценарію поведінки моделі, який би дав змогу не просто виявляти певні тенденції через пошук взаємозалежностей між різними величинами чи показниками, а й враховувати, що політичні системи насамперед складаються з людей, тому потрібно розуміти механізми та принципи їх взаємодії.

У політології сценарій – це спосіб прогнозування можливих шляхів розвитку системи з урахуванням чинників, що впливають на неї. При дослідженні політичних систем за допомогою даної технології, як правило, складають декілька сценаріїв, які відображають різні варіанти можливого розвитку подій – як оптимістичні, так і песимістичні. Це проводиться з метою виявлення максимальних «врат» та «вигод», можливих в майбутньому. Виходячи з того який варіант подій досліджується, сценарії поділяються на логічні, бажані та необхідні. Логічні сценарії – це сценарії, які описують ймовірні стани системи за умови збереження існуючої ситуації, тобто базуються на екстраполяції певних тенденцій у майбутнє. Бажані сценарії відображають бажаний (для дослідника, замовника, суспільства тощо) розвиток системи. Необхідні сценарії будуються з метою визначення стратегії приведення системи в необхідний стан протягом певного проміжку часу. Вони схожі на бажані, але є жорсткішими, оскільки передбачають чіткі часові рамки досягнення бажаного стану системи [1].

Технологія побудови сценаріїв для аналізу політичної системи була використана одним із батьків-засновників США Джеймсом Медісоном. У збір-

ці есе, відомих під назвою «Федераліст», він розробляв можливі сценарії поведінки окремих штатів в умовах застосування різних податкових систем. Достатньо цікаві та змістовні сценарії майбутнього розвитку України пропонує український учений М. Згуровський. Він використовує три часові інтервали – короткостроковий (до 2010 р.), середньостроковий (2010–2020 рр.) та довгостроковий (2020–2050 рр.) – і виокремлює основні загрози, можливості, сильні та слабкі сторони для кожного із трьох варіантів розвитку подій: сценарій «старі політики», сценарій «нова генерація» та сценарій «швидкий розвиток» [2, с. 13].

Власні сценарії розвитку України висвітлив у статті «Зміна, трансформація чи циклічність» Ю. Мацієвський. Учений виокремив та проаналізував важливі чинники становлення сучасної політичної системи, зосередивши особливу увагу на періоді 2004–2010 рр. Він розглядає можливі передумови та дії, які можуть призвести до сценарію «консолідація ліберальної демократії», який є бажаним, однак малоймовірним. Інший варіант розвитку подій – авторитаризм. Уже наявні тенденції, що підкреслюють вірогідність такого сценарію, проте є і чинники, які можуть йому запобігти. Врешті, Україна може перетворитися і на так звану «failed state» – «недієздатну державу» (індекс недієздатності було впроваджено у 2005 р. Фондом миру для визначення спроможності держави контролювати політичну, економічну, демографічну, соціальну та інші ситуації в межах своїх кордонів) [6].

Описані варіанти сценаріїв розвитку України вдало підкреслюють ефективність використання технології побудови сценаріїв при аналізі політичних явищ та процесів. Водночас у цих та багатьох інших наукових працях представлені лише результати дослідження і важко зрозуміти, чи використовувалися для їх побудови комп'ютерні технології. Натомість, у західній, особливо американській, політології сценарії як інструмент аналізу політики, який описує можливий набір майбутніх станів, частіш за все ґрунтуються на використанні спеціального програмного забезпечення, що дозволяє згенерувати «історії» майбутнього розвитку тієї чи іншої системи на основі інтеракцій між «агентами» – виборцями, споживачами послуг, сім'ями, корпораціями, місцевими громадами, урядовими агентствами, народами тощо. Кожна взаємодія розглядається як мікропроцес і аналізується їх сукупність, що і дає змогу побудувати сценарій існування системи [4].

Симуляційне моделювання із використанням комп'ютера здійснюється за таким алгоритмом. Спочатку через відповідне програмне забезпечення дослідник конструює віртуальний «світ», в якому «проживатимуть» усі необхідні політичні актори та їх групи. Після цього задаються початкові умови цього «світу» – опис ролей акторів, варіанти їх взаємодій між собою. Тоді програма запускається та здійснюється спостереження за розвитком світу. Створені віртуальні «актори» працюють за алгоритмом «якщо – то», будучи здатними адаптувати свою поведінку до вчинків інших, проводити соціальну комуніка-

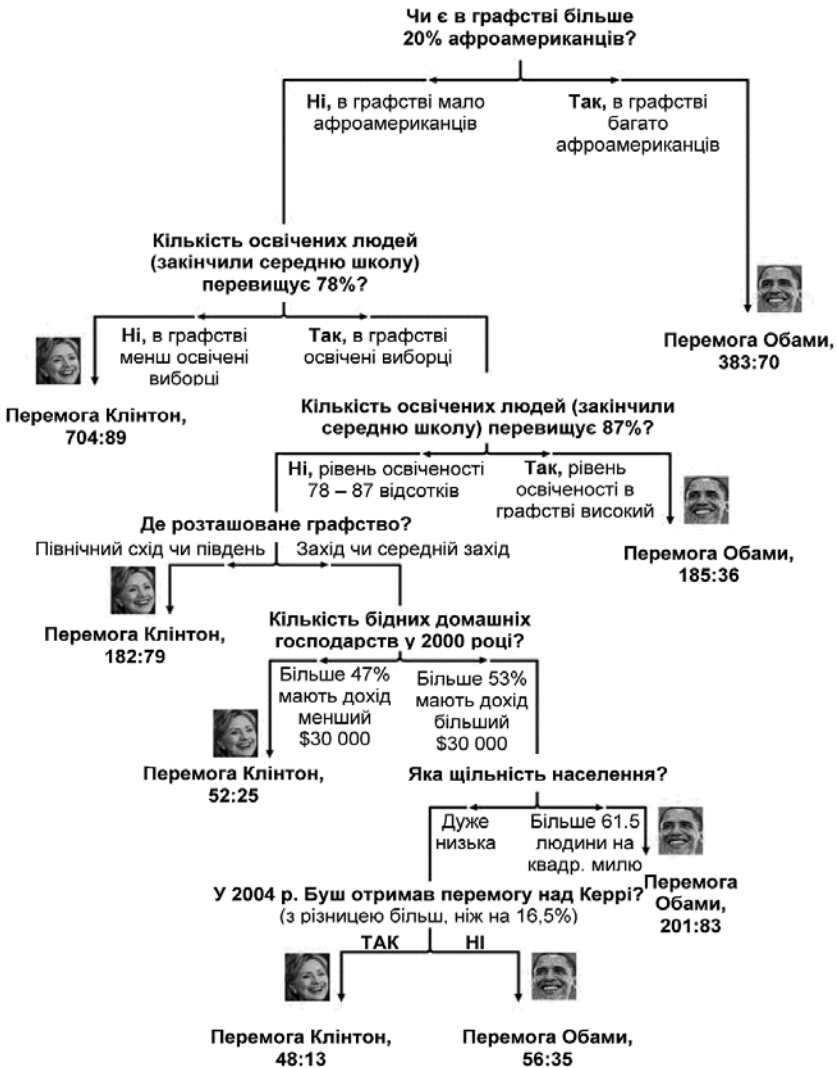
цію, навчатися відповідно до заданих цілей та створювати чи брати участь у мережах взаємодій [4].

Наприклад, якщо моделюється адміністрація мера, розробляється відповідний віртуальний світ, де о 9-й годині ранку «працівники» розпочинають робочий день, «громадяни» приходять на прийом або надсилають листи. Після певного кабінету документ із заданими характеристиками йде до відповідного іншого кабінету. Кожен чиновник опрацьовує проблему протягом визначеного проміжку часу. Коли всі параметри задані і модель готова, ставлять проблему – неефективна робота із запитами громадян. Система запускається, визначається, де саме затримка, де час чиновників використовується недостатньо оптимально, схеми передачі документів між відділами надто нерациональні тощо.

Найяскравішим прикладом вдалого застосування такого моделювання є модель американського економіста, Нобелівського лауреата 2005 р. Томаса Кромбі Шеллінга. Він проаналізував причини, чому в США відбувається формування окремих житлових кварталів на підставі расової ознаки, незважаючи на те що ще у 1950-х роках значно знизився рівень расових упереджень, а після 1964 р. дискримінація при заселенні в певне житло стала нелегальною. Учений припустив, що расова сегрегація існує через динамічні взаємодії між людьми, і створив відповідний комп'ютерний сценарій із такими параметрами: якщо людина заселяється в нове житло і бачить, що третина сусідів належить до її раси, вона залишається, якщо ж ні – переїжджає в інший район.

Для перевірки своєї гіпотези дослідник розмістив на дошці, розграфленій на клітинки, «сусідів» таким чином, щоб кожен був «щасливий» лише за умов оточення сусідами із своєї групи (раси). Тоді десять випадково обраних агентів забирають з дошки. Очевидно, що ситуація з сусідами зміниться. Ті агенти, які житимуть поруч з сусідами, що їх не задовольняють, переїжджатимуть у вільні «будинки». Коли всі «переїзди» завершилися, чітко можна було побачити ті схеми розселення по кварталах за расовою ознакою, яка і існувала в реальності [4].

Другою технологією в рамках симуляційного моделювання із застосуванням комп'ютера є технологія дерева рішень. Вона отримала свою назву від деревоподібної структури, яка використовується для оброблення даних. Ця технологія передбачає прогнозування можливих станів системи через визначення її реакції на різноманітні чинники. Основна увага тут зосереджена на оцінюванні максимально великої кількості ймовірних варіантів розвитку подій для ухвалення оптимального рішення [3]. Аби побудувати «дерево», виходять із набору ключових станів, які характеризують проблемну ситуацію, та чинників, які стають «гілками». Наприклад, дерево рішень використовувалося для з'ясування вірогідності перемоги Барака Обами та Хілларі Клінтон (кандидатів від Демократичної партії на виборах Президента США у 2008 р.) (рис.).

Дерево рішень: відмінності між Б. Обамою та Х. Клінтон [8]

Побудова дерева рішень, безсумнівно, може здійснюватися системним аналітиком і вручну. Але сучасні політичні проблеми є надто комплексними і потребують урахування всіх аспектів. Чим складніша модель, тим більше виникає

варіантів розвитку системи. Наприклад, якщо на модель впливають п'ять чинників з трьома варіантами впливу (що для політичних систем небагато), можливими є 243 варіанти її стану. Враховуючи, що для кожного з них слід встановити ймовірність і головні характеристики, таке дослідження стає доволі громіздким, а тому воно потребує використання відповідного програмного забезпечення.

Існують різноманітні програми, які дозволяють автоматично побудувати дерево рішень на основі інформації, уведеної дослідником. Їхня перевага полягає у тому, що вони генерують дерева, представляючи на розсуд системного аналітика не формули чи математичні вирази, а логічні формулювання. Вони враховують як категоричні постійні (вік, стать, релігія, місце проживання тощо), так і змінні, а також можуть створювати групи даних за певними критеріями (активні виборці, багатодітні сім'ї та ін.). Комп'ютерні програми «розуміють» і можливі взаємозв'язки між змінними. Наприклад, вони не порівнюватимуть показники для чоловіків (стать) та пенсіонерів (соціальна група), натомість у разі потреби зіставлятимуть відповідні дані для чоловіків та жінок (як стать впливає на активність виборців?).

При здійсненні системного аналізу політичних явищ та процесів використовується і симуляційне моделювання із залученням людей. Сюди насамперед відносять технологію моделювання ситуацій або ділові ігри. Уперше термін «теорія ігор» був використаний у листі, написаному британським послом Джоном Волдергрейвом ще у 1713 р., де він описав стратегію розв'язків однієї карточної гри для двох осіб. У 1838 р. цей підхід був застосован у праці французького філософа Антуана Курно «Дослідження математичних принципів теорії багатства». Остаточного оформлення ця технологія набула після публікації у 1928 р. ряду праць угорсько-американського математика Джона фон Неймана. Саме він вважається засновником теорії ігор. У 1944 р. була видана його спільна із О. Моргенштейном праця «Теорія ігор та економічна поведінка» [7]. У 1950 р. вперше була обговорена знаменита «дилема в'язня», а корпорація RAND провела відповідний експеримент. З того часу теорія ігор активно розвивалася, постійно публікувалися нові і нові дослідження та здійснювалися відкриття.

Перевагою технології моделювання ситуацій через ділові ігри є те, що вона дозволяє зрозуміти можливу поведінку суб'єктів у ситуаціях, в яких їх успіх прямо залежить від вибору інших учасників. Гра складається із набору гравців із певними ролями, набору «ходів» (стратегій), які ці гравці можуть здійснити, та набору наслідків, до яких призведе кожен із ходів. Загалом ділові ігри поділяють на декілька типів: із співробітництвом (гравцям дозволено спілкуватися та співпрацювати) та без співробітництва (кожен гравець має діяти виключно самостійно); симетричні (результат залежатиме від обраної стратегії одного гравця) та несиметричні (результат може змінюватися не тільки на основі обраного варіанту дій, а й через взаємодії між гравцями та їх особисті якості); із нульовою сумою (користь для одного гравця обернено пропорційна втратам іншого/інших) та ненульовою сумою (можливі варіанти отримання користі всіма або втрат усіх гравців); із синхронними та почерговими ходами та ін.

Найвідомішою грою є класична «дилема в'язня». Її сутність полягає у такому. Міліція заарештовує двох підозрюваних у вчиненні злочину. У неї немає достатніх підстав для обвинувачення, тому підозрюваних ізолюють один від одного та допитують по черзі. Кожному із них пропонується угода: якщо він свідчитиме проти іншого, в той час як інший мовчатиме, його звільнять, а іншого засудять на десять років ув'язнення. Якщо мовчатимуть обидва, кожного із них засудять на шість місяців. Якщо ж обоє свідчитимуть один проти одного, кожен отримає два роки ув'язнення. У в'язнів є два варіанти – мовчати або свідчити проти іншого – і жоден з них не знає про вибір іншого.

У політології «дилема в'язня» найчастіше застосовується для ілюстрації можливих дій двох країн, які беруть участь у гонці озброєнь. У кожній із них є такі варіанти: збільшити витрати на військові потреби або скоротити озброєння. З точки зору фінансової доцільності держави можуть прагнути обрати другий варіант та підписати угоду про скорочення озброєнь. Однак жодна із сторін не може бути до кінця впевнена, що інша дотримуватиметься домовленості, а тому вони вважатимуть за доцільне продовжити процес озброєння.

Ще одним яскравим прикладом застосування теорії ігор у політології є праця американського вченого Ентоні Даунса «Економічна теорія демократії» (1957). У його моделі кандидати беруть за основу ту чи іншу ідеологію в одновимірному політичному просторі. Учений демонструє, як вони можуть змінювати свою ціннісну орієнтацію відповідно до преференцій середнього виборця [5]. Він проводить паралель із двома продавцями морозива, які вирішують, куди ж саме встановити свої кіоски на пляжі, де може бути 101 відпочиваючий. Якщо припустити, що продукція однакова, клієнти купуватимуть у тому кіоску, який знаходиться ближче. Тому обидва продавці намагатимуться отримати більше клієнтів через переміщення на пляжі, наближаючись до середнього, 101 відпочиваючого та відбираючи в такий спосіб частину покупців у іншого.

Найвідомішою теоремою, яка була сформульована через використання цього підходу, є теорема «середнього виборця». Її сутність полягає в такому: якщо дві партії змагаються між собою в одному вимірі політичного курсу, вони намагатимуться максимально наблизити власну політику до преференцій середнього виборця. Тобто, політичні партії часто модифікують свої курси, аби переконати саме середнього виборця, дедалі більше перетворюючись на центристські.

Перевагою здійснення системного аналізу за допомогою технології моделювання ситуацій (ділових ігор) є те, що вона дозволяє врахувати наміри, обіцянки, особливості взаємодій між людьми, наслідки їхніх дій, вірогідність додержання морально-етичних норм у певних ситуаціях тощо. Ще однією важливою для політології властивістю цієї технології є можливість вивчити програшні (на перший погляд) ситуації та сформувати план дій для нейтралізації впливу негативних наслідків. До того ж, моделювання ситуацій не передбачає особливих математичних знань чи високого рівня комп'ютерної грамотності для використання програмного забезпечення.

З другого боку, проведення ділових ігор є, як правило, достатньо затратним. Воно потребує додаткового часу, який витратиться не на дослідження, а на вирішення організаційних питань (обрання гравців, розроблення ролей, облаштування залу чи декількох кабінетів для гри, логістика) та фінансових ресурсів (ділові ігри проводяться порівняно довго, інколи декілька днів, тому потрібно оплатити перевезення, проживання, харчування учасників тощо). Разом з тим ця технологія дуже часто використовується для розроблення варіантів майбутніх дій, коли проводяться «засідання» парламентів, судів, саміти міжнародних організацій тощо.

Висновки. Моделювання та робота з моделлю – основні процедури системного аналізу політичних явищ та процесів. Політичні рішення, які справляють незворотний вплив на систему, повинні бути максимально виваженими, а тому основним завданням моделювання в системному аналізі є визначення альтернативних варіантів розв'язання проблеми та їхнє порівняння з погляду витрат і ефективності. Системний аналіз, у тому числі з використанням симуляційного моделювання, дозволяє достатньо успішно прогнозувати майбутній розвиток системи, уникаючи тих рішень, які можуть призвести до її розпаду, тому його застосування в процесі розв'язання політичних проблем сучасної України дасть змогу розробити стратегію подальшого розвитку держави з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование / А. С. Ахременко. – М. : Гардарики, 2006. – 333 с.
2. Згуровський М. З. Методика побудови сценаріїв розвитку України з використанням SWOT-аналізу / М. З. Згуровський, К. В. Переверза // Системні дослідження та інформаційні технології. – 2009. – № 2. – С. 7–17.
3. Катренко А. В. Теорія прийняття рішень / А. В. Катренко, В. В. Пасічник, В. П. Пасько. — К. : Вид. група BHV, 2009. — 448 с.
4. Axelrod R. On-Line Guide for Newcomers to Agent-Based Modeling in the Social Sciences [Electronic resource] / Robert Axelrod, Leigh Tesfatsion. – Access mode : <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/abmread.htm#Purpos>. – Title from the screen.
5. Downs A. An Economic theory of Democracy / Anthony Downs. – N. Y. : Addison Wesley, 1997. – 310 p.
6. Matsievski Y. Change, Transition, or Cycle / Yuri Matsievski // Russian Politics & Law. – 2011. – Vol. 49 Issue 5. – P. 8–34.
7. Neumann J. Theory of Games and Economic Behavior / John von Neumann, Oskar Morgenstern. – Princeton : Princeton University Press, 1980. – 648 p.
8. Sargent T. J. Empirical Macroeconomics [Electronic resource] / Thomas J. Sargent, Christopher A. Sims. – Access mode : http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2011/ecoadv11.pdf. – Title from the screen.
9. Zeleny J. Fight Leaves Democrats Questioning Prospects / Jeff Zeleny // The New York Times. – 2008, April 16.

СИМУЛЯЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ И ПРОЦЕССОВ МЕТОДОМ СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА

Нелипа Д. В.

Освещена сущность симуляционного моделирования как основной процедуры системного анализа в политологии. Выделены два типа симуляционного моделирования: с использованием компьютерных технологий и с привлечением людей. Охарактеризованы технологии построения сценариев, деревьев принятия решений и моделирования ситуаций (деловые игры).

Ключевые слова: системный анализ, метод политологии, симуляционное моделирование, технология построения сценариев, дерево решений, моделирование ситуаций (деловые игры).

SIMULATION SIMULATION STUDIES IN POLITICAL PROCESSES AND PHENOMENA BY SYSTEM ANALYSIS

Nelipa D. V.

The article highlights the essence of simulation modeling as key procedure of system analysis in political science. Two types of simulation modeling are distinguished: simulation modeling with the use of computer and simulation modeling with involvement of people. Technologies of development of scenarios, decision trees and situation modeling (role games) are characterized.

Keywords: systems analysis, political science method, simulation modeling, scenario-building, decision tree making, situation modeling (role games).

УДК 32.019

С. Г. Денисюк, кандидат політичних наук, доцент

ВИМІРИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СИСТЕМІ «ВЛАДА-ГРОМАДЯНИ»

Проаналізовано складові і механізми оптимізації взаємовідносин у сучасному політико-комунікаційному просторі. Для формування політичної комунікації запропоновано використовувати сучасні методи, зокрема математичного моделювання в рамках теорії ігор, мікротаргетингу тощо.

Ключові слова: політична комунікація, ефективність політичної комунікації, математичне моделювання, теорія ігор, мікротаргетинг, політичні технології.

Актуальність проблеми. Проблема ефективності взаємодії владної еліти і громадян є вельми актуальною, оскільки від цього залежать розвиток, стабільність суспільства і демократизація всіх сфер життя. Така ознака, як ефективність, передбачає різні аспекти взаємовідносин учасників політичної комунікації і механізми її реалізації: і оцінювання влади суспільством (що вона дає або може дати людям), і результативність діяльності влади (характеризується ступенем виконання нею своїх функцій, реалізацією очікувань і вимог громадян), і її легітимність (що визначається в першу чергу надіями на її ефективність).

На наш погляд, іманентна складова ефективності політичної комунікації – це формування певних поглядів, настанов, побажань, які влада може реалізувати через взаємодію із громадськістю. З точки зору владної еліти, в остаточному підсумку під ефективністю політичної комунікації розуміється вихід на певні гарантії того, що громадяни України поділятимуть владні рішення та в цілому підтримуватимуть їх. У цьому відношенні політична комунікація виступає різновидом політичної технології.

З точки зору соціуму політична комунікація пов'язана з тими рішеннями влади, які виконують певні соціальні запити населення і, головне, пов'язані з поліпшенням добробуту. Тут, як видається, ефективність політичної комунікації в розумінні громадян більше пов'язана з утилітарними бажаннями, в той час як розуміння ефективності політичної комунікації з боку влади пов'язане із застосуванням психологічних ресурсів через такі категорії, як «обіцянка», «політична відповідальність» тощо. Тому важливими є визначення складових критеріїв цієї ефективності, пошук відповідних методів дослідження, враховуючи особливості політичної комунікації між владною елітою і населенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До різних аспектів сучасної політичної комунікації звертаються як науковці, так і політичні діячі. Як правило, розглядаються: вплив засобів масової інформації на взаємодію влади і населення, особливості процесу передачі політично важливої інформації, роль PR у формуванні громадської думки, прогнозування результатів взаємодії тощо.

Слід відзначити праці Б. Барельсона, Д. Белла, Г. Блумера, Ю. Буданцева, Н. Вінера, М. Коттре, Г. Лассуелла, П. Лазарсфельда, У. Ліппмана, Н. Лумана, Г. Маклюєна, Л. Пайя, Т. Парсонса, К. Сайне, У. Уівера, Р-Ж. Шварценберга, К. Шеннона, Ю. Хабермаса та ін.

Сучасні науковці приділяють увагу питанням комунікації та чинникам, що її формують (компетентності, політичній культурі, свідомості громадян та ін.). Так, зазначену проблему розглядають під різним кутом зору такі науковці, як В. Андрущенко, В. Бех, О. Бабкіна, В. Бебик, І. Варзар, М. Головатий, В. Горбатенко, О. Гриценко, С. Демченко, Т. Кадлубович [1], Л. Кочубей [2], М. Карашук, В. Ковалевський, А. Костирев, В. Корнієнко, В. Недбай [3], Г. Почепцов, О. Ромашко, С. Телешун, Ю. Шайгородський, М. Шульга, Д. Яковлев та ін.

Незважаючи на значний масив напрацьованих із розглядуваної теми, недостатньо дослідженими є складові ефективності політичної комунікації між по-

літиками і населенням, оскільки спостерігаються розкол, неповага і непорозуміння у цих взаємовідносинах. Тому *метою* статті є дослідження вимірів ефективності сучасної політичної комунікації між владною елітою і громадянами.

Виклад основного матеріалу: Науковці по-різному тлумачать зміст поняття комунікації. Так, В. Бебик пропонує таке визначення: «Комунікація — це опосередкована і цілеспрямована взаємодія двох суб'єктів, яка може відбутися як в реальному, так і віртуальному просторі і часі» [4, с. 28]. Дійсно, будь-яка комунікація передбачає передавання інформації і тому визначає відносини і як наслідок взаємовідносини між суб'єктами, які перебувають у процесі комунікації.

Що стосується політичної комунікації, то її можна визначити як процес, який охоплює політичну сферу життя людини, певний вид спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями, населенням. Атрибутами цього процесу є: комунікатор, повідомлення, канал, комунікант, реакція і зворотний зв'язок. Отже, йдеться про взаємодію певних людей, груп людей, соціальних інститутів, суспільства загалом. Саме на складових ефективності політичної комунікації, зворотному зв'язку (врахуванні громадської думки), реакціях учасників взаємодії, а також її результатах ми тут зосередимо більше уваги.

Однією із особливостей сучасної політичної комунікації є те, що вона характеризується високим ступенем раціональності, тобто політичні актори прораховують кожний свій крок, заяву, зустріч тощо. Цьому процесу сприяють такі чинники, як ускладнення суспільно-політичного життя, способів організації політичного спілкування, поступове зростання рівня політичної культури і свідомості громадян, технологізація всіх сфер життя (поява нових технічних засобів, які дозволяють ефективно розповсюджувати інформацію та ін.). Такий раціоналізм політичної комунікації може поліпшити взаємостосунки, оптимізувати обмін інформацією, забезпечити відповідальність політиків перед населенням тощо.

Проте порівняння політико-комунікаційних процесів у розвинених країнах і Україні, а також незадовільні результати такої взаємодії (кризові явища в економіці, політиці, запровадження реформ в українському суспільстві, які не підтримуються населенням тощо) свідчать про необхідність вдосконалення політичної комунікації, перш за все по вертикалі: між владною елітою і населенням. Особливо гостро постає проблема демократизації політичної комунікації, оскільки політична еліта ухвалює рішення кулуарно, не реагує на громадську думку стосовно різних суспільно-політичних проблем.

У плані ефективності досить вдалим є приклад політичної комунікації в розвинених країнах. Так, президент не може запровадити жодну ініціативу, якщо за цим не стоїть консенсус суспільства, тобто політик здійснює такі заходи і кроки, які потрібні і підтримані суспільством. Іншими словами, владна еліта повинна працювати у таких умовах, коли функціонують досить багато активних протидіючих структур, з якими постійно потрібно підтримувати зв'язок, звіту-

вати щодо результатів діяльності. Такими протидіючими структурами, або гравцями, у політико-комунікаційному просторі є: сильна опозиція, незалежні ЗМІ, активне населення з високим рівнем культури і свідомості та ін. Тому, отримавши підтримку громадян, владна еліта «не відпочиває», а продовжує розв'язувати суперечності з іншими політичними суб'єктами.

Планування і реалізація цієї взаємодії готуються дуже ретельно, на науковій основі, з використанням сучасних методів підвищення її ефективності. Іншими словами, важливо, аби методи аналізу і моделювання були адекватними і надавали об'єктивні результати аналізу (наприклад, математичне моделювання в рамках теорії ігор надає варіанти стратегій, що підтверджується певними розрахунками) як інформаційних потоків, так і власне взаємодії між учасниками комунікації. Наприклад, фокус-групи і постійний моніторинг реагування дають змогу виявити об'єктивний ступінь підтримки запропонованих нововведень політиками або власне політичних суб'єктів.

Аби отримати підтримку з боку суспільства і досягти консенсусу, політичні діячі та їх команди повинні розуміти природу політичної комунікації і особливості сприйняття інформації. Дійсно, в процесі політичної комунікації немає дрібниць, навіть потрібно досліджувати й застосування понять, якими позначають ту чи іншу ініціативу політика. Наприклад, коли одна політична партія в США намагалася проштотувати в конгресі податок на спадок, її супротивники швидко охрестили цей закон податком на смерть. Відповідно закон із такою назвою не отримав підтримки в конгресі (назва була неофіційною, але в усіх дискусіях звучала саме вона). У республіканській партії США часів Дж. Буша такими питаннями займався Ф. Лунц, який диктував, якими словами слід називати ініціативу, аби ставлення до неї було якнайкращим. Так, у них теж була пенсійна реформа і пенсіонери були проти, коли почули, що ініціатива називається «Приватизація пенсійних рахунків», в результаті це могло спричинити її провал. За наслідками фокус-груп Ф. Лунца назву змінили на таку: «Персоналізація пенсійних рахунків». Комунікація відновилась, і влада домоглася громадської підтримки, хоча змінилося лише вербальне позначення цієї дії [5].

Крім того, Дж. Бушу, як і всім республіканцям, Ф. Лунц заборонив уживати такі слова, як «капіталізм», «капіталіст», оскільки американцям вони неприємні, а потрібно говорити не «я — капіталіст», а «я — за вільний ринок» тощо [5]. Таким чином, радник для політиків створив список з 21 слова, які не слід вживати, і запропонував їх заміни. В українському ж суспільстві це одна з помилок політичної комунікації в системі «влада-населення», що можна назвати відсутністю об'єктивної ваги слова [6].

Тут важливу роль відіграють ЗМІ як посередники в політичній комунікації, що інформують (досить часто з метою подальшої маніпуляції) і певним чином програмують суспільство. Так, зокрема, журналісти впливають на зміст і сприйняття політично значущої інформації громадянами. Якщо у політичних діячів погані стосунки зі ЗМІ, то внаслідок цього страждають усі учасники

взаємодії. Для прикладу, у Р. Ніксона були погані стосунки з журналістами і, щоб вони нічого не змінювали в його текстах, фахівці створювали для політика тексти, невеликі за обсягом, із яких неможливо щось вирізати.

Аби запобігти таким маніпуляціям і оптимізувати політичну комунікацію, спеціально створювалися системи, які дозволяли взаємодіяти із населенням, минаючи журналістів як посередників у цьому процесі. Так, у період керівництва Р. Рейгана була створена комп'ютерна система, яка давала прогноз реагування на ті чи інші ініціативи 127 категорій населення, і Президент мав досить чіткі уявлення про електоральні настрої [7].

Звичайно, для вивчення настроїв громадян різних країн проводять соціологічні дослідження, однак, по-перше, їх проведення і результати часто не відображають реальний стан громадської думки (враховують результати реціпієнтів, які погодилися відповісти, а є значна частка людей, які відмовилися відповідати через різні причини).

По-друге, отримані дані досить часто використовуються неадекватно. Мається на увазі, що на сьогодні в українському політикумі відсутня система високопрофесійної допомоги політикам, і тому практично немає їх високопрофесійного опрацювання для подальшої побудови ефективної політичної комунікації. Наприклад, американський фахівець з громадської думки (полстер) так описує свою роботу: президент – це людина в човні, а громадська думка – це течія або крижини у воді; човен з мотором може поплисти куди захоче, але він не може в реальному житті плисти проти громадської думки, тому що його не переoberуть на наступний строк. Популіст пливе туди, куди веде його течія, але державне управління не може будуватися на цьому. І третій варіант – це плисти з урахуванням течії, крижин, за допомогою вітрил, але туди, куди слід привести свій народ. Результати опитувань мають давати об'єктивні дані і актуальні теми населення, а уникати проблем не повинен жодний політик [8].

Проте навіть тоді, коли отримані дані щодо електоральних переваг, проблем громадян, сучасний український політик стикається з ще однією проблемою політичної комунікації, – це невірне використання послуг спічрайтерів, які повинні не тільки вербально оформляти думки політичного діяча, а й самі їх створювати, розкривати їх глибинні причини. В українському політикумі цю функцію часто виконують такі фахівці, як філолог, журналіст, що звужує можливості спічрайтерів і не сприяє розвиткові комунікації (наприклад, уже створені комп'ютерні програми з написання промов).

Таким помічником мусить бути в першу чергу політолог, який проаналізує глибину проблеми, підкаже варіанти її розв'язання, а не просто, як філолог, побудує гарні речення, виправить лексичні помилки. Американський досвід на прикладі Б. Клінтона свідчить про те, що підготування промови має містити дев'ять етапів (два з них соціопитування щодо потреби в певній ініціативі), а тільки останнім й був власне виступ Президента.

На Заході вже існує досить багато напрацювань, методів і моделей для підвищення ефективності політичної комунікації, які необхідно професійно

і вчасно використати на українському ґрунті: модель політичного маркетингу, виборча модель тощо. Так, прикладом може слугувати мікротаргетинг, коли будується політична комунікація з конкретною людиною згідно з її особистими інтересами, коли на виборців збиралося окреме досє, потім робилися кластери з восьми пунктів, які фіксувалися для кожної людини. Один із кластерів, наприклад, підказував, що для цієї людини важливим параметром є освіта. І тоді до неї додому приходив учитель сусідньої школи і казав, що в республіканців, наприклад, є прекрасна освітня програма. Тобто програмування людини доведено до найтоншої техніки впливу, де немає можливості відхилитися від траєкторії, яку хтось для тебе намалював (так був обраний на другий строк Дж. Буш, а Б. Обама – на перший (США) [9; 10]. Цікавим методом формування політико-комунікаційного простору і зв'язків є математичне моделювання в рамках теорії ігор, яке об'єктивно надає варіанти побудови стратегій і вигоди в кожній окремо взятій ситуації [11; 12] та ін.

Перелічені методи дають можливість передбачити дії політичних акторів, створити такі «умови гри», які забезпечать прозорість і передбачуваність діяльності політиків, взаємну повагу між владою і населенням у процесі політичної комунікації. Проте перелічені методи оптимізації політико-комунікаційних зв'язків можуть правильно застосувати такі фахівці, як політологи, політтехнологи, спічрайтери, іміджмейкери, спін-доктори, які вміють привернути увагу політиків і суспільства до певних сфер життя, подій тощо. Слід відзначити, що в Україні не готують фахівців такого широкого спектра професій, які не тільки обслуговуватимуть політиків (є обізнаними як в практичних, так і теоретичних питаннях), а й досліджуватимуть, визначатимуть і моделюватимуть стратегію політичної комунікації.

Навіть аналіз політичної комунікації президента дозволяє побачити різноплановість роботи його помічників, оскільки вона містить такі основні аспекти: просування президента і його політики; роз'яснення президентських дій і рішень; захист президента від критики; координація публічності президента [13; 14]. Враховуючи, що комунікації з боку влади мають стратегічний характер, у питанні їх планування провідна роль як раз і належить політтехнологам, політологам. Працює, наприклад, період від трьох місяців до півроку, що дає можливість фахівцям у виділений час підготувати декількох комунікаторів від влади. Також політик повинен виходити до аудиторії з тим чи іншим питанням раніше критиків тому, що інакше важко буде змінити точку зору аудиторії.

Як слушно зазначає Г. Почепцов, у сильної влади – сильні комунікації. Вона не боїться виходити до народу, має для цього безліч шляхів, включаючи так званих сурогатних виступаючих, які не належать до влади, але несуть такі самі комунікативні функції. Слова – це сила, але вони стають ще більшою силою, коли звучать від того, хто є авторитетом для суспільства. Україна поступово втратила свої авторитети, а нові щось не з'являються. Сьогодні ми маємо лише «авторитетів крісла» або авторитетів з шоу-бізнесу чи спорту, які можуть говорити про все. І це неправильно, оскільки вони не є ні експертами,

ні учасниками подій [6]. Тому тут можна додати, що сильна влада – це команда «сильних» фахівців, які забезпечують зміст діяльності політичних діячів і можуть продемонструвати її ефективність.

Досить часто влада сприймається громадянами як виокремлена група осіб, що вирішують особисті питання. Тому для поліпшення взаємодії потрібно вдосконалити механізм звітування перед суспільством. Так, Ф. Лунц слушно пропонує п'ять конкретних кроків для політичних діячів, які здатні зняти напругу в комунікаційному просторі і продемонструвати їх відповідальність: відеодокази (демонструйте обіцянки та їх виконання); виборці повинні говорити першими (це знімає напругу); голосуйте «ні» за власні компенсації (ніщо так не дратує виборців, як голосування за збільшення власних доходів); нульова толерантність до етичних ляпів (республіканці програли в конгресі, коли «закрили очі» на злочинні дії своїх членів); потрібно казати те, що мається на увазі, і мати на увазі те, що говориться [5].

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що політична комунікація стала високотехнологізованою і власне перетворилася на своєрідну технологію. Тому вимірами ефективності політичної комунікації є як технологічні (зовнішні), так і духовні, культурологічні (внутрішні) складові. До технологічних, зовнішніх вимірів політичної комунікації слід віднести: імідж суб'єкта політики, репутацію, образ, які є відносно стабільними у свідомості громадян. До внутрішніх вимірів ми відносимо: політичний інтерес, мотивацію, настанови, стереотипи, рівень довіри учасників політичної комунікації, їх бажання, сподівання тощо. Полею для формування політико-комунікаційних процесів виступає рівень політичної свідомості і культури суспільства.

До вимірів ефективності політичної комунікації слід віднести реальні результати діяльності політичних акторів з урахуванням того, що умови комунікації і інтереси виборців з кожним роком поступово змінюються. Для поліпшення ефективності політичної комунікації між громадянами і владою можна запропонувати такі стратегії: демонстрація сильних позицій політичного суб'єкта, виконання обіцянок на різних рівнях; підтримання двосторонньої демократичної політичної комунікації, коли політик є доступним для діалогу.

Висновки. Сьогодні політична комунікація влади із громадянами базується на більш об'єктивній і докладно прорахованій інформаційній основі, що засвідчує її раціоналізм, технологізм і потребу в подальшому високопрофесійному опрацюванні. На жаль, в українському політикумі спостерігається брак політтехнологів, політологів, іміджмейкерів, які здатні використовувати методологічні прийоми, розроблені провідними фахівцями розвинених країн для оптимізації взаємодії в просторі політики.

Технологічна основа для демократизації політичної комунікації є достатньою (населення має доступ до телебачення, радіозв'язку, Інтернету тощо). Проте сучасні українські політики, як правило, мають недостатньо сильну стратегію, і ставка в комунікації робиться саме на політичні технології, за

допомогою яких намагаються тактично переграти свого суперника, маніпулювати виборцями тощо. Протидіяти такому стану речей покликане розвинене громадянське суспільство, яке здатне суттєво впливати на якість політичної комунікації через функціонування системи обов'язкового зворотного зв'язку, постійного політичного діалогу як на горизонтальному, так і на вертикальному рівні взаємодії. Такі активні громадяни, враховуючи досвід західних суспільств, здатні змінити «правила гри» в політико-комунікаційному просторі, що зведе до мінімуму зловживання, маніпуляції у зв'язку з їх неможливістю застосування і відсутністю користі для політиків.

Тема ефективності політичної комунікації не вичерпується цим дослідженням, оскільки вона має досить багато аспектів. На наш погляд, потребують докладного опрацювання проблема залучення українців до активної політичної діяльності, аналіз проблеми відповідальності політиків перед суспільством тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кадлубович Т. Політична комунікація в демократизації владних відносин України : автореф. дис. ... канд. політ. наук / Т. І. Кадлубович. – К., 2008. – 17 с.
2. Кочубей Л. Особливості політичних комунікацій в умовах розвитку технологій інформаційного суспільства / Л. Кочубей // Віче : журн. Верхов. Ради України. – 2009. – № 19 (256). – С. 24–25.
3. Недбай В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект / В. Недбай. – Одеса : Фенікс, 2009. – 328 с.
4. Бебик В. К проблеме коммуникации и ее функции в обществе / В. К. Бебик // Персонал. — 2004. — № 3. — С. 28–33.
5. Luntz F. Words that work. It's not what you say, it's what people hear / F. Luntz. – N. Y. : Hiperion, 2008. – 325 p.
6. Почепцов Г. Коммуникации между властью и обществом: новые пути / Г. Почепцов. – 21.04.2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: .
7. Wirthlin D. The greatest communicator. What Ronald Reagan taught me about politics, leadership, and life / D. Wirthlin. – N. Y. : Hoboken, 2004. – 224 p.
8. Westen D. The political brain. The role of emotion in deciding the fate of the nation / D. Westen. – N. Y. : Public Affairs Press, 2007. – P. 280.
9. Почепцов Г. Г. Инжиниринг будущего. Лекции по стратегическому и форсайтным исследованиям / Г. Г. Почепцов. – К. : Альтерпрес, 2010. – 304 с.
10. Почепцов Г. Інформаційні складові виборчої кампанії / Г. Почепцов // Медіа-просвіта. – 25.09.2011. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mediaosvita.com.ua/material/3463>.
11. Денисюк С. Математичне моделювання як метод дослідження політичних процесів / С. Денисюк // Наук. вісн. : Журнал наукових праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 1. – С. 56–61.
12. Корнієнко В. О. Моделювання процесів в політико-комунікативному просторі : монографія / В. Корнієнко, С. Денисюк, А. Шиян. – Вінниця : УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2010. – 210 с.

13. Maltese J. A. Spin control. The White House Office of communication and the management of presidential news / J.A. Maltese. – Chapel Hill : The University of North Carolina, 1992. – 541 p.

14. Kumar M. J. Managing the president's message. The White House communication operation / M. J. Kumar. – Baltimore, 2007. – P. 90–91.

ИЗМЕРЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В СИСТЕМЕ «ВЛАСТЬ-ГРАЖДАНЕ»

Денисюк С. Г.

Проанализированы составляющие и механизмы оптимизации взаимоотношений в современном политико-коммуникационном пространстве. Для формирования политической коммуникации предложено использовать современные методы, в частности математического моделирования в рамках теории игр, микротаргетинга.

Ключевые слова: политическая коммуникация, эффективность политической коммуникации, математическое моделирование, теория игр, микротаргетинг, политические технологии.

MEASUREMENTS OF THE EFFICIENCY OF POLITICAL COMMUNICATION IN THE «POWER-CITIZENS»

Denisyuk S. G.

The components and mechanisms of balanced relations in the modern political communicative space are analyzed. The author suggests using modern methods, including mathematical modeling in the forms of game theory, microtargets etc. to establish political communication.

Keywords: political communication, the efficiency of political communication, mathematical modeling, game theory, microtargets, political technology.

УДК 323.21

В. В. Масич, аспірант

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ГРОМАДЯН НА ОРГАНИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Проаналізовано нормативно-правову базу України щодо реалізації права громадян на участь у процесі ухвалення рішень органами публічної влади. Надано рекомендації щодо її вдосконалення. Виділено три групи інструментів впливу на органи публічної влади, пов'язані із типом демократії (безпосередня, представницька) та правом на доступ до інформації.

Ключові слова: участь, безпосередня демократія, вибори, доступ до інформації.

© Масич В. В., 2011

267

Актуальність проблеми. Реальна можливість громадян впливати на процес ухвалення публічних рішень в умовах демократичної системи дає можливість досягти двох цілей. По-перше, зміцнити легітимність політичного режиму шляхом залучення широких верств населення до управління країною. По-друге, підвищити ефективність діяльності органів публічної влади завдяки отриманню актуальної інформації з місць, кращого розуміння потреб та інтересів громадян як споживачів послуг, що надаються державою, та зменшенню витрат на реалізацію рішень, які були ухвалені спільно з усіма зацікавленими акторами. Використання інструментів впливу на органи публічної влади вимагає не тільки певного ступеня розвитку громадянського суспільства, активної громадської позиції населення, а й відповідної нормативно-правової бази.

Виклад основного матеріалу. Найбільш важливі нормативно-правові документи, що регулюють дану сферу, можна поділити на міжнародні та вітчизняні. Серед міжнародних нормативно-правові акти, які ратифікувала Верховна Рада України, що зробило їх невід'ємною частиною українського законодавства. Основним документом є Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права [1], ст. 25 якого визначає, що «кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої у ст. 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

- а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- в) допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

На місцевому рівні механізми зворотного зв'язку між громадянами та органами влади регулюються Європейською хартією місцевого самоврядування [2]. Згідно зі ст. 3 Хартії місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей у межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення аж ніяк не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом. Іншими словами, наголошується можливість використання для розв'язання місцевих проблем різних форм безпосередньої демократії.

Більш вагомі гарантії участі громадян у процесі ухвалення рішень державними органами закріплено у Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань,

що стосуються довкілля (так звана Оргуська конвенція) [3]. Тим самим Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити на національному рівні участь громадськості: в ухваленні рішень щодо конкретних видів діяльності (ст. 6 Конвенції); у питаннях розроблення планів, програм і політичних документів, пов'язаних із навколишнім середовищем (ст. 7 Конвенції); у підготуванні нормативних актів виконавчої влади і/або загальнообов'язкових юридичних актів (ст. 8 Конвенції). При цьому у Конвенції (ч. 4 ст. 6) наголошується, що «кожна із Сторін забезпечує участь громадськості вже на ранньому етапі, коли відкриті всі можливості для розгляду різних варіантів і коли участь громадськості може бути найбільш ефективною».

Що стосується національного законодавства, то тут основним документом є Конституція України. Згідно з її положеннями «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ч. 2 ст. 5). Стаття 36 гарантує громадянам України право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, участі у професійних спілках. Стаття 38 розкриває окремі форми участі громадян у управлінні державними справами, серед яких: участь у всеукраїнському та місцевому референдумах, можливість вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, рівне право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Стаття 40 надає громадянам України право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів. У статті 69 згадується, що крім виборів та референдумів можуть існувати ще й інші форми безпосередньої демократії, через які здійснюється волевиявлення.

Отже, в Основному Законі України закріплено такі конкретні механізми громадської участі, як вибори, участь у державній службі чи службі в органах місцевого самоврядування та референдуми. Однак інші форми безпосередньої демократії у Конституції не згадуються, а докладно виписуються в низці нормативно-правових актів. Окремі форми участі громадян описані законами, зокрема, законами України «Про органи самоорганізації населення» [4] та «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [5], який прийнято ще у 1991 р. і неадекватний реаліям сьогодення.

Деякі механізми безпосередньої демократії, які реалізуються на місцевому рівні, містяться у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6], а саме: місцеві референдуми (ст. 7); загальні збори громадян (ст. 8); місцеві ініціативи (ст. 9); громадські слухання (ст. 13); органи самоорганізації населення (ст. 14). У ч. 3 ст. 52 цього Закону передбачено додаткову, однак обмежену можливість безпосередньої участі громадян у місцевому самоврядуванні через повноваження виконавчого комітету місцевої ради.

Крім безпосередніх форм, громадяни можуть брати участь у місцевому самоврядуванні через обраних ними депутатів. Зокрема, ст. 10 Закону Украї-

ни «Про статус депутатів місцевих рад» [7] містить низку вимог до депутатів місцевих рад щодо здійснення ними безпосередніх контактів з виборцями. Депутати у своєму виборчому окрузі зобов'язані: підтримувати зв'язок з виборцями, відповідною територіальною громадою, трудовими колективами і громадськими організаціями; не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради та її органів, виконання планів і програм економічного і соціального розвитку, інших місцевих програм, місцевого бюджету, рішень ради і доручень виборців; вивчати громадську думку; вивчати потреби територіальної громади, інформувати про них раду та її органи, брати безпосередню участь у їх вирішенні; визначити і оприлюднити дні, години та місце прийому виборців, інших громадян; вести регулярний, не рідше одного разу на місяць, прийом виборців, розглядати пропозиції, звернення, заяви і скарги членів територіальної громади, вживати заходів щодо забезпечення їх оперативного вирішення.

Депутат не рідше одного разу на рік має звітувати перед виборцями (ст. 16). На місцевому рівні передбачено ще один механізм безпосереднього впливу на депутата – це доручення виборців. Згідно зі ст. 17 Закону виборці мають право давати своєму депутатові місцевої ради доручення на зборах під час його звітів чи зустрічей з питань, що випливають з потреб відповідного виборчого округу чи територіальної громади в цілому, яке повинно бути підтримане більшістю учасників зборів. Депутат місцевої ради періодично інформує своїх виборців про результати розгляду радою та її виконавчими органами доручень виборців та особисту участь в організації їх виконання. Однак такий механізм повною мірою можна реалізувати лише у рамках мажоритарної виборчої системи. За умов змішаної, мажоритарно-пропорційної системи для виборів у Верховну Раду Автономної Республіки Крим, обласні, районні, міські, районні у містах ради реалізувати такий механізм щодо 50 % депутатів, обраних за партійними списками, неможливо. Отже, до чинного виборчого законодавства потрібно внести зміни, які дадуть інший інструмент впливу на депутатів, котрі пройшли за партійними списками.

Також слід згадати про низку законів, які гарантують право громадян на інформацію щодо діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституційне право громадян на звернення закріплено Законом України «Про звернення громадян» [8]. У ньому окреслено форми звернень та вимоги до них, а також процедури реагування на звернення органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Достатньо повно право громадян на інформацію, його реалізація за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, санкції за його порушення органами державної влади виписані у недавно ухваленому Законі «Про доступ до публічної інформації» [9].

З 1992 р. діє Закон України «Про інформацію» [10], ст. 5 якого встановлює основні принципи інформаційних відносин та гарантованість права на інфор-

мацію (відкритість, доступність інформації та свобода її обміну; повнота і точність інформації; законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації). Згідно з ч. 2 ст. 43 Закону кожний учасник інформаційних відносин має право на одержання інформації: про діяльність органів державної влади; про діяльність народних депутатів; про діяльність органів місцевого і регіонального самоврядування. Стаття 21 Закону окреслює специфіку інформації органів державної влади та органів місцевого і регіонального самоврядування: «це офіційна документована інформація, яка створюється в процесі поточної діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого і регіонального самоврядування».

Обов'язкові консультації із громадськістю з певного переліку питань, а також загальні процедури проведення консультацій передбачено постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [11]. Постанова Уряду має рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування в Україні. Одним із різновидів таких консультацій є здійснення громадської експертизи, яка є складовою механізму демократичного управління державою, котрий передбачає проведення інститутами громадянського суспільства оцінювання діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання такими органами рішень, підготування пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх урахування органами виконавчої влади у своїй роботі (п. 2 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [12]).

Перспективи вдосконалення механізмів зворотного зв'язку з громадянами містяться в Указі Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [13], яким визначено такі пріоритетні завдання Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади:

– створення ефективних організаційних та правових умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;

– забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади;

– врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання їх рішень;

– підтримання постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян;

– створення можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення всіх процесів у цій сфері засобами масової інформації.

Аналіз законодавства України дав змогу виділити три групи механізмів впливу громадян на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які:

1) пов'язані зі здійсненням безпосередньої демократії (референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання);

2) передбачені інститутами представницької демократії (підзвітність депутатів перед виборцями, доручення виборців, консультації з громадськістю, громадянська експертиза);

3) реалізуються шляхом гарантування права на доступ до інформації (звернення громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів; отримання інформації про діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, народних депутатів).

Однак перелічені механізми недостатньо чітко виписані у нормативно-правових актах (у першу чергу це стосується референдуму), що перешкоджає їх реалізації на практиці і зменшує можливості впливу громадян на діяльність органів державної влади. Більш того, у законодавчу базу слід внести зміни, які б дали змогу запровадити нові інструменти впливу, зокрема аналог доручення депутату в умовах пропорційної виборчої системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування, ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036.
3. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція), ратифікована Законом від 6 липня 1999 р. № 832-XIV // Офіц. вісн. України. – 2010. – 14 трав.; Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. № 2625-III // Голос України. – 2001. – 15 серп.
5. Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 3 липня 1991 р. № 286-XII // Голос України. – 1991. – 26 лип.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Голос України. – 1997. – 12 черв.
7. Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р. № 93-IV // Голос України. – 2002. – 7 серп.
8. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
9. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Голос України. – 2011. – 9 лют.
10. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – 1 грудня. – № 48. – Ст. 650.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996 // Урядовий кур'єр. – 2010. – 11 листоп.

12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. № 976 // Урядовий кур'єр. – 2008. – 14 листоп.
13. Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. № 854/2004 // Президентський вісник. – 2004. – 3 вер.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ГРАЖДАН НА ОРГАНЫ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ

Масич В. В.

Проанализирована нормативно-правовая база Украины относительно реализации права граждан на участие в процессе принятия решений органами публичной власти. Даны рекомендации по ее усовершенствованию. Выделены три группы инструментов влияния на органы публичной власти, связанные с типом демократии (непосредственная, представительская) и правом на доступ к информации.

Ключевые слова: участие, непосредственная демократия, выборы, доступ к информации.

NORMATIVE AND LEGAL REGULATION THE INFLUENCE OF CITIZENS ON PUBLIC AUTHORITY.

Masych V. V.

The legal basis of Ukraine about realization the right on participation in decision-making process in public administration is analyzed; the recommendation on its improvement is given. Instruments of influence on public authority are divided into three groups according to the types of democracy (direct, representative) and rights on access to information.

Keywords: participation, direct democracy, elections, access to information.

УДК 37.014.5

В. О. Пашков, аспірант

ПОЛІТИКО-ОСВІТНЯ ПРОБЛЕМАТИКА ЯК НОВИЙ НАПРЯМ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено основні етапи становлення політико-освітньої проблематики в сучасній науці. Стверджується, що наприкінці ХХ ст. у західному, а згодом на початку ХХІ ст. й вітчизняному суспільствознавстві виник новий міждисциплінарний напрям – аналіз освітньої політики.

Ключові слова: освіта, освітня політика, аналіз освітньої політики, інституціоналізація, порівняльна педагогіка.

Актуальність проблеми. Роль високих технологій у політичному розвитку світу широко обговорюється дослідниками-політологами. Однак освіта, зокрема вища, що є основою науково-технічного прогресу, залишається на периферії їх наукового інтересу. У принципі вона завжди була тією галуззю, відносно якої всі погоджувалися з необхідністю її розвитку, але здавалася малозначущою для політологів порівняно з економікою, безпекою, громадянським суспільством. Проблематику дослідження питань освіти ще донедавна як вітчизняні, так і західні політологи залишали поза полем своєї уваги. Взаємодія освіти і політики як об'єктивний стан суспільної реальності стала предметом політологічного аналізу лише у другій половині ХХ ст., що було пов'язано із значним посиленням ролі вищої освіти у соціально-економічному та політичному розвитку місцевих громад і націй. Однак спроби наукового осмислення даної проблематики сягають сивої давнини. У різні часи до теми взаємодії, взаємовпливу освіти та політики, влади зверталися дослідники, що належали до різних наукових шкіл та методологічних парадигм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед суспільствознавців, які займаються цією проблематикою, можна виділити М. Генсона, С. Сарасона, А. Сбруєву, М. Квієка, Ф. Альтбаха, В. Гальперіну, І. Іванюк. Праці американських дослідників М. Генсона і С. Сарансона фокусуються на аналізі зовнішнього та внутрішнього середовища керування освітньою галуззю та проведення реформ. Вітчизняні дослідниці А. Сбруєва та І. Іванюк у своїх роботах безпосередньо аналізують процес та чинники розроблення і реалізації освітньої політики. Досить корисними є роботи М. Квієка та Ф. Альтбаха, що досліджують політичний вимір інтернаціоналізації освіти.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є висвітлення основних етапів становлення вивчення політико-освітньої проблематики у західному та вітчизняному суспільствознавстві. До завдань, вирішення яких веде до реалізації поставленої мети, ми відносимо:

- з'ясування передумов і перших спроб дослідження взаємодії політики та освіти;
- висвітлення процесу становлення аналізу освітньої політики у вітчизняному суспільствознавстві;
- визначення основних етапів розвитку досліджень з політико-освітньої проблематики.

Вклад основного матеріалу. Проблеми освіти та виховання привертати увагу найвідоміших мислителів з тих пір, як з'явилися перші філософські системи, що піднялися до рівня рефлексії над різними сферами людської діяльності. Починаючи з Античності, тобто вже протягом 25 століть, проблеми освіти та виховання органічно входили у найбільш розгорнуті філософські системи – від Платона і Арістотеля до Канта і Гегеля, найзначніших філософів ХХ ст. В усі часи в будь-якому суспільстві освіта, ставлення до неї, є виразом своєї епохи, культури, суспільно-політичної організації. Більш того, освіта завжди слугувала важливим інструментом політичної влади.

Спостерігаючи за політичними процесами та осмислюючи їх, давньогрецькі філософи (Сократ, Платон, Арістотель та ін.) ставили питання про політичну діяльність. Так, Сократ приділяв особливу увагу управлінню державою, стверджуючи, що правити мають компетентні особи. Він не поділяв досить поширеної думки про те, що мистецтво державного управління дається людині само по собі, тоді як навіть у не настільки важливих сферах люди досягають успіху лише після відповідного теоретичного навчання і практичної підготовки. Він по суті у зародковому стані підняв проблему політичної освіти.

Учення Платона про державу ґрунтується на його філософських поглядах. Свою ідеальну справедливую державу Платон будував за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) в державі аналогічні три схожі початки – дорадче, захисне та ділове, а останнім відповідають три суспільні стани – правителів, воїнів та виробників. Чільне місце у теорії ідеальної держави Платон відводив освіті як інституту, що формує правлячий клас. Визначальним початком душі є розумне, а тому філософи, які його втілюють своєю здатністю міркувати, покликані правити в державі. Істинне знання і опанування його правителями – єдиний порятунок для держави. Державний діяч має так само знатися на добробуті держави, як лікар знається на здоров'ї людини. Влада має належати філософам, бо істинним знанням і доброчесністю володіють лише вони. Освіта має суворо контролюватися, вільний пошук істини припиняється. У діалозі «Політик» Платон високо оцінює роль політики в житті суспільства. Він вважав політику царським мистецтвом, яке вимагає знань і вміння управляти людьми, тобто професійної підготовки [3, с. 16].

Арістотель застосував метод порівняльного аналізу для характеристики особливостей спартанської та афінської освітньо-виховних систем. Розглядаючи інститут освіти, давньогрецький мислитель дійшов висновку про те, що освіта є функцією держави, яка здійснюється нею для певних цілей, визначених владою. Критикуючи спартанську систему фізичного виховання, що мала на меті розвиток грубої фізичної сили, він відстоював афінську, де фізичний розвиток здійснювався перш за все задля досягнення гармонії всіх сил людини. Відмінності між освітньо-виховними системами двох грецьких полісів, на думку мислителя, певним чином зумовлювали й відмінності політичних режимів: спартанці були схильні до авторитарної, мілітаризованої держави, силового вирішення конфліктів; для афінян характерною була орієнтація на демократичні порядки, дипломатичні засоби розв'язання конфліктів [1, с. 40].

У середньовічній Європі в епоху, коли монополістом в освітній сфері стала церква, а національні особливості не мали суттєвого значення, вивчення досвіду інших релігій в освітній сфері, наприклад, ісламу, що мав в царині вищої освіти значні успіхи, не заохочувалось. Трактати середньо-

вічних «компаративістів» мали в кращому разі літературний чи філософський характер.

В епоху Відродження і часи Реформації освіта та особливо можливість політичного керування освітньою галуззю стають справою «інтернаціонального» інтересу. Перш за все це торкнулося вищої освіти як «ковальні» державних службовців і священників. У ті часи починають формуватися національні системи шкільництва, що закономірно посилює інтерес до теоретичного осмислення освітньої політики, зарубіжного педагогічного досвіду, викликає потребу в зіставленні його з вітчизняним, стимулює обміни «персональними освітніми візитами». Таке наукове осмислення відбувалося в умовах жорсткої боротьби світської і церковної влад, ідеологічної поляризації мислителів унаслідок Реформації [4, с. 21].

Слід також зазначити, що мислителі епохи Відродження Л. Альберті, В. да Фельтре, Б. Гуаріні відродили античний ідеал діяльної, гармонічно розвинутої людини, сформувавши ідею громадського виховання. Педагоги-гуманісти замість середньовічного аскетизму запропонували концепт суспільно корисної особистості (законоступність, віротерпимість, толерантність, лояльність до існуючого соціального ладу), що був підтриманий європейськими монархами як дієвий інструмент формування національних держав та ідентичностей.

Видатні європейські мислителі Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1689–1704), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Ш. Л. Монтеск'є (1689–1775) обґрунтували основи цінностей свободи особи та необхідність конституційного управління, заклали основу програми Просвітництва. Її початок пов'язують з публікацією «Духу законів» (1748 р.) Ш. Л. Монтеск'є, який запропонував таку освітню програму: формування підростаючого покоління на ідеалах конституційної держави, несприйняття деспотії абсолютної монархії, заміна станової школи системою демократичної національної освіти, де кожний молодий громадянин має змогу отримати знання.

У Північній Америці прогресивні політичні і педагогічні ідеї пропитували найбільш видатні законодавці та державні діячі – Т. Джефферсон та Бенджамін Франклін, які вбачали у просвітництві важливий шлях трансформації суспільства. Т. Джефферсон уважав, що поширення освіти сприяє зміцненню республіканських інститутів, і тому рішуче виступав за всебічний розвиток системи освіти, заснував Вірджинський університет. У праці «Білль про всезагальне поширення знань» третій Президент США підкреслював, що освіченість населення – важлива гарантія вільного та демократичного суспільства [9, с. 18].

Наукове пізнання взаємодії політики та освіти у XIX – на початку XX ст. здійснювалося переважно у межах педагогічної компаративістики. Провідною репрезентативною фігурою на початку цього періоду, засновником порівняльної педагогіки як окремої галузі знань є французький громадський та полі-

тичний діяч часів Великої французької революції, відомий публіцист Марк Антуан Жюльєн Паризький (1775–1848), якому належить перша спроба визначення цілей, функцій та методів порівняльно-методологічних досліджень. У його роботі «Нариси та попередні нотатки до дослідження з порівняльної педагогіки» (1817) вперше зустрічаються терміни «порівняльна педагогіка» та «порівняльне виховання», визначається мета порівняльної педагогіки як порівняльне вивчення педагогічного досвіду в різних країнах з метою створення найбільш раціональної системи освіти і проведення найбільш оптимальної освітньої політики. З метою впорядкування предмета нової галузі знань Жюльєн склав питальник, який містив понад 250 запитань, що стосувалися різних сторін діяльності освітніх закладів. Такі питальники «батько порівняльної педагогіки» запропонував розіслати урядам європейських країн. Питальник мав допомогти у справі визначення країн, які лідирують у розвитку освіти, і тих, що відстають, причин такого стану речей і способів надання допомоги відстаючим [7, с. 82].

Робота Жюльєна не набула значного поширення за його життя, однак об'єктивні вимоги часу спонукали вже у XIX ст. деяких освітян та політиків звернутися до вивчення зарубіжного досвіду шкільництва і спробувати застосувати його. Такий досвід вивчався, головним чином шляхом суто педагогічних мандрівок, у яких вивчення досвіду освітньої справи було головною метою. Вони здійснювались як з власної ініціативи освітян, так і в процесі офіційних відряджень за завданням уряду. Офіційна влада на той час уже добре усвідомлювала важливість створення ефективної освітньої, передусім університетської, системи для стабільного розвитку держави, тому в більшості європейських країн планувалися суттєві освітні реформи. Зарубіжний досвід у цій сфері вивчався досить ґрунтовно. Результатом таких відряджень ставали доповіді стосовно питань шкільної та університетської політики, що пізніше покладалася в основу урядових рішень [2, с. 77].

Наприкінці XIX ст. найбільш відомими компаративістами були англійські дослідники М. Арнолд та М. Седлер. У своїх монографіях «Народна освіта у Франції» (1861), Вища освіта в Німеччині (1874) М. Арнолд звертався до проблем змісту освіти, поступового відходу від суто класичної програми освіти, її поповнення природничо-науковим та практичним компонентами для забезпечення державної безпеки та індустріалізації нації. Крім різнобічного порівняльного аналізу фактичних даних, які стосувалися освітніх систем різних європейських країн, М. Арнольд робив висновки щодо чинників, які визначають шляхи розвитку освіти у цих країнах. Так, найголовнішими з них він уважав історичні традиції і національний характер. З'являються у цей час і дослідження М. Седлера, який, продовжуючи розпочатий у роботах М. Арнолда аналіз чинників, що визначають напрями розвитку вищої освіти у тій чи іншій країні, вважав за необхідне враховувати перш за все позапедагогічні умови її функціонування. «Ми ніколи не повинні забувати, – писав він, – що

для розвитку вищої освіти найважливішими чинниками є ті, що знаходяться за межами освітньої системи». Дослідник, зокрема, мав на увазі соціально-економічний розвиток, державне управління, інтереси державної безпеки, церкву [5, с. 4].

У США в XIX ст. вагомий внесок у вивчення зарубіжного досвіду розвитку освіти зробили Г. Манн (1796–1859) та Г. Барнард (1811–1900). Відвідавши сім європейських країн і докладно ознайомившись із їхніми школами, Г. Манн підготував низку доповідей, які мали суспільний резонанс і вплинули на ухвалення урядових рішень про подальший розвиток шкільної освіти. Як керівник Ради у справах освіти (штат Массачусетс), він став ініціатором введення обов'язкової безоплатної початкової освіти. Ретельно вивчав зарубіжний досвід і Г. Барнард, який був першим керівником Федерального бюро освіти США, створеного в 1867 р. Він здійснив чимало «педагогічних подорожей» до європейських країн. У педагогічних колах набула популярності його двотомна монографія «Системи, установи і статистика народної освіти в різних країнах» (1872), в якій проаналізовано питання шкільної політики та управління освітою.

На початку XX ст. американський філософ Дж. Дьюї виявив зв'язок між плюралістичним демократичним суспільством і школами. У роботі «Демократія і освіта» він писав про різноманітність рас, релігійних організацій та економічних об'єднань у США, розмірковував над різними традиціями, прагненнями та надіями груп, що існували в той час. За Дж. Дьюї, освітні інститути повинні зосереджуватися на головному завданні урівноваження різноманітних елементів суспільства з метою продукування спільних інтересів та настроїв. Він намагався пояснити відносини державної освіти із плюралістичним суспільством. Через засвоєння знань про суспільство учні, навіть будучи представниками різних культур, вироблятимуть єдиний досвід та спільне середовище, які з'єднають плюралістичне суспільство [7, с. 162].

У першій половині XX ст. відбувається інституціоналізація порівняльної педагогіки. Російські дослідники Б. Вульфсон та З. Малькова пов'язують початок перетворення порівняльної педагогіки на самостійну галузь знань з процесами її інституціоналізації у 20-х роках XX ст., оскільки саме в цей період створюються перші національні і міжнародні наукові та інформаційні організації, які ставили за мету своєї діяльності збирання, систематизацію та узагальнення фактів, що стосувалися розвитку освітнього процесу, політики і педагогічної теорії в різних країнах та регіонах світу. Так, у 1919 р. було засновано Міжнародну асоціацію освіти у Нью-Йорку, у 1923 р. – Міжнародний інститут при педагогічному коледжі Колумбійського університету тощо.

Найбільшої ваги серед подібних організацій набуло Міжнародне бюро освіти (МБО), засноване в 1925 р. за ініціативою видатного швейцарського педагога Е. Клапареда. У 1929 р. МБО з приватної асоціації перетворилося на впливову міжурядову організацію, що дозволило значно розширити масшта-

би його діяльності. Основними напрямками діяльності МБО стали: налагодження зв'язків між освітніми відомствами та науково-педагогічними організаціями різних країн, скликання міжнародних науково-педагогічних конференцій, сприяння зарубіжним відрядженням педагогів та освітніх діячів, видання періодичної літератури. У 1946 р. було створено спеціалізовану установу з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) Організації Об'єднаних Націй, для якої проблеми освіти завжди були пріоритетними. З 1969 р. МБО офіційно увійшло до складу ЮНЕСКО. Під егідою ЮНЕСКО і нині проводяться наукові конференції та семінари, присвячені проблемам розвитку порівняльної педагогіки і освітньої політики [8, с. 34].

У міжвоєнний період було покладено початок політологічного підходу до дослідження проблем освіти. Педагоги-компаративісти все більшу увагу стали приділяти зовнішнім чинникам розвитку освітніх систем, зокрема політичним. Дослідження зовнішнього контексту функціонування освіти видавалось досить продуктивним для розуміння відмінностей у шляхах реформування освітньої галузі в різних країнах. Така зміна акцентів у компаративістських дослідженнях зумовила появу міждисциплінарних досліджень на межі політології, соціології, психології, педагогіки тощо. Видатними дослідниками того часу були І. Кендл, Ф. Шнейдер, Н. Хенс. Фактично праці цих авторів дали поштовх до формування політологічного підходу до дослідження проблем освіти.

Серед найвідоміших робіт цього періоду назвемо перш за все праці І. Кендла, який з 1925 до 1944 р. очолював редакцію журналу «Міжнародний щорічник освіти» (Колумбійський університет): «Дослідження в галузі порівняльної педагогіки» (1933) та «Національні основи освіти» (1937). У них І. Кендл показав залежність рівня політичної культури від рівня освіченості населення, доводив, що шляхи розв'язання освітніх проблем залежать від соціально-політичних умов та культурних традицій. Також він уважав, що для більшості країн цілі освіти схожі, отже, їм притаманні подібні проблеми. Однак у кожній країні вони вирішуються по-своєму, що зумовлено відмінностями у традиціях та культурі.

Видатний представник німецьких традицій у галузі порівняльної педагогіки ХХ ст. Ф. Шнейдер (1881–1965) акцентував значення генези педагогічних явищ і пропонував аналізувати «рушійні сили», що створюють унікальні виховні ситуації у різних країнах. Чинниками впливу на системи освіти, на його думку, є: географічні умови, господарство, культура, релігія, наука, суспільна структура, політика та імпульси, що виходять із самої освіти, а також зарубіжних контактів.

Більш як 300 публікацій, 10 монографій у галузі компаративістики – таким є творчий доробок англійського політолога і педагога Н. Хенса. У його монографії «Принципи освітньої політики» (1929) аналізуються такі проблеми, як взаємини вищої школи з державою, національною економікою, церквою,

фінансування освіти, освіта національних меншин. Найбільш цікавою роботою Н. Хенса для нас є «Порівняльна педагогіка: дослідження освітніх чинників і традицій» (1949). Дослідник визначив три групи чинників, що справляють найбільший вплив на розвиток освіти. До першої групи він відносив расу, мову, природні умови, економіку, до другої – релігію, до третьої – ідеологію (гуманізм, соціалізм, націоналізм) [12, с. 27].

У Радянському Союзі у 1920-х роках було здійснено велику кількість досліджень у галузі освітньої політики. Це було зумовлено процесом активного пошуку принципово нових шляхів розбудови освітньої системи. Ще більш активно відбувалося вивчення зарубіжного досвіду управління освітою в Україні, про що, зокрема, свідчить програмна промова наркома освіти республіки Г. Гринька, що мала красномовну назву «Наш шлях на Захід». Як свідчать факти, «шлях на Захід» очолив сам нарком своєю поїздкою восени 1922 р. до Німеччини, Чехословаччини та Австрії. З 1929 р. політичний режим у СРСР стає все більш жорстким та закритим. «Залізна завіса», що фактично виникла між СРСР та всім іншим світом в ці часи, перетворення на догму постулату про те, що країна в усіх своїх соціальних виявах є взірцем для всього людства, не сприяли об'єктивному вивченню міжнародного освітньо-політичного досвіду. Оцінювання зарубіжного досвіду обов'язково супроводжувалось ідеологічними штампами.

У 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. порівняльно-педагогічні дослідження в СРСР набули форми критики педагогіки і шкільної політики капіталістичних країн на тлі гучних ідеологічних кампаній і запеклої боротьби проти «космополітизму» і «низькопоклонства» перед Заходом. Про запозичення будь-яких позитивних аспектів зарубіжного досвіду не могло бути й мови. Крім відсутності цілеспрямованого розгляду проблем вищої освіти як окремого предмета дослідження, для наукового пошуку в царині політичної зумовленості функціонування вищих навчальних закладів були притаманні партійно-ідеологічна ангажованість, публіцистичний стиль викладу та висновоків [12, с. 46].

Більшість наукових підходів до вивчення освіти на Заході склалися на початку та усередині ХХ ст. Це було викликано низкою обставин, насамперед об'єктивного характеру. По-перше, на початок ХХ ст. вища освіта отримала якісно нові риси згідно з новою роллю та місцем у житті суспільства. Вона перетворилася на особливу галузь духовного виробництва та продемонструвала свою життєву необхідність і постійно зростаюче значення для розвитку національної економіки. По-друге, інтенсивний розвиток науки взагалі сприяв появі в неї окремих галузей, що виявили зацікавленість дослідженням освіти як такої. Перспективи подібного прогресу примусили представників соціологічної, філософської, економічної та інших наук звернути особливу увагу на сферу освіти. Протягом ХХ ст. підходи до вивчення освітнього процесу, що були сформовані у рамках названих наук, розроблялися, деталізува-

лися, на їх основі виникали наукові школи, формувалися особливі галузі знання, що на сьогодні отримали чітко виражений науковий статус: соціологія освіти, філософія освіти, економіка освіти.

До останньої чверті ХХ ст. політичні проблеми та аспекти діяльності вищої школи у межах політичної науки практично не вивчалися внаслідок переважання традиційних інституційних суб'єктів політики та апробації емпіричних методів у американській політичній науці. Виникнення теорії політичної системи як такої знову не спонукало до самостійного вивчення функціонування вищої школи як окремого явища політики, оскільки проблеми вищої освіти, державного керування нею опинилися на периферії наукових інтересів політологів. Лише остання чверть зробила очевидним необхідність дослідження вищих навчальних закладів як суб'єктів взаємодії з політичною системою, учасників освітньої політики [11, с. 43].

У 1970-х роках у США та Великій Британії на межі політичної науки, компаративної педагогіки, соціології та державного управління розпочинається процес інституціоналізації нової міждисциплінарної галузі – аналізу освітньої політики. Найбільшими академічними центрами політологічних досліджень проблем освіти, її урядування стали Колумбійський та Гарвардський університети, де до цього вже існували потужні школи компаративістської педагогіки. Для цієї нової галузі знань характерним є орієнтація не стільки на опис і вивчення наявного стану освітньої системи, скільки на вироблення практичних рекомендацій і стратегій щодо її подальшого розвитку, здійснення освітніх реформ, досягнення тих чи інших результатів, якісних змін у галузі.

Різке зростання у цей період наукового інтересу до соціологічних, політичних, економічних проблем управління освітою було зумовлено декількома причинами. По-перше, у цей час у США та Західній Європі розпочалися розширення мережі вищих навчальних закладів та різке, хвилеподібне зростання студентських контингентів, що зумовило необхідність дослідження соціальних наслідків та проблем масовізації вищої освіти. По-друге, у цей період західний світ переживав відчутні громадсько-політичні рухи, спрямовані на демократизацію суспільного ладу, зокрема освітньої галузі. По-третє, у контексті бурхливого інтересу до вивчення процесів глобалізації розпочалися спроби дослідження впливу глобалізації на освітні системи, передусім на вищу школу як найбільш відкриту і динамічну ланку освітньої системи [6, с. 56].

Вивчення політико-освітньої проблематики у сучасній Україні перебуває в стадії становлення. До зазначеної проблематики звертаються представники різних наук — перш за все соціальної та політичної філософії і психології, соціології, державного управління і, безумовно, політичної науки. Отже, дослідження даної тематики не може не бути інакше як міждисциплінарним за своєю сутністю напрямом у суспільствознавстві. Українські дослідники, вивчаючи проблеми освітньої політики, констатували, що в результаті актив-

них міждисциплінарних розвідок у царині взаємодії політики і освіти у вітчизняному суспільствознавстві на початку ХХІ ст. став виокремлюватися цілком самостійний напрям – аналіз освітньої політики; неухильно зростає державний та громадський запит на зазначену дисципліну, її інструментальну та практичну цінність у визначенні цілей освітньої політики, стратегічному плануванні.

Мають місце також погляди, репрезентовані і послідовно обстоювані Б. Гершунським та К. Корсаком. На думку російського вченого Б. Гершунського, існує нагальна потреба в окремій науці – освітній політології – науці про політику у сфері освіти, якої ще фактично немає і яку ще треба створювати. Учений виходить при цьому із можливості розділу загальної, що розуміється як інтегративна, політології на галузеві, спеціальні політологічні дисципліни. Цілком правомірно, на думку Б. Гершунського, таким чином, говорити про політику в науці, культурі, охороні здоров'я тощо. Природно, що в цьому ланцюгу перебуває і політика у сфері освіти. На противагу цьому український дослідник освіти К. Корсак відстоює позицію, згідно з якою політико-освітньою проблематикою має займатися нова педагогічна галузева дисципліна – політичне освітознавство.

Незалежно від наукового статусу цієї нової галузі знань (як частини педагогіки, політології чи самостійної галузі) дослідники солідарні у визначенні сутності та завдань нової дисципліни. Ця нова галузь науки асимілює в собі як внутрішні закономірності та специфічні особливості освітньої діяльності, так і міждисциплінарні знання про управління цією діяльністю в усіх його взаємопов'язаних аспектах. Її завдання – надавати рекомендації, що можуть бути використані у реальній практиці розроблення політичних доктрин у сфері освіти, а також у процесі обґрунтування стратегій розвитку різноманітних освітніх систем [9, с. 81].

Немає особливої потреби доводити, що основним чинником становлення та розвитку досліджень освітньої політики є практичні потреби системи навчання та виховання в Україні. Задоволення цих потреб неможливе без творчого засвоєння світового досвіду. Саме усвідомлення цієї істини і стало поштовхом для розроблення проблеми «освіта і політика» в руслі сучасних світових тенденцій. Чимало в цьому напрямі зроблено вченими УАДУ при Президентіві України, де проблематика, що нас цікавить, становить органічну складову наукової та навчальної діяльності ряду підрозділів закладу, зокрема тих, що переймаються проблемами управління освітою. Академічний рівень досліджень освітніх проблем подано також відповідними університетськими кафедрами, перш за все у національних педагогічних університетах. Активно і плідно заявляють про себе своєю дослідницькою та освітньою діяльністю в Києво-Могилянській академії О. Дем'янчук та ін. В Інституті вищої освіти Академії педагогічних наук України В. Гальперіна захистила кандидатську дисертацію з філософії на тему «Освітня політика у трансформаційному

суспільстві: соціально-філософський аналіз» (2003 р.). Це, власне, перше і поки що єдине в Україні дослідження, повністю присвячене тематиці, що розглядається. Характеризуючи стан дослідження політико-освітньої проблематики в Україні, слід наголосити на суттєвому внеску в цю важливу справу міжнародних організацій, передусім Представництва ООН в Україні, Міжнародного фонду «Відродження», Світового банку, Американської Ради в Україні з міжнародної освіти та ін. [12, с. 26].

Справжнім проривом у формуванні сфери досліджень та аналізу освітньої політики можна вважати підготування тексту Національної доктрини розвитку освіти в ХХІ ст. Показовим, наприклад, у цьому плані стало здійснення у 2001–2003 роках міжнародного проекту «Інновація та оновлення освіти для покращення добробуту та зниження рівня бідності», метою якого було всебічне сприяння Урядові України у формуванні національної освітньої політики. Робота здійснювалася у двох напрямках: 1) аналітична підтримка розроблення проекту Національної доктрини розвитку освіти у ХХІ ст.; 2) залучення освітянського загалу та громадської думки до процесу формування освітньої політики в Україні. Проект здійснювався за підтримки Програми розвитку ООН, Міжнародного фонду «Відродження», Світового банку, Інституту освітньої політики (Будапешт) та інших донорських організацій. Спільна робота всіх зацікавлених сторін у процесі розроблення Національної доктрини розвитку освіти у ХХІ ст. мала одним зі своїх результатів інтенсифікацію наукових розвідок у царині освітньої політики. Безумовно, ініціаторами цього процесу були безпосередньо учасники проекту. Свідченням цьому є, зокрема, захист у 2003 р. кандидатської дисертації В. Гальперіною, яка працювала програмним асистентом в проекті. Іванюк І., яка мала безпосереднє відношення до роботи освітніх проектів Міжнародного фонду «Відродження», підготувала навчальний посібник, який став по суті першим такого роду виданням в Україні [10, с. 17]. З цієї проблематики у вітчизняних часописах з'явилася низка статей. Визначення освітньої політики знайшли своє місце у довідкових виданнях. У деяких вищих навчальних закладах почали викладати навчальні курси з освітньої політики, зокрема для магістрів за спеціальностями 8.000005 «Педагогіка вищої школи» та 8.000009 «Управління навчальним закладом».

Висновки. У вивченні політико-освітньої проблематики можна виділити три періоди:

Перший – донауковий (з античних часів до початку ХІХ ст.). Для цього періоду були характерними описовість та фрагментарність вивчення взаємодії політики і освіти, яке мали в кращому разі літературний або філософський характер. Водночас у працях давньогрецьких мислителів у зародковому стані була піднята проблема політичної освіти; мислителі епохи Відродження запропонували концепцію громадянського виховання. Мислителі доби Просвітництва сформули розуміння освіти як могутнього владного інструменту в трансформації суспільно-політичного ладу.

Другий – порівняльно-педагогічний (початок XIX ст. – 1970-ті рр.). Наукове пізнання взаємодії політики та вищої освіти у цей період здійснювалося переважно у межах педагогічної компаративістики. Праці дослідників цього періоду мали на меті порівняльне вивчення педагогічного досвіду в різних країнах з метою створення найбільш раціональної системи освіти і проведення найбільш оптимальної освітньої політики, а основними методами вивчення були історичний та статистичний аналізи. Офіційна влада на той час уже добре усвідомлювала важливість створення ефективної освітньої, передусім університетської, системи для стабільного розвитку держави, тому зарубіжний досвід у цій сфері вивчався досить ґрунтовно. Протягом цього періоду відбулася певна зміна акцентів – дослідницька увага змістилася з вивчення внутрішніх закономірностей функціонування освітньої системи до вивчення зовнішніх чинників її трансформації, що сприяло формуванню галузевих дисциплін – соціології освіти, філософії освіти, економіки освіти.

Третій – міждисциплінарний (з 1970-х рр.). Відбувається інституціоналізація нової міждисциплінарної галузі – аналізу освітньої політики. Ця нова галузь науки асимілює в собі як внутрішні закономірності та специфічні особливості освітньої діяльності, так і міждисциплінарні знання про управління цією діяльністю в усіх його взаємопов'язаних аспектах. Дослідження в рамках цього періоду є переважно прикладними і мають на меті вироблення практичних рекомендацій з питань освітньої політики, охоплюючи питання проведення освітніх реформ, глобалізації освіти, механізмів керування освітою. У вітчизняному суспільствознавстві аналіз освітньої політики як нова галузь став формуватися на початку XXI ст. унаслідок підготування тексту Національної доктрини розвитку освіти в XXI столітті та деяких міжнародних проєктів, пов'язаних з цим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтбах Ф. Г. Знание и образование как международный товар: крушение идеи общественного блага / Ф. Г. Альтбах // *Alma mater*. – 2002. – № 7. – С. 40–44.
2. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : «МП Леся», 2010. – 368 с.
3. Бех В. Філософський аналіз походження соціальних проблем вищої школи / В. Бех // *Вища освіта України*. – 2005. – № 3. – С. 13–19.
4. Вульфсон Б. Л. Стратегія розвитку освіти на порозі XXI століття : монографія / Б. Л. Вульфсон. – М., 1999. – 542 с.
5. Гальперіна В. О. Освітня політика в трансформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / В. О. Гальперіна ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2003. – 17 с.
6. Генсон Е. М. Керування освітою та організаційна поведінка / Е. М. Генсон ; пер. з англ. – Львів : Літопис, 2002. – 384 с.
7. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б. С. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 607 с.
8. Іванюк І. В. Освітня політика : навч. посіб. / І. В. Іванюк. – К. : Таксон, 2006. – 226 с.

9. Квіск М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій : монографія / М. Квіск ; пер. з англ. – К. : Таксон, 2009. – 380 с.
10. Савельєв В. Проблемне поле освітньої політики в Україні / В. Савельєв // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 13–21.
11. Сарасон С. Б. Політичне провідництво і можливі невдачі в реформуванні освіти / С. Б. Сарансон ; пер. з англ. – Львів, 2004. – 176 с.
12. Сбруєва А. А. Порівняльна педагогіка : навч. посіб. / А. А. Сбруєва. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 320 с.

ПОЛИТИКО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА КАК НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Пашков В. А.

Освещены основные этапы становления политико-образовательной проблематики в современной науке. Утверждается, что в конце XX ст. в западном, а потом в начале XXI ст. и в отечественном обществоведении возникло новое междисциплинарное направление – анализ образовательной политики.

Ключевые слова: образование, образовательная политика, анализ образовательной политики, институционализация, сравнительная педагогика.

POLICY AND EDUCATIONAL ISSUES AS A NEW DIRECTION IN POLITICAL SCIENCE

Pashkov V. O.

Main periods of becoming of policy and educational issues are lightened in the article. Author argues that at the end of the XX in western and at the beginning of the XXI century in Ukrainian social sciences have appeared a new interdisciplinary direction – analysis of educational policy.

Keywords: education, educational policy, analysis of educational policy, institutionalization, Comparative Education.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.614:351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Запропоновано авторський погляд на проблему визначення об'єктно-предметної галузі юридичної соціології. Підкреслено, що в об'єкті галузь юридичної соціології слід включати всі соціальні явища, в яких присутній правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений у чистому вигляді, а переплетений з іншими. Предмет юридичної соціології визначається та аналізується шляхом зіставлення понять «соціальне юридичне» і «соціальне неюридичне». Доведено, що соціологічний підхід до права не має зводитися лише до застосування соціологічних методів у юриспруденції, а розмежування напрямів дослідження в рамках єдиної інтегративної науки має йти як шляхом розчленовування об'єктів дослідження, так і в напрямі визначення рівнів дослідження у разі збігу їхніх об'єктів.

Ключові слова: юридична соціологія, соціологія права, об'єкт юридичної соціології, предмет юридичної соціології.

Актуальність проблеми. Нині вже немає практично жодного наукового дослідження в будь-якій галузі права, де б не використовувалися або результати соціологічних досліджень, або методи соціологічного аналізу. Будучи науковцем-соціологом з 25-річним стажем і більш ніж 15-річним стажем роботи у вищих навчальних закладах юридичної спрямованості, керуючи роботою молодих учених, я постійно спостерігаю, як надалі все більше зближуються і переплітаються предметні галузі юриспруденції та соціології. Тому в даній статті я вперше дозволила собі висловити деякі міркування з означеної проблеми та категоріально-методологічного визначення юридичної соціології.

Поняттю «юридична соціологія» нерідко надають більш широкого значення, ніж поняттю «соціологія права». Вважають, що остання обмежується тільки власне правом – нормами та інститутами, у той час як юридична соціологія

охоплює всі явища, більш-менш пов'язані із правом, все, відносно чого право може бути причиною, наслідком або приводом, включаючи насильство, бездіяльність, девіантну поведінку. Нам же в науковому плані здається корисним більш широкий підхід до предмета дослідження, оскільки немає таких наслідків права (нехай навіть віддаленіших і часом його деформуючих), звернення до яких не сприяло б його пізнанню. Ось чому ми обираємо саме таке розуміння предмета дослідження і вважаємо за доцільне застосування обох назв – і соціологія права, і юридична соціологія, принципово не розводячи їх, хоча, безумовно, це може викликати певні заперечення з боку фахівців-соціологів. Розуміючи, що в методологічному плані соціологія права може розглядатися як наука, що використовує соціологічні методи для вивчення правових явищ, а юридична соціологія, навпаки, – методи юриспруденції для аналізу соціальних процесів, ми свідомо – намагалися абстрагуватися від такої площини аналізу, акцентуючи увагу на іншому аспекті проблеми – уточненні її предметно-об'єктної галузі, що і визначило *мету* статті.

Викладення основного матеріалу. Виходитимемо з того вже в цілому прийнятого і соціологами, і юристами факту, що в широкому сенсі соціологія права, або юридична соціологія, може бути визначена як галузь загальної соціології, об'єктом якої виступають юридичні явища, що становлять різновид явищ соціальних. Оскільки право породжене суспільством, то всі юридичні явища тією чи іншою мірою є соціальними. При цьому серед соціальних явищ є такі, чий юридичний характер відразу впадає в око. В сучасних суспільствах у першу чергу це закон, судові та адміністративні рішення. Явища подібного роду надалі пропонуємо кваліфікувати як первинні юридичні явища. Вони з очевидністю є юридичними, оскільки створюють право або, що ще вірніше, ідентифікуються із правом. Тому зрозуміло, що у своєму вузькому розумінні соціологія права (або юридична соціологія) обмежується саме цією безперечною сферою. Такий підхід вплинув на спрямованість досліджень у даній галузі. Протягом тривалого часу проблеми, що найчастіше вивчалися юридичною соціологією, були пов'язані із правом як таким і притому узятим у його найбільш загальному виразі – на рівні того, що юристи називають загальною теорією права, або теорією джерел права. Цим пояснюється відносно велика кількість досліджень (у першу чергу зарубіжних) функцій закону, знань закону, уявлення громадян про здійснення правосуддя тощо. Особливо тут слід виділити роботи французьких дослідників Ж. Карбон'є та Ф. Терре; італійських – А. Пагані, Г. Мартінотті, Е. Моріондо; американських – Д. Френка, Т. Арнольда та Р. Тейлора. У той же час не була далекою ця проблематика і для вітчизняних учених. Починаючи з XIX ст. соціально-правові проблеми суспільства досліджували А. Гольмстен, Л. Гумпілович, Б. Кістяківський, М. Коркунов, Н. Палієнко, Л. Петражицький та ін. Становлення української соціології права пов'язано передусім з іменами таких учених, як М. Панов, Н. Осипова, В. Водник, К. Жоль та ін.

Не заперечуючи право на існування зазначеного підходу, пропонуємо іншу, більш широку позицію, яка включає в об'єктну галузь юридичної соціології всі соціальні явища, в яких присутній правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений у чистому вигляді, а переплетений з іншими. При цьому юридична соціологія штучно не обмежує свої дослідження лише первинними явищами: вона охоплює й вторинні, похідні явища, такі, як родина, власність, договір, відповідальність і т. д. Хоча в цих явищах і є таке соціальне, яке не переломлюється крізь призму права, це не може слугувати достатньою підставою для того, аби оголосити юридичну соціологію некомпетентною у цих питаннях. Ми також впевнені, що було б невірно вважати, що у багатогранності такого явища юридична соціологія покликана виділити лише одну його грань і залишити без уваги інші (мораль, етику, економіку, мову тощо), відносячи їх до сфери загальної соціології. Як загальна соціологія, так і її галузь покликані вивчати досліджуване явище в цілому, але кожна галузь здійснює це своїм шляхом. Так, звертаючись до шлюбу, загальна соціологія насамперед займається моральними стосунками, демографічними і економічними чинниками. Юридичні норми становлять для неї лише ті аспекти, що певним чином пов'язані з можливими ускладненнями в родинному житті, й тому не заслуговують на безпосередню увагу. У той же час юридична соціологія виходить із цих норм і лише потім звертається до питання про те, яким чином вони забезпечуються (або, навпаки, деформуються) у своєму змісті економікою чи суспільною мораллю. Саме розходження цих підходів має призвести в загальному підсумку до кращого розуміння явища.

Іншу схему аналізу проблеми предметно-об'єктної галузі юридичної соціології і соціології права пропонує І. Таммело. На відміну від наведеного розподілу (соціологія права – вивчення правових інститутів; юридична соціологія – вивчення юридичних аспектів різних соціальних явищ) він вважає, що «юридична соціологія» – це соціологічні дослідження юристів, а «соціологія права» – це вивчення юридичних явищ соціологами [1]. У її оцінці можна погодитися з Ж. Карбон'є, який зазначає, що ця схема надає надмірно великого значення професійній ознаці [2]. У дузі схеми, запропонованої І. Таммело, під соціологією в праві часто розуміють лише спроби юристів проілюструвати фактичними даними догматичний опис деяких інституцій. Ця позиція найбільш чітко виражена німецькими авторами Е. Хиршем та М. Ребиндером, які у серії книг «Вивчення правової фактології і соціології права», що виходили у 60–80-ті роки ХХ ст., говорили про вивчення фактів у праві. Однак це «вивчення правової фактології» досить суттєво відмінно від «вивчення соціології права» в сучасному розумінні, хоча вони і пропонують вельми цікаве визначення юридичної соціології, пов'язане з концепцією трьох вимірів права: з точки зору цінностей (філософія права), з точки зору норм (догматична юриспруденція) і з точки зору реальностей (соціологія права). При цьому соціологію права вони поділяють на генетичну соціологію (дослі-

дження соціальної генези права) і операціоністську соціологію (вивчення впливу права на суспільне життя) [див. 3].

Отже, в чому нині полягає основна проблема? Як зробити, аби юридична соціологія, яка виникла на стику загальної соціології і юриспруденції, не опинилася у ролі тієї мавпи, яка не знала, чи не розірватися їй, бо вважала себе і вродливою, і розумною? Вихід, на наш погляд, є, і полягає він у тому, аби чітко розвести категоріально-методологічну базу родинних і дочірньої наук.

Для того щоб одна наукова дисципліна, почавши виокремлюватися від іншої, завоювала повну галузеву визначеність, потрібні час і наукові праці. Труднощі для юридичної соціології полягають у тому, що проблеми права досить легко розчиняються у більш широких категоріях, які входять до предмета загальної соціології.

Відомо, що на початку ХХ ст. в американській соціології право розглядалося лише як частина поняття «соціальний контроль». У наш час деякі представники американської соціології використовують триланковий розподіл загальної соціології на соціологію професій, соціологію рішень та соціологію організацій, який також здатний «перекрити» собою проблематику юридичної соціології. Так, більшість аспектів діяльності суддів і адвокатів потрапляють у предметне поле соціології професій, правотворчість і правосуддя – соціології рішень, а всі інші структури чинного права – соціології організацій. Таким чином, право зводиться, до рівня однієї з багатьох соціальних організацій, таких як система освіти, економічна система, управління, спосіб життя тощо. На наш погляд, такий підхід є недоречним, оскільки він ґрунтується на неповному розумінні специфіки права, його особливої гнучкості, унікальної здатності організувати всі інші організації. Тобто, для того аби довести свою якщо не виключність, то, принаймні, значущість, юридичній соціології, потрібно чітко визначити свій предмет. Зробити це можна, лише провівши «демаркаційну лінію» між поняттями «соціальне юридичне» і «соціальне неюридичне».

Сформувавшись як самостійна дисципліна, юридична соціологія опиняється у стосунках взаємного обміну із загальною соціологією. Однак чи збалансований цей взаємообмін? Юридична соціологія як галузева дисципліна, безумовно, дуже багато отримала від загальної соціології. Більшість методів, що використовуються нею (історико-порівняльний, статистичний, опитування та ін.), можуть розглядатися як адаптація вже розроблених в інших сферах соціології. Багато понять, якими вона користується («соціальний примус», «соціальний контроль», «колективна свідомість», «соціальні ролі» тощо), є поняттями загальної соціології, яким додано правовий акцент. І навіть деякі з тих категорій, які, здавалося б, виражають суто юридичні явища (законна родина, розходження власності і влади в акціонерних товариствах), вироблені представниками загальної соціології.

Загальна ж соціологія, на жаль, менш охоче визнає те, що вона отримала або може отримати від юридичної соціології, як, утім, і від самого права. Ще

Е. Дюркгейм радив соціологам уважно вивчати норми права. Він убачав у них об'єктивний індикатор соціальних чинників. Але цю пораду часто забували і продовжують забувати, в тому числі юридичні соціологи.

З другого боку, слід зазначити, що відмінність юридичної соціології від права куди більш істотна, ніж від загальної соціології. Найбільше розходження спостерігається в об'єктах цих наук.

По-перше, юриспруденція вивчає норми права як такі, а юридична соціологія прагне відкрити соціальні причини, що породжують ці норми, а також соціальний ефект, який виникає внаслідок дії цих норм. Хоча слід мати на увазі, що жоден представник юриспруденції не погодився б нині обмежитися у своєму дослідженні лише текстами, відірваними від життя, від генези норм та їхнього застосування. Завжди при тлумаченні закону доводиться вдаватися або до історії його створення (вивчення підготовчих робіт), або до оцінювання його наслідків.

По-друге, іноді говорять: юрист вивчає право як сукупність нормативних фактів, що мають примусову силу, а соціолог – як явища, тобто поза їхнього зв'язку із владою [2, с. 35]. Таке твердження не викликало б заперечень, якби означало тільки те, що дослідник, який розглядає в соціологічному аспекті свою правову систему, якщо й може абстрагуватися від владного чинника, то тільки усвідомлюючи при цьому, як і будь-який інший громадянин, свою належність до даної правової системи і визнаючи її юридичну владу. Абстрагування від владного чинника можна було б тлумачити як форму вияву принципу суворой об'єктивності, дуже важливого для досліджень, заснованих на соціологічному підході. Однак це абстрагування здатне призвести до небезпечних наслідків, оскільки юридична соціологія, звертаючись до норм права, у цьому разі зможе повністю ігнорувати їхній обов'язковий характер. Такий підхід, безумовно, є неприйнятним.

Хотілося б також звернути увагу й на той факт, що принципове розходження між юриспруденцією і соціологією права слід шукати не в об'єкті цих дисциплін. Це розходження лише точок зору і кута бачення. Той самий об'єкт, що юриспруденція вивчає зсередини, соціологія права розглядає із зовнішнього боку. І саме тому, що остання розглядає об'єкт із зовнішнього боку, вона бачить його як явище, не намагаючись проникнути в сутність, онтологічну глибину. Юрист уже внаслідок своєї професії перебуває немовби всередині правової системи, свого національного права. Навіть будучи чистим теоретиком, він може з достатньою підставою претендувати на те, аби впливати на це право. Він бере участь у розвитку доктрини, є авторитетом у праві, хоча й не його джерелом. Соціолог, навпаки, перебуває поза досліджуваною системою, навіть якщо він сам до неї належить, і його спостереження практично не впливають на її функціонування. Інакше кажучи, юридичній соціології притаманне, як взагалі і всім емпіричним наукам, радикальне відділення спостерігача від спостережуваних матерій. І якщо

для представника юридичних наук право – це бог, соціолог вважає за потрібне керуватися, за влучним визначенням Ж. Карбон'є, «методологічним атеїзмом».

Висновки. Безсумнівним є той факт, що чинником, який стимулює розвиток юридичної соціології, стала широка практика впровадження в дослідження у галузі права соціологічних методів аналізу. Це, по-перше, дозволило звернутися до вивчення тих явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою правознавства; по-друге, допомогло подивитися під особливим кутом зору на низку традиційних проблем цієї науки, по-третє, зажадало методологічних розробок у галузі аналізу особливостей і можливостей застосування соціологічних (кількісних та якісних) методів у праві. Фактично в оновленому вигляді виявило себе поєднання емпіричного рівня досліджень із теоріями середнього і вищого рівнів. При цьому ми вважаємо, що соціологічний підхід до права по суті є значно ширшим за просте застосування соціологічних методів в юриспруденції, а розмежування напрямів дослідження в рамках єдиної інтегративної науки має не тільки йти шляхом розчленовування об'єктів дослідження, а й бути спрямованим на визначення аспектів і рівнів дослідження у разі, коли їхні об'єкти збігаються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tammelo I. Quaderni della rivista Sociologia del diritto / I. Tammelo. – Roma, 1994. – 276 p.
2. Карбонье Ж. Юридическая социология : пер. с франц. / Ж. Карбонье // пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1996. – 352 с.
3. Hirsh E. Rechtssoziologie / E. Hirsh, M. Rebinder – Bonn, 1977. – 211 p.

ОБЪЕКТНО-ПРЕДМЕТНАЯ ОПРЕДЕЛЕННОСТЬ ЮРИДИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ: ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНАЛИЗА

Погребная В. Л.

Предложен авторский взгляд на проблему установления объектно-предметной области юридической социологии. Подчеркнуто, что в объектную область юридической социологии следует включать все социальные явления, в которых присутствует правовой элемент, даже если этот элемент не выражен в чистом виде, а переплетен с другими. Предмет юридической социологии проанализирован путем сопоставления понятий «социальное юридическое» и «социальное неюридическое». Доказано, что социологический подход к праву не может сводиться лишь к применению социологических методов в юриспруденции, а размежевание направлений исследования в рамках единой интегративной науки должно идти не только путем расчленения объектов

исследования, но и в направлении определения аспектов и уровней исследования в случае совпадения их объектов.

Ключевые слова: юридическая социология, социология права, объект юридической социологии, предмет юридической социологии.

THE OBJECT-SUBJECT DEFINICE OF THE JURISTIC SOCIOLOGY: THE GNOSEOLOGY ANALISIS

Pogribna V. L.

The article supports the author's position of object-subject domain of the juristic sociology. The author stresses the object domain includes all social phenomena with the juristic element. The juristic sociology subject is analyzed by juxtaposition of «social juristic» and «social nonjuristic». The author demonstrates the installation of the social analysis methods in the branch of jurisprudence guarantees the juristic sociology development.

Keywords: juristic sociology, object of juristic sociology, subject of juristic sociology.

УДК 340.12

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Присвячено теоретико-методологічному аналізу правової свідомості як найважливішого елемента правової культури суспільства. Особливу увагу приділено розгляду структури правової свідомості, виявленню його елементного складу, а також розкриттю основних напрямів впливу правової свідомості на розвиток українського суспільства.

Ключові слова: правова культура, правова свідомість, правова психологія, правова ідеологія

Актуальність проблеми. Правова держава і громадянське суспільство можуть формуватися, з одного боку, шляхом удосконалення законодавства і державного управління, а з другого – через забезпечення високого рівня правової культури українських громадян, без чого неможливе встановлення правопорядку в суспільстві.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми правової культури перебувають у центрі уваги відомих українських науковців (Н. Бура, В. Головченко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижановський, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Орзіх, М. Панов, В. Селіванов,

В. Сіренко, С. Станік, В. Тацій та ін.). Вони є також предметом чисельних дискусій та наукових досліджень російських учених (С. Алексєєв, Д. Керімов, Є. Лукашова, Н. Матузов, В. Кудрявцев, М. Козюбра, І. Самощенко, В. Сальников та ін.).

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те що зараз активно здійснюється процес дослідження різних проблем правової культури, не можна сказати, що вони вичерпані: ще залишаються недостатньо дослідженими багато її аспектів. Безпосередньо це стосується того, що здебільшого розгляд правової культури має вузькоприкладний характер, і це не дозволяє всебічно розкрити зміст даного поняття. У цьому зв'язку в статті ставиться *мета* – надати соціально-філософський аналіз правовій культурі, з'ясувати структуру та функції даного соціального феномену на основі його соціально-філософського осмислення.

Поняття правової культури – багатогранне, багатоаспектне. Тому для його філософсько-правового аналізу використовуються різноманітні теоретико-методологічні підходи. Серед них: суб'єктивний, діяльнісний, антропологічний, технологічний, якісний, соціологічний, аксіологічний та ін.

Так, відповідно до суб'єктивного підходу, який використовують такі дослідники, як О. Лукашева, Ю. Дмитрієв, З. Іванов та ін., під правовою культурою розуміється певна ступінь знання законодавства та поваги до норм права. Ці автори, на нашу думку, безпідставно обмежують поняття правової культури ставленням людей до правових норм, що дуже звужує поняття правової культури. За його межами опиняються такі суттєві явища, як правовий статус особистості, правова поведінка та ін. Насправді поза правової культури опиняються і самі правові норми, бо йдеться не про ці норми, а тільки про ставлення до них. Послідовна реалізація зазначеного підходу при аналізі правової дійсності призводить до отождолення правової культури з правосвідомістю.

Згідно з діяльнісним підходом, прибічниками якого є М. Смоленський, Ю. Агєєв, В. Еглітіс та ін., правова культура розглядається як правотворча діяльність. Вона розуміється як процес і результат творчості людини в галузі права. Цим саме з правової культури виключаються інші, до того ж не меншою мірою важливі види юридичної діяльності, наприклад, правозастосовна діяльність, або діяльність громадян з підвищення свого правосвітнього рівня тощо. З правової культури випадає уся репродукційна, відтворювальна діяльність.

Антропологічне розуміння правової культури виходить з того, що культура охоплює все, що відрізняє життєдіяльність людини і суспільства від природи, яка існує, тобто всі сторони людського буття. Культура включає все, що створено людиною і характеризує історичність її буття в світі. З огляду на це широке розуміння культури в науковій літературі можна зустріти досить широкі визначення правової культури. Зразком може бути розуміння правової

культури як системи матеріалізованих та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та їх відбиттю у свідомості і поведінці людей. Ця концепція розробляється в працях Р. Могилевського, К. Моралева, В. Орехова та ін.

Виходячи з технологічного підходу, правова культура розуміється як сукупність прийомів, процедур, норм, що історично змінюються і характеризують рівень правової діяльності, який був досягнутий суспільством. Акцент тут ставиться не на те, що робиться в правовій галузі, а на те, як це робиться. У науковій літературі цю концепцію досить послідовно і плідно розробляють Є. Аграновська, Є. Зорченко, С. Кожевников, А. Лікас та ін. Разом з тим слід підкреслити, що за межами даного розуміння правової культури залишаються правопсихологічний клімат соціуму, суспільна правова думка, ціннісно-правові орієнтири громадян тощо.

Не принижуючи значення підходів до визначення правової культури, що були наведені, ми солідарні з тими вченими, які надають перевагу аксіологічному підходу в його розумінні. Цей підхід, який є найбільш поширеним серед учених, дозволяє поєднати її багатоманітні якості навколо поняття цінності, оскільки саме цінності є ядром культури взагалі і правової культури зокрема.

З точки зору наведеного підходу культура є об'єктивацією ціннісно-світоглядних уявлень, що відображають внутрішній світ людської суб'єктивності. Тому до культури можна застосувати її аутентичне поняття – аксіосфера. Це означає, що культура передусім виступає як актуальна для індивіда і суспільства в цілому ціннісна система. Вона розглядається як сукупність цінностей, що створені людством в перебігу його історії. З урахуванням цього правова культура є системою правових цінностей, що розвиваються, які відповідають рівню соціального прогресу, котрого досягло людство, відображають у правовій формі важливі соціальні цінності, які впливають на стан і спосіб правового життя особистості і суспільства. Саме таке розуміння правової культури відображено в наукових працях багатьох учених (С. Алексєєв, В. Сальников, Р. Русінов, А. Семітко та ін.).

Правові цінності становлять стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і слугують головним чинником соціокультурної інтеграції. У цьому зв'язку вивчення правових цінностей дозволяє отримати наукову інформацію про найбільш фундаментальні аспекти правової культури українського соціуму, знання яких у свою чергу надає можливість значною мірою зрозуміти стан правового життя суспільства, його правопорядок.

Найбільш повно розкрити сутність правової культури дозволяє аналіз її структури. Слід зауважити, що питання про структуру правової культури є й до сьогодні дискусійним. Наведемо декілька найбільш поширених позицій.

С. Алексєєв, розглядаючи склад елементів правової культури суспільства, вважає, що до неї входять:

– стан правосвідомості у суспільстві, тобто ступінь вираження знання і розуміння права, усвідомлення необхідності суворого виконання вимог законності, розвиненості відчуття права і законності;

- стан законності, який характеризується ступінню розгорнутості всіх її вимог, реальністю їх здійснення (міцністю правопорядку);
- стан законодавства, його досконалість за змістом і формою;
- стан практичної роботи суду, прокуратури, інших юридичних органів, які застосовують право, що виражає їх реальну роль у правовій системі, ступінь використання передових прийомів юридичної техніки тощо [1, с. 150 – 151].

На наш погляд, у даній позиції якісні характеристики елементів правової культури подано неточно, розмито. Але ж будь-який стан серед перелічених правових явищ є завжди, але це ще не є основою для віднесення їх до правової культури суспільства. Критерій культурності ці елементи набудуть тільки тоді, коли продемонструють прогресивно-ціннісні характеристики свого стану.

Р. Русинов та А. Семітко як ключові компоненти правової культури виокремлюють рівень розвитку правової свідомості населення, рівень розвитку правової діяльності та рівень розвитку всієї системи юридичних актів [2, с. 331–333]. Зауважимо, що в цьому визначенні чітко простежується зв'язок між правовою культурою і правовою системою суспільства, оскільки виділяються два компоненти останньої: права свідомість та права діяльність. Критерієм для якісного визначення елементів правової культури слугував, за думкою авторів, рівень розвитку цих компонентів правової системи суспільства.

Вважаємо, що використання терміна «рівень розвитку» до компонентів правової культури є досить розпливчастим. Практика, що використовується, показує, що розвиток з точки зору її ціннісних параметрів може мати різну спрямованість. Для характеристики правової культури важливий як розвиток сам по собі, так і його прогресивна для даної суспільної системи складова.

Певні сумніви викликає також виокремлення як самостійного компонента правової культури «рівня розвитку всієї системи юридичних актів». Якщо під актами маються на увазі формалізовані документи (нормативні акти, акти застосування права), то незрозуміло, чому виділені саме вони, а не, скажімо, правовідносини або юридичні факти. Якщо під актами маються на увазі юридично значущі дії, то тоді вони поглинаються поняттям правової діяльності.

На думку В. Сальникова, структурними компонентами правової культури виступають компоненти юридичної дійсності в їх особливому ракурсі еталонів поведінки: право і правосвідомість, правові відносини і законність, правопорядок і правомірна діяльність суб'єктів. Логічна структура правової культури включає юридичні поняття і категорії, оцінки (оцінні судження) і деонтологічні модальності. Під останніми розуміються нормативні судження, що включають такі модальні оператори, як «обов'язково», «дозволено», «заборонено», що складаються на основі правових знань, оцінок тощо [3, с. 155]. Саме тут структурний зміст правової культури визначається через поняття

юридичної дійсності, яке по суті збігається з поняттям правової системи суспільства. Крім того, у визначенні вказується, що до правової культури належить такий зміст юридичної дійсності, який складає «еталони поведінки». Еталонність як характеристика якості, відрізняє елементи правової культури від інших юридичних явищ. Разом з тим треба наголосити на деякій невизначеності, розпливчастості поняття «еталони поведінки» для якісного виокремлення змісту правової культури.

Відповідно до думки В. Камінської та А. Ратінова, котра, як вважається, є найбільш обґрунтованою, до складу правової культури входять такі елементи:

- право як система норм, що виражають державні вимоги;
- правовідносини, тобто система суспільних стосунків, що регулюються правом;
- правові заклади як система державних органів і громадських установ, що забезпечують правовий контроль, регулювання та виконання права;
- правосвідомість, тобто система духовного відображення всієї правової дійсності;
- правова поведінка, тобто система практичної діяльності людей з виконання і застосування права [4, с. 43].

Інші представники даного напрямку до складу правової культури, крім названих структурних елементів, вважають за необхідне включити:

- політичну оцінку права і правової поведінки, правотворчу діяльність, правову науку [5, с. 119];
- державно-правову ідеологію [6, с. 123];
- права і свободи громадян [7, с. 18] та ін.

Виокремлення як компонентів правової культури державно-правової ідеології, а також прав, свобод і обов'язків громадян наближує розуміння правової культури з розумінням усієї юридичної надбудови, правової системи суспільства. Правова культура в цьому разі виступає як соціальне явище, що має яскраво виражену цільову спрямованість і охоплює всю сукупність важливих компонентів юридичної реальності в перебігу її фактичного функціонування.

Слід також зауважити, що виділення деяких із зазначених додатково елементів правової культури є зайвим. Так, право і правову поведінку можна оцінювати через своє ставлення до права, правосуддя тощо, тобто тоді, коли йдеться про правосвідомість.

У цілому ж, судячи з наведених позицій фахівців, усі вони з тими або іншими варіантами розуміють структуру правової культури як сукупність фундаментальних правових цінностей суспільства – права, правосвідомості, правової поведінки, правових відносин, правових закладів тощо. При цьому кожне з визначень структури правової культури функціональне, оскільки виконує в пізнанні конкретну роль – науково-дослідницьку, практичну, навчальну та ін.

Правова культура виконує в суспільстві низку функцій: пізнавальну, регулятивну, нормативно-ціннісну, комунікативну та прогностичну. Перша заключається в засвоєнні правової спадщини минулих епох і сучасних досягнень вітчизняного та зарубіжного права. Вона щільно пов'язана з формуванням правової держави і розвитком громадянського суспільства.

Регулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого та ефективного функціонування суспільства шляхом припису індивідам і соціальним групам стандартів суспільно корисної поведінки. Правова культура забезпечує узгодження і підпорядкування соціальних прагнень та ідеалів різних груп правовим приписам суспільства і тим самим вносить упорядкованість у суспільні відносини.

Нормативно-ціннісна функція забезпечує приведення правової поведінки у відповідність зі зразками поведінки, орієнтирами якої є норми позитивного права і нормативні настанови природного права. У результаті культурно-правового оцінювання одні елементи правової дійсності ухвалюються, інші піддаються критичному осмисленню.

Комунікативна функція правової культури сприяє узгодженості суспільних, групових та особистих інтересів, забезпечує соціальне згуртування людей. Ця функція реалізується в правовому спілкуванні, процесі отримання освіти, опосередкується засобами масової інформації, літератури та інших видів мистецтва.

Прогностична функція виражається в можливостях передбачувати напрями розвитку правової системи, правотворчості і реалізації права, юридичної практики, соціально-правової активності громадян тощо [8, с. 190 – 191; 9, с. 112 – 113].

Висновки. Соціально-філософський аналіз правової культури дозволяє науково обґрунтувати переваги аксіологічного підходу серед різних теоретико-методологічних напрямів розгляду даного соціального феномену. Цей підхід дає змогу поєднати різноманітні якості правової культури навколо поняття цінності, оскільки саме цінності є ядром культури взагалі і правової культури зокрема.

Правова культура – складне структурне утворення, яке завдяки своїм специфічним функціям справляє істотний вплив на розвиток українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М. : Юристъ. – 2008. – 362 с.
2. Русинов Р. К. Правосознание и правовая культура / Р. К. Русинов, А. П. Семитко // Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалого. – М. : Наука, 1997. – 425 с.

3. Сальников, В. П. Правовая культура / В. П. Сальников // Актуальные проблемы теории права / под ред. К. Б. Толкачева, А. Г. Хабибулина. – Уфа, Изд-во УГУ, 1995. – 415 с.
4. Каминская, В. М. Правосознание как элемент правовой культуры / В. М. Каминская // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М. : Политиздат, 1974. – 217 с.
5. Кейзеров, Н. М. Политическая и правовая культура / Н. М. Кейзеров. – М. : Наука, 1983. – 365 с.
6. Шишкин, В. Д. Правовая культура в условиях социализации / В. Д. Шишкин // Сов. государство и право. – 1980. – № 6. – С. 120 – 129.
7. Аграновская, И. В. Правовая культура как фактор укрепления социалистического образа жизни : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / И. В. Аграновская. – М., 1993. – 24 с.
8. Петров, А. В. Правовая культура: содержание и формы существования / А. В. Петров, О. М. Симканич // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. – 2009. – № 2. – С. 186 – 193.
9. Скобелев, А. Е. Понятие, структура и общая характеристика правовой культуры / А. Е. Скобелев // Известия Саратов. ун-та. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2009. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 110 – 119.

ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ: СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

Климова Г. П.

Статья посвящена теоретико-методологическому анализу правового сознания как важнейшего элемента правовой культуры общества. Особое внимание уделено рассмотрению структуры правового сознания, выявлению его элементного состава, а также раскрытию основных направлений влияния правового сознания на развитие украинского общества.

Ключевые слова: *правовая культура, правовое сознание, правовая психология, правовая идеология.*

LEGAL CONSCIOUSNESS: STRUCTURE AND FUNCTIONS

Klimova G. P.

The article is devoted to the methodological analysis of legal consciousness as a major element of legal culture of society. The special attention is spared to consideration of structure of legal consciousness, exposure of his element composition, and also opening of basic directions of influencing of legal consciousness on development of Ukrainian society.

Keywords: *legal culture, legal consciousness, legal psychology, legal ideology.*

УДК 340.12

О. В. Сердюк, доктор юридичних наук, професор

ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ В АДМІНІСТРУВАННІ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто методологічні аспекти оцінювання якості роботи суду як елементу адміністрування судової діяльності, що стає одним з ключових інструментів підвищення якості судочинства. Стаття базується на матеріалах щільного дослідження в декількох українських судах. Запропоновано основні індикатори якості, а також розглянуто можливість застосування цього підходу в Україні.

Ключові слова: соціологія права, оцінювання якості, управління судом, судова реформа.

Актуальність проблеми. У реформуванні судової системи України все частіше актуалізуються проблема якості та соціальної ефективності як інтегральних характеристик судочинства, оцінювання яких дозволяють більш обґрунтовано формулювати пріоритети, загальні завдання та конкретні складові судової реформи. Разом з тим у сучасному українському публічному та політичному дискурсі про судову систему домінує тематика її структури та процесуальних механізмів функціонування, залишаючи маргінальною проблему суспільних наслідків діяльності судів та їх відповідності очікуванням суспільства. Такі очікування можуть визначатись як певні суспільно встановлені стандарти *досконалого суду*, тобто такого суду, що відповідає ціннісним та ідеологічним очікуванням суспільства та одночасно є ефективним інструментом державного управління. Зростаюча занепокоєність суспільства і самих суддів станом справ у судовій системі, а особливо зменшення рівня суспільної довіри до судів викликає намагання визначитися в реалістичних та практично корисних стандартах діяльності суду, які дозволяють отримувати чітке та неполітизоване уявлення про реальний стан справ у судовій системі.

Ця проблематика базується на прийнятті сучасних уявлень про судочинство не тільки як формалізований спосіб вирішення правових конфліктів, а й як соціальний інститут, що задовільняє певні суспільні очікування щодо функціонування суду як інституту сучасного демократичного суспільства. Такий підхід багато в чому є не традиційним для вітчизняної судової системи. Однак він набуває все більшого поширення в сучасному світі як один з ефективних інструментів забезпечення успішності реформ судової системи.

Проблема якості в оцінюванні роботи суду є новою для українських дослідників, що за традицією радянських часів акцентують увагу на проблематиці ефективності [1; 2]. Однак такий підхід надзвичайно складно вивести на рівень практичних проблем реального життя судової системи, що зумовлює надмірний схоластизм та абстрактність таких досліджень.

Натомість у дослідженнях західних авторів проблема якості в судовій сфері є однією з ключових, що значною мірою зумовлено практичними проблемами сучасного етапу реформування судових органів [3].

Метою статті є формулювання загальних концептуальних засад та методичних особливостей оцінювання якості роботи суду з використанням соціологічного інструментарію.

Виклад основного матеріалу. Оцінювання якості діяльності суду належить до новацій в адмініструванні судової системи, що має важливе значення як інструмент забезпечення справедливого, незалежного та неупередженого судочинства. Слід зазначити, що прийняті в Україні підходи до оцінювання якості діяльності суду мають «звичасвий характер» та базуються на «практиці повсякденного життя» в судовій системі, оскільки в законодавстві оцінювання якості роботи суду (як адміністративного утворення, установи) взагалі не передбачено. Лише опесередковано в законодавстві про судоустрій такий аспект адміністрування судової системи може бути виявлено в окремих фрагментарних положеннях щодо адміністративних відносин судових органів різного інстанційного рівня, головним чином у контексті проблематики правильності та однозначності застосування норм матеріального та процесуального права. Як наслідок деякі важливі практичні функції судових органів не мають регламентації та чіткого тлумачення.

В інтерв'ю з керівниками судів зверталась увага на те, що «в Україні систематично проводиться аналіз того, яким є «стан здійснення судочинства», однак методологія такого оцінювання найчастіше не виходить за межі оцінювання правильності застосування судами матеріального та процесуального права. Проте були висловлені досить різні погляди на засади такого оцінювання, а також на саму можливість та його межі.

На рівні апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України аналізується діяльність нижчих або підпорядкованих їм за юрисдикцією судів. Такий аналіз підсумовується в аналітичних документах, в назві яких найчастіше використовуються терміни «узагальнення судової практики», «стан здійснення судочинства», «результати діяльності суду» тощо. Такі документи найчастіше оприлюднюються як рішення вищих судових органів, що суттєво підвищує суспільну значущість таких оцінок, які за своїм впливом виходять за межі суто внутрішніх контрольних процедур.

Про те, який підхід (критерії, показники, джерела даних) при цьому застосовується, свідчить аналіз типового документа такого типу. Постанова Президії Верховного Суду України та Президії Ради судів України № 7 від 3 березня 2007 р. «Про стан здійснення судочинства адміністративними судами України» дає досить повне уявлення про основні напрями та показники оцінювання якості роботи окремих судів. Інтегральним показником якості діяльності суду (а також суддів) є кількість скасованих та змінених касаційною інстанцією рішень місцевих та апеляційних судів, а також рішень ВАСУ. Цей документ також показовий тим, що більшість загальних показників у ньому

конкретизовано. Як такі показники використано: «дотримання правил підсудності та компетенції», «дотримання строків передачі та порядку черговості передачі позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг суддям – доповідачам, строків відкриття провадження у справі, строків розгляду адміністративних справ», «наявність помилок у застосуванні норм матеріального та процесуального права», «наявність неправильного та неоднакового застосування законодавства», «міра врахування судової практики Верховного Суду України», «дотримання правил ведення обліково-статистичних карток», «рівномірність навантаження на суддів», «дотримання вимог щодо оформлення тексту судового рішення (статті 231 КАСУ)», «дотримання правил оприлюднення судових рішень у Державному реєстрі», «дотримання встановлених законом повноважень та компетенції окремих категорій працівників апарату суду та голів судів», «наявність фактів втручання у процесуальну діяльність суддів і здійснення судочинства» [4, с. 15]. Слід урахувати те, що ця постанова відображає специфічний контекст внутрішніх суперечностей у самій судовій системі, які стосуються фундаментальних проблем побудови та функціонування судової системи. Цим пояснюється певне розширення традиційної системи показників, зокрема за рахунок включення «непроцесуальних» вимірів, що стосуються більш загальних питань організації та адміністрування діяльності судів.

Сьогодні відомі майже два десятки національних чи порівняльних (наднаціональних) методологій оцінювання якості, які суттєво відрізняються як за своїми завданнями, так і за ідеологією та технологіями оцінювання. Принциповим у процедурному відношенні є розрізнення «внутрішнього оцінювання» (оцінювання роботи суду самими суддями) та «оцінювання користувачами судових послуг». Однак ці площини оцінювання об'єднані концептуально та ідеологічно.

Сутність методології полягає у використанні *системи критеріїв (стандартів якості) та показників, емпіричних вимірів*, які розкривають міру наближення практики конкретного суду до певних стандартів якості, що в сукупності дають уявлення про те, яким має бути *досконалий суд*, тобто суд, в якому повною мірою реалізовані базові правові цінності демократичного суспільства (верховенство права, незалежність суду тощо). Такі критерії та показники охоплюють практично всі суттєві аспекти діяльності суду, не обмежуючись лише показником «скасованих чи змінених рішень».

Оцінювання якості роботи суду проводиться з метою вдосконалення організації здійснення судочинства в конкретному суді загалом і не передбачає оцінювання якості виконання професійних обов'язків окремими суддями. Світова практика також свідчить про те, що методологія оцінювання якості розроблялась саме як елемент системи адміністрування судової системи, як *інструмент оцінювання «якісності роботи конкретного суду»*, котрий не завжди слід використовувати як основу для порівняння судів між собою,

оскільки ті методологічні проблеми, що при цьому виникають, не мають коректного розв'язання, і тому такий підхід стає неприпустимим.

Ініціатива застосування методології оцінювання якості на рівні судової системи спершу мала регіональний (національний) характер. Наприклад, в США ще з початку 80-х років XX ст. на різних рівнях судової системи йде активна діяльність з розроблення та впровадження таких стандартів, які згодом викладено у вигляді Стандартів Діяльності Судів Першої Інстанції (Trial Court Performance Standards). З 1995 р. ця методологія оцінювання вже інституалізувалася як важливий елемент адміністрування та контролю в судовій системі на рівні штатів і федеральному рівні. У 2005 р. було запропоновано *Courtools* – методологію оцінювання якості, яка базувалася на інтеграції раніше визначених стандартів в 10 вимірах, що охоплювали ключові елементи (доступність, ефективність роботи присяжних, дотримання строків тощо). Через три роки цей підхід було трансформовано в *framework for court performance measurement*. Особливістю цієї методології були, з одного боку, використання стандартної шкали виміру окремих критеріїв, а з другого – застосування чотирьох нових комплексних критеріїв (стандартів): результативність, ефективність, процесуальна справедливість, економічність. Виправданість такого підходу може бути оцінена лише згодом, на основі узагальнення практики його застосування. Однак показовим є прагнення створити технологічно прості інструменти оцінювання якості, які придатні до використання в реальній практиці адміністрування судової системи.

За останні роки в європейських країнах було розроблено декілька *національних моделей* оцінювання якості, що мали подолати фрагментарність та неповноту існуючих способів оцінювання та претендували на статус цілісної методології оцінювання якості. З 2003 р. Проект оцінювання якості реалізується у північній Фінляндії (юрисдикція Апеляційного суду Рованіємі), що має чітку орієнтацію на визначення якості через міру відповідності характеру та змісту діяльності суду певним суспільним потребам («focus on the customer»), які власне й утворюють критерії якості. Багато в чому схожий підхід було використано в Нідерландах, де застосовувався традиційний підхід до оцінювання адміністративних (управлінських) послуг публічних органів влади, що дозволило використовувати термін «судові послуги» та методологію оцінювання сервісної діяльності. Таке оцінювання чітко прив'язувалося до вирішення завдань модернізації судової системи. Це найбільш відомі і, можливо, найбільш вдалі спроби створення моделі оцінювання якості.

Зважаючи на спільність політико-правового розвитку в сучасній Європі, особливо в контексті інтеграційних процесів в рамках ЄС, виникла *проблема узгодження таких підходів*, що стають все більш важливим інструментом зміцнення ролі судів у процесах демократизації. Ця проблематика активно обговорюється в рамках декількох інституцій Ради Європи, що є причетними до проблем правосуддя. Перш за все це Європейська Комісія з ефективності

правосуддя (СЕРЕЈ), а також Консультативна Рада європейських суддів (ССЈЕ). Узагальненням світової та європейської практики, у цій сфері стали два документи, що були підготовлені у 2008 р., та містили виклад рамкової концепції оцінювання якості роботи судів: а) Висновок 11 (2008) Консультативної Ради європейських суддів (ССЈЕ) «До уваги Комітету Міністрів Ради Європи про якість судових рішень»; б) «Контрольний перелік на тему сприяння правосуддя та судам», ухвалений Європейською Комісією з ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) 2–3 липня 2008 р. Ці документи є близькими термінологічно та концептуально, однак практичні аспекти більш повно розглянуто в Контрольному переліку [5].

Поряд з європейськими ініціативами заслуговують на увагу так звані «глобальні ініціативи», які формально не мають зв'язку з діяльністю якихось міждержавних органів, а є поєднанням зусиль аналітичних установ в декількох країнах, що найбільш суттєво просуваються в розробленні відповідних концептуальних підходів та технологічних прийомів. Хоча ініціатива у цій сфері належала країнам прецедентного права в рамках *Консорціуму досконалого суду*, вона знайшла підтримку в інших регіонах (перш за все Європейської комісії з ефективності правосуддя). Базовою ідеєю цих ініціатив було визнання необхідності визначити фундаментальні цінності, що лежать в основі функціонування суду в демократичному суспільстві та утворюють ідеологічний контур досконалого суду, і на цих засадах – знайти уніфіковані та раціональні процедури визначення того, як можна оцінювати якість діяльності суду, тобто його відповідність ідеологічним стандартам досконалого суду.

Модель внутрішнього оцінювання якості роботи суду поки що не набула належного поширення на національному рівні, оскільки в багатьох країнах йдуть засвоєння її концептуальних засад, адаптація до існуючої практики та традицій.

В Україні першою спробою застосування цього підходу є апробація *Методики оцінювання якості роботи суду*, підготовленої в рамках *Проекту «Україна: верховенство права»*, пілотного дослідження в шести українських судах у січні–травні 2011 р.

Основні засади методології. Ключовим є положення про те, що якість роботи суду – це кількісно-якісна характеристика ключових параметрів функціонування суду як спеціалізованого державного органу із здійснення судочинства, в яких відображується ступінь їх відповідності суспільним очікуванням та стандартам справедливого суду. Основними елементами алгоритму оцінювання якості роботи суду є критерії оцінювання (далі – виміри якості або стандарти якості) та індикатори.

Критерії оцінювання є операціональним або технологічним формулюванням суспільних стандартів якості роботи суду. В сучасних дискусіях про ідеологічні та концептуальні основи оцінювання якості роботи суду цей аспект пояснюється на основі виділення системного, інтегрованого бачення таких суспільних очікувань в ідеї досконалого суду (*court excellence*).

Показник (індикатор) конкретизує критерій, робить можливим його вимір та визначення виявів. За формою показник може мати різний характер: питання анкети, статичний показник, вид поведінки, частота події, наявність чи відсутність якихось фактів тощо. Кожен критерій (стандарт якості) розкривається через систему показників.

В оцінюванні якості виділяють такі сфери: *судове рішення, своєчасність судового розгляду, організація судового процесу (розгляду справи), поведінка працівника апарату суду, поведінка судді*. Для кожної із сфер оцінювання в Методиці розроблено відповідні критерії та показники.

На стадії пілотного дослідження було виділено дві сфери оцінювання: *судове рішення і своєчасність судового розгляду*. В даному випадку, виходячи із завдань цієї публікації, доцільно проілюструвати запропонований підхід на основі лише однієї сфери – *судове рішення*.

Якість судового рішення. При оцінюванні судового рішення об'єктом аналізу були виключно судові рішення по суті, ухвали з процесуальних питань не враховувалися.

Як критерії якості судового рішення було використано такі: *обґрунтованість, застосування законодавства, зрозумілість (доступність), культура мови та стилю викладення (включно з дотриманням формальних вимог)*.

Критерій «*обґрунтованість*» – означає, що висновки суду, викладені у рішенні, отримані у результаті аналізу встановлених обставин справи, що доведені доказами, належним чином досліджені судом. Оцінювання проводилася за такими показниками: *відповідність висновків суду обставинам справи, правильність оцінювання юридично значущих обставин справи (їх повнота, достатність, доведеність тощо), повнота дослідження доказів, наявних у справі чи наведених сторонами, наведення мотивів прийняття чи неприйняття доказів сторін*).

Критерій «*застосування законодавства*» передбачає оцінювання виконання при постановленні (оформленні) судового рішення вимог щодо обґрунтованості правових позицій на основі застосування і належного (правильного) тлумачення законодавства. При цьому використовуються такі показники: *повнота застосування законодавства, розуміння законодавства (знання законодавства та правильність його тлумачення), дотримання єдності судової практики (використання правових позицій вищих судів та Європейського суду з прав людини)*.

Критерій «*зрозумілість та доступність судового рішення*» передбачає оцінювання можливості учасників судового провадження зрозуміти правові позиції та висновки суду на підставі рішення і на цій підставі отримати можливість реалізувати свої цілі (наприклад, оскаржувати рішення). При цьому використовуються такі показники: *самодостатність (тобто відсутність потреби звертатися до інших матеріалів справи для розуміння висновків суду), можливість розуміння позиції та висновків суду особою, яка планує*

оскарження, можливість розуміння позиції та висновків суду особою без юридичної освіти, яка не була учасником розгляду справи.

Критерій «культура мови та стилю викладення» передбачає, що судові рішення написане зрозумілою та професійною мовою, а його стиль та структура відповідають стандартам процесуального документа. При цьому використовуються такі показники: правильність мови (тобто відсутність орфографічних, граматичних та стилістичних помилок), відповідність структури і оформлення рішення процесуальним вимогам та загальновизнаній практиці, простота та доступність стилю (використання загальноприйнятих слів, виразів тощо).

Висновки. Загалом в Україні існують законодавчі та організаційні передумови для включення процедури оцінювання якості судової діяльності в практику адміністрування судової системи. Серед таких передумов є такі: зацікавленість органів управління судовою системою, інститутів громадянського суспільства у визначенні реального рівня задоволення суспільних потреб щодо діяльності суду; можливість використання досвіду оцінювання якості роботи суду в країнах, що мають суттєві відмінності як у правовій системі загалом, так і в організації та структурі судочинства; наявність розвинених інститутів суддівського самоврядування; відсутність у національному законодавстві про судоустрій законодавчих заборон чи суттєвих обмежень щодо проведення такого оцінювання; наявність гарантій збереження неупередженості суддів, унеможливлення використання процедур оцінювання для тиску на суддів чи суди; наявність у законодавстві про судоустрій та судових процедурах достатньо чітких загальних принципів, що можуть бути використані у процедурах оцінювання як критерії якості діяльності суду. Результати пілотного дослідження засвідчують, що обрана концепція та методика оцінювання дозволяє отримувати комплексне уявлення про ключові параметри роботи суду, зокрема про ті, що не відображуються у статистиці чи інших традиційних формах збирання та узагальнення інформації; придатна для використання в усіх судах; є достатньо простою та технологічною, не потребує залучення сторонніх фахівців; має мінімальні ризики щодо персоніфікації оцінювань та можливого маніпулювання результатами, створення ситуацій, які можуть тлумачитись як «тиск на суддю» або «втручання в його діяльність»; дозволяє отримувати результати у формі, зручній для використання в різних площинах організації роботи суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія / кол. авторів : за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького . – Х. : Право, 2008 . – 400 с.
2. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової системи / В. Бринцев.– Х. : Право, 2010 . – 464 с.

3. Albers P. New Developments in Court Quality System and Court Performance Policies / Pim Albers. Huntington – Strasburg. : SEPEJ, 2011 – 35 p.
4. Постанова Президії Верховного Суду України та Президії Ради суддів України № 7 від 3 березня 2007 р. «Про стан здійснення судочинства адміністративними судами України» // Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 4. – С. 8–16.
5. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. — К. : Істина, 2010. — 488 с.

ОЦЕНИВАНИЕ КАЧЕСТВА В АДМИНИСТРИРОВАНИИ СУДЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ПРОБЛЕМА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Сердюк А. В.

Проанализированы методологические аспекты оценивания качества работы как элемента судебного администрирования, которое рассматривается как один из ключевых инструментов повышения качества судебной системы. Статья основывается на опыте пилотного исследования в нескольких украинских судах. Предложены базовые индикаторы качества, а также рассмотрена возможность применения данного подхода в Украине.

Ключевые слова: социология права, оценивание качества, управление судом, судебная реформа.

QUALITY EVALUATION IN COURT MANAGEMENT: PROBLEM OF OPERATIONALIZATION

Serdyuk O. V.

The author of the article analyzes methodological aspects of quality evaluation in court management which described as key instrument of improving of judiciary in democratic society . Article based on finding pilot study of court performance in few Ukrainian courts. Basic indicators are identified as well as analysis of possibility of this approach in Ukraine was conducted.

Keywords: sociology of law, quality evaluation, court management, judicial reform.

УДК 316.4:343.915(477.54)

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ (ЗА ДАНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХАРКОВІ)

Висвітлено основні соціальні характеристики неповнолітніх злочинців, причини правопорушень.

Ключові слова: неповнолітній, злочин, сім'я, бездоглядність, освіта, опитування, аналіз документів, спостереження.

Актуальність і стан наукового розроблення проблеми. Історичний розвиток суспільства значною мірою залежить від того, наскільки використовуються такий дієвий чинник суспільного функціонування, як молодь. По-перше, це визначається тією значною часткою, яку посідають молоді люди у структурі населення кожної країни. По-друге, за всіх часів й у всіх народів молодь була в авангарді громадських рухів, своєрідним каталізатором і рушієм суспільних перетворень.

Фундаментальні зміни в політичних, соціальних, економічних умовах та суспільній свідомості громадян України, привнісши в суспільне життя чимало позитивного, призвели водночас до загострення суперечностей у молодіжному середовищі. Уміння вичленовувати їх, розуміти причини і взаємопов'язаність, передбачати шляхи їх розв'язання в інтересах молоді на державному (у загальній і молодіжній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному рівнях (зусиллями самих молодих людей) значною мірою могло б поліпшити становище молоді в Україні і можливості для її життєвого самовизначення, інтелектуального, морального та фізичного розвитку, реалізації творчого потенціалу в інтересах як власних, так і країни.

Найгострішою проблемою сьогодення залишається проблема злочинної поведінки молоді. Загальнотеоретичні аспекти порушеної проблеми висвітлювались у працях таких учених, як В. Голина, І. Даньшин, І. Двойменний, А. Долгова, В. Єрмаков, В. Кудрявцев, І. Рущенко, І. Топольськова, Н. Яковлева [1–11] та ін. У центрі уваги їх публікацій – характеристика особи неповнолітніх злочинців, причин їх злочинної поведінки та заходів її запобігання.

Знання цих особливостей дозволяє вийти на причини і умови, що сприяють виникненню деформацій та їх реалізації в поведінці, яка порушує право. Отже, ми одержуємо надійні орієнтири для профілактики, причому по можливості більш ранньої.

Метою статті є аналіз соціальних характеристик неповнолітнього злочинця.

Вклад основного матеріалу. Вивчення проблеми базувалося на даних дослідження, яке проводилося протягом п'яти років у Харкові з використанням традиційних методів одержання інформації:

1) *аналізу документів*: а) матеріалів архівних кримінальних справ (близько 300), статистичних даних Департаменту інформаційних технологій МВС України за п'ять років; б) особистих справ засуджених неповнолітніх (близько 100), які перебувають в Курязькій колонії;

2) *опитування*: а) неповнолітніх, які вчаться у спецшколі (близько 40); засуджених Курязької колонії (близько 350); б) працівників правоохоронних органів, підприємств, громадських організацій, служб у справах неповнолітніх; в) учнів (близько 300) і викладачів середніх загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв та центрів професійно-технічної освіти (близько 100). Це дало

можливість порівняти відповіді підлітків, які вчинили злочин, і тих, що становили так звану контрольну групу. Якщо сприятливі соціальні умови розвитку правильно формують особистість і формування, яке широко визначає її поведінку, є стійким, то несприятливими є, мабуть, ті самі можливості, але вже щодо негативного впливу. Численні соціологічні та кримінологічні дослідження умов життя і виховання таких осіб показали, що ці умови, як правило, різко відрізняються від тих, в яких жили і розвивалися неповнолітні з контрольної групи;

3) *спостереження* за проведенням підлітками вільного часу, поведінкою у громадських місцях.

Аналіз отриманої інформації дозволив виявити деякі соціальні характеристики особи неповнолітнього правопорушника.

Як одну з основних характеристик особистості у науці виділяють її ставлення до діяльності, специфічної для певного віку. Для молодшого віку – це гра, для підліткового – навчальна праця і участь у справах колективу, для дорослих – суспільно корисна праця, участь у справах колективу, управлінні суспільством у цілому.

Дані дослідження свідчать про відставання освіченості від вікових характеристик. Так, більшість засуджених мали неповну середню освіту (67,6 %), лише 16,7 % неповнолітніх на момент учинення злочину – середню освіту. Середню спеціальну освіту одержали 12,8 % неповнолітніх, переважна більшість яких закінчила ПТУ. Також встановлено, що для підлітків, які вчинили злочини, типовою є втрата інтересу до навчання. У більшості опитаних низький освітньо-культурний рівень, що, у свою чергу, веде до однобічності, обмеженості уявлень про кращу і можливу поведінку, перекручування інтересів і потреб. Відставання за рівнем знань, загальним розвитком і культурою, як і раніше, є однієї з провідних і важко переборних особистісних характеристик неповнолітніх злочинців. Це відставання істотно ускладнює і профілактично-виховну роботу з підлітками до вчинення ними злочину, і їхнє виправлення, повернення в суспільство після цього.

У міру дорослішання відставання за рівнем знань, загальним розвитком і культурою не скорочується, а зростає. Непомітно для себе така особистість усе більш обмежує коло джерел інформації і самої інформації, цікавої і доступної.

Шість-сім з кожних десяти неповнолітніх злочинців ще задовго до вчинення злочинів не виявляли інтересу до участі у суспільній роботі, обговоренні і розв'язанні проблем, що виникають у колективі, відчувувалися від цього. Провідна діяльність для них – це участь у житті неформальної групи. Більшість компаній, тобто того кола людей, з якими головним чином проводили своє дозвілля вихованці Курязької колонії, складали учні інших шкіл (училищ) (32,7 % відповідей), сусіди по будинку (25,9 %), ті, що ніде не працювали (18,9 %), раніше засуджені (13,5 %). Дуже характерними для їхнього

оточення поза школою, училищем були: участь у бійках, «з'ясуванні стосунків» між різними групами, учасниками компанії (35,1 %) (21,3 % учнів контрольної групи неодноразово брали участь, 47,5 % – один-два рази); легкість, доступність статевих контактів (36,4 %); використання «особливих слів», блатного жаргону, «мату» (33,3 %); вживання спиртних напоїв (29 %); конфлікти з іншими групами (27,8 %); носіння холодної (або вогнепальної) зброї (20,4 %); скуповування і перепродаж різних речей (14,8 %); вживання наркотичних (токсичних) речовин (7,4 %).

З контрольної групи 21,4 % учнів один-два рази доводилося бути свідком правопорушень, вчинених знайомими (крадіжки, вимагання); 23 % брали участь в азартних іграх (на гроші); 7,1 % пропонували вчинити крадіжку, вимагання або інші правопорушення.

Розглянемо орієнтації дозвілля опитаних неповнолітніх. При цьому слід особливо підкреслити:

1) обмеженість використання низки каналів культурної інформації: зовсім не читали художню літературу 25,9 % опитаних вихованців Курязької колонії, не брали участь в гуртках і секціях – 34,6 %, а кіно, телебачення, Інтернет слугували, як правило, засобом заповнення вільного часу, а не джерелом підвищення культури вихованців;

2) багато часу витрачали вихованці колонії на відвідування кіно, відео, концертів (47,3 %);

3) переважне ставлення підлітків до «своїх» каналів інформації, що одержували в мікрогрупі, середовищі, де найчастіше вони проводили вільний час.

Серед захоплень неповнолітніх з контрольної групи слід вирізнити: заняття спортом (футболом, волейболом, боксом, художньою гімнастикою тощо) – понад 35 % відповідей; слухання музики – понад 23 %; заняття танцями – близько 21 %; гра на комп'ютері – понад 12 %; читання – близько 10 % відповідей; малювання – понад 8 % та ін. Треба відмітити, що понад 7 % неповнолітніх не мають захоплень. Звертає на себе увагу той факт, що засуджені неповнолітні багато часу витрачали на роботу для заробітку.

Велика частина опитаних підлітків задоволена проведенням свого вільного часу. Однак відсутність гарних друзів, умов для проведення дозвілля є причинами невдоволеності певної частини підлітків його використанням.

Можна констатувати надлишок ніким не контрольованого вільного часу і відсутність цікавих, суспільнозначущих занять.

Замикаючись на спілкуванні зі «своєю» групою, підлітки, що вчинили згодом злочин, поступово втрачають інтерес до спілкування з товаришами по навчальному або трудовому колективу і навіть із членами родини, надаючи перевагу контактам за місцем проживання і проведенню дозвілля з особами негативної орієнтації. Для більшості опитаних неповнолітніх зовсім не значущим є оцінювання їхніх учинків з боку вчителів (для 31,5 % опитаних Курязької колонії; 52,6 % з контрольної групи), однокласників (для 25,9 %

опитаних Курязької колонії; 51,2 % з контрольної групи), але в той же час дуже значущим є оцінювання друзів, з якими проводився (проводиться) вільний час (для 48,1 % опитаних Курязької колонії; 61,8 % з контрольної групи). Близько 35 % опитаних вихованців Курязької колонії за обставин, коли ними відбувалися які-небудь вчинки, що порушували закон, зверталися насамперед за порадою, підтримкою до раніше засудженого і тільки 23 % – до батьків.

Зазначені аспекти можуть бути доказом того, що основне джерело формування тих переконачень особи підлітка, що зумовлюють вчинення злочину, – недоліки і порушення у родинному вихованні. При цьому треба мати на увазі, що і вплив інших джерел кримінального «зараження» неповнолітніх значною мірою стимулюється позицією родини.

Дослідження причин злочинності неповнолітніх констатують, що в 60–80 % випадків механізм злочинної поведінки був «запущений» недоліками родинного виховання. На думку більшості опитаних викладачів шкіл і ПТУ, а також працівників прокуратури і органів внутрішніх справ, зайнятих роботою з дітьми, головним джерелом девіантної поведінки підлітків слід вважати недоліки їх виховання у родині. Про це заявили 85 % опитаних учителів і близько 80 % працівників правоохоронних органів.

Зараз зростає кількість сімей, що розпадаються, та дітей, які жебракують, бродяжать та потрапляють до спеціальних дитячих закладів. Кількість неблагополучних сімей, діти з яких перебувають на обліку служб у справах неповнолітніх (СШ) Харкова, суттєво не змінюється.

Сімейне неблагополуччя — поняття комплексне, що має низку ознак, зокрема: а) порушення структури сім'ї (неповні сім'ї); б) занепад моральної позиції її членів; в) недоліки і переконаченість педагогічних знань батьків, відсутність у них навичок виховання дітей тощо.

Останнім часом до кількості ознак сімейного неблагополуччя соціологи, психологи, юристи починають уключати порушення емоційно-психологічної спільності родини. Для родин учнів з контрольної групи не дуже характерним є спільне читання і обговорення книг, газет, художньої літератури, спільне прослуховування музичних творів (понад 52 % відповідей), спільний відпочинок (відвідування кінотеатрів, театрів, прогулянки) (близько 43 %). Нерідко це відіграє «допоміжну» роль, оскільки пов'язано із занепадом моральної позиції батьків, що прямо може породжувати протиправну поведінку дітей. Разом з тим порушення емоційно-психологічної спільності, як уявляється, може відігравати і самостійну роль криміногенно значущого чинника. Відсутність цієї спільності спричиняє втрату сім'єю властивостей колективу. Вона нерідко призводить до зниження виховного впливу родини на підлітка. Соціальні психологи відзначають, що атмосфера щиросердної прихильності, близькості, довіри і любові зумовлює інтенсивність, міцність, глибину засвоєння дитиною (у процесі наслідування і співпереживання) моральних позицій батьків, їх ціннісних орієнтацій у сфері моралі. В атмосфері взаємо-

розуміння дитина краще сприймає свідомі настанови і вимоги батьків. Порушення емоційно-психологічної спільності, конфліктність сім'ї можуть вплинути на психічне здоров'я дітей.

Як уже зазначалося, неповнота родини – важлива демографічна характеристика, яка має кримінологічне значення. За результатами вивчення архівних кримінальних справ щодо неповнолітніх, які вчинили злочини, 36,8 % росли і виховувалися в неповних сім'ях, а серед неповнолітніх контрольної групи – 26,4 %.

Треба відзначити, що ототожнювати неповну родину з неблагополучною кривдно для її членів і, власне кажучи, неправильно. Звичайно, неповна родина має певні обмеження щодо можливостей контролю за поведінкою, проведенням часу, зв'язками дітей. Виникають труднощі, пов'язані в основному з жіночим характером виховання, оскільки у переважній частині неповних родин діти залишаються з матір'ю. Але ці труднощі переборні за умови правильної педагогічної позиції дорослих і необхідної соціальної допомоги. Крім того, у дітей з таких сімей у більшості випадків раніше формується почуття відповідальності, вони швидше дорослішають. Більше того, збереження повної структури в родині, де один з батьків (як правило, батько) перетворився на джерело антигірмаського впливу на дітей, є незрівнянно згубнішим для виховного процесу в сім'ї, ніж розлучення в ім'я відновлення нормальної виховної атмосфери.

Однак, як сполучити висловлені розуміння з тим загальновідомим спостереженням, що діти з неповних родин відносно частіше, ніж з повних, вчиняють злочини та інші правопорушення. Інакше кажучи, їх частка в контингенті злочинців (правопорушників) є більшою, ніж серед неповнолітнього населення в цілому. Дійсно, близько 60 % опитаних вихованців Курязької колонії зростали в неповних родині. Але, на наш погляд, річ не у тім, що саме факт неповної структури родини автоматично спричиняє перехід на злочинний шлях, а в обставинах, які є можливими у родині будь-якого типу, але неповній, вони не нейтралізовані суспільною допомогою і підтримкою. Таких обставин чотири. По-перше, виникає значна прогалина в організації контролю за поведінкою дітей, знижуються рівень та інтенсивність допомоги їм у навчанні, оволодінні технічними навичками і т. д. По-друге, створюється напружена атмосфера всередині і навколо родини у зв'язку із з'ясуванням стосунків між батьками, скандалами, взаємними обвинуваченнями, спробами викликати співчуття дітей тощо, а також у зв'язку з виявами безтактної цікавості з боку оточуючих, справжніми і показними співчуттями, необережними репліками, дійсними і святенницькими жалостями; обговоренням того, хто є винуватим, та ін. По-третє, зміна матеріально-побутових можливостей родини. По-четверте, легковажна або аморальна поведінка того з батьків, хто залишився з дітьми: калейдоскоп зустрічей, гостей тощо на очах у дітей. Названі обставини, що, повторюємо, виявляються не у всіх неповних родині, і можуть мати місце не тільки в них, зменшують авторитет батьків в очах

підлітка, формують у нього відчуженість, відчуття неповноцінності, озлобленість, заздрість іншим, прагнення за будь-яку ціну домогтися авторитету серед однолітків, довести, що він гідний більш престижного місця. Разом із бездоглядністю, що полегшує потрапляння під негативний вплив, у цих випадках легко може включитися механізм індивідуальної злочинної поведінки. І «працює» тут не тип родини сам по собі, а атмосфера, що склалася в ній та навколо неї. Цю атмосферу треба оцінювати не за формальними ознаками, а за сутністю. У зв'язку з цим не випадковим є те, що у складі неповнолітніх злочинців збільшується частка підлітків, які виховувалися в сім'ях із обома батьками. Це ще раз свідчить про хибність ототожнення понять «повна» і «благополучна родина».

Неповна родина небезпечна тим, що спричиняє бездоглядність, відсутність колективного впливу та ін. Зазвичай бездоглядність визначається як ослаблення чи відсутність спостереження за поведінкою і заняттями неповнолітніх та виховного впливу на них з боку батьків (осіб, які їх заміняють). Бездоглядність – процес двосторонній. Для неї характерні також зростаюча відчуженість самих підлітків від родини і навчального (трудового) колективу та водночас байдужість останніх до виявів особистісної деформації дітей, що підсилюються, і джерел негативного впливу на них.

Бездоглядність – постійний супутник злочинів неповнолітніх, одна з умов, що сприяють їхньому вчиненню. Про це переконливо доводять матеріали слідчої і судової практики, наукових досліджень. Тісний зв'язок бездоглядності зі злочинністю цілком з'ясований. За даними дослідження, 25,4 % неповнолітніх учинили злочин з 20 до 24 години, 11,9 % – з 0 до 4 годин. Як одна з умов учинення злочину визначається слабкий контроль за неповнолітніми – 61,6 % (за даними аналізу судових справ неповнолітніх злочинців). Йдеться не просто про послаблення формального контролю батьків за поведінкою дітей, а й про сформований мікроклімат у родині, серйозні недоліки у самому ставленні батьків до своїх функцій вихователів, демонстрацію дітям соціальної безвідповідальності, байдужості до їхньої долі або очевидної для дітей неможливості повноцінного виконання цих функцій.

Одне з утілень бездоглядності – відсутність належної вимогливості до неповнолітнього, його вчинків, а то й байдужість, надання самостійності в оцінюванні, вирішенні певних життєвих ситуацій. Так, на думку опитаних учнів з контрольної групи питання про паління (20,1 % відповідей), дружбу з раніше засудженими (понад 19 %), статеве життя (понад 47 %) вони можуть вирішити самі. Необхідно попереджувати й зупиняти процес перетворення дітей на бездоглядних, які становлять великий прошарок неповнолітніх, втягнутих у злочинну діяльність.

Проблема злочинності неповнолітніх далеко не вичерпується неблагополучними родинами, хоча для підлітків, які виростили в них, кримінальний ризик зростає в чотири-п'ять разів порівняно з однолітками з сімей, де немає

явних прикладів щоденної антигромадської поведінки. За нашими даними, проживали в родинях, у яких серед дорослих були раніше засуджені особи, – 15,8 % обстежених засуджених неповнолітніх; де відбувалися постійні сварки, – 13,1 %; де зловживали спиртними напоями – 14,3 %. Для 10,8 % сімей засуджених підлітків було характерно неприязне ставлення до інших людей.

Багатьом неблагополучним родинам притаманні відразу декілька видів антигромадської поведінки. У контрольній групі 7,5 % опитаних зазначили, що характерним для членів їх сімей є зловживання спиртними напоями, наркотиками; 6,7 % констатували сварки, конфлікти, бійки; 6,8 % – неприязне ставлення до інших людей.

Можна виділити три форми криміногенного впливу дорослих членів родини на духовний світ і поведінку неповнолітнього. Перша – активне залучення неповнолітніх у пияцтво, вживання наркотиків та інших одурманюючих засобів, бійки, розпуста, вчинення правопорушень. Результати аналізу кримінальних справ неповнолітніх злочинців свідчать про те, що злочин було вчинено у стані алкогольного сп'яніння – у 23,1 %, сильного алкогольного сп'яніння – у 2,1 %, наркотичного сп'яніння – у 0,4 % випадків. 4,3 % підлітків перебували на обліку в психоневрологічному диспансері, 1,7 % знаходилися там раніше. Далеко не всіх неповнолітніх, що вживають наркотики і алкоголь, вчасно ставлять на облік. Переважна частина підлітків, яких виявляють і ставлять на облік, – це особи, що вже вчинили суспільно небезпечні діяння чи злочини, проте неповнолітніх, які вживають наркотики та спиртні напої, але ще не вчинили жодних протиправних дій, виявляють украй рідко. Але треба брати до уваги, що саме з їх боку й слід чекати в майбутньому вчинення злочинів та інших антигромадських дій.

Друга форма кримінального впливу – «пасивний» приклад безкарної антигромадської поведінки, сприйнятий дітьми як стереотип звичної, повсякденної, нормальної поведінки. Багато хуліганських дій неповнолітніх пов'язані з тим, що вони відтворюють у громадському місці стереотипи поведінки, до яких звикли в родині як до норми.

Третя – виштовхування дітей на вулицю, їх розчарування у батьках, відчуття власного занепаду, невпевненості у собі. А ці почуття нерідко стають основою формування негативного ставлення до оточуючих, недовіри і ворожості до норм і принципів моральної поведінки, як і потрапляння в неформальні компанії з негативною спрямованістю, пошуку в них сильного, сміливого, по-товариському уважного старшого друга, здатного стати ідеалом для підлітка. Матеріали опитування вихованців спецшколи, вивчення кримінальних справ неповнолітніх правопорушників свідчать про те, що у 20,9 % склалися нормальні, а у 18,8 % – погані стосунки в родині, 2,6 % не підтримували стосунків з родиною. Близько 61 % учнів із контрольної групи визначили їх відносини з батьками як гарні, 18,7 % – як нормальні, близько 12 % – як такі, що ґрунтуються на взаємодопомозі, взаєморозумінні, довірі, понад 6 % –

як дружні. Разом з тим понад 7 % опитаних відзначили, що в них не дуже добрі стосунки з батьками, понад 9 % вказали на наявність розбіжностей. По-різному складаються відносини у понад 7 % респондентів.

Неблагополучна родина формує дітей за своїм образом і подобою. З неї, якщо тільки умови життя і виховання не будуть вчасно нормалізовані в результаті втручання ззовні, у багатьох випадках виходять молоді люди, що перейняли в дорослих членів сім'ї цинічне ставлення до моральних цінностей, неповагу до людей, зневажливе ставлення до суспільних норм поведінки. Понад 27 % опитаних вихованців Курязької колонії вважають, що для досягнення успіху в житті дуже важливо бути сильним, жорстоким, більш 70 % – вивертким, спритним. У контрольній групі надані багатоваріантні відповіді, зокрема: для 94,8 % учнів важливо з метою досягнення успіху в житті бути цілеспрямованим, для 85 % – мати вищу освіту, для 70,2 % – бути чесним, правдивим (так само вважають 32 % вихованців Курязької колонії).

Негативні форми поведінки дорослих членів родини сприяють тому, що неповнолітній не просто переймає негативні способи поведінки, а й засвоює негативну ціннісну орієнтацію, реалізуючи її вже у власній антигромадській поведінці. Це, зокрема, позначається на мотивах і характері злочинів.

Для нейтралізації несприятливих умов у сім'ї, їх негативного впливу на криміналізацію неповнолітніх потрібна державна програма подолання всіх видів сімейного неблагополуччя.

Занепад моральної позиції членів сім'ї, неправильна педагогічна позиція батьків розглядаються як складові елементи сімейних негараздів. За оцінку педагогів, працівників служб у справах неповнолітніх ця позиція характеризується:

- небажанням займатися вихованням дітей у принципі (близько 18 % за матеріалами вивчення кримінальних справ неповнолітніх злочинців зазначили байдуже ставлення до себе з боку батьків; у контрольній групі ці показники є значно меншими. Батьки неповнолітніх з контрольної групи цікавляться навчанням, поведінкою, переживаннями, друзями, проведенням дозвілля майже щодня – понад 71 % відповідей);

- недооцінюванням необхідності займатися вихованням постійно, послідовно ускладнюючи його цілі (схожі обставини в родинах правопорушників траплялися частіше, ніж у сім'ях неповнолітніх з контрольної групи);

- використанням обмеженого набору виховних засобів, переважно бесід або фізичних покарань (понад 29 % правопорушників Курязької колонії вважали, що на їхні дитячі витівки і провини батьки реагували м'яко, діючи повчаннями, але майже половина (46,8%) повідомила, що за провини їх заслужено били; 5,7 % заявили, що вони піддавалися жорстоким побиттям і катуванням). Учні з контрольної групи зазначили, що вдома у разі провин з ними проводять бесіди (понад 37 % відповідей), кричать, сварять (близько 30 %). 24 % опитаних указали на різні методи покарання (не дають «кишенькових» грошей, не купують нових речей, не випускають на вулицю, забороняють грати в комп'ютер, дивитися телевізор, засуджують, байдуже ставлять-

ся, ігнорують, не розмовляють тощо); надто опікають (дослідження показало, що батькам неповнолітніх правопорушників притаманне недостатньо критичне ставлення до прорахунків у вихованні своїх дітей. Тільки частина практично усвідомлює, що ці прорахунки мають місце, тоді як більшість батьків схильні пояснювати труднощі своїх дітей аморальним впливом їхніх друзів, недоліками виховної роботи в школі тощо).

Для пояснення позитивних або негативних результатів сімейного виховання не мають вирішального значення вікові особливості неповнолітніх. І при з'ясуванні причин їх злочинної або іншої протиправної поведінки навряд чи допоможуть посилення на те, що в усьому винен складний вік. Дійсно, вікові особливості можуть сприяти протиправній поведінці, але не самі по собі, а внаслідок невиконання вихователями своїх обов'язків, педагогічних помилок, створення несприятливих умов для розвитку неповнолітніх. Слід сказати, що вікові особливості притаманні всім підліткам – юнакам і дівчинам, а правопорушення вчиняє тільки частина з їхнього контингенту і лише тоді, коли названі властивості ігноруються у виховній роботі. Якщо ж ураховувати ці особливості, то їх наявність не ускладнює, а навпаки, полегшує формування позитивних поглядів, потреб, інтересів, орієнтацій, стереотипів поведінки. Якщо родина займає правильну з педагогічної точки зору позицію, належним чином будує виховання у взаємодії з навчальним закладом, такі вікові риси, як сприйнятливність до впливу старших, значущість прикладу старших членів сім'ї, наслідування авторитету, орієнтація на вимоги мікрогрупи тощо, вона ефективно використовуватиме для формування позитивної соціальної позиції особистості. На наш погляд, правильно не абсолютизувати вікові труднощі, що з неминучістю породжують зриви, конфлікти аж до протиправної поведінки, а досліджувати завдання і специфіку методів виховання, запобігання та усунення деформації особистісного розвитку.

Як **висновок**, зазначимо, що проведені дослідження дозволили виявити деякі соціальні характеристики неповнолітнього злочинця за сучасних умов у великому місті. Вважаємо, що розроблення цієї проблеми може становити не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, а подальше її вивчення надасть додаткових можливостей для правильних і своєчасних висновків стосовно не тільки сьогодення, а й майбуття в питаннях створення сприятливих умов для гармонійного розвитку молоді, задоволення потреб у добровільному обранні виду поведінки, не забороненої законодавством, активної участі у творчій, культурологічній, спортивній та оздоровчій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голіна В. В. Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх / В. В. Голіна // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / ред. кол. : В. І. Борисов (голова ред.) та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 8. – С. 71–74.
2. Даньшин И. Н. Детерминация преступности несовершеннолетних / И. Н. Даньшин // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / ред. кол. : В. І. Борисов (голова ред.) та ін. – Х. : Право, 2004. – Вип. 8. — С. 75–78.

3. Двойменный И. А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних / И. А. Двойменный, В. А. Лелеков // Социс. – 1993. – № 10. – С. 54–60.
4. Двойменный И. А. Рецидивная преступность: характер, факторы, уровень / И. А. Двойменный // Социс. – 2000. – № 1. – С. 61–65.
5. Долгова А. И. Методика и опыт криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника / А. И. Долгова // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника. — М. : Б. и., 1977. — С. 3–93.
6. Ермаков В. Д. Некоторые методы изучения поведения несовершеннолетних преступников / В. Д. Ермаков // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника : сб. ст. / отв. ред А. И. Долгова. – М. : ВНИИПП, 1977. – С. 94–116.
7. Ермаков В. Д. Об исследованиях личности несовершеннолетнего преступника / В. Д. Ермаков // Результаты криминологического изучения личностных особенностей несовершеннолетних правонарушителей : сб. ст. — М. : Б. и., 1982. — С. 17–24.
8. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления / В. Н. Кудрявцев – М. : Форум-Инфра, 1998. – 216 с.
9. Рущенко І. П. Соціологія злочинності / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац.ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
10. Топольська І. О. Боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність / І. О. Топольська. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 192 с.
11. Яковлева Н. Г. Некоторые особенности формирования личности правонарушителя в условиях семейного неблагополучия / Н. Г. Яковлева // Результаты криминологического изучения личностных особенностей несовершеннолетних правонарушителей : сб. ст. – М. : Б. и., 1982. – С. 3–16.

СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРЕСТУПНИКОВ (ПО ДАННЫМ ИССЛЕДОВАНИЯ В ХАРЬКОВЕ)

Водник В. Д.

Освещены основные социальные характеристики несовершеннолетних преступников, причины правонарушений.

Ключевые слова: *несовершеннолетний, преступление, семья, безнадзорность, образование, опрос, анализ документов, наблюдение.*

SOCIAL DESCRIPTION OF JUVENILE CRIMINALS (FROM DATA OF RESEARCH IN KHARKOV)

Vodnik V. D.

Basic social descriptions of juvenile criminals, reasons of offences are deact with in the article.

Keywords: *minor, crime, family, neglect, education, questioning, analysis of documents, supervision.*

УДК 304.4

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР КОРУПЦІЇ В НЕДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Аналіз даних соціологічних досліджень, що відбулися в Україні протягом останніх двох років, свідчить про те, що корупція як соціальне явище виходить за межі державного сектору і є глибоко вкоріненою в практику українських підприємств. У статті використано визначення корупції в термінах когнітивно-інституціональної економічної школи. Мета даної наукової публікації в тому, щоб з позиції теорії соціальних інститутів проаналізувати природу і роль корупції в недержавному секторі економіки та розкрити основні чинники її поширеності в бізнес-середовищі.

Ключові слова: корупція, соціальний інститут.

Актуальність проблеми. Незважаючи на підвищений інтерес до вивчення феномену корупції з боку представників різних суспільних наук, дослідники досить часто минають увагою приватну сферу, вважаючи, що там не може бути корупції. Проте аналіз даних соціологічних досліджень дає змогу стверджувати, що процеси інституціоналізації корупції в приватному секторі є настільки глибокими, що нерідко застосування корупційних практик є засобом збереження бізнесу або утримання його конкурентоспроможності. Мета статті полягає в тому, щоб з позиції теорії соціальних інститутів проаналізувати природу і основні чинники поширеності корупції в недержавному секторі економіки.

Вклад основного матеріалу. Якщо виходити з загальних принципів теорії, впорядкування поведінки та взаємодії соціальних суб'єктів відбувається через систему інститутів. Поняття «інститут» у соціології тлумачиться досить широко – як «сукупність формальних, неформальних та спонтанно обраних рамок, котрі структурують взаємодію індивідів в економічній, політичній та соціальній сферах». Отже, під цю категорію в економічній сфері потрапляють відносини власності, контракти, конкуренція, кооперація, грошова, фінансова, соціальна системи, підприємства (як форма організації діяльності), ринки тощо [1, с. 230]. Інституційна система економіки забезпечує структурування системи інтересів, зменшує ступінь невизначеності та сприяє проведенню владних імпульсів.

Нобелівський лауреат Д. Норт, вивчаючи процеси формування та змін інституційної системи, дійшов висновку про те, що критерієм суспільної необхідності конкретних інститутів є їхня роль у зменшенні трансакційних витрат. Трансакційні витрати – це ціна, яку економічна система сплачує за недосконалість своїх ринків. Вони пов'язані з пошуком інформації, веденням переговорів та укладанням контрактів, вимірюванням, специфікацією та за-

хистом прав власності, опортуністичною поведінкою (ухилянням партнерів від виконання своїх зобов'язань) [4].

Відображення вагомості та важливості трансакційних витрат у сучасній економіці є різке зростання в розвинених економіках обсягу сектору, що надає ділове обслуговування. Нові інститути, за Д. Норттом, з'являються тоді, коли суспільні групи вважають, що максимум прибутку не може бути отриманий в умовах існуючої інституційної системи. При цьому йдеться насамперед про «децентралізоване» формування інститутів, які втілюють найбільш ефективні моделі взаємостосунків суб'єктів господарювання. Зокрема, функції зниження трансакційних витрат виконують ділові об'єднання, які здійснюють узгодження діяльності господарських суб'єктів та їхню взаємодію з представниками інших корпоративних інтересів, інформаційно-аналітичне, консультаційне обслуговування підприємств тощо [1, с. 240].

Проблеми зниження трансакційних витрат, що неефективно вирішуються офіційними інститутами, які безпосередньо належать до суб'єктів державної стратегії або виконують їхню роль опосередковано, спонукають до активізації неофіційних (неформальних) інститутів, якими є «тіньова» економіка та корупція. Пронизуючи практично всі сфери соціально-економічної системи, вони фактично перебирають на себе частину функцій органів державного управління. Користуючись методологією, запропонованою Д. Норттом, можна стверджувати, що ці інститути виграли конкуренцію у держави щодо виконання функцій зниження трансакційних витрат за рахунок своєї більш високої ефективності [4].

Той факт, що корупція в приватному секторі фактично є складовою бізнес-процесів, підтверджується даними опитування підприємців, здійсненого ІПГД у 2009–2010 рр. Так, за оцінками самих підприємців¹, вони «дуже часто» стикаються з характерними виявами тіньової економіки: веденням подвійної бухгалтерії (47 %); виплатами зарплати «у конвертах» (55 %); працею без необхідних дозволів та ліцензій (36 %); здійсненням підприємницької діяльності без її реєстрації (24 %); використанням послуг «мінімізаторів» податків (у тому числі фіктивних фірм) (24 %).

Представники правоохоронних органів уявляють собі масштаби корупції в приватному секторі ще більш загрозливими: зарплату «в конвертах» виплачують 74 % підприємців різних форм власності; подвійна бухгалтерія, використання чорної готівки притаманні 68 % підприємців, послугами мінімізаторів податків користуються 55 % бізнесменів.

Отже, «тінізацію» економіки можливо, на нашу думку, розглядати як певний неявний суспільний договір, за яким недостатня ефективність, а інко-

¹ Емпіричну базу дослідження складають дані кількісного дослідження опитування підприємців (об'єкт вибіркової сукупності – 304 респонденти), опитування представників правоохоронних органів (об'єкт вибіркової сукупності – 730 респондентів). Опитування проводилося в період з 1 червня по 1 липня 2009 р. в п'яти регіонах України, 23 областях, АР Крим та м. Києві.

ли – й шкідливість заходів економічної політики компенсуються послабленням вимог щодо їхнього виконання. Проте таке становище на тлі відходу держави від дієвого регулювання економічних процесів веде до дезінтеграції економічної системи, поширення впливу кримінальних структур. Останні починають виконувати функції, що не виконуються внаслідок неефективності державного регулювання – забезпечення безпеки господарської діяльності, кредитування суб'єктів господарювання, розподілу дефіцитних ресурсів, форсування дотримання платіжної дисципліни тощо. Охоплення значної маси господарюючих суб'єктів мережею таких кримінальних «послуг» суттєво підриває дієздатність держави [1, с. 234].

За даними опитування співробітників правоохоронних органів, здійсненого ІГПД у 2009 р.¹, найбільш поширені види корупційних послуг у приватній сфері пов'язані з такими ситуаціями: хабарі за працевлаштування (33 %); купівля комерційної інформації про конкурентів (37 %); змови щодо утримання цін на певному рівні (38 %); купівля інформації щодо тендерних пропозицій (34 %); виплата відкатів чи інший варіант підкупу контрагентів чи конкурентів (46 %).

Поширення «тіньової» економіки створює сприятливі умови для використання органами державної влади легальних процедур для задоволення певних вузькокорпоративних інтересів. Складаються сприятливі умови для залучення до «конкурентної боротьби» органів виконавчої влади – від податкової адміністрації до пожежного нагляду чи санітарних служб, які, виконуючи свої прямі службові обов'язки або й маючи певні матеріальні «стимули», можуть сприяти усуненню небажаних підприємств з ринку форсуванням виконання ними вимог чинного законодавства. Така своєрідна «легальна дискримінація» негативно впливає на авторитет держави, формує антагоністичні суперечності між органами влади, особливо місцевими, та суб'єктами господарювання, а також є живильним середовищем для розвитку корупції, знижуючи ефективність державної політики [3]. Корупція перешкоджає встановленню коректних суб'єкт-об'єктних відносин у державній стратегії.

На думку представників неінституціональної економічної школи, корупція – це угода між організаціями і (або) фізичними особами, яка зменшує трансакційні витрати клієнта порівняно зі звичайними за даних інституційних рамок і, порушуючи формальні й неформальні обмеження, збагачує агента, але не має надійних інституціональних механізмів забезпечення. Інституційна незабезпеченість означає, що корупційні угоди не мають ефективних механізмів свого дотримання, чітко визначеної ціни (яка встановлюється

¹ Об'сяг вибіркової сукупності складає 730 правоохоронців. Опитування проводилося в період з 1 червня по 1 липня 2009 р. в 15 областях України. Опитування проведено в п'яти регіонах України, 23 областях, АР Крим та м. Києві. Вибірка дослідження є репрезентативною щодо співробітників спеціалізованих підрозділів з протидії корупції. Опитування проводилося методом анкетування.

конкретним чиновником, хоча, зрозуміло, не може перевищувати економії трансакційних витрат). Унаслідок цього корупційна угода може в дійсності як зменшувати, так і збільшувати трансакційні витрати.

Корупційна угода виникає, якщо:

— нормативно-правове поле здійснення економічної діяльності не залишає суб'єктам економічних відносин можливостей отримувати достатній для розширеного відтворення прибуток та спонукає до його порушення;

— «вкладення» певних коштів в особу, яка має повноваження, дозволяють підвищити рентабельність проекту за рахунок заощадження коштів чи отримання певних привілеїв;

— посадова особа умисно завищує вимоги, внаслідок чого вимагається плата за послуги, які повинні надаватися безкоштовно.

Отже, способи ведення бізнесу сьогодні апіорі несуть у собі корупційну складову у відносинах з державними органами та контрагентами. Це, звичайно, переноситься і на відносини в середину приватного сектору. У цьому контексті важливо зазначити один з моментів, на якому акцентував увагу Д. Нортон у своєму інституційно-когнітивному підході до пояснення економічного розвитку: «функціонування економіки визначається поєднанням декількох чинників: формальних правил, неформальних норм, а також механізмів контролю за дотриманням договорів. Якщо формальні правила можна замінити протягом однієї ночі, то зміна неформальних норм зазвичай вимагає тривалого часу» [5]. Корупційні відносини, керуючись неформальними нормами, стаючи сталими, дуже складно піддаються демонтажу. Український бізнес сьогодні існує в ситуації, коли, за висловлюванням одного з опитаних підприємців, застосування корупційних практик є засобом збереження бізнесу або утримання його конкурентоспроможності.

За даними соціологічного дослідження, проведеного соціологічним відділом ШПД у 2009–2010 рр.,¹ функціональне ставлення до корупції в українському бізнес-середовищі, інституціоналізація корупційних відносин виявляються, зокрема, в доволі толерантному ставленні підприємців до різних форм неконкурентної боротьби. Так, близько половини підприємців фактично не вважають корупційною поведінкою «відкати», які є класичним виявом корупції в правовому секторі, – особа одержує власний зиск, використовуючи своє службове становище і завдаючи шкоди підприємству або організації, в якій працює: матеріальної – завищення цін на товари і послуги та репутації – закупівля недоброякісних, зіпсованих, прострочених товарів тощо. Показовим є те, що 18 % підприємців узагалі сприймають ситуацію «відкату» як щось природне.

¹ Емпіричну базу дослідження складають дані кількісного дослідження опитування підприємців (обсяг вибіркової сукупності – 304 респонденти), опитування представників правоохоронних органів (обсяг вибіркової сукупності – 730 респондентів). Опитування було проведено в п'яти регіонах України, 23 областях, АР Крим та м. Київі.

Стосовно участі в тендерній процедурі, за даними опитування підприємств, дві третини з опитаних (66 %) готові вдатися до тих чи інших корупційних дій, що забезпечать перемогу в конкурсі (рис.).

Рис. 1. Дії підприємств для забезпечення перемоги в тендері

Висновки. Чинники, які сприяють поширенню корупції:

- згода значної частини населення входить у корупційні стосунки як ті, що дають хабарі;

- ускладненість законного здійснення економічної діяльності на прибутковій основі в легальній системі (обтяжлива фіскальна система, низький рівень оплати праці, надмірна зарегульованість дозвільно-ліцензійної системи тощо);

- поширення «тіньової» економіки, відтворення якої неможливе без порушення чинних нормативних актів у сфері економіки;

- суперечливість законодавчих актів, наявність значної кількості підзаконних актів, які припускають довільне тлумачення закону;

- низький рівень оплати праці державних службовців, слабкий контроль за їхньою діяльністю, особливо на місцевому рівні, неефективність або відсутність механізмів покарання за перевищення службових повноважень;

- незнання громадянами власних прав на отримання державних послуг та обов'язків чиновників щодо їх надання;

- нерозвиненість складових громадянського суспільства.

Світовий досвід показує, що корупція є поширеною у світі явищем, яке остаточно викореним бути не може. Кожна з країн має власний «прийнятний» рівень корупції, за якого остання відіграє своєрідну регуляторну роль, компенсуючи недоліки офіційної регуляторної системи. На нашу думку, неприпустимий рівень корупції починається тоді, коли суб'єкт змушений вступати у корупційні стосунки не для того, аби порушити закон, а для того, щоб домогтися виконання стосовно нього вимог чинного законодавства та службових обов'язків державних службовців.

Без суттєвого зниження рівня корупції неможливі прогрес в економічному та політичному розвитку держави, реалізація принципу верховенства права, забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, масове залучення зовнішніх та внутрішніх інвестицій для здійснення необхідних структурних перетворень, формування раціональної поведінки економічних суб'єктів [2; с. 95]. Отже, важливим завданням стратегії держави є цілеспрямоване заповнення інституційного вакууму за допомогою поліпшення умов реалізації прав власності та дотримання господарського права, модернізації каналів інформаційного обміну, встановлення загальних стандартів. Поступово держава може дедалі більше делегувати повноваження зі зменшення трансакційних витрат офіційним приватним інститутам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика / Я. Жаліло. – К. : НІСД, 2003. – 368 с.
2. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році : доповідь. – К., 2006. – С. 94–95.
3. Пасхавер О. Й. Формування великого приватного капіталу в Україні / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, Л. З. Суплін. – К. : Міленіум, 2004. – С. 73.
4. North Douglass C. A Transactions Cost Theory of Politics / Douglass C North. – Journal of Theoretical Politics 2 (1990): 4, 355–367.
5. Дуглас, Норт. Функционирование экономики во времени (Нобелевская лекция (9 декабря 1993 г.) <http://www.strana-oz.ru/?article=981&numid=21>

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР КОРРУПЦИИ В НЕГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Волянская Е. В.

Анализ данных социологических исследований, проведенных в Украине за последние два года, свидетельствует о том, что коррупция как социальное явление выходит за пределы государственного сектора и является глубоко укоренившейся в практику украинских предпринимателей. В статье использовано определение коррупции в терминах неинституциональной экономической школы. Цель данной научной публикации в том, чтобы с позиции теории социальных институтов проанализировать природу и роль коррупции в негосударственном секторе экономики и раскрыть основные факторы ее распространенности в бизнес-среде.

Ключевые слова: коррупция, социальный институт.

THE INSTITUTIONAL CHARACTER OF CORRUPTION IN PRIVATE SECTOR: SOCIOLOGICAL ANALYSIS.

Volyanskaya O. V.

Analysis of data of the sociological researches, that have been happened in Ukraine over the past two years, indicates that corruption as a phenomenon goes over the framework of state sector and deeply penetrated into the practice of Ukrainian businessmen. There's a definition of corruption in the economic by neoinstitutional school in this article. The purpose of this publication is the analysis the nature and role of corruption in private sector of the economy by the position of the theory of social institute and the basic factors of its prevalence of business-environment.

Keywords: corruption, social Institute.

УДК 316.334.3:324

О. Є. Шинкаренко, аспірантка

ГЕНДЕРНІ ТА ВІКОВІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ВИБОРЦІВ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Проаналізовано вплив гендерних та вікових чинників на такі особливості електоральної поведінки, як електоральна активність, усталеність електоральних симпатій, ідеологічна спрямованість, переважна раціональність або емоційність мотивів голосування. Наведено дані соціологічних досліджень, проведених у різні роки й у різних регіонах України.

Ключові слова: псефологія, вибори, гендер, моделі електоральної поведінки, електоральна соціологія.

Актуальність. Методологічні положення М. Вебера [1] про електоральну поведінку як свідому, суб'єктивно вмотивовану індивідуальну дію виборців, що відображені у псефології (psephology), яка сформувалася на Заході на стику політології, соціології та психології, у вітчизняній науці є предметом пошуку в площині різних наукових дисциплін. На наш погляд, це пов'язано з низкою об'єктивних та суб'єктивних обставин.

По-перше, це перехідний стан пострадянського суспільства, за якого саме політична сфера вбирає в себе суперечності економічної, соціальної та духовної сфер розвитку суспільства і ретранслює ці суперечності у вигляді часто протилежних політичних ідей, концепцій та доктрин, а у підсумку – моделей політичної поведінки та політичної залученості різних верств населення.

По-друге, це соціальна неструктурованість сучасного перехідного суспільства, за умов якої вкрай складно (з позицій однієї науки) знайти та згрупувати раціональні зерна електоральної поведінки переважної маси населення внаслідок потенційної або реальної маргіальності його соціального та економічного статусів.

По-третє, це істотні відмінності в економічних, соціальних, політичних (включаючи геополітичний складник) та ідеологічних стартових умовах держав, утворених на території колишнього СРСР.

По-четверте, можна з упевненістю говорити про наявну невизначеність пріоритетів та міждисциплінарних зв'язків наук, які утворилися «на руїнах» марксистсько-ленінської теорії, передусім історичного матеріалізму та наукового комунізму.

По-п'яте, слід констатувати, що, незважаючи на активні наукові пошуки в аспекті електоральної соціології низки авторитетних вітчизняних (О. Балакірева, І. Бекешкіна, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Полторак, Ю. Сурмін, В. Чигрин, М. Чурилов та ін.) та зарубіжних науковців, нетотожність умов різних країн не дає змоги сформуванню більш-менш універсальної методології і методу аналізу чинників, що впливають на зміст і характер електоральної поведінки різних груп населення.

Мета статті. У своєму підході ми намагасмося врахувати зазначені обставини, виходячи з того, що електоральна поведінка являє собою найпоширенішу в перехідному суспільстві форму політичної поведінки, залученості пересічного громадянина до політичного життя суспільства, країни.

З огляду на це, спробуємо сформулювати проблему, врахування якої дозволило б доповнити розуміння особливостей електоральної поведінки людей за умов перехідного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, демократичні вибори є одним з найважливіших показників ставлення населення до політичних інституцій суспільства. Саме виборці повинні зіставити та оцінити програми розв'язання соціально-економічних та політичних, загальнонаціональних та регіональних завдань, визначити учасників виборчих змагань, які претендують на їх розв'язання. Багатоважкова практика виборів показує, що зробити такий вибір пересічній людині досить важко, а тому політики та вчені, які спеціалізуються у цій царині, вивчають різні типи електоральної поведінки, на підставі чого пропонують їхні певні моделі. При цьому можна говорити про те, що на сьогодні кожна з наук, які займаються вивченням політичної, зокрема електоральної, поведінки людей, має «свій набір» теорій електоральної поведінки. Підсумовуючи ці теорії стосовно об'єкта та предмета дослідження, їх можна було б визначити так.

Під теоріями електоральної поведінки слід розуміти концепції, які пояснюють зміст та характер цілеспрямованих практичних дій людей, які постають у виборчих кампаніях як суб'єкт другого плану, тобто як електорат [2]. Завданням цих теорій є з'ясування питання, чому виборці за певних умов голосують за ті чи інші політичні партії або кандидатів, і, отже, яким чином ця партія (блок) або кандидат може забезпечити собі прихильність, підтримку абсолютної або відносної частини електорату під час виборів.

Найпростішою, але доволі дієвою видається *соціально-демографічна модель*, яка пояснює електоральну поведінку виборців належністю до певних

соціально-демографічних груп, які мають спільні ознаки: статево-вікові, освітні, етнічні, родинні, нерідко також поселенські та регіональні.

Очевидно, що цю модель не можна сприймати як виключно ефективну, оскільки на її ґрунті не завжди вдається вичерпно пояснити відмінності в поведінці тих чи інших груп виборців. Проте стверджувати, що ці ознаки зовсім не впливають на зміст та характер електоральної поведінки людей, було б, на нашу думку, неправомірно.

Так, у дослідженнях, які за участю авторки центр «Соціо» проводив у 2005–2010 рр. у низці областей України, була виявлена закономірність, відповідно до якої гендерна ознака впливає на такі параметри електоральної поведінки.

По-перше, ухвалення остаточного рішення про вибір тієї чи іншої партії або кандидата з більшою мірою усталеності притаманне чоловікам, ніж жінкам. Будь-які, навіть найнезначніші причини (компрокат, думка знайомих та друзів, поява симпатій до іншої політичної сили або кандидата), як правило, підвищують рухливість «жіночої частини» виборців. Наведемо для прикладу матеріал таблиці двовимірних розподілів, отриманих соціологами центру «Соціо» ще під час досліджень на виборах 2006 р. у Запорізькій області (N = 1200) (табл. 1).

Таблиця 1

Гендерний розподіл виборчих уподобань, %

Виборчі уподобання	Чоловіки	Жінки
Свого вибору я не зміну	50,8	40,4
Можу змінити свій вибір, якщо з'являться матеріали, які компрометують кандидата	17,5	19,9
Можу змінити свій вибір, якщо визнаю щось нове про кандидатів	9,9	12,1
Можу змінити свій вибір під тиском начальника, керівництва міста	0,5	0,9
Можу змінити свій вибір, якщо порадять друзі, родичі, знайомі	3,4	5,8
Можу змінити свій вибір під впливом агітаторів	1,6	1,1
Важко відповісти	16,3	19,8

Подібну ж тенденцію авторка спостерігала під час досліджень, котрі вона як соціолог цього центру проводила у Черкаській, Волинській, Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській областях та Автономній Республіці Крим.

По-друге, жінки, як правило, більшою мірою, ніж чоловіки, обирають кандидата або партію за гендерною ознакою, тобто, якщо цей кандидат або лідер партії — жінка. Так, у 62 % базового електорату Н. Вітренко склали жінки, а на виборах у багатомандатному окрузі (березень 2002 р.) у складі базового електорату «Жінки за майбутнє» вони склали 82,7 %. Переважали жінки й у електораті Ю. Тимошенко та І. Богословської [6, с. 58].

Це **перший висновок**, який ми можемо зробити на підставі матеріалів досліджень.

Формулюючи характер впливу вікової ознаки на електоральну поведінку, ми виходимо з міжгенераційних відмінностей, які істотно впливають на всі головні її параметри – від електоральної активності до визначеності та усталеності вибору.

Дуже часто фахівці, які проводять всеукраїнські опитування громадської думки, вводять до «паспортички» анкет або укрупнені вікові параметри, які дозволяють з дуже приблизною часткою точності фіксувати три параметри – «дотрудовий», «трудоий» та «післятрудоий» вік [9; 10]. При цьому які-небудь зв'язні пояснення таких підходів до формування цього параметра вибірки відсутні.

Натомість для нас має бути зрозумілим, що вікові параметри в електоральних дослідженнях передбачається ув'язувати із електоральною практикою суспільства. І це ув'язування ми реалізовували у таких гіпотезах досліджень, що передували написанню цієї статті.

По-перше, вікова, точніше – генераційна, належність виборців справляє істотний вплив на їхню електоральну активність. Так, генерація 18–30-річних виборців практично не зіткнулася з тотальним голосуванням, прийнятим у СРСР, а спроби застосування адміністративного ресурсу в плані обов'язкової появи на виборчі дільниці на цю генерацію виборців, передусім у великих містах, особливого впливу не справляють. Приблизно так само «активні» й представники генерації, яка здобула свій соціальний статус «наприкінці соціалізму» і погіршила цей статус за десятиріччя транзитивного розвитку суспільства та країни, тобто люди віком від 31 до 40 років. Їх дуже дотепно назвав «загубленою ремарківською генерацією» у своїй дисертаційній роботі С. А. Білоусов, з яким ми спільно, у рамках регіональної програми досліджень центру «Соціо», здійснювали репрезентативні опитування громадської думки у Дніпропетровській та Запорізькій областях [4, с.12].

Наші пізніші дослідження підтвердили зроблені висновки, про що свідчать дані наступної таблиці двовимірних розподілів, побудованої на підставі досліджень, проведених у Черкаській області у 2009 р. (N=3000) (табл. 2) [7, с. 40].

Т а б л и ц я 2

Проективна електоральна активність за віком опитаних, %

Вікова група	Точно буду голосувати	Скоріше за все, буду голосувати	Ще не вирішив, буду голосувати чи ні	Скоріше за все, не буду голосувати	Точно не буду голосувати
18–30 років	37,7	33,3	14,7	6,0	8,3
31–40 років	38,6	34,9	13,0	4,3	9,1
41–50 років	39,2	35,7	15,3	3,5	6,3
51–60 років	41,1	32,0	15,0	5,0	7,0
старше 60 років	41,1	34,6	14,0	5,0	5,4

Як з наведених даних, рівень електоральної активності зростає відповідно до генераційної належності, сягаючи свого піку на річний вік 50 і старше.

Таким чином, генераційна належність, пов'язана із соціальним статусом людей, є одним з чинників, що визначають одну із стрижневих проблем їхньої електоральної поведінки – електоральну активність.

По-друге, генераційна належність справляє вплив на мотиваційний складник електоральної поведінки населення, «проникаючи», таким чином, в інші моделі електоральної поведінки – статусну, соціально-психологічну, так звану «мічиганську модель» тощо. Йдеться про те, що різні генерації по-різному реагують на економічні, політичні та ідеологічні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Так, є аксіоматичним, що будь-яка електоральна стратегія, нехай то буде стратегія партійна або стратегія окремого кандидата, повинна враховувати типи економічної та соціально-політичної ідентифікації електорату. А ці типи, як показують результати наших досліджень, мають достатньо яскраво виражену генераційну визначеність. Так, якщо генерація виросла, набула статусу, пройшла, нарешті, первинну та вторинну соціалізацію, здобувши стабільні орієнтири за всіма зазначеними параметрами, за часів соціалізму, то й орієнтуватися вона буде, за великим рахунком, на соціалізм, чого не можна сказати про генерацію, яка формується за цими самими параметрами за якісно нових умов.

Проілюструємо цю тезу матеріалом табл. 3 (Дніпропетровська область, лютий 2006 р., N = 1480) [4, с. 32].

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Сьогодні наше майбутнє багато в чому є невизначеним. Які, на Ваш погляд, його варіанти є найбільш ймовірними?», %

Вікова група	Соціалізм	Капіталізм	Суспільство, яке поєднує деякі риси соціалізму і капіталізму	Важко відповісти
18 – 30 років	9,3	13,9	30,6	46,3
31 – 40 років	16,7	24,1	29,6	29,6
41 – 50 років	23,3	11,7	34,2	30,8
51 – 60 років	26,0	20,8	34,4	18,8
старше 60 років	34,5	10,1	29,2	26,2

Зрозуміло, що сьогодні ще рано говорити про те, що переміг «капіталізм» або «ринковий соціалізм», але тенденції в оцінюванні шляхів суспільного розвитку, схарактеризовані вище, є досить красномовними.

Те ж саме повною мірою можна віднести й до так само глобальної для пересічного виборця проблеми, як багатство та бідність. Ось як відповідають респонденти того самого дослідження (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «Від яких чинників залежить бідність чи багатство людей?», %

Вікова група	Залежить від самої людини	Залежить переважно від зовнішніх обставин	Залежить і від людини, і від зовнішніх обставин	Важко відповісти
18 – 30 років	19,4	28,7	38,9	13,0
31 – 40 років	18,5	31,5	39,8	10,2
41 – 50 років	15,0	35,0	40,8	9,2
51 – 60 років	15,6	37,5	40,6	6,3
старше 60 років	7,7	34,5	45,8	11,9

З даних, наведених у табл. 4, ми бачимо, що старші генерації, які виросли за принципово інших умов, ніж ті, за яких їм доводиться жити сьогодні, природно, висувають на перший план «чинник зовнішніх обставин», тобто державу, суспільство, натомість перші дві генерації починають розуміти, що тільки особиста ініціатива може стати джерелом добробуту, без будь-яких сподівань на «добротого дядька». Ми бачимо дію генераційного чинника і в партійно-політичній ідентифікації виборців, але тут спрацьовують й регіональні чинники. Причому тіснота генераційних та регіональних чинників від виборів до виборів збільшується. У підсумку в 2010 р. у Волинській області (N=2417) ми одержали картину, відображену в табл. 5 [8, с. 22].

Таблиця 5

Розподіл партійно-політичних уподобань виборців Волині, %

Вікова група	КПУ	Наша Україна	Батьківщина	Партія регіонів	Сильна Україна	Народна партія	Свобода	Фронт змін	Жодна з них
18–30	3,3	9,8	41,5	16,8	8,0	2,6	3,8	4,2	9,9
31–40	2,9	6,3	39,7	20,8	8,7	2,9	4,5	3,9	9,7
41–50	3,3	11,2	37,4	19,4	9,5	1,1	4,4	2,6	10,6
51–60	4,2	9,7	41,8	20,1	5,0	1,3	4,2	2,3	11,2
≥ 60	5,4	9,8	41,9	19,0	3,3	1,5	4,0	2,5	12,1

Незважаючи на суттєву відмінність політичних уподобань регіонального характеру, на прикладі КПУ, «Народної партії», «Сильної України» та «Фронту змін» ми наявно бачимо вплив генераційних чинників на електоральні, партійно-політичні переваги виборців.

Отже, **другий висновок** полягає у тому, що врахування генераційної належності виборців має бути присутнім при використанні будь-якої моделі електоральної поведінки в разі розроблення стратегій кампанії через її дієвість у процесі соідентифікації виборців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко А. И. «Социология М. Вебера» / А. И. Кравченко. – М. : Норма, 2002. – 298 с.
2. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – 153 – 211 с.
3. Білоусов С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. А. Білоусов. – К., 2002. – 19 с.
4. Региональные исследования электорального поля Днепропетровской области : научный отчет центра НПИ «Социо», февраль 2006 г. / В. А. Чигрин, Е. Г. Городецкая. – Мелитополь : б. и, 2006. – 42 с.
5. Региональные исследования электорального поля Запорожской области : научный отчет центра НПИ «Социо», февраль 2006 г. / В. А. Чигрин. – Мелитополь : б. и, 2006. – 156 с.
6. Региональные исследования электорального поля Запорожской области : научный отчет центра НПИ «Социо», март 2002 г. / В. А. Чигрин. – Мелитополь : б. и, 2002. – 116 с.
7. Региональные исследования электорального поля Черкасской области : научный отчет центра НПИ «Социо», август 2009 г. / В. А. Чигрин. – Мелитополь : б. и, 2009. – 87 с.
8. Регіональні дослідження електорального поля Волинської області : науковий звіт центра НПД «Соціо», вересень 2010 р. / В. О. Чигрин. – Мелітополь : б. в, 2010. – 52 с.
9. Украинское общество: от выборов до выборов (социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 104 с.
10. Украинское общество: от выборов до выборов, або параметри, які відповідають показникам, прийнятим в українській статистиці Загальнонаціональні опитування Exit Poll: Парламентські вибори – 1998. Президентські вибори – 1999. Парламентські вибори – 2002. – К. : Заповіт, 2002. – 120 с.

ГЕНДЕРНЫЕ И ВОЗРАСТНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОВЕДЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЕЙ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Шинкаренко Е. Е.

Проанализировано влияние гендерных и возрастных факторов на такие особенности электорального поведения, как электоральная активность, устойчивость электоральных симпатий, идеологическая направленность, подавляющая рациональность или эмоциональность мотивов голосования. Приведены данные социологических исследований, проведенных в разные годы и в разных регионах Украины.

Ключевые слова: псефология, выборы, гендер, модели электорального поведения, электоральная социология.

**GENDER AND AGE-OLD FACTORS OF FORMING OF BEHAVIOR
OF ELECTORS ARE IN THE SOCIOLOGICAL
MEASURING**

Shincarenko O. E.

The article examines the influence of gender and age on such features of electoral behavior, as electoral activity, stability of electoral sympathies, ideological orientation, the overwhelming emotion or rationality explanations. The data of sociological surveys conducted at different times and in different regions of Ukraine.

Keywords: psefolohiya, elections, gender, models of electoral behavior, electoral sociology.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Володимир Данилович ТИТОВ (до 65-річчя від дня народження)

Ювілей відзначає Володимир Данилович Титов, відомий учений, доктор філософських наук, професор кафедри логіки Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Він народився 1 січня 1947 р. в м. Чугуєві Харківської області. У 1973 р. закінчив філософський факультет Ленінградського державного університету, з 1979 р. перебував у денній аспірантурі й у 1982 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1995 році захистив докторську дисертацію, а у 1997 р. отримав учене звання професора.

З 1973 р. працює в Харківському юридичному інституті на посаді асистента, старшого викладача, доцента, старшого наукового співробітника, а у 1996 р. стає професором та завідувачем кафедри логіки, з 2006 р. – професор кафедри логіки. Тематика та головні напрями наукових досліджень: релігієзнавство, дослідження соціальних детермінант логічного знання, історія та теорія загальної та юридичної логіки, історія американської юридичної логіки, філософія права. Під його керівництвом підготовлено та захищено шість кандидатських дисертацій.

Має понад 150 наукових та навчально-методичних публікацій, серед них: дві особисті монографії «Логическое знание в его социально-исторической детерминации (религиозный, правовой, политический контекст Древности и Средних веков)» (2004), «Юридическая логика в США» (2007) та розділи в двох колективних монографіях «Историческое развитие философско-логических концепций языка права» (2009, 2011); співавтор підручників «Логіка» (2005) та «Релігієзнавство» (2004); навчального посібника «Вступ до сучасної юридичної логіки» (2001); має велику кількість наукових статей, тез доповідей та переклади наукових праць закордонних авторів.

Член спеціалізованих учених рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» та Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

У 1998 р. нагороджений Почесною грамотою Міністерства внутрішніх справ України, у 2006 р. був Стипендіатом Програми Фулбрайт-Кеннан (США).

Член редакційної колегії фахового наукового видання «Філософія, філософія права, політологія, соціологія», американської філософської Асоціації, Асоціації випускників американських науково-освітніх програм.

Редакційна колегія «Вісника Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» і колектив кафедри логіки щиро вітають ювіляра та бажають йому доброго здоров'я, творчої наснаги та натхнення, благополуччя та всіляких гараздів.

*Редакційна колегія,
колектив кафедри логіки*

НАШІ АВТОРИ

ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
ГУЖВА <i>Олександр Павлович</i>	Українська державна академія залізничного транспорту (м. Харків), доктор філософських наук, професор
ГРОМИКО <i>Олег Васильович</i>	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент
ДАНІЛЬЯН <i>Вадим Олегович</i>	Українська державна академія залізничного транспорту (м. Харків), кандидат філософських наук, доцент
ДЕНИСЮК <i>Світлана Георгіївна</i>	Вінницький національний технічний університет, кандидат політичних наук, доцент
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор історичних наук, доцент
ЗІМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КВІТКІН <i>Петро Васильович</i>	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, професор
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
КОПИЛОВ <i>Володимир Олександрович</i>	Національний аерокосмічний університет, доктор філософських наук, професор
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент

КОВАЛЬОВА <i>Галина Павлівна</i>	Харківська державна академія культури, кандидат культурології, старший викладач
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
КУЗЬ <i>Олег Миколайович</i>	Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук, доцент
<i>Лорті Серж</i>	Директор департаменту міжнародних програм Міністерства юстиції (Канада)
ЛУКАШЕВИЧ <i>Сергій Юрійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАСИЧ <i>Вадим Васильович</i>	Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, аспірант
МІХЄЄВА <i>Віталіна</i> <i>Володимирівна</i>	Український державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	Харківській інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат історичних наук
НЕЛПА <i>Дмитро Васильович</i>	Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кандидат політичних наук, доцент
ПАШКОВ <i>Віктор Олександрович</i>	Дніпропетровський національний університет ім. Гончара, аспірант
ПІДДУБНА <i>Лідія Валеріївна</i>	Харківській інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, старший викладач
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, доцент
СОВРАНСЬКА <i>Галина Миколаївна</i>	Київський коледж будівництва, архітектури та дизайну, здобувачка
САГУЙЧЕНКО <i>Володимир Васильович</i>	Дніпропетровський обласний інститут після- дипломної педагогічної освіти, старший викладач
СЕРДЮК <i>Олександр Васильович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор

СЕМЕНОВ <i>Сергій Станіславович</i>	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент
СЕВРУК <i>Ірина Іванівна</i>	Академія внутрішніх військ МВС України, кандидат філософських наук, доцент
СИДОРЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», асистент
СОБОЛЕВА <i>Світлана Михайлівна</i>	Харківській інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат педагогічних наук, доцент
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
ТОПОЛОВА <i>Світлана Олександрівна</i>	Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, кандидат політичних наук, доцент
ТРИНЯК <i>Мая Вікторівна</i>	Національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, кандидат педагогічних наук, доцент
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	«Харківська гуманітарна-педагогічна академія» Харківської обласної ради, кандидат філософських наук, доцент
ШАПРО <i>Ольга Олександрівна</i>	Харківській інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат філософських наук
ШЕВЧЕНКО <i>Світлана Леонідівна</i>	Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ), кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник
ШИНКАРЕНКО <i>Олена Євгенівна</i>	Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, аспірантка

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- ВОДНІК
Валентина Давидівна
- ВОЛЯНСЬКА
Олена Володимирівна
- ГУЖВА
Олександр Павлович
- ГРОМИКО
Олег Васильович
- ДАНІЛЬЯН
Вадим Олегович
- ДЕНИСЮК
Світлана Георгіївна
- ДЗЬОБАНЬ
Олександр Петрович
- ЗІНЧЕНКО
Олена Володимирівна
- ЗІМОГЛЯД
Віктор Якович
- КВІТКІН
Петро Васильович
- КЛІМОВА
Галина Павлівна
- КОПИЛОВ
Володимир Олександрович
- КОВАЛЕНКО
Інна Ігорівна
- КОВАЛЬОВА
Галина Павлівна
- КРОТЮК
Василь Андрійович
- КУЗЬ
Олег Миколайович
- ЛОРТИ Серж
ЛУКАШЕВИЧ
Сергій Юрійович
- МАНУЙЛОВ
Євген Миколайович
- МАСИЧ
Вадим Васильович
- МУХІНА
Ірина Геннадіївна
- МІХЕСЬВА
Віталіна Володимирівна
- НЕЛІПА
Дмитро Васильович
- ПАШКОВ
Віктор Олександрович
- ПІДДУБНА
Лідія Валеріївна
- ПОГРІБНА
Вікторія Леонідівна
- СОВРАНЬСЬКА
Галина Миколаївна
- САГУЙЧЕНКО
Володимир Васильович
- СЕРДЮК
Олександр Васильович
- СЕМЕНОВ
Сергій Станіславович
- СЕВРУК
Ірина Іванівна
- СИДОРЕНКО
Ольга Олександрівна
- СОБОЛЕВА
Світлана Михайлівна
- САХАНЬ
Олена Миколаївна
- ТРОФИМЕНКО
Володимир Анатолійович
- ТОПОЛОВА
Світлана Олександрівна
- ТРИНЬЯК
Мая Вікторівна
- ТРЕБІН
Михайло Петрович
- ФІНІН
Георгій Іванович
- ШАПІРО
Ольга Олександрівна
- ШЕВЧЕНКО
Світлана Леонідівна
- ШИНКАРЕНКО
Олена Євгеніївна

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом указуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

<i>Котилів В. О.</i> МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ – СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ.....	3
<i>Гужва О. П.</i> МИСТЕЦТВО ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ.....	15
<i>Триняк М. В.</i> СОКРАТИЧНИЙ ДІАЛОГ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИК ЕПОХИ.....	25
<i>Квіткін П. В.</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ.....	33
<i>Кротюк В. А.</i> ЧЕСНОТИ І ВАДИ ПАТРІОТИЗМУ	50
<i>Северук І. І.</i> ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ АРМІЇ У ПОСТСУЧАСНУ ДОБУ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	54
<i>Фінін Г. І.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ ТА ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ОСВІТИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	64
<i>Шевченко С. Л.</i> ФІЛОСОФІЯ П. ТІЛЛІХА: РЕФЛЕКСІЇ НАД ЦІННІСНИМИ ПІДВАЛИНАМИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ.....	72
<i>Шаніро О. О.</i> КОМУНІКАЦІЯ: БАГАТОШАРОВА ГРА ЗА ПРАВИЛАМИ ЛОГІКИ.....	82
<i>Громико О. В., Семенов С. С.</i> ПОЛІТОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ АНДРЕ МОУРА.....	89
<i>Міхеєва В. В.</i> МОДЕЛЬ ВІДТВОРЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	96
<i>Мухіна І. Г.</i> РАДЯНСЬКИЙ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК АРЕНА БОРОТЬБИ З БУРЖУАЗНОЮ ІДЕОЛОГІЄЮ ТА МОРАЛЛЮ	102
<i>Соболева С. М.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	108
<i>Піддубна Л. В.</i> СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ В КОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	114
<i>Савранська Г. М.</i> МІЖСЕКТОРНЕ СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ОСНОВА СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА... ..	122
<i>Сагуйченко В. В.</i> НОВА ФІЛОСОФІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПЛАНУ В СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ.....	129
<i>Кузь О. М., Сахань О. М.</i> СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ ВІДЧУЖЕННЯ: МАРКСИЗМ VERSUS ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ	138

Ковальова Г. П., Даніл'ян В. О. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖІНОЧОЇ
ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ МЕДІА-ПРОСТОРІ..... 148

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Дзьобань О. П., Лукашевич С. Ю.</i> СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК КОМПЛЕКС ДИНАМІЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ ПОРЯДКУ І ХАОСУ	159
<i>Мануйлов С. М.</i> ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ МЕЖ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	167
<i>Лорті С.</i> НАДАННЯ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ У БОРОТБІ З КОРУПЦІЄЮ.....	173
<i>Трофименко В. А.</i> СУДЕБНА ПРАКТИКА И ЗАКОН С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ И ЦЕННОСТЕЙ ПРАВА.....	191
<i>Коваленко І. І.</i> ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ФРАНЦІЇ).....	202
<i>Сидоренко О. О.</i> ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ ЯК РІЗНОВИД ПРАВОВИХ НОРМ	210

ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Требін М. П.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ	216
<i>Зінченко О. В.</i> ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙ АЗІЙСЬКИХ КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	225
<i>Зимогляд В. Я.</i> ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ЯК ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА	234
<i>Топалова С. О.</i> ГУМАНІТАРНА ОСВІТА ЯК ГОЛОВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	242
<i>Неліпа Д. В.</i> СИМУЛЯЦІЙНЕ МОДЕЛЮВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ МЕТОДОМ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ	250
<i>Денисюк С. Г.</i> ВИМІРИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СИСТЕМІ «ВЛАДА-ГРОМАДЯНИ».....	259
<i>Масич В. В.</i> НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ГРОМАДЯН НА ОРГАНИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	267
<i>Пашков В. О.</i> ПОЛІТИКО-ОСВІТНЯ ПРОБЛЕМАТИКА ЯК НОВИЙ НАПРЯМ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	273

СОЦІОЛОГІЯ

<i>Погрібна В. Л.</i> ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ЮРИДИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ	286
<i>Клімова Г. П.</i> СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ	292
<i>Сердюк О. В.</i> ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ В АДМІНІСТРУВАННІ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ.....	299
<i>Воднік В. Д.</i> СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ (за даними дослідження у Харкові)	306
<i>Волянська О. В.</i> ІНСТИТУЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР КОРУПЦІЇ В НЕДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	317
<i>Шинкаренко О. С.</i> ГЕНДЕРНІ ТА ВІКОВІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ВИБОРЦІВ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ	323

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Титов Володимир Данилович.....	331
--------------------------------	-----

НАШІ АВТОРИ	333
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	336
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ	337

Тираж 100 прим.
Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: proizvodstvo@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79

Для нотаток

Для нотаток
